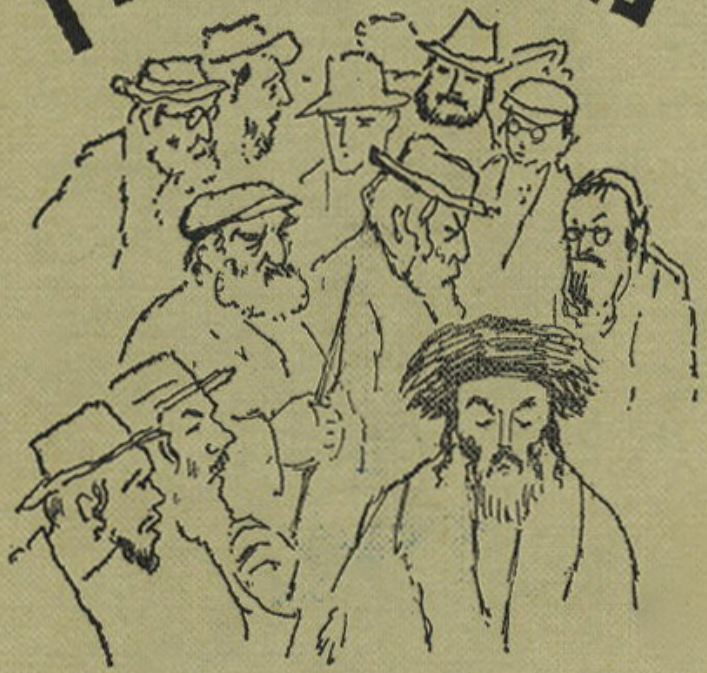
שלמה קלאגסברון

מעליצער ייִדן

שלמה קלאגסברון

מעליצער יידן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

KLAGSBRUN SCHLOMO

M I E L E C E R I D N

שלמה קלאַגסברון

מעליצער יידן

הילע פון אבא פעניכעל

פאַרלאַג ,,נייַ־לעבן״
85 Allenby St. Tel-Aviv, Israel

Printed in Israel 1979

נדפס בישראל תשל״ט

דפוס ,,אור״ בע״מ, תל־אביב, שד׳ הר־ציון 104, טל. 822481

שלמה קלאַגסבּרון

שלמה קלאַגסברון

מעליצער יִידן

דעם אָנדענק פון מיין משפּחה
אומגעברַאַכטער אין דער שואה —
גע הי ליקט

אינהאַלט

אַריינפיר 7
ערשטע וועלט־מלחמה 14
מלחמה־פראַפעסיעס 21
נאַך דער ערשטער וועלט־מלחמה 24
יאַריד אין שטעטל 31
יידישקייט אין שטעטל 38
ציוניסטישע טעטיקייט 44
אויספלוג פון השומר 51
ספאַרט 55
צו גאַט און צו לייט 61
פעטש 66
„עונש" און מחלוקתן 69
ערב שבת 78
פרייטיק צו נאַכטס 83
שבת אין דער פרי 89
וווּ נעמט מען די צייט פון אַ מאַל 97
טשאַלנט מיט קישקע 100
נאַכן שבתדיקן טיש 103
שבת אויפן „מאַלי רינעק" 108
חיימל רעשטל סוחר'ס הבדלה 113
צעשטערטע חלומות 116
צדקה און גמילות חסדים 128
סליחה ומחילה 143
דער לאַמער סאַנדזשיע 162
ריכטיקער ענטפער 171
האַנדווערקער־פאַראיין „יד חרוצים" 178
ערב מלחמה־אויסברוך 182
געקומען די מלחמה 188
ערב ראש השנה 197
אין קלעם פון צער און צאַרן 224
יום כיפור 236
נאַך יום כיפור 241
אויסזידלונג 252
אין די האַנגאַרן 259
דער טראַנספאַרט 267
אַרבעטס־לאַגער פאַסטקאַוו 275
אין פלוגצויג־ווערק 281

אַריינפיר

דאָס שטעטל מעליץ געפינט זיך אין מערב־טייל פון אַמאָליקן גאַליציע אין דער פּוילישער מדינה, האַרט לעבן ברעג פון דעם שטראָמיקן טייך וויסלאָקאַ, וואָס פליסט אַרויס פון די קאַר־פּאַטן־בערג און פאַלט אַריין, נישט ווייט פון מעליץ, אין דער וויסל, וואָס פליסט ביזן באַלטישן ים.

אין די אַמאָליקע צייטן האָבן די מעליצער ייִדישע האַלץ־סוחרים אויסגענוצט די דאָזיקע שטראָמיקע טייכן צו שיקן גע־הילץ, געבונדן אין טראָטוועס, ביז דאָנציק און דאָ זיי געלאָדן אויף שיפן צו דער וויטער וועלט. שפּעטער, וען דאָרט איז פאַר־לייגט געוואָרן אַ באַן־ליניע דורך דער עסטרייכישער מאַכט, צו וועמען דער דאָזיקער טייל פוילן האָט געהערט, האָט דאָס שיקן האַלץ מיט טראָטוועס אויפגעהערט, נאָר מ׳האָט עס געלאָדן אויף וואַגאָן־פּלאַטפאָרמעס מיט דער באַן צו די וויטע שטעט און לענדער, וווּ קיין וועלדער האָבן זיך נישט געפונען.

געבויט איז דאָס שטעטל אין יענע צייטן געווען פון האַלץ מיט שינדל־דעכער, בלויז דער קלויז לעבן שולפּלאַץ איז געווען געמויערט פון ציגל, מיט אַ דאַך פון געברענטע דאַכעווקעס, און ער איז דעריבער גערופן געוואָרן דורך אַלע יידישע איינווינער „די מויער״. אַזוי איז פאַרבליבן דער נאָמען אויף אייביקע צייטן.

געווען איז דעמאָלט מעליץ אַ צענטער פון האַנדל מיט חזיר־האָר און שטשעטשינעס פון ווילדע חזירים, וואָס ייִדישע אויפ־קויפערס פון דער נאָענטער און וויטער געגנט האָבן דאָס גע־ברענגט אַהער צו די ייִדישע עקספּאָרטערן. זיי פלעגן דאָס צעטיילן אין ייִדישע הייזער צום וואַשן, סאָרטירן און אויך בינדן אין בינטלעך, און געשיקט אין שטעט, וווּ מ׳האָט אויסגעאַרבעט דערפון פאַרשידענע בערשטן צום פּריוואַטן געברויך און אויך

פאַר אינדוסטריע־צוועקן. דער גרעסטער טייל אַבער איז געוואָרן געשיקט אין פרעמדע לענדער. אַזוי לאַנג, ביז ס׳איז געקומען דער גרויסער קריזיס אין דער בראַנשע צוליב ז׳עם „דומפינג״ פון די כינעזער, וועלכע האָבן פאַרפלייצט אייראָפּע מיט דעם אַרטיקל פאַר שפּאָט־ביליקע פרייזן, און די מעליצער יידישע סוחרים זענען געבליבן דערשטיקט מיט זייער סחורה אין די מאַגאַזינען און אויף בוידעמער. עס איז געקומען צו באַנקראָטן און ס׳איז נישט געווען פון וואַנען צו צאָלן די חובות אין די בענק פון טאָרנע און רייסע, און אויך נישט אומצוקערן די נדנים פון די כלות, וואָס מ׳האָט זיי פאַרטרויט. עס איז אַפילו נישט געווען צו באַצאָלן דעם אַרבעטסלוין פאַר די אַרעמע מעליצער יידן, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט דער דאָזיקער מלאכה.

נישט האָבנדיק קיין אויסוועג, האָבן געוויסע פון די סוחרים געמאַכט אַ „בורא מאורי האש״ איבער זייערע סחורות, וואָס זענען געווען פאַרזיכערט קעגן פייער אין די עסטרייכישע אַסעקוראַציע־געזעלשאַפטן, אַזוי, אַז צו די געוויינטלעכע שריפות אין שטעטל זענען אויך צוגעקומען שריפות פון די „הבדלה־ליכטלעך״, ווי מ׳האָט זיי דאָ גערופן.

באַקומען אויסגעצאָלט דאָס געלט פון דער אַסעקוראַציע־געזעלשאַפט, האָבן די באַנקראָטירטע סוחרים קודם־כל אויסגעצאָלט דעם אַרבעטסלוין צו די בעלי־מלאכות, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט מיט וואַשן און סאָרטירן זייער סחורה, אומגעקערט אויך אַ טייל פון די נדנים — און שטילערהייט אַוועק קיין אַמעריקע, כדי אַנצוהייבן דאָרט אַ לעבן אויף דאָס נייַ.

מעליץ האָט אויפגעהערט צו זיין דער צענטער פון האַנדל מיט חזיר־האָר און שטשעטשינעס. ער איז איבערגעטראָגן געוואָרן קיין מעזריטש.

אין מעליץ דאַקעגן האָט אַנגעהויבן זיך אַנטוויקלען דער האַנדל מיט פעדערן און פוד, פון אַנהייב אויף אַ קליינעם אופן. מען פלעגט קויפן ביי די פויערים פון די אַרומיקע דערפער די

פעדערן פון די אונטערגעפליקטע געגנדז און אויך ביי די „פלי־קערס" פון געגנדז און קאַטשקעס אַרום די שעכטהייזלעך.

אַזוי ווי אַ מאָל די סוחרים פון חזיר־האָר, אַזוי האָבן אויך די פעדערן־סוחרים צעטיילט די געקויפטע פעדערן צום שלייסן אין די אָרעמע ייִדישע הייזער און אַ סך ייִדן האָבן ביי דער דאָזיקער אַרבעט געפונען זייער מאָגערע פרנסה.

מער אַנטוויקלט האָט זיך דער האַנדל מיט פעדערן אין מעליץ ווען די פעדערן־סוחרים האָבן אָנגעהויבן עקספּאָרטירן פוצפעדערן אין די רייכע אייראָפּעִישע לענדער, ווו די דאָמען האָבן אָנגעהויבן טראָגן היטן, באַפוצט מיט פאַרשידענע פעדערן.

פון אָנהייב זענען די פעדערן־סוחרים געפאָרן איבער די שטעט און שטעטלעך און אויפגעקויפט ביי די שוחטים פון עופות אין די שעכטהייזלעך אַלע מינים פעדערן פון הענער און פון אינדי־קעס און געברענגט די דאָזיקע סחורה קיין מעליץ. אין זייערע מאָגאַזינען האָבן זיי אַריינגענומען די „קלויבערינס" — ווייבער, ווען מענער האָבן נישט געקאָנט ברענגען ענוג פרנסה, און מיידלעך, ווען האָבן גענדאַרפט העלפן זייערע עלטערן אָדער געווינען זאָמלען אַ שטיקל נדן — געזעצט זיי אַרום לאַנגע טישן אָנגעהויפט מיט פעדערן. זיי האָבן סאָרטירט די פעדערן לויט דער פאַרב און גרייס און אויך געפּאַקט זיי אין בינטלעך צום שיקן זיי אויף עקספּאָרט.

ביי דער זשמודנער אַרבעט פון קלויבן די שטויביקע פוצ־פעדערן, פלעגן די ווייבער צווישן זיך שמועסן און דערציילן פאַרשידענע מעשיות פון אַמאָליקן מעליץ, ווען שדים און רוחות האָבן געווילדעוועט אין שטעטל, ביז דער הייליקער צדיק פון ראָפּטשיץ האָט זיי פון דאָנען פאַרטריבן און זיי זענען געבליבן בלויז אויפן בוידעם פון דער שול. אין חצות, גראָד צו האַלבער נאַכט, גייען זיי פון דאָרט אַרויס סטראָשען מענטשן, דער עיקר מענער מיט פּסולע ציציות ביים לייבצודעקל און ווייבער אָן שירצן.

זיי האָבן אויך ליב געהאַט צו שמועסן ווען די ייִדישע

אַיינווינער פון שטעטל. זיי האָבן געקענט יעדן איינעם באַזונדער, געווּסט זייערע שוואַכע זייטן און אַפילו וואָס עס קאָכט זיך ביי יעדן הינטערן שטערצל. מען האָט גענומען יעדערן באַזונדער אויפן טיש, איבערגעקנעטן אים פון אַלע זייטן, און לויט זיין כאַראַקטער און האַנדלונג געגעבן אים אַ „צונאַמען", וועלכן ער האָט געטראָגן שוין איבערן גאַנצן לעבן און אַ מאָל אויך איבער־געלאָזט אים פאַר די ווייטערדיקע דורות.

אַרויפגעאַברעט זיך אַ ביסל האָבן די מעליצער פעדערן־סוחרים אַנגעהויבן בויען שטאָקיקע „קאַמעניצעס" אויפן אָרט פון די אַלטע הילצערנע הייזלעך; מעליץ האָט אָנגעהויבן באַקומען אַן אַנדער אויסזען. נאָך געמויערטע הייזער זענען צוגעקומען אין שטעטל נאָך דעם, ווי טייל גוטבאַזיצער פון דער דאָרפישער געגנט אַרום האָבן זיך באַזעצט אין שטאָט און געמומען שפּילן די ראָלע פון גרויסע גבירים.

מיט דער צייט איז דער מאַרק אַרומגענומען געוואָרן מיט שטאָקיקע הייזער, וואָס האָבן זיך געשלאָסן איינער מיטן צווייטן מיט געמויערטע ליקלעך אויף דורכצוגיין צו די הינטערשטע געסלעך. מען האָט געמאַכט טראָטוּאַרן אַרום די הייזער אין מאַרק און די געסלעך, אויסגעפלאַסטערט דעם ברוק פון מאַרק מיט קיזלשטיינער און מעליץ האָט באַקומען אַן אויסזען פון אַן אמתער שטאָט. צוזאַמען מיט דער הויך־געמויערטער שול מיט צווי טורעמס פון ביידע זייטן, מיט די געמויערטע בתי־מדרשים און תלמוד־תורה אַרום שולפּלאַץ, האָט מעליץ איבער־געשטיגן די אַרומיקע שטעטלעך ביז טאָרנע און ריישע.

אַלטע האָלצערנע הייזלעך זענען מערסטנס געבליבן אַרום דעם מאַלי־רינעק לעבן שולפּלאַץ, אַרום דער ברייטער גאַס, וואָס האָט זיך געשלאָסן מיט דער זלאָטניקער גאַס וואָס איז באַשטאַנען מערסטנס פון געמויערטע הייזער. אויך הינטער דער שול און די בתי־מדרשים זענען געבליבן האָלצערנע הייזלעך, וואָס האָבן זיך געצויגן ביז צו דער גויִשער בלאָניע הינטערן שטעטל. אויך

דאָ זענען געווען האָלצערנע הייזער אָבער פרישער געבויט, מיט גערטנדלעך, ווו עס זענען געוואַקסן פאַרשידענע גרינצייג און פרוכטבייַמער. האָלצערנע הייזער זענען אויך געווען אויף דער נאַזעוואַלע אין דער צווייטער זייט שטעטל, שוין נישט ווייט פון דער קעמפּע אַרום דער וויסליק. דאָרט איז די באַפעלקערונג געווען אַ געמישטע, ייִדן און גויים. די וועגן זענען געווען נישט געפלאַסטערט און אָן טראָטוּאַרן אַרום די הייזלעך. יעשען־צייט, ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די רעגנס, האָט מען געטאָפּטשעט אין די בלאָטעס, ביז דער ווינטער מיט די פרעסט איז געקומען און אַלץ איז פאַרפרוירן געוואָרן.

אין מערסטן טייל האָלצערנע הייזלעך אַרום מאַלי רינעק, ברייטע גאַס און הינטער דער שול און די בתי־מדרשים האָבן געווויינט די בעלי־מלאכות: שוסטערס, שניידערס, בלעכער, גלעזער און פון נאָך אַנדערע פאַכן. אויך דער ייִדישער רימאַזש, דער אייניציקער אין שטאָט, האָט דאָ געווויינט לעבן מאַלי רינעק אין אַזאַ נידעריק האָלצערן הייזל און דאָ אויסגעאַרבעט כאַמאָנטן פאַר פערד, לייצעס און אוזדעס, געמאַכט פון לעדער, וואָס איז פאַבריצירט געוואָרן דאָ אויפן פלאַץ, אויף אַ פרימיטיוון אופן, פון פעל געקויפטע ביי היגע קצבים.

דאָ, אין די אַלטע האָלצערנע הייזלעך, האָבן אויך געווויינט מלמדים פאַר דרדקי־קינדער און אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן געלערנט מיט אַ ביסל מער דערוואַקסענע ייִנגלעך ביז זיי זענען אָנגענומען געוואָרן אין דער תלמוד־תורה.

משה כעלמס חדר פאַר דרדקי־קינדער איז געווען געמויערט און האָט זיך געפונען אין דער צווייטער זייט שטאָט אויף דער היווישער גאַס לעבן דער נאַזעוואַלע, ווו עס האָט געווויינט דער אָרעמסטער טייל פון דער ייִדישער באַפעלקערונג: וואַסערטרעגער, דאָרפסגייער, קלויבערינס פון פעדערן און נאָך אַזעלכע פּראָפעסיעס.

געצויגן זייער חיונה האָבן מעליצער ייִדן פון האָנדל מיט די פויערים פון די אַרומיקע דערפער, וואָס האָבן זיך געשפּרייט פון

איין זייט ביז צו דער שטרעקע לענג־אויס דער ווייסל. די ערד איז געווען פעט און פרוכטבאַר און געבראַכט גוטע ערעטענישן פאַר כלערליי תבואה, קאַרטאָפל, קרויט און אויך פאַשע פאַר בהמות אין די שטאַלן, פאַר די חזירים אין די כליווּעס און פאַר די עופות אין זייערע זאַגראָדעס אַרום די ווירטשאַפטן.

פון דער צווייטער זייט שטעטל דאַקעגן זענען די דערפער געלעגן אויף זאַמדיקן באָדן, מיט שלעכטע געריטענישן, דערפאַר אָבער באַוואַקסענע מיט וועלדער, וואָס האָבן זיך געצויגן העט ווייט ביז די שטעטלעך מאַדען, קאָלבושעוו פון ריישער דיסטריקט.

פון די דאָזיקע וועלדער איז געקומען דער האָלץ־האַנדל אין מעליץ, די ברעטער און דאָס בוי־מאַטעריאַל, וואָס מ׳האָט גע־שניטן אין די אַרומיקע טאַרטאַקעס און פאַרקויפט אין די שטאָטישע סקלאַדעס צו די פויערים פון דער פעטיר געגנט און פאַר טישלער, אויסצוּאַרבעטן פון דעם מעבל פאַרן שטאָטישן און דאָרפישן געברויך.

פון די דאָזיקע וועלדער האָבן אויך פויערים געברענגט בינט־לעך צעהאַקט האָלץ אויף זייערע אָרעמע וועגעלעך און געשטעלט זיך איינער ביים צווייטן אויף מאַלי רינעק קעגן איבער דעם שול־פּלאַץ. יידן, גייענדיק גאַנץ פרי פון דאַוונען מיט מנין, האָבן ביי זיי געקויפט דאָס האָלץ צום הייצן און קאָכן.

די וואַלד־גויִם האָבן אויך געברענגט אין שטאָט געטריקנטע שוואַמען און אויך פעלעכלעך פון קיניגלעך, האָזן, פוקסן, וועי־ווערקעס, וואָס יידן פון שטעטל האָבן ביי זיי געקויפט צום שיקן אויף עקספּאָרט. די הויפּט־שפּע אָבער איז געקומען פון דער פרוכט־באָרער געגנט פון דער ווייסל־שטרעקע. צו די רייכערע דערפער זענען מעליצער יידישע קרעמער געפאָרן אויף יאָרידן מיט זייערע לאַווקעס שניט־סחורה, טישלעך מיט צעלניק, בוידן מיט קאָנ־פעקציע, וואָס טאַנדייטערס האָבן אויסגעאַרבעט פאַרן דאָרפישן געברויך. היטלמאַכערס האָבן געברענגט אַהער זייערע קאַשקעטן און פויערישע צאָפעס. געקומען אַהער דאָ זענען אויך אויפקויפער

פון בהמות, תבואה, און אַנדערע אַגראַר־פּראָדוקטן, וואָס זיי האָבן פאַרקויפט אין שטאָט צו די גרעסערע סוחרים און עקס־פּאָרטערן.

אַזוי האָט געלעבט און אַנטוויקלט זיך דאָס ייִדישע שטעטל מעליץ ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די ערשטע וועלט־מלחמה

צוויי געשעענישן האָבן זומערצייט פון יאָר 1914 אויפגעטרייסלט דאָס יידישע מעלית, אָפּגעשטויסן אין אַ זייט אַלע אַנדערע צרות און דאגות און געוואָרן די הויפּט־טעמע פאַר די שמועסן אין די בתי־מדרשים צווישן מנחה און מעריב, אויפן שולפּלאַץ און אין מאַרק.

איין געשעעניש, וואָס האָט אויפגעטרייסלט מיטן שטעטל, איז געווען דער שאָס אין סאַראַיעוואָ, פון וועלכן ס׳איז אומגעקומען דער פּרינץ פערדינאַנד און זיין פרוי, די טראַנפאַלגער פון עסטרייכישן קייזער פראַנץ יאָזעף דעם ערשטן, וועלכן יידן האָבן צוליב גרויס סימפּאַטיע געהופן מיט אַ יידישן נאָמען „פּראָים־יאָסל ירום הודו״ און געהאַלטן אים פאַר אַ מלך פון חסד.

דערהערט וועגן אומגליק, וואָס האָט געטראָפן דעם עסטרייכישן קייזער, האָבן יידן זיך געשטעלט אין רעדלעך און טרויעריק וועגן דעם געשמועסט. ווייבער האָבן זיך געבראָכן די הענט און געזיפצט: אַזאַ זאַך! אַפילו קינדער האָבן בעתן שפּילן זיך מיט שטראָלקעס געריבט וועגן דעם.

די פּאָליטיקער פון שטעטל, וואָס האָבן געלייענט אַ בלאַטצייטונג און געוווסט וועגן אַלץ, וואָס עס קומט פאַר אויף דער גרויסער וועלט, האָבן פאַרטייטשט די טרויעריקע געשעענישן, צעלייגט דאָס אויף טעלעריעך און געמאַכט זיך וויכטיק:

— וואָס פאַרשטייט איר דען, קליינשטעטלדיקע יידן, אין אַזעלכע וועלטזאַכן, וואָס עס האָט געטראָפן אין סאַראַיעוואָ? דאָס האָט מען דאָך דאָרט געשאָסן אין דער עסטרייכישער „קרוין״ „אַריין, געשאָסן אין דער עסטרייכישער אימפּעריע — און געטראָפן יעדן איינעם באַזונדער! איר ווייסט דען, וואָס עס הייסט אַוועקשיסן אַ טראָנפאָלגער אין מיטן העלן טאָג? און וויר האָט דאָס געווואָגט צו טאָן אַזאַ זאַך? — האָט דער פּאָליטיקער ווייטער דערקלערט — דאָס האָבן געטאָן טעראָריסטן!

געהערט אַזאַ פרעמד, אויסטערליש וואָרט, האָבן די יידן אַרום זיך נייגעריק איבערגעפרעגט:

— און וואָס אַזוינס זענען דאָס „טעמאָריסטן"?

— נישט „טעמאָריסטן"! — האָט דער פאָליטיקער זיך צעלאַכט — נאָר טערראָריסטן. דאָס זענען בונטאָוושטשיקעס, וואָס ווילן אָפרייסן באָסניע פון עסטרייכישן קייזער!

— אַזוי גאָר! — האָבן יידן טרויעריק באָדויערט — און באָסניע, וואָס איז דאָס אַזוינס? האָבן זיי ווידער אַ מאָל איבערגעפרעגט.

— דאָס ווייסט איר אויך נישט? האָט זיך דער פאָליטיקער געווונ־דערט — איר עסט נישט באָסניער פלוימען צום שבתדיקן צימעס?

— אַ, אויב אַזוי, ווייסן מיר שוין!

דאָס צווייטע געשעעניש איז געווען דעם זעלבן זומער דאָס, אַז ר' יאָמע הערמאַלע, דער גרויסער חסיד און גביר פון שטעטל, האָט פאַרקויפט זיין הויז אין ווינקל פון מאַרק צו אַ גוי. ביז היינט האָט זיך אין דער גאַנצער סביבה דאָ נישט געפונען קיין איינציק גוייש הויז. דערצו נאָך האָט דער דאָזיקער גוי אויסגעהאַקט די פאָדערשטע וואַנט פון הויז, צום מאַרק, גע־מאַכט דאָרט אַ גרויס שויפענצטער פאַר זיין אָפטייק און דאָרט אַריינגע־שטעלט צוויי ווייסע פיגורן פון גיפס, וואָס האָבן אויסגעזען אין די אויגן פון מעליצער יידן צו זיין „יוזלעך". בעת זיי זענען דורכגעגאַנגען האָבן זיי אויסגעשפיגן און געזאָגט דריי מאָל דעם פסוק „שקץ תשקצנו". צום מיינסטן האָבן דערפון זיך איבערגענומען די יידישע שכנים, וועלכע האָבן געווויינט אין דעם ליקל דאָ דערנעבן. פון די פענצטער פון דער גויישער קיך האָט זיך געטראָגן אַ טריפהנער ריח פון געסמענדזשעט חזיר־פלייש, וואָס האָט זיי געעקלט.

חיים בעריש מיט זיינע זין, וואָס האָבן געווויינט דאָ בשכנות, האָבן געבונטעוועט קעגן דעם גביר, וואָס האָט געטאָן אַזאַ זאַך — אַריינצולאָזן אַ גוי אין סאָמע מיט פון יידישן שטעטל, ביז ס'איז געקומען תשעה־באב צום דאָוונען שחרית אין חסידישן בית־מדרש, ווו דער גביר האָט געהאָט אַ חזקה צו זאָגן דעם פזמון צום סוף פון די קינות. ווי נאָר ר' יאָמע הערמאַלע האָט אָנגעהויבן זאָגן „אלי ציון ועריה", האָבן פון אַלע זייטן אָנגעהויבן

פלוֹיַן אין אים „שטעכעכץ", טישטעכער פון די איבערגעקערטע טישן און אַפילו שטעקשיך פון די פיס. גרויס איז געווָארן דער טומל, ביז דער גביר האָט איבערגעריסן דאָס זאָגן דעם פזמון. ערשט ווען חיים הערמאַלע דעם גבירס עלטסטער זון האָט אַ קלאַפּ געטאָן אין שולחן מיט אַ געשריי: „שטיל זאָל זיין! דרך ארץ אין אַ מקום קדוש!" האָבן די געמיטער זיך באַרוִיקט. דער בעל־תפילה האָט פאַרענדיקט זאָגן דעם פזמון און אַרויס פון בית־מדרש מיט זיינע זין און גוטע־פריינד. געבליבן איז זיין יינגסטער איידעם, מענדל באַרטפעלד.. געזען, ווי ס׳האָט געמאַכט קאָכן צווישן די פאַרבליבענע יִידן אין בית־מדרש וועגן די „יויזלעך" אין פענצטער פון אַפטייק, האָט ער אויסגערופן:

— יִידן, דאָס זענען דאָך גאָר קיין „יויזלעך" נישט, נאָר אדם און חוה, געמאַכט פון גיפס!

דערהערט די ווערטער „אדם און חוה", האָבן עטלעכע יִידן פון צווישן עולם זיך אָנגערופן:

— אפשר טאָקע אַזוי? אדם און חוה, און נישט קיין „יויזלעך".

ס׳איז געווָארן אַ שפּאַרעניש וועגן דעם און מ׳האָט באַשלאָסן גיין צו דער אַפּטייק אין מאַרק און זען דעם אמת.

ווען די יִידן פון בית־מדרש זענען אָנגעקומען צום מאַרק, האָבן זיי פלוצעם דערהערט אַ בעמבערן פון „האָלצערנעם" פאָליציאַנט, וואָס איז געקומען פון מאַגיסטראַט און געהאָלטן אין איין קלאַפּן אין זיין פויק. ער האָט זיך געשטעלט אין מיטן פון מאַרק און נייגעריקע מענטשן זענען גלאָפּן הערן די נייעס. דער „האָלצערנער" פאָליציאַנט האָט אַרויסגענומען אַ פּאַפּיר פון אונטערן היטל און געלומען לייענען מיט אַ שטאַרקער קול ווי תמיד:

— אין נאָמען פון געזעץ און פון קייזער און קעניג, פראַנץ יאָזעף דעם ערשטן, ווערט געפרופן אַן אָלגעמיינע מאָביליזאַציע פון אָלע מיליטער־פליכטיקע. איבערגעלייענט דערנאָך אָלע פאַראָגראָפן און פאַראָרדענונגען, האָט ער אויסגעלאָזט:

— יאָ, יאָ זשידקי! אַ מלחמה אויף דער וועלט!

בליץ־שנעל האָט די ידיעה וועגן אַ מלחמה זיך פאַרשפּרייט איבערן

שטעטל. קינד־און־קייט זענען נייגעריק אַרויס אין גאַס. יידן האָבן זיך געשטעלט אין מאַרק שמועסן וועגן דעם נייעס און געקומען צום אויספיר, אַז אַזוי ווי די מלחמה איז אויסגעפאַלן אין טאָג פון חורבן בית המקדש, איז דאָס זיכער מלחמת גוג ומגוג, נאָך וועלכער משיח וועט קומען.

נאָך אין זעלבן טאָג האָט איבערן מאַרק זיך דערהערט מיליטעריש מוזיק און אַ לאַנגע ריי רייטערס אַנגעטאָן אין שפּאָגל־נייע פּאַרביקע מונדירן, מיט גאָלדענע קנעפּ און זילבערנע לאַנגע שוואַרדן אין דער זייט, זענען האָפּערדיק געריטן ווי צו עפּעס אַ מיליטעריש פּאַראַד.

אָוונט־צו איז דער מאַרק פּול געוואָרן מיט גוויִשע רעקרוטן פון די אַרומיקע דערפער. זיי האָבן האָפּערדיק געזונגען מיליטעריש לידער, אַריין אין די יידישע שענקן כאָפּן אַ טרונק־בראַנפן „נאַ קוראַזש" און אַוועק צו דער באַן־סטאַציע צו פאָרן אין זייערע מיליטעריש קאַדערן. אויך אַ גרופּע יידן האָט זיך צונויפגענומען אין ווינקל פון מאַרק, באַגלייט מיט געוויין פון זייערע נאָענטע און מיט פּעקלעך צידה לדרך, זיי זאָלן, חלילה, נישט דאַרפן עסן טריפהנע מאכלים.

וואָכן לאַנג האָבן געדויערט די מאַרשן פון מיליטער איבערן מעליצער מאַרק — מיט פּולע רוקזעק אויף די פּלייצעס, אין פּולער קריגערישער אויסשטאַטונג — צום רוסישן פראָנט, באַגלייטע מיט שווערע מיליטעריש וועגענער, אַנגעפּאַקטע מיט אַמוניציע און באַשפּייזונג — ביז איבערן זעלבן וועג האָבן געדעקטע וועגענער מיט פּלאַכטעס אַנגעהויבן פּאַרן אויף צוריק מיט זעלנער אַרומגעבונדענע מיט ווייסע באַנדאַזשן, אויף וועלכע ס׳האָבן זיך געריטלט בלוטפלעקן.

מעליצער יידן האָבן נישט פּאַרשטאַנען: וואָס אַזוינס קומט דאָ פּאָר? ערשט נעכטן האָט דאָ מאַרשירט מיליטער איבערן מאַרק מיט אַזאַ האָפּערדיק געזאַנג, און דאָ אַזאַ צרה? און זיי האָבן דערהערט די טרויעריקע נייעס: אַן עסטרייכישע „נידערלאַגע" אויפן רוסישן פראָנט לעבן קראַשניק.

צו מאָרגנס האָט זיך אַנגעהויבן דער „ריקצוג" איבער די וועגן פון שטעטל. גרויסע מחנות זעלנער, מיד און מאַט, זענען געלאָפן אין בהלה און אַז מ׳האָט דערהערט אין שטעטל: די רוסן גייען! קאָזאַקן אויף ווילדע פערד פּאַרפלייצן שוין אַ גרויסן טייל פון די גאַליצישע שטעטלעך — איז

געווּאָרן גרויס די מהומה. יידן האָבן זיך דערמאָנט די קאָזאַקן פון כמיעל־ניצקיס צייטן פון שנת ת״ח־ות״ט וואָס האָבן געשלאָגן, געהרגעט, פאַר־גוואַלדיקט יידישע פרויען און חרוב געמאַכט יידישע שטעט און שטעטלעך. פון טאָג צו טאָג איז געוואַקסן דער פחד פאַר די אָנקומענדיקע קאָזאַקן. יידן האָבן געגומען אויף גיך פאָקן זייערע זאַכן אויף וועגענער און געלאָזט זיך פאָרן אויפן וועג קיין ראַדאָמישלע און דעמביץ, כדי וואָס ווייטער צו אָנטלויפן פאַר די קאָזאַקן. געבליבן אין שטעטל זענען די אָרעמע יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט די מעגלעכקייטן צו דינגען פויערישע פורלעך צום אָנטלויפן.

אין די גרעסערע שטעט פון דער עסטרייך־אונגאַרישער אימפעריע האָבן טייל מעליצער יידישע פליטים־משפחות ווי עס איז זיך איינגע־אָרדנט, אָנדערע האָבן פון דאָנען עמיגרירט קיין אַמעריקע אָדער אַנדערע לענדער מעבר לים. דער גרעסטער טייל אָבער פון די מעליצער יידן — ווי נאָר מ׳האָט פאַרטריבן די רוסישע אָקופאַנטן פון די פאַרכאַפּטע גע־ביטן — האָבן זיך אָנגעהויבן אומקערן אין דער פריערדיקער היים.

געקומען צוריק האָבן זיי געטראָפן דעם יידישן טייל פון שטעטל האַלב־חרוב. א גאַנצע ריי הייזער אין מאַרק איז געווּאָרן אָפּגעברענט בעת די שלאַכטן צווישן די רוסישע און עסטרייכישע אַרמייען. די געשעפטן און קראָמען זענען געשטאָנען מיט אויפגעבראָכענע לאָדנס און אויסגע־פלינדערט. א סך פון די דירות זענען געווּאָרן אויסגעטראָגן און אין טייל יידישע הייזער — אויך די בלעכן פון דער קיך אַרויסגעריסן און נישט איבער־געלאָזט קיין נאָגל אין דער וואַנט.

באין ברירה האָבן די צוריקגעקומענע יידן אויפגעפאָקט זייערע פעקלעך, איינגעאָרדנט זיך אין די רוינירטע דירות און געגומען וואַרטן ביז גאָט וועט העלפן, די מלחמה וועט זיך פאַרענדיקן און ס׳וועלן קומען בעסערע צייטן.

די מלחמה האָט אָבער דערווייל זיך נישט פאַרענדיקט און א הונגער־נויט צוזאַמען מיט קראַנקייטן און עפּידעמיעס האָבן געגומען שפּרייטן זיך איבערן שטעטל. קיין מעדיקאַמענטן פאַר די קראַנקע זענען נישט געווען, מעדיצינישע הילף איז נישט געווען צו באַקומען. האָבן יידן געגומען זיך

צום אַלטן מיטל: זאָגן תהלים, גוזר תענית זיין און בעטן אַ רפואה־שלימה פאַר די קראַנקע אין שטעטל. און ווען ס׳איז נישט געקומען קיין בעסערונג, האָבן מעליצער יידן באַשלאָסן אָנצווענדן די בעסטע סגולה פאַרן געזונט פון די קראַנקע יידן: חתונה מאַכן אַ יתומה מיט אַ יתום אויפן יידישן בית־החיים — און גאָט וועט העלפן מיט אַ רפואה־שלימה.

אַ קיילעכיקע יתומה, אָן טאַטע־מאַמע, האָט זיך געפונען אין הויז פון חיימל רויטוואַקס, דעם רעשטל־סוחר. געשטאַמט האָט זי פון דעמבעץ און געווען ביי אים איז זי אַ דינסטמיידל. אויך אַ חתן אַ יתום האָט זיך געפונען: אַ בעלפער מיט די דרדקי־קינדער אין משה כעלמס חדר. מיטן צוגרייטן די חתונה האָבן זיך פאַרנומען די צדקה־וויבער פון „הכנסת כלה" און פון דער „חברה קדישא". מען האָט געקויפט וווייסע לייוונט, אויסגע־מאָסטן מיט דעם די הייליקע קברים פון די מעליצער צדיקים, זייער זכות זאָל ביישטיין, געבעטן זיי זאָלן לויפן אין אַ גוטער שליחות און ברענגען די רפואה שלימה פאַר אַלע קראַנקע אין שטעטל. פון דער וווייסער לייוונט האָט מען גענייט פאַר דער כלה אַ חופה־קלייד און אויך פאַרן חתן אַ וווייסן קיטל צו דער חופה, ווי אַ זיכערע סגולה קעגן אַלע צרות.

אין טאָג פון דער חתונה זענען וויבער אַרויס צום בית־החיים „געריסן קברים", געבעטן פאַר די קראַנקע אין שטעטל, אָנגעצונדן ליכטלעך אויף די הייליקע קברים פון די מעליצער צדיקים אין אוהל פון אַלטן טייל בית־הקברות, און דאָ, פאַר נאָכט, ווי נאָר די לבנה האָט זיך באַוויזן, האָט מען געשטעלט די חופה. ס׳איז געקומען עולם, מ׳האָט געטרינקען לחיים און געווונטשן אַ רפואה שלימה פאַר אַלע קראַנקע.

היות, ווי אויך דאָס האָט נישט געהאָלפן, נאָר פאַרקערט, ס׳האָבן זיך געמערט קראַנקע יידן און לוויות, זענען יידן זיך צונויפגעקומען אין חסידישן בית־מדרש, געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט בראש מיטן שטאָטישן עסקן נפתלי דרילין. זיי זענען אַוועק צו די מער פאַרמעגלעכע בעלי־בתים און צו די, וואָס האָבן באַוויזן אין מלחמה־צייט אויך צו מאַכן געשעפטן, כדי צונויפנעמען געלט פאַר דאָקטוירים. מען האָט געשיקט אַ שליח קיין קראָקע ברענגען מעדיקאַמענטן, וועלכע זענען אין מעליץ נישט געווען צו באַקומען. מען האָט אויך געקויפט שפייזפראָדוקטן צום פאַרטיילן צווישן

נויטבאַדערפטיקע יידן און אַלץ געטאָן אויף צו לינדערן די נויט אין שטעטל.

אַ סך געהאָלפן האָבן די יידישע גוטבאַזיצער פון דער דאָרפישער געגנט אַרום, וואָס טראָץ דער מלחמה האָבן זייערע פעלדער געגעבן אַ גערעטעניש פון תבואה, קאַרטאָפל און אַנדערע פראָדוקטן. אַ טייל דערפון האָבן זיי געשיקט אין שטאָט אַריין צום הילפס־קאָמיטעט פאַר די נויט־באַדערפטיקע.

לייכטער געווען אַ ביסל איז די שוועריקייט לאַגע אין שטעטל נאָך דעם, ווי נפתלי דריליך איז צוזאַמען מיט דער פרוי טייטעלבוים, דעם וועטע־רינאַרס ווייב, געפאָרן קיין קראָקע צום ראַבינער, ד״ר טהאָן, וועלכער איז געווען אַ ברודער פון דער פרוי טייטעלבוים און געהאַט אַ סך צו זאָגן ביים צענטראַל־קאָמיטעט פון דזשאָינט. זיי האָבן פאַרגעשטעלט פאַר אים די שוועריקייט לאַגע פון די מעליצער יידן און אויסגעפועלט אַ גרעסערע הילף אין מעדיקאַמענטן, שפייזפראָדוקטן און אויך בוי־מאַטעריאַל אויס־צוריכטן די רוינירטע דירות.

נאָך לייכטער איז די נויט צווישן די מעליצער יידן געווען, ווען די לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן אַנגעהויבן שיקן צו זייערע קרובים אין שטעטל דאָלאַרן — אין בריוו און אויך מיט אַנדערע וועגן.

מלחמה־פראָפעסיעס

די מלחמה האָט זיך פאַרשלעפט, מעליצער יידן האָבן זיך צוגעווויגט צו די לעבנס־באַדינגונגען פון דער צייט און געוומען האַנדלען מיט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט, בעיקר מיטן טוישן די ביסלעך סחורה וואָס האָבן זיך דערהאַלטן נאָך פון פאַר דער מלחמה אָדער מיט די געוונטע מלבושים, וואָס זיי האָבן געברענגט מיט זיך פון די עסטרייכיש־אונגאַרישע שטעט און געטוישט דאָ ביי די פויערים פון די אַרומיקע דערפער אויף שפייזפראָדוקטן — אַבי איבערצולעבן די שלעכטע צייטן, ביז גאָט וועט העלפן און די מלחמה וועט זיך ענדיקן.

די מלחמה אָבער האָט זיך נישט פאַרענדיקט און וואָס ווייטער אַלץ מער יידן זענען געווואָרן מאַביליזירט אין מיליטער. מען האָט שוין געוומען טאַטעס פון דערוואַקסענע קינדער, און נישט זעלטן האָבן טאַטעס מיט זין געטראָפן זיך אין דער זעלבער מיליטערישער אייגהייט. מען האָט שוין געוומען אַפילו זיידעס פון אייניקלעך, געשיקט זיי אין די מיליטעריש „קאַדרעס" פון טאַרנע און ריישע, אויסגעשולט מיליטעריש אַ שטיקל צייט און געשיקט צו דער פייער־ליניע אויף די פראָנטן פון רוסלאַנד און איטאַליע.

מיט דער צייט האָבן אַ סך יידן אָנגעהויבן צוריקצינען זיך און אַרויס־דרייען זיך פון גיין אין מיליטער. זיי האָבן געטראַכט: צו וואָס די אַלע צרות, פאַר וועמען דאָס ממיתן זיך? די עסטרייכישע גויים ווילן זיך שלאָגן מיט די רוסישע גויים — זאָלן זיי זיך שלאָגן, פאַר וואָס אָבער זאָלן מיר, עסטרייכישע יידן, זיך שלאָגן מיט רוסישע יידן, וועלכע געפינען זיך אין דער פיינטלעכער אַרמיי, געהרגעט ווערן אָדער בלייבן קאַליקעס אויפן גאַנצן לעבן?

עס זענען אָבער געווען מלחמה־צייט אין מעליץ „גליקלעכע" יידן, מיט פעלערן, צוליב וועלכע זיי זענען באַפרייט געוואָרן פון מיליטער־דינסט און געקאָנט זיך פאַרנעמען מיט מסחר.

צו דער דאָזיקער קאַטעגאָריע האָבן געהערט אַלטער הירש מיט זיין

קרומער פּלייצע, זיין שוואָגער חיים שרייער דער הויקער און יוחנן ענג־לענדער מיט זיינע דיקע ברילן איבער די קורצזיכטיקע אויגן. זיי האָבן זיך צונויפגעשמועסט בשותפות אויסצוארבעטן זייך צום וואַשן. דאָס דאָזיקע אַרטיקל האָט קריגסצייט אויסגעפעלט און מ׳האָט עס געקאָנט פאַרקויפן פאַר אַ גוטן פרייז. זיי האָבן צוגענומען פאַר אַ שותף אויך נפתלטשע האַרוויץ, וועלכער איז אויך פריי געווען פון מיליטער צוליב זיין נידעריקן וווקס און געהאָט אַ פּאַסיקן סקלאַד דערצו.

זיי האָבן געקויפט אין טאָרנע קאָוסטיק־סאָדע און טריפהנעם חלב ביי די מעליצער קצבים, געקאָכט דאָס אין אַ גרויסן וואַשטאָפּ, און דערנאָך אַרײַנגעגאָסן דעם שיטער צעקאָכטן לויג אין אַ געפּוגעוועט קעסטל אַפּ־צוקילן. דעם גרויסן בלאָק פאַרגליווערטן זייף האָבן זיי געשניטן אויף קליינע שטיקלעך און אַוועקגעלייגט דאָס צום טריקענען אויף ברעטער־פאַליצעס.

נאָך עטלעכע טעג, ווען זיי זענען געווען זיכער, אַז דער זייף איז שוין טרוקן צום פאַרקויפן, האָבן זיי פלוצעם דערזען, אַז די שטיקלעך זענען אַרומגעוואַקסן מיט ווייסן שימל, ווי מיט שניי באַשיט, און ס׳איז נישטאָ קיין קלער אַפילו דאָס צו קאָנען פאַרקויפן. די פאַר שותפים האָבן זיך געבראָכן דעם קאָפּ צו דערגיין די סיבה דערפון, געפרוווט איבערקאָכן עטלעכע שטיקלעך זייף אויף אַן אַנדער אופן, אָבער יעדעס מאָל איז געשען די זעלבע זאַך. זיי האָבן איבערגעשמועסט וועגן דעם מיט גימפל ליפשיץ, וועלכער האָט פאַר דער מלחמה געהאַט אַ פאַרטרעטונג פון אַ גרויסער זייף־פאַבריק אין קראָקע און געהאַט אַ קאָנטאָקט מיט איינעם פון די זייף־ספּעציאַליסטן דאָרט. פאַר אַ מתנת־יד האָט יענער אים איבערגעגעבן דעם „סוד״, ווי אַזוי מען דאַרף קאָכן דעם זייף אויף אַ פּרימיטיוון אופן. צוליב דעם „סוד״ איז ער אויך געווארן אַ שותף צום עסק, און אַזוי האָט מען אַנגעהויבן פּראָדוצירן דעם זייף און שפּעטער פאַרקויפט אין דער גאַנצער געגנט.

לייכטער אַנצוהייבן פאַבריצירן דעם פּרימיטיוון זייף איז געווען פאַר נחמיה בראָד. צופעליק האָט ער געטראָפן אין חסידישן בית־מדרש אַ פּרעמדן יידן, וועלכער האָט נישט געהאַט וווּ צו נעכטיקן, און אַזוי ווי

נחמיה האָט זיך פאַרנומען מיט דער מצווה פון הכנסת אורחים, האָט ער אים געגומען אַהיים צום נעכטיקן. האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פרעמדער איז אַ פאַכמאַן פון זייפזיידעריי און ער איז אַנטלאָפן פון זיין שטאָט צוליב דעם, וואָס ער האָט זיך אַרויסגעדרייט פון מיליטער־דינסט. געהערט אַזוי, האָט נחמיה בראָד אים אויפגעהאַלטן אַ געוויסע צייט מיט נאַכטלעגער, עסן, טרינקען און אַלץ וואָס אַ מענטש דאַרף האָבן — ביז ער האָט זיך אויסגעלערנט די מלאכה פון מאַכן זייף. אַזוי אַרום איז מעליץ מלחמה־צייט געוואָרן אַ צענטער פון פרימיטיווער זייפזיידעריי און דאָס האָט אַנ־געהאַלטן אַ שטיק צייט אויך נאָך דער מלחמה.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה

וועז ס׳האָט פּאַרענדיקט זיך די מלחמה מיטן קראַך פֿון דער עסטרייך־אונגאַרישער אימפּעריע און דעם אַנטשטיין פון דער פּוילישער מדינה, זענען געקומען פרישע צרות. יידישע יונגע־לייט, וועלכע האָבן נאָר־וואָס זיך אומגעקערט פון עסטרייכישן מיליטער, האָט מען וויידער אַ מאָל געפונען צום פּוילישן מיליטער, כדי צו קעמפֿן מיט דער רויטער אַרמיי, וואָס איז באַפֿאַלן די גרענעצן פון דער נייער פּוילישער רעפּובליק.

גאָר שלעכט איז געוואָרן פֿאַר די מעליצער יידן, צוליב די אַנטי־סעמיטישע פּאָגראָמען, מיטן האָקן שויבן, ברעכן טירן פון דירות און געשעפטן און רויבן יידיש האָב־און־גוטס. די פּוילישע מאַכט אין שטעטל האָט געמאַכט זיך דאָס נישט געזען, אָבער וועז יידישע בחורים האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, איז באַלד אָנגעלאָפֿן פּאָליציי און אַרעסטירט די יידן, וועלכע האָבן זיך פֿאַרטיידיקט. ווידער אַ מאָל זענען יידן פון שטעטל געוואָרן רוינירט, געבליבן מיט חרובע דירות, קרעמלעך און געשעפטן, פון וואָנען אַלץ איז אַרויסגערויבט געוואָרן. און ווידער אַ מאָל האָט זיך געשאַפֿן אַ הילפס־קאָמיטעט אין מעליץ צו העלפֿן די יידן, וועלכע זענען געבליבן נאָך די פּאָגראָמען בעירום ובחוסר כל.

וועז די לאָגע האָט זיך באַרויקט אַ ביסל, האָבן די יידן ווידער זיך געזומען צום האַנדל, צו ערשט מיט וואָס עס האָט זיך געלאָזט. מיט דער צייט האָבן זיי צו ביסלעך אומגעקערט זיך יעדער צו זיין פאַך און באַ־שעפטיקונג פון פאַר דער מלחמה. סוחרים און קרעמער האָבן אויסגעריכט זייערע קראָמען און געשעפטן, מאַרקשטייער, — זייערע לאָווקעס מיט שניט־סחורה און טישלעך מיט צעלניק. טאַנדייטערס האָבן ווידער געזומען נייען זייער פּויערישע קאָנפעקציע און געשטעלט זיך דערמיט אין מאַרק, געפאָרן אויף די יאָרידן פון דער געגנט. אויך די אָרעמע יידישע דאָרפס־גייער, וועלכע האָבן ביז היינט נישט געקאָנט קומען אין די דערפער צוליב די שטיינער, מיט וועלכע די שקצים האָבן זיי באַוואָרפן, האָבן שוין אויך

נישט מורא געהאַט צו קומען אַהין און קויפן עופות, אייער, קעז און פּוטער און דערנאָך פאַרקויפן עס אין שטאָט.

דאָס זעלבע איז געווען מיט די הענדלער און מעקלערס פון בהמות, תבואה און אַנדערע אַגראַר־פּראָדוקטן, וועלכע האָבן איינגעקויפט די סחורה פאַר די גרעסערע סוחרים אין שטאָט און פאַר די עקספּאָרטערן.

דער עיקר האָבן שנעל זיך אָרגאַניזירט די האַלץ־ און וואַלד־סוחרים פון מעליצער שטעטל. זיי האָבן געהאַט אַ ברייט פעלד צום האַנדל. שטעט און דערפער זענען רויִנירט געוואָרן פון די מלחמה־אָפּעראַציעס און גע־נייטיקט זיך אין געהילץ דאָס אַלץ צו רעסטאַוורירן. דאָס זעלבע איז אויך געווען מיט די לענדער פון איראָפּע, וועלכע האָבן אָנטייל גענומען אין דער מלחמה. די מעליצער האַלץ־סוחרים האָבן געזען עקספּאָרטירן אַהין זייער געהילץ און בוי־מאַטעריאַל.

צום מערסטן פון אַלע האַלץ־ און וואַלד־סוחרים האָט זיך אַרויפגע־אַרבעט שמחה פרידמאַן. הגם ער איז געווען אַ חסידישער ייִד מיט באָרד און פּיאות און געטראָגן אַ לאַנגן לבוש האָט דאָס אים נישט געשטערט אָנצוקומען צו די גויִשע אָנטיסעמיטישע באַאַמטע פון פּוילישן האַנדלס־מיניסטעריום אין וואַרשע. „געשמירט" מיט אַ „מתנת יד" ווי מ׳דאַרף — האָט ער באַקומען אַ קאָנצעסיע צוצושטעלן פאַר די רעגירונגס־אונטער־נעמונגען פון אויפבוי־וועזן פאַרשידן געהילץ, איבערהויפּט האַלצערנע שוועלן פאַר די באַן־רעלסן, וואָס די פּוילישע רעגירונג האָט גענומען אויסלייגן, סלופּעס פאַר די טעלעפאָן־נעצן און אויך סטעמפּלס פאַר די קוילן־גרובנס אין אויבער־שלעזיע. די וויכטיקסטע קאָנצעסיע, וואָס שמחה פרידמאַן האָט באַקומען, איז געווען דאָס פלעכטן טאַמעס פון פּאַשין צו רעגולירן די וויסל, די שטראָמיקע וואַסערן זאָלן נישט פאַרפלייצן די פעלדער אַרום. דאָס האָט אויך אַנדערע ייִדן אין מעליץ געגעבן די מע־לעכקייט צו פירן אַ מסחר מיט פּאַשין. די ליפּעראַנטן פון דעם פּאַשין אין מעליץ זענען געווען די צוויי ברידער מאיר און חיים קעלער. יעדער באַזונדער האָט געפירט זיין אונטערנעמונג צו האַקן דעם פּאַשין אין די קעמפּעס אַרום דעם וויסליק, אַרום דער וויסל און אַנדערע קלענערע טייכן פון דער נאָענטער און וויטערער געגנט.

נאָכן אָפּזאָץ פון די דיקערע ריטן צום פּלעצטן די טאַמעס, האָבן מאיר און חיים קעלער געהאַט אַ מעגלעכקייט צו פאַרבּרויכן די דינערע ריטן פון דעם פאַשין פאַר אַנדערע צוועקן, ווי פּלעצטן קאָשיקעס פאַרן דאַרפישן און שטאַטישן געבּרויך, און אויך די גאַנץ דינע ריטלעך, וואָס האָבן זיך געלאָזט שיילן און אויך שפּאַלטן — פאַר מער איידעלע אויסאַרבעטונגען, ווי קערבלעך פאַר פרויען איינצוקויפן פּראָדוקטן און אויסצופּלעצטן דער־פון פאַרשידענע מעבל־שטיקער.

אַ וויכטיקער אָפּנעמער פון די דאָזיקע דינע ריטלעך איז אין מעליץ געווען ברוך פאַרשירעם, וועלכער האָט געהאַט אין זיין הויז אַ פאַבריקל צו פּלעצטן קערבלעך איבער די גלעזערנע גרויסע גאַנשערס און בוטלעס פאַר אַ שוץ, זיי זאָלן נישט צעבראָכן ווערן.

צום פּלעצטן די דאָזיקע קערבלעך האָט ברוך פאַרשירעם געהאַלטן נאָר יידישע אַרבעטער פון שטעטל — ווייבער, וועלכע האָבן לייכט אויס־געלערנט זיך די דאָזיקע מלאכה און יינגלעך פון אַרעמע שטיבן, וועלכע האָבן באַדאַרפט העלפן זייערע עלטערן צו דער פרנסה. געווען אויך יינגלעך פון באַלעבאַטישע היימען, וועלכע האָבן נישט געוואָלט לערנען אין חדר אָדער אין דער תלמוד־תורה, האָבן זייערע עלטערן באַשלאָסן, אַז איידער די יינגלעך זאָלן אַרומלויפן איבער די גאַסן פוסט־און־פּאַס, איז גלייכער זיי זאָלן פּלעצטן קאָשיקלעך ביי ברוך פאַרשירעם, בפרט, אַז ער האָט זיך פאַרנומען מיט די דאָזיקע יינגלעך, זיי זאָלן זיך פירן אויפן יידישן שטיי־גער, טראָגן דאָס היטל אויפן קאָפּ און מאַכן אַ ברכה פאַרן עסן, וואָס זיי האָבן מיט זיך מיטגעבראַנגט פון דער היים.

אויך זיין ווייב חיה האָט זיך פאַרנעמען מיט די דאָזיקע יינגלעך ביי דער אַרבעט. אַז אַן אָרעם יינגל האָט נישט געבראַנגט מיט זיך פון דער היים עפּעס צו עסן האָט זי אים אַריינגעראָפן צו זיך אין קיך און געגעבן אים עסן, ער זאָל נאָר, חלילה, נישט הונגערן אין איר שטוב.

אויך נחמיה בראָד, וועלכער האָט נאָך די מלחמה־יאָרן איינגעפירט ביי זיך אין הויז אַ מלאכה צו מאַכן פאַרשידענע בערשטן, האָט זיך געוואָלט פירן אויפן שטייגער פון ברוך פאַרשירעם און פאַרנעמען זיך מיט די יינגלעך, וועלכע האָבן ביי אים געאַרבעט זיי זאָלן זיך פירן אויפן יידישן

שטייגער: מאַכן אַ ברכה און דאַוונען מנחה ביי דער אַרבעט פאַר נאַכט. אָבער דאָס איז אים נישט געלונגען, ווייל זיינע אַרבעטס־יינגלעך זענען שוין געווען פון אַן אַנדער סאָרט — מער דערוואַקסענע און אויך מער באַוווסטזיניק, געקומען שוין אין דעם ציוניסטישן פאַראיין. די פרומע מוסר־רייד האָבן זיך צו זיי נישט געקלעפט.

מיט עטלעכע יאָר שפּעטער האָט יאָשע קאָלער, אַ חסידישער יונגער־מאַן, אייגנגעאָרדנט אַ וואָרשטאַט אויסצואַרבעטן בייטשן און הענטל־שטע־קעלעך און צוגענומען יידישע יינגלעך צו דער אַרבעט. וועג אויך ער האָט געוואָלט האָבן אַ השפּעה אויף זיי, זיי זאָלן פירן זיך יידיש, און געזאָגט זיי מוסר — האָט ער זיך שוין אַנגעטראָפן מיט אַ חוזק־שמייכל פון טייל יינגלעך, וועלכע האָבן אים אָפּגענטפערט מיט קעגן־מוסר, בכן ער פירט זיך ווי אַ „בורזשוי" וואָס נוצט אויס „פּראָלעטאַריער פאַר אַ נידעריקן אַרבעטסלוין, ווי אַלע רעאַקציאָנערע קאַפּיטאַליסטן" — וועלכע, וואָס יאָשע קאָלער האָט זיי אָפּילו נישט פאַרשטאַנען און זיי האָבן אויך נישט געפּאַסט פאַר דער מעליצער יידישער סביבה.

הגם ס׳איז שוין דעמאָלט געווען אין מעליץ אַ מאָדערנע יוגנט, וואָס איז געקומען אין די ציוניסטישע פאַראיינען, אַ חלוצישע באַוועגונג מיט הכשרה און בחורים, וועלכע זענען געקומען אין דער לינקער „פּועלי־ציון" און „השומר הצעיר", זענען זיי אָבער נישט געווען קיין פּראָלעטאַריער, ווייל זיי האָבן אַלע געשטאַמט פון בעלי־בתישע היימען און דאָס לערנען מאַרקסיזם איז געווען פאַר זיי אַ טעאָריע וואָס האָט שנעל אויסגעוועפט. טראָץ דעם האָט געטראָפן, אַז דעם ערשטן מאַי, אין דעם טאָג פון פּראָ־לעטאַרישן יום־טוב, איז גאָנץ פרי געהאָנגען אַ רויט פענדל אויפן הויכן סלופּ פון די טעלעפאָן־דראָטן אין מאַרק, און די פּאָליציי האָט דערפאַר אַרעסטירט עטלעכע יידישע יינגלעך פון שטעטל, און גראָד פון פאַרמעג־לעכע, בעלי־בתישע, פרומע היימען.

בדרך כלל איז אין מעליץ, אַ חוץ די ציוניסטישע פאַראיינען, קיין יידישע אַרבעטס־באַוועגונג נישט געווען. דער „יד־חרוצים"־פאַראיין איז באַשטאַנען פון זעלבשטענדיקע בעלי־מלאכות, וואָס איר הויפּט־טעטיקייט איז געווען דער מנין שבת צום דאַוונען און אַ קעגנזייטיקע גמילת־חסדים־

קאַסע. אָבער נישט אַלע בעלי־מלאכות זענען געקומען שבת אַהין דאַוונען. געווען צווישן זיי אַזעלכע, וואָס ס׳האָט זיי נישט געפּאַסט צו קומען דאַוונען צו אַזאַ פּשוטן מנין, און זיי האָבן געדאַוונט אין חסידישן בית־מדרש צו־זאַמען מיט די גאָר פּרומע יידן. ס׳רוב בעלי־מלאכות האָבן שבת געדאַוונט אין דער שול צוזאַמען מיט די פּשוטע יידן, פּאַרנומען דאָרט די מזרח־וואַנט און געווען אויך אָפט די גבאים פון דער שול.

אַזוי ווי די וואַלד־ און האָלץ־סוחרים, וועלכע האָבן זיך געזומען צום מסחר נאָך דער מלחמה, האָבן דאָס אויך געטאָן די פּעדערן־סוחרים, נאָר אין אַ קלענערן מאַסשטאָב. צו ערשט זענען זיי אַרומגעפאָרן איבער די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך אייגקויפן פּעדערן פון געגנדז און קאַטשקעס, געבראַנגט דאָס אַהער, געגעבן דאָס צום שלייסן אין די אָרעמע שטובן, צום שיקן אויף עקספּאָרט צוזאַמען מיטן פּוך אין די אייראָפּעישע לענדער. שפּעטער האָבן זיי ווידער אָנגעהויבן קויפן פּעדערן פון אינדיקעס און הענער פאַר „פּוצפּעדערן" צו דאַמיש היטן, וואָס זענען אַריין אין דער מאָדע אין אייראָפּע און אַמעריקע.

געבראַנגט אַהער די דאָזיקע סחורה אין זייערע מאָגאַזינען — האָבן די פּעדער־סוחרים ווידער אַוועקגעשטעלט לאַנגע און בריייטע טישן אין זייערע מאָגאַזינען, וואָס האָבן געפּוסטעוועט במשך פון די מלחמות און אַריינגענומען ווייבער און מיידלעך צו קלויבן און סאָרטירן די פּעדערן. און לויט דער צייט איז אויך געענדערט געוואָרן דער כאַראַקטער פון די „קלייבערינס". אַנשטאָט דעם, וואָס אין די אַמאָליקע צייטן פלעגן די קלויבערינס בעת דעם סאָרטירן שמועסן צווישן זיך ווען שדים און רוחות, ווען רבנים און גוטע־יידן מיט זייערע מופתים, נסים און נפלאות, זענען היינט זייערע שמועסן צוגעפּאַסט געווען צו די מער מאָדערנע צייטן. אַ נייעס איז אויך געווען דאָס זינגען, וואָס איז אין די אַמאָליקע פּרומע צייטן פאַרבאָטן געווען מחמת „קול באשה ערווה". היינט דאַקעגן האָט מען פאַרבייגייענדיק די פּעדערן־מאַגאַזינען, ווו די קלויבערינס האָבן געארבעט, געקאָנט הערן יידישע פּאָלקסלידער, טעאַטער־שלאָגערס און ראָמאַנסן.

אין די לעצטע יאָרן איז צו דער פּעדערן־בראַנזשע אין מעליץ צו־געקומען אַ נייער צווייג, פון וועלכן מען האָט אַ מאָל נישט געהערט —

געווען איז דאָס אויסאַרבעטן ווייסע „שעלסקע" פוטער פון גענדזענע פע־
לעכלעך. דאָס האָט געגעבן באַשעפטיקונג אַ גרעסערער צאָל יידן אין שטעטל.

די אַרבעט איז באַשטאַנען אין שינדן די גענדזענע הויט, וואָס איז
פריִער אָפּגעפליקט געוואָרן פון די דיקערע פעדערן און געבליבן בלויז
מיטן ווייכן פוך. אַראָפּגענומען די הויט פון דער גאַנדז, האָט מען דאָס
געדאַרפט שאָבן און קראַצן, ס׳זאָל נישט בלייבן דערויף קיין ברעקל פעטס.
דאַן האָט מען דאָס צעצויגן אויף וועגטלעך פון ברעטער און פאַרטשווע־
קעווען צום טריקענען. נאָך עטלעכע טעג האָט מען דאָס אַראָפּגענומען
און געפּאַקט אין קאַסטנס צום עקספּאָרט.

געקומען איז דער נייער אויפטו פון ריקעלע צוקער, וועלכע איז געווען
פאַר דער מלחמה אין דער פעדערן־בראַנזשע, געהאַט אַ שטאָקיקע קאַמע־
ניצע מיט אַ פעדערן־מאַגאַזין נעבן נאַזעוואָלע, איבערגעלאָזט דאָס בעת
דעם אַנטלויפן קיין ווין אין דער מלחמה און פון דאָרט עמיגרירט קיין
פאַריז און צום סוף קיין אַמעריקע.

דערווּוסט זיך פון דעם פרישן „פאַטענט", ווי אַזוי צו מאַכן „שעלסקע"
פוטער, וואָס איז געוואָרן מאָדערן פאַר דאַמען און ליידיס אין דער רייכער
וועלט, איז זי געקומען אַהער קיין מעליץ, איבערגעגעבן פאַר דעם צוועק
איר הויז צו אירע פלימעניקעס, די דריי שוואָגערס הערשל באַרגער,
שמעון סאַלפעטער און שלום בלאַטבערג. געמאַכט מיט זיי אַ שותפות און
די אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַ גיכן טעמפּאָ, מיטן קויפן גאַנצע
סטאַדעס געגנדז אין די אַרומיקע דערפער און אויך אין דער ווייטער געגנט,
און דאָס האָט געגעבן פרנסה אויך פאַר די יידישע אויפקויפערס אין
שטעטל. אָחוץ די אַלע, וועלכע זענען באַשעפטיקט געווען ביי דער דאָזיקער
אונטערנעמונג, האָבן אויך אומדירעקט אָנדערע יידן פּראָפיטירט דערפון,
וויַיל דורך דעם, ווי מ׳האָט אַראָפּגענומען די הויט פון די געגנדז צו מאַכן
פוכענע פעלעכלעך, איז געבליבן אַן „אָדערקע" פון געגנזנפלייש צום פאַר־
קויפן פאַר גאָר אַ ביליקן פרייז, און מעליצער בעלי־ביתטעס האָבן דאָס
גאַנץ גערן געקויפט, באַזונדערס די אַרעמע־לייט פון שטעטל. זיי האָבן
איצט געהאַט אַ מעגלעכקייט צו עסן פלייש נישט בלויז שבת און יום־טוב,
נאָר אויך אין אַ פשוטן וואָכנטאָג.

נאָך אַ באַשעפטיקונג פאַר יידן אין מעליץ איז צוגעקומען אין די לעצטע יאָרן אין דער האָלץ־בראַנזשע. נאָך דעם ווי דאָס מסחר מיט וועלדער און האָלץ האָט זיך אַנטוויקלט, זענען אַנטשטאַנען בשותפותדיקע חברות, וועלכע האָבן אַנגאַזשירט יונגע־לייט פאַר באַאַמטע, מאַניפולאַנטן, אויף צו סאַרטירן דאָס געהילץ, מעסטן און נאָך אַנדערע אַרבעטען וואָס זענען מיט דעם פאַרבונדן.

געוויסן האָבן זיך די אַלע אַנגעשטעלטע אין דער האָלץ־בראַנזשע מיטן אַלגעמיינעם נאָמען: „דרעווניאַקעס" און געוויינט זיך צו דער יידישער אינטעליגענץ אין שטעטל, נאָך די דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און אַנדערע — מיט אַקאַדעמישער אויסבילדונג.

יאַריד אין שטעטל

אין מעליץ זענען קיין פאַבריקן מיט אַ סך אַרבעטער נישט געווען. דער אייניציקער הויכער קוימען פון רויטע ציגל, וועלכן מ׳האָט געזען איבערן גאַנצן שטעטל, איז געווען פון דער ציגעלניץ הינטערן שטעטל, ווו מ׳האָט אויסגעאַרבעט ציגל און דאַכעווקעס פון ליים, וואָס מ׳האָט אויף אַ גאָר פּרימיטיוון שטייגער געקנעטן, געגאָסן אין פאָרמען און געברענט אין פייער אונטער דעם דאָזיקן קוימען. זעלטן ווען מען האָט געקאָנט זען אַ רויך פון דעם הויכן קוימען, מחמת דער געברויך פון ציגל איז דאָ געווען אַ קליינער. זייער זעלטן האָט מען דאָ געשטעלט געמויערטע הייזער. אויך אין די דערפער אַרום איז דער געברויך געווען אַ נישטיקער, ווייל די פויערים האָבן געבויט זייערע כאַטעס פון האָלץ און ציגל האָבן זיי געדאַרפט נאָר צו מאַכן די אויוונס צום קאָכן און באַקן דאָס שוואַרצע ברויט.

געווען אויך אין מעליץ אַ קאָפלאַרניץ מיט אַ קלענערן קוימען, ווו מ׳האָט געמאַכט קאָפלעס פאַר שטאָטישע אויוונס צום ווארעמען און פאַר קאָך־אייניריכטונגען, אָבער די דאָזיקע אונטערנעמונג איז נישט געווען קיין גרויסע און נישט געקאָנט רעכענען זיך פאַר אַ פאַבריק.

אַ חוץ דעם איז אין דער צווייטער זייט פון שטעטל, אין עק פון דער הויפּישער גאַס, געווען אַ מיל צו מאָלן תבואה. די מיל האָט אַפילו געהאַט אַ הויכן בלעכענעם קוימען און דריי מאָל אַ טאָג געפיפן מיט פאַרע פון קעסל ווי אַ ריכטיקע פאַבריק, אָבער בלויז עטלעכע אַרבעטער זענען דאָרט געווען באַשעפטיקט.

אַן ענדערונג אויף דעם געביט איז געקומען ערשט ווען אין דייטש־לאַנד האָט זיך אָנגעהויבן די נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע באַוועגונג, אָנגעפירט דורך היטלערן, וועלכער האָט געגומען פאָדערן אומצוקערן צו דייטשלאַנד דעם קאָריאָר, וועלכן פוילן האָט געהאַט אין באַזיץ ווי אַ צוטריט צום באַלטישן ים און אויפגעבויט דאָרט דעם פאָרט אין גדיניע, נישט ווייט פון דאַנציק.

ווען ס׳האָט זיך פאַרשאַרפט די פּאָליטישע סיטואַציע צוליב דעם דאַניצקער קאָרידאָר, האָט די פּוילישע רעגירונג באַשלאָסן איבערצופירן איר אינדוסטריע־אונטערנעמונגען, וואָס האָבן זיך געפונען נעבן די דייטשע גרענעצן, צום צענטער פון לאַנד, אין דעם דרייעק לובלין־קראָקע־ריישע, וווּ אויך מעליץ האָט זיך געפונען. מען האָט אַנגעהויבן בויען די גרויסע פאַבריקן מיטן פאַרקירצטן נאָמען „צ. א. פ.״ און אויך אין מעליץ האָט מען הינטערן שטעטל אויפגעבויט שלאָסער־ווערשטאַטן צו מאַנטירן קריגס־אַוויאַנען און אַראָפּלאַנען פאַרן פריוואַטן פלי־וועזן. מען האָט אויך אויפ־געשטעלט גרויסע, שטאָקיקע בלאָקן פאַר די פיל אַרבעטער־ספּעציאַליסטן, וועלכע מ׳האָט געברענגט אַהער פון שלעזיע, פאָמערן און פון פּויזנער קאַנט.

צוליב אַנטיסעמיטישער דיסקרימינאַציע האָבן יידן צו דער גרויסער אינדוסטריע נישט געהאָט קיין צוטריט, אָבער אומדירעקט האָט זי ג־ בּרענגט אַ סך פּראָפּיט פאַרן יידישן שטעטל. ערשטנס, האָט זיך פאַר־ שטאַרקט דאָס לייזונג אין די יידישע געשעפטן און קראָמען פון די אַר־ בעטער פון די ניי־אויפגעבויטע בלאָקן. הגם זיי האָבן געהאָט זייערע גויישע געשעפטן, האָבן זיך פיל פון די פרעמדע גויים איבערצייגט, אַז אין די יידישע געשעפטן זענען די פּרייזן אַ סך ביליקער. אַחוץ דעם האָבן זיי אויך באַקומען אויף קרעדיט ביזן „ערשטן״ וועז זיי באַקומען דאָס געהאַלט.

צווייטנס, איז געשטיגן די קויפקראַפט פון די פּויערים, וועלכע זענען באַשעפטיקט געווען ביים בויען די דאָזיקע וואַרשטאַטן און געבויעס, און שפּעטער אויך ביי פאַרשידענע אַרבעטן, און אויך פון די פּויערים, וועלכע האָבן געליפערט אַהער זייערע פּראָדוקטן. די יאַרידן אין מעליץ יעדן דאָנערשטיק האָבן זיך אַנגעהויבן שטעלן אַלץ געדיכטער — מיט מער לייזונג אין די געשעפטן, קראָמען און ביי די לאָווקעס און טישלעך אין מאַרק — וואָס איז געווען דער מקור פון פרנסה פאַרן גרעסטן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג זינט אַלע צייטן.

אַנגעהויבן האָט זיך דער יאַריד דאָנערשטיק גאַנץ פרי מיט אַ קלאַ־ פּעריי פון וועגענער, וואָס זענען אַנגעקומען מיט אַלע גאַסן צום מאַרק און געפירט צו דער גרויסער טאַרגאָוויצע בהמות, חזירים און אויך פערד

צום פֿאַרקויפן. די ייִדישע סוחרים זענען געווען די הויפּט־איינקויפער, צו ערשט צו ליפערן בהמות אין די גרעסטע שטעט, און דאַן אויף עקס־פֿאַרט. יעדער פון די בהמה־סוחרים האָט געהאַט זיינע מעקלערס, וועלכע האָבן באַקוקט און באַטאַפּט די בהמות, געדונגען זיך מיט די פויערים, אַ זלאָטע אַרויף אַ זלאָטע אַראָפּ — ביז מען איז פֿאַרטיק געוואָרן צווישן זיי. דאַן האָט דער סוחר אויסגעצאָלט דאָס געלט און געשיקט די בהמות צו דער באַנסטאַציע זיי זאָמלען, סאָרטירן און אַוועקשיקן אין ספּעציעלע וואַגאָנעס פֿאַר בהמות צו זייערע אָפּנעמער.

באַקומען דאָס געלט פֿאַר די בהמות, זענען די פויערים אַוועק צום מאַרק פון שטעטל, אַריין אין די ייִדישע ביר־שענקן מיט זייערע קומעס צום טרינקען וואָדקע.

נאָך די ערשטע וועגענער פון די אַרומיקע דערפֿער, וואָס האָבן גע־ברענגט בהמות צו דער גרויסער טאַרגאָוויצע הינטערן שטעטל, האָבן אָנגעהויבן קומען דאָרפישע וועגענער מיט תבואה, קאָרטאָפֿל, קרויט און אַנדערע פּראָדוקטן. זיי האָבן געשטעלט זיך איינער לעבן צווייטן אין מאַרק, אין די געסלעך אַרום און ווו נאָר ס׳איז געווען אַ פרייער פּלאַץ פאַר פערד־און־וואָגן.

אַרום די דאָזיקע וועגענער האָבן זיך געמומען דרייען ייִדישע אויפ־קויפערס פון תבואה. זיי האָבן באַקוקט די קערנער, געמאָסטן די זעקלעך, מיטן בליק אָפּגעשאַצט די וואָג און געמומען דינגען זיך מיטן פויער וועגן פרייז, ביז זיי זענען דורכגעקומען. די אויפקויפערס האָבן איבערגעשיט די תבואה אין אייגענעם זעקל, געמומען אויף די פלייצעס און אַוועק דערמיט צו איינעם פון די תבואה־שפייכלערס פון די גערעסערע סוחרים. געשטעלט דאָס אויף דער וואָג צום וועגן, אויסגעשיט דאָס ביסל תבואה, באַקומען דאָס געלט — איז ער וויידער אַ מאָל געלאָפּן צו די וועגענער מיט זעקלעך תבואה, איינגעהאַנדלט אַ ביסל סחורה און וויידער פאַרקויפט. אַזוי האָבן די אויפקויפערס פון פאַרשידענע פּראָדוקטן „געמאַכערט״ אין טאָג פון יאַריד צו פאַרדינען זייער שטיקל פרנסה.

גאַנץ פרי זענען אויך אָנגעקומען די וועגענער פון די „ראָפּטשיצער״, אָנגעלאָדענע מיט פאַרשידענע גרינצייג. דער עיקר מיט ציבעלעס, גע־

פלאָכטן מיט שטרוי אין לאַנגע צעפּ. זיי האָבן אויסגעלייגט זייער סחורה אויף די לאַנגע איינגעפּעסטיקטע בענק פון דער קליינער טאַרגאָוויצע הינטער דער שול און בתי־מדרשים.

דאָ, אויף דער קליינער טאַרגאָוויצע, האָבן אויך די יידישע אייער־סוחרים אַרויסגעשטעלט זייערע לאַנגע, פלאַכע קאַסטנס, כדי איינצוקויפן זייער סחורה פון די באַבעס, וועלכע זענען געקומען אַהער מיט פולע קאָשיקעס. דאָ איז אויך געווען דאָס אָרט איינצוקויפן פעלעכלעך פון קאָנען, האָזן און פון אַנדערע חיהלעך און אויך געטריקנטע שוואַמען.

אויפן פלאַץ פון מאַלי רינעק, דאָ נישט ווייט, האָבן דאָנערשטיק די יידישע טעפּערס אַרויסגעשטעלט זייערע ערדענע טעפּ, שיסלעך און וואַזעס צום פאַרקויפן, יידישע בלעכער האָבן אַרויסגעבראַכט זייערע כלים פון בלעך און די גלעזער, וועלכע האָבן געווויינט דאָ דערנעבן — שויבן און קיט פאַר די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער.

צום מאַלי רינעק האָבן אויך די יידישע בעדנער אַרויסגעטראָגן זייערע האָלצענע שעפּער, געמאַכט פון בעדנאַרקעס, גרויסע פעסער איינצולייגן זויער קרויט און צו האַלטן וואַסער, זשיזשעס צו קנעטן טייג, וואַנעלעך צום באָדן קינדער, קאָנען צום שעפּן וואַסער אין די ברונעמער און נאָך אַנדערע כלים פון האָלץ פאַרן דאָרפישן און שטאָטישן געברויך.

דער הויפּטהאַנדל אָבער איז פאָרגעקומען אין מאַרק. דאָ אַהער האָבן יידישע קרעמער אַרויסגעטראָגן דאָנערשטיק גאַנץ פרי צום יאַריד זייערע בענק מיט שניט־סחורה, טישלעך מיט צעלניק, טאַנדייטערס זייער קאָנ־פעקציע פאַרן דאָרפישן און שטאָטישן געברויך, היטלמאַכערס זייערע קאַסקעטן, היטלעך און צאָפּעס און יעדער, וואָס האָט נאָר געהאָט עפּעס צו פאַרקויפן פאַר די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער. דאָס געוויש אין מאַרק האָט זיך אָנגעהויבן זייער פרי, מערסטנס צווישן די לאַווקעס מיט שניט־סחורה, פאַר וועמען דאָס מאַרקווינקל איז געווען צו ענג, מחמת אַלץ מער פרישע מאַרק־שטייערס זענען צוגעקומען. האָט אַ יונגער־מאַן נישט געהאָט נאָך דער חתונה צו וואָס זיך צו נעמען בכדי צו פאַרדינען אויף פרנסה, האָט ער ס׳ערשטע געקויפט פאַרן באַקומענעם נדן אין טאָרנע אָדער אין ריישע אַ ביסל שניט־סחורה און אַרויס מיט אַ לאַווקע צום מאַרק.

אויב ער האָט אַליין נישט געקאָנט רעדן קיין פויליש מיט די דאָרפישע גויִים ,מחמת ביז צו דער חתונה איז ער געווען פאַרנומען מיט לערנען אין בית־מדרש אָדער מיט פּאָרן צו גוטע יִידן — האָט זיין ווייב אים פאַרטרעטן ביים פאַרקויפן און ער איז געשטאַנען דערנעבן ווי אַ שטומער דיין און געהיט דאָס שניטקרעמל די באַבעס זאָלן נישט עפּעס גנבענען אין זייערע קאָשיקעס אַריין.

ביי די מאַרקשטייערס איז געווען אָנגענומען, אַז אַ פּריש צוגעקומענע לאָווקע מיט שניט־סחורה שטעלט זיך צום סוף פון די רייען, טיפער צום מאַרק, וואָס איז פאַרנומען שוין מיט די דאָרפישע וועגענער, און וויניק קונים קומען שוין אַהין. עס האָט זיך אָבער געטראָפן, אַז אַזעלכע האָבן נישט געוואָלט זיך שטעלן אין סוף, נאָר דווקא ביים פּראָנט, ווו מערסטנס קונים קומען אַהער, איז דערגאַנגען צו שפּאַרענישן מיט געוואַלדן און געשרייען.

דעם גרעסטן געפּילדער אין מאַרק האָבן געמאַכט די „באַביקלעך" — אַ משפּחה פון מאַרקשטייערס זינט יאָרן. זיי זענען געשטאַנען מיט זייערע לאָווקעס שניט־סחורה די ערשטע פון די רייען אויפן בעסטן פּראָנט, לעבן וועג פון וואַנען ס׳קומען אַהער די מיינסטע דאָרפישע קונים. איז אָבער געווען אַ צרה, וואָס זיי האָבן קאָנקורירט צווישן זיך. האָט אַ באַבע גע־ דונגען ביי איינעם עפּעס אַ שטיקל סחורה און נישט געקאָנט פאַרטיק ווערן מיטן פרייז, האָט אַ צווייטער פון אַ דערנעבנדיקער לאָווקע אַ ווונק געטאָן צו איר און באַלד איז זי אַוועק צו אים קויפן דאָס שטיקל סחורה. דער ערשטער האָט דאָס נישט געקאָנט דערליידן און אַ שלעפּ געטאָן די באַבע אויף צוריק, און ס׳איז געקומען צו אַ קריגעריי צווישן די דאָזיקע קרעמער.

רויִק און שטיל דאָקעגן איז געווען צווישן די טישלעך מיט צעלניק אין דער צווייטער זייט מאַרק. זייער סחורה איז באַשטאַנען בלויז פון „קלייניקייטן" : נאָדל־פּאָדעם, שפּילקעס צו די האָר, זייף צום וואַשן וועש, פּאַסטע צו די שיך, זאָקן פאַרן דאָרפישן געברויך און נאָך אַזעלכע סחורות פאַר קליין געלט, ביי וועלכע ס׳איז נישט געווען זיך וואָס צו דינגען. אַחוץ דעם זענען די אייגנטימער פון די טישלעך מערסטנס געווען עלטערע

ווייבער, וועמענס מענער עס האָבן געהאַט אַן אַנדער צושפּרינג צו דער פּרנסה: אַ דרדקי־מלמד, אַ שמש פון אַ מקום־קודש, אַ שדכן אָדער אַ מעקלער אויף דער גרויסער טאַרגאָוויצע, אָדער גאָר אַ גייער איבער דער מדינה, ווו ער האָט געזאַמלט געלט פאַר הכנסת כלה און ווען ער איז געקומען אַהיים אויף שבת און יום־טוב, האָט קיינער אַפילו נישט געווּסט אַז ער האָט אַ שטיק צייט געפעלט אין שטעטל...

געשטאַרקט דאָס געוויש אין מאַרק האָבן די פאַרשידענע „אויסרופערס" מיט זייערע „מציאות" צום פאַרקויפן. זיי זענען מיינסטנס געווען פון דער פּרעמד און מיט שפּאַסיק־קונציקע רייד האָבן זיי צוגעצויגן אַרום זיך רעדלעך מיט קינדער און באָבעס. איבערהויפּט האָבן דאָס געטאָן די קאַטאַרינקעס מיט זייער גרילצנדיקער מוזיק, אַרום וועלכע עס האָבן זיך געזאַמלט דאָרפישע שקצים מיט שיקסעס ביים קויפן די „לאָסן", וואָס גרינע פאָפוגעס האָבן מיט זיערע קרומע שנאָבלען אַרויסגעצויגן פון דעם גע־היימען גורל־קעסטעלע. זיי האָבן געלייענט די פאַרשידענע גורלדיקע אויפ־שריפטן און פרעך געלאַכט מיט רוישיקע קולות.

אַ געוויש האָט זיך אויך געטראָגן פון די ייִדישע ביר־שענקן אין מאַרק, ווו פויערים און באָבעס האָבן געטרונקען וואָדקע, געזונגען לידער מיט שיכורע קולות און אַ סך מאָל געקריגט זיך איינער מיטן צוויייטן ביז ס׳איז געקומען צו אַ געשלעג, מיט וועלכן מ׳איז אַרויס צום מאַרק.

געוויש האָט דער יאַריד אין שטעטל מיט טראָסק און געפּילדער, מוקעריי און הירזשען פון בהמות און פערד, מיט קוויטשעריי פון חזירים, מיט געשרייען פון כלערליי עופות וואָס מ׳האָט פאַרקויפט אין מאַרק און אין די געסלעך אַרום. געפּילדערט האָבן פויערים און פויערטעס, וועלכע האָבן געדונגען זיך וועגן פּרייז ביים איינקויפן זייערע געברויכן אין די געשעפטן, קראָמען און סטראָגאָנעס אויפן מאַרק, פון וועלכן יידן האָבן געצויגן חיונה און געהאָט צו צאָלן זייערע חובות און וועקסלען.

דאָס אַלץ — אויב גאָט האָט געהאָלפן מיט רויקע צייטן, מיט שיינע וועטערן צום יאַריד, אויב אַלץ האָט זיך געפירט נאָרמאַל, אַן אַ מכשול.

האָט זיך אָבער, חס וחלילה, אַריינגעמישט דער שטן מיט שלעכטע וועטערן, רעגנס זומערצייט אָדער שניי־זאָוויערוכעס ווינטערצייט, וואָס

פאַרשיטן די וועגן אַרום די דערפער מיט שניי, נישט אַריין און נישט אַרויס, אַדער גאָר, ווי אין די לעצטע צייטן, מיט אַנטיסעמיטישער אַגי־טאַציע פון „סוואַ דאָ סוועגאָ", נישט צו קויפן ביי די יידן, מיט פּיקעטן איבער די וועגן נישט צו לאָזן פּאָרן די פּויערים אין שטאָט אַריין מיט זייערע פּראָדוקטן, נאָר פאַרקויפן דאָס צו גויישע „קאָלקעס" און צו קויפן זייער געברויך ביי די גויישע „אָושעם"־געשעפטן — איז געווארן אויס יאַריד, אויס לייזונג ביי די מעליצער יידן, נישט מער געווען פון וואַנען צו צאָלן די חובות, די אונטערגעשריבענע וועקסלען פאַר דער געקויפטער סחורה אין טאָרנע, קראָקע און ריישע. באַנקראָטן האָבן זיך געמערט צווישן די יידישע סוחרים און קרמער, און מען האָט נאָר געהערט: וווּ זאָל מען נעמען צו צאָלן די חובות? כאָטש שלאָג זיך קאָפּ אין וואַנט, שפּרינג איבערן דאַך! ביז ס'זענען געקומען אַהער די „באַגלויביקע", מ'האָט גע־מאַכט אַ פאַרגלייך אויף פּופּציק פּראָצענט מיט אַ פּראָלאָנגאַציע אויף שפּעטער, צו צאָלן ווען גאָט וועט ווידער העלפן מיט בעסערע צייטן.

ייִדישקייט אין שטעטל

צוזאַמען מיט דער אַנטוויקלונג פון דער עקאָנאָמישער לאַגע אין מעליץ זינט נאָך דער מלחמה, מיט דער אַנטשטייונג פון דער פּוילישער מדינה און די פֿאַראָמען אויף ייִדן אין שטעטל, האָט זיך אויך אָנגעהויבן אַנטוויקלען דאָס גייסטיקע לעבן, וואָס איז צוליב די מלחמות געווען אין אַ גאָר שוואַרן מצב. ווי נאָר די קהילה האָט זיך ווידער אָ מאָל אָרגאַניזירט צו אָ נאָרמאַלער טעטיקייט, האָט זי ס׳ערשטע געזאָרגט פאַר כשרות אין שטעטל, פאַר שוחטים, רבנים און אַנדערע כלי־קודש, וואָס פאַרנעמען זיך מיט ייִדישקייט, דער עיקר פאַר דער תלמוד־תורה, וואָס האָט אָ צייט לאַנג געפֿוסטעוועט. מען האָט אויסגעריכט דאָס הויז לעבן שולפּלאַץ, געבראַנגט מלמדים און ווידער האָט זיך געהערט דער קול־תורה.

שוואַרער איז דאָס געווען מיט דער מקווה טהרה. זי איז געוואָרן פאַרנאַכלעסיקט אין די מלחמה־צייטן. אָ שלעכטער ריח האָט זיך געטראָגן פון דאָרט און דאָס האָט געשטערט אין טהרת המשפּחה. פאַר חסידישע ייִדן, וועלכע האָבן זיך מוסר נפש געווען פאַר ייִדישקייט, איז דער שלעכטער ריח נישט געווען קיין שטער צו טובלען זיך יעדן טאָג פאַרן דאָוונען. פאַרקערט גאָר, געווען אָזעלכע, וועלכע האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז גאָר אָ גוטע זאַך, ווייל אָ גאַנצן טאָג נאָך דער טבילה שפּירן זיי אויף זיך די מצווה... אויך די נשים צדקניות האָט דאָס נישט פיל געאָרט — פאַר אָ מצווה־זאַך טאָר מען נישט קוקן — אָ גוטער ריח, צי אָ שלעכטער ריח, אָבי די קומענדיקע דורות זאָלן זיין כשרע ייִדן. ערגער איז אָבער געווען מיט די פרויען, וואָס נאָך דער מלחמה האָט זייער פּרומקייט אונטערגעהונקען — זיי האָבן שוין געהאָט אַנדערע געדאַנקען וועגן דעם אַלעם און דער ענין טהרת המשפּחה איז ביי זיי נישט געווען אַזאַ ברענענדיקע זאַך. איז אויב דאָס טובלען זיך אין דער מקווה איז פאַרבונדן מיט אָ שלעכטן ריח, האָבן זיי דאָס אויסגעמיטן.

ניסן נוסבוים, דער זייל פון ייִדישקייט אין שטעטל, און נאָך מער

ר׳ מענדעלע, דער מעליצער רב, האָבן אַלץ געטאָן צו פאַרטרייבן דעם שלעכטן ריח פון דער מקווה: מען האָט אויסגעשעפט דאָס פאַרעיפושטע וואַסער און געכשרט מיט פריש וואַסער, אָבער וויידער האָט זיך געיאַווענט דער שלעכטער ריח. מען האָט דאָס געטאָן עטלעכע מאָל, און וויידער דאָס זעלבע. האָט ניסן נוסבוים פאַראָרדנט איבערצובויען די מקווה פון צעמענט אויף פענצאַקעס, שפּעטער, לויטן מעליצער רבס עצות — אויף פידל־האָלץ, אַזוי ווי אַ מאָל ביי זיין הייליקן זיידן אין ראָפּטשיץ, אָבער דער שד פון שלעכטע ריחות איז נישט אָפּגעטראָטן. און נאָך ערגער, בשכנות פון באָד האָט געווויינט אַלשאָווסקי, אַ גויישער טישלער, וואָס איז געווען אַ רשע־מרושע און יעדעס מאָל איז ער געלאָפן מיט מסירות צום סטאַראָסטווע אין שטעטל, בכן פון דער „זשידאָווסקער לאַזשניע" טראָגט זיך אַ „סמרוד" נישט אויסצוהאַלטן. אַזוי לאַנג ביז ס׳איז געקומען דער שטאָטישער פיזיק מיט נאָך עטלעכע באַאַמטע ווי אַ סאַניטאַר־קאַמיסיע, וואָס האָט פעסט־געשטעלט, אַז דער „סמרוד" קאָן גורם זיין אַ טיפוס אין שטעטל און פאַרפלאָמבירט די טירן פון באָד — נישט אַרייַנצוגיין.

פרומע יידן, וואָס האָבן געוואָלט זיך טובלען אין דער מקווה פאַרן דאָווענען, האָבן געפונען אַן עצה: אויפגעבראָכן אַ פענצטער אין באָד אין דער צווייטער זייט צום הינטערשטן פלאַץ און בגניבה אַריין אין דער מקווה זיך טובלען. פאַר נשים אָבער איז דאָס נישט קיין לייזונג. האָט די קהילה געדונגען פערד־און־וואָגן און טאָג־טעגלעך געפירט די ווייבער, וועלכע האָבן געוויטיקט זיך דערין, צו די נאָענטע שטעטלעך מיט אַ כשרער מקווה. די מער פאַרמעגלעכע, וואָס האָבן זיך געקאָנט דערלויבן, זענען געפאָרן מיט דער באָן אין די גרעסערע שטעטלעך מיט בעסערע באַדינגונגען זיך צו טובלען. ערגער אָבער איז געווען מיט די נשים, וועלכע האָבן נישט געוואָלט מיטמאַכן דעם דאָזיקן שטראָפּאָן און אויסגעלאָכט זיך דערפון.

געזען, אַז דאָס שטעטל זינקט אַלץ טיפער אין האַרבע עבירות, האָט קהל באַשלאָסן צו וועגדן זיך צו דער צענטראַלע פון אַמעריקאַנער דזשאָינט אין קראָקע. געגומען אויף זיך די מיסיע האָט נפתלי דרילין, דער זון פון ר׳ דודל שוחט, וואָס האָט געהערט צו די קהילה־לייט און אויסגעצייכנט זיך מיט עסקנות און פילאַנטראָפּיע. הגם ער האָט נישט געהערט צו די

חסידים אין שטעטל, אָבער געדאַנוונט האָט ער אין חסידישן בית־מדרש און געהאַט פאַרשטענדעניש פאַר יידישקייט־ענינים. אויסצונוצן פּראָטעקציע האָט ער מיטגענומען די פּרוי פון יידישן וועטערינאַר טייטעלבוים, וועלכער איז געווען אַ פּאָרגעשריטענער, אָבער זי איז געווען ווי אויבן דערמאָנט, אַ שוועסטער פון דעם ראַבינער אין קראָקע, ד״ר טהאָן, וועלכער האָט געהאַט צו זאָגן וועגן רעליגיעזע ענינים אין דער צענטראַלע פון דזשאָינט.

זעט אויס, אַז די פּראָטעקציע פון דער פּרוי טייטעלבוים האָט געווירקט, ווייל גלייך נאָך דעם האָט דער אַמעריקאַנער דזשאָינט געשיקט אַן אינ־זשעניער, געמאָסטן די באַד פון אַלע זייטן, געלאָזט גראָבן אויפן פלאַץ הינטער דער באַד בריי־טע און טיפּע ברונעמער, ס׳זאָל נישט פעלן קיין וואַסער, איינגעאָרדנט אַן אינסטאַלאַציע פון וואַסער־רערן, וואָס מעליץ האָט נאָך אַזעלכעס נישט געזען, און דריי גרויסע מקוות מיט ווייסע קאַפּלעס, וואָס עס פּאַסט גאָרנישט פאַר אַזאַ שטעטל ווי מעליץ — מיט ווייסע עמאַלירטע וואַנעס און ספּעציעלע קאַבינעס. צום סוף האָט מען צוגעבויט אַ פּליגל צו דער פּריוָרדיקער געביידע, אַריינגעשטעלט אַ גרויסן דאַמפּ־קעסל צו טרייבן דאָס וואַסער פון די טיפּע ברונעמער אַרויף צו די בריי־טע אייזערנע רעזערוווּאָרן אויף הויכע צעמענט־סלופּעס הינטערן דאַך פון באָד, פאַר היים און קאַלט וואַסער, וואָס די אינסטאַלירטע אייזערנע רערן האָבן געפּירט צו אַלע ווינקעלעך ווו נאָר מען האָט געדאַרפט. דערצו נאָך איז געפּירט געווארן אַן אייזערן רעגל פון דאַמפּקעסל אַרויס איבערן דאַך, און יעדן פרייטיק נאָך מיטאָג, ווען די שוויץ איז גרייט געווען פאַר די מעליצער יידן, האָט דער בעדער אַ דריי געטאָן ביי אַ מעשענעם וועגטיל. אַ שאַרפער פּייף האָט זיך דערהערט איבערן שטעטל און יידן זענען געקומען אַהער מיט בעזעמלעך און מיט פּריש־געוואַשענע וועש אונטערן אָרעם איבער־צוטון עס לכבוד שבת.

נאָכן אייגאָרדענען אַזאַ פּראָצעטיקע סאַניטאַראַ אינספּעקציע מיט כשרע מקוואות, וואָס אַפילו דער קייסער וואָלט זיך דערין געקאָנט טובלען, האָט ניסן נוסבוים, וועלכער איז אויך געווען גבאי פון משניות־שטיבל אין פאָליש פון שול, צונויפגענומען די „שיינע־יידן״ פון שטעטל, וועלכע האָבן געפלאַמט מיט יידישקייט און אָנגעשריבן קול־קוראס וועגן דער היילי־קער

מצווה פון טהרת המשפחה, וואָס מען דאַרף אָפהיטן ווי דעם שוואַרצאַפל פון אויג, צעקלעפט דאָס איבער די טירן פון דער שול, בתי־מדרשים און אַנדערע ערטער, ווו ייִדן קומען זיך צונויף. אַחוץ דעם איז אויך צונויפ־געשטעלט געוואָרן אַ „ליסטע" פון אַלע יונגע פֿאַרלעך אין שטעטל, פרומע און אויך די, וואָס זענען נישט אַזוי פרום, וואָס וואָלטן זיך גערן „דורכ־געשוואַרצט" פון דעם גרויסן פֿאַרגעניגן ייִדן חודש צו באַזוכן די שוין איסגעפֿאַרטיקטע קאַפלאָווע מקווה און געטאָן דאָס בלויז צוליב אויסמיידן „מענטשלעכע מיילער" און די „נשים צדקניות", וועלכע האָבן געהאָלטן „חשבון" אַפילו פון די מאַדערנע יונגע פרויען אין שטעטל...

די צונויפגעשטעלטע „ליסטע" איז איבערגעגעבן געוואָרן צו רייזל נעכעס די „טיקערן", זי זאָל פירן אַ רעגיסטער ווער עס קומט יאָ צו טבילה און ווער נישט און וועגן אַלץ ייִדן ראש־חודש איבערגעבן אין די הענט פון דער רביצין, וואָס געווען די הויפט פון די „נשים צדקניות".

נאָך אַ פרומע זאַך איז דעמאָלט אייִנגעפירט געוואָרן דורך ניסן נוסבוים מיט זיינע „שייִנע־ייִדן" אין משניות־שטיבל: שיקן וועיבערישע קאָנטראָלעס אין די שטיבן צו זען אויב די בעטן דאַרט שטייען נישט, חלילה, האַרט איינס ביים צווייטן, וויל דאָס איז אַ גאָר גרויסע עבירה. מ'האָט געטאָן וואָס נאָר מעגלעך משפּיע צו זיין אויף די יונגע פֿאַרלעך צו שטעלן אַ שענקעלע אין צווישן, אַדער אַ בענקל, פֿאַר מחיצה. די אַלע זאַכן און פרומע תקנות פון משניות־שטיבל זענען ביי פרומע פֿאַרלעך געווען זעלב־פֿאַרשטענדלעך, אָבער ביי די נישט־פרומע האָבן זיי אויסגעקוקט ווי אַ חוזק און געגעבן פֿאַר די מעליצער לצנים מאַטעריאַל אָפּצושפּעטן און האַלטן זיך ביי די זייטן פון געלעכטער.

פֿאַרטיק געוואָרן מיט די ענינים פון טהרת־המשפחה, האָט ניסן נוסבוים, וואָס האָט געדאַוונט אין חסידישן בית־מדרש, זיך אַרומגעזען, אַז די בחורימלעך, וועלכע קומען אַהין לערנען יעדן אינדערפרי פֿאַרן דאַוונען, פירן זיך נישט אַזוי ווי חסידישע בחורים פון אַ מאָל, פֿאַר דער מלחמה, וואָס פלעגן זיך פֿאַרטיפן מיט התמדה אין די שווערע סוגיות פון דער גמרא מיט די פלפולדיקע תוספות און „מהרש"א". זיי שאָקלען זיך נישט דערבי, ווי דאָס האָבן אַ מאָל געטאָן די אַמאָליקע חסידישע בחורים און

יינגלעך ביים לערנען, נאָר זייער לערנען איז אַזוי ווי אַבי יוצא צו זיין. האָט ער אויסגעקליבן פון צווישן די בחורימלעך די פּעיִקסטע און געלערנט מיט זיי יעדן אינדערפרי אַ שיעור גמרא מיט תוספות און אַלע מפורשים, און פון צייט צו צייט געזאָגט מוסר זיי מדריך צו זיין, ווי אַזוי חסידישע בחורים דאַרפן זיך פירן אין פּרומקייט און יראת־שמים.

האָבן די בחורימלעך יעדן אינדערפרי געלערנט מיט התמדה דעם שיעור גמרא מיט תוספות ביי ניסן נוסבוים, אויסגעהערט זיינע פרומע מוסר־רייד, און אָוונטצייט, גאָך מנחה־מעריב, האָבן זיך טייל פון זיי בגניבה אַרײַנ־געכאַפּט אין ציוניסטישן פאַראיין לייענען אַ זשורנאַל אַדער אַ בוך פון ביליאַטעק.

וואָלט דאָס אַלץ אַזוי זיך געפירט ווייטער, האָט זיך אָבער אַרײַנגע־מישט דער שׂטן אין געשטאַלט פון חיימל ראָטוואַקס, דעם רעשטל־סוחר, וועלכער האָט געבראַנט מיט יידישקייט אָן אַ גרענעץ. קומענדיק אַ מאָל אין דער פּרי אין באָד אַריין טובלען זיך פאַרן דאָוונען, האָט ער פלוצלונג געהערט אַ שמועס פון די אַנדערע יידן, בכן, אַז ניסן נוסבוימס תלמידים גייען אין ציוניסטישן פאַראיין און לייענען אַפּיקורסישע ביכער. האָט ער דאָס נישט געקאָנט אויסהאַלטן און מיט אויפגעקאָכטן צאָרן איז ער געלאָפן גלייך צום בית־מדרש דאָ נישט ווייט, ווו ניסן נוסבוים האָט געלערנט מיט זיינע תלמידים.

אַרײַנגעקומען אַהין מיט אימפּעט, האָט ער געמאַכט אַ געוואַלד:

— ס׳ברענט אַ פייער; יידן, אַ שׂריפה אין שטעטל!

די יידן האָבן מיט שרעק איבערגעפרעגט:

— ר׳ חיימל, ווו ברענט דאָס אַזוי?

ער האָט אָנגעוויזן אויף די בחורימלעך, וואָס זענען געזעסן ביים לערנען דעם שיעור ביי ניסן נוסבוים און געשריגן:

— אַט־אַ דאָ ברענט! ס׳יידישקייט ברענט! זיי גייען אין „פאַריים״ און לייענען אַפּיקורסישע ביכער! שקצים, פושעים! אַרויס פון הייליקן בית־מדרש!

ניסן נוסבוים האָט מיט ציטערדיקע הענט פאַרמאַכט די גמרא און עטלעכע פון די בחורימלעך זענען אַרויס פון בית־מדרש און מער זיך נישט

אומגעקערט, נאָר עפּנטלעך געוואָרן ציוניסטן און שפּעטער — די אָנפירער פון די פאַראיינען, געלערנט מיט דער יוגנט עברית און געהאַלטן פאָר־לעזונגען וועגן יידישע געשיכטע, ציוניזם און אַלע אַנדערע ענינים, פאָר־בונדענע מיט דער נאַציאָנאַלער אויפבוי־באַוועגונג.

פאָר ניסן נוסבוים איז דאָס נישט געווען דער איינציקער מאָראַלישער קלאַפּ. אַ קורצע צייט שפּעטער האָט ער זיך דערווּוסט, אַז זיינע דריי טעכטער זענען צווישן די וויכטיקע אָנפירער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין מעליץ — און צום סוף זענען זיי געפאָרן קיין ארץ־ישראל.

ציוניסטישע טעטיקייט

ציוניסטן אין מעליץ זענען געווען שוין אין דער צייט פון פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, אָבער נאָר אין אַ גאָר ענגן קרייז, כדי נישט אויפּ־צורייצן די חסידישע יידן פון שטעטל, פּאַר וועמען דאָס וואָרט „ציוניזם" איז געווען פּאַרבונדן מיט אַפּיקורסות.

אָנגעהויבן האָט זיך דאָס צו ערשט מיט משה אַשיים, סענדער סטעמפּ־לער, יצחק גערטנער און נאָך עטלעכע יונגע־לייט, וועלכע זענען געווען געכאַפּט אין סימפּאַטיע פּאַר דער ביל"ו־באַוועגונג און בסוד סודות האָבן זיי געשיקט משה אַשיימ צו דער קאָנפערענץ פון ביל"ו אין דער עסטריי־כישער הויפּטשטאָט ווין.

שפּעטער איז געקומען קיין מעליץ אַלטער בלאַטבערגס איידעם יודל קאָהן, וואָס האָט געשטאַמט פון לעמבערג, יודל קאָהן איז געווען אַ תלמיד־חכם און אָנגעזאָפּט מיט דער השכלה אינעם נוסח פון יצחק ערטער, נחמן קראָכמאַל און אַנדערע. קומענדיק דאָ אין דער טשאַרטקאָווער קלויז דאָ־ווענען, האָט ער זיך פּאַרבונדן מיט די אויבן דערמאַנטע ביל"ו־יונגע־לייט, אָנגעהויבן מיט זיי צוזאַמען אינטערעסירן זיך מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג.

אויסערלעך האָבן די דאָזיקע יונגע־לייט זיך מיט גאָרנישט אונטער־געשיידט פון אַלע מעליצער חסידישע יידן — געטראָגן בארד־און־פּיאות, אַ לאָנגן יידישן לבוש אין די וואָכנטעג און שבת אַ זיידענע בעקעשע מיט אַ שטריימל אויפן קאָפּ. אין מהות אָבער איז געווען אַנדערש. זיי האָבן געלייענט די „הצפירה", אַריינגעקוקט אין תנ"כל מיטן באור פון משה מענדעלזאָן און יודל קאָהן פלעגט פּאַר זיי רעפערירן וועגן די פילאָזאָפּישע געדאַנקען פון רמב"מ „מורה נבוכ־ם", וועגן קאַנט און אַנדערע פילאָזאָפּן, פון וועלכע מען האָט ביז דעמאָלט אין מעליץ נישט געהערט.

אַן עפּנטלעכער ציוניסטישער פּאַראיין אין מעליץ, אָבער אין אַן ענגן קרייז, האָט זיך ערשט געשאַפן מיט עטלעכע יאָר שפּעטער, נאָך דעם ווי

ר׳ שמעון דיינס זון, משה מאיר לאַנגזאַם, איז מיט גרויס בושה פאַרטריבן געוואָרן פון חסידישן בית־מדרש, ווו ער פלעגט לערנען זיין שיעור גמרא מיט תוספות.

געווען איז ר׳ שמעון דיין צווישן די „שיינע״־יידן אין שטעטל, אַ גרויסער למדן אוך מחבר פון אַ ספר שאלות ותשובות וועגן הלכה אוך פסקי־דין־תורה, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג צווישן די לומדים אין דער גאַנצער וועלט. ער האָט געהאָפט, אַז זיין זון משה מאיר וועט גיין אין זיינע וועגן. איז ער אָבער פלוצלונג אין אַ שבת פרי פאַרן דאַווענען, ווען ער איז געקומען אין בית־מדרש צום לערנען, באַפאַלן געוואָרן פון חסידישע יידן דאָ מיט געשרייען: „אַפיקורס! פושע־ישראל! אַרויס פון בית־מדרש״! ער האָט זיך שנעל אַרויסגעשאַרט פון דאָרט אוך מער זיך נישט אומגעקערט.

זיין חטא איז געווען, וואָס צוזאַמען מיט שמחה פרידמאַנס זון אוך נאָך עטלעכע בחורימלעך, האָבן זיי געלייענט די „הצפירה״ אוך געכאַפט געווען אין ציוניזם.

נאָך דעם סקאַנדאַל אין חסידישן בית־מדרש, האָבן משה מאיר אוך מיכאל פרידמאַן, וועלכע האָבן נאָך אַלץ געטראָגן דעם חסידישן לבוש, געטראָפן זיך מיט שמעון לענדער, פסח סטעמפלער אוך נאָך עטלעכע בחורימלעך, וועלכע האָבן שוין געטראָגן אַ האַלב־„דייטשמעריש״ לבוש, אוך געשאַפן צוזאַמען אַ ציוניסטישן פאַראיין, וועמענס טעטיקייט איז באַשטאַנען אין לערנען עברית, לייענען ציוניסטישע צייטונגען אוך שטודירן די ארץ־ישראלדיקע מאַפע, וואָס זיי האָבן באַקומען פון דער ציוניסטישער צענטראַלע אין ווין.

לאַנג אָבער האָט דאָס נישט געדויערט. געקומען איז די ערשטע וועלט־מלחמה מיטן אַנטלויפן פון אַ גרויסער צאָל מעליצער יידן פאַר די אָנקומענדיקע רוסישע קאָזאַקן צו די ווייטערע געביטן פון דער עסטרייכיש־אונגאַרישער אימפעריע. צווישן זיי זענען געווען אויך די אַלע מיטגלידער פון דעם „פאַראיין״. שפעטער צעפאַרן זיי זיך פון עסטרייך אין אַנדערע לענדער פון אייראָפע אוך אַמעריקע, אוך מיט דעם פאַרענדיקט זיך דאָס ערשטע קאַפיטל פון די מעליצער ציוניסטן.

פאַרענדיקט זיך די מלחמה מיט אַלע שפּעטערדיקע צרות, האָט אין מעליץ זיך אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל פון אַ ציוניסטישער באַוועגונג, און דאָס מאָל מיט אַ ברייטערן פאַרנעם, אַן צו ווערן געשטערט פון די חסידים אין מעליץ, וועלכע זענען אָפּגעשוואָכט געוואָרן צוליב דעם אַנטלויפן פון אַ גרויסן טייל מעליצער יידן אין די שטעט פון עסטרייך, ווו דאָס לעבן איז געווען מאַדערן, פאַגעשריטן און געהאָט אַ געוויסע השפּעה אויף די פרומע מעליצער יידן, בעיקר אויף דער יוגנט. אַחוץ דעם האָט אַ גרויסע ענדערונג צום חסידישן שטייגער לעבן געברענגט אויך דאָס דינען אין עסטרייכישן מיליטער בעת דער מלחמה. יוגנט־לייט, וועלכע זענען אַ מאָל געזעסן און געלערנט אין חסידישן בית־מדרש, האָבן זיך שפּעטער נישט אומגעקערט דערצו, נאָר געזוכט פרישע וועגן אין לעבן. באַגייסטערט פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע פאַרן סוף פון דער מלחמה, און איבערהויפּט נאָך די אַנטיסעמיטישע פאָגראָמען אויף יידן, האָבן אַ סך פון זיי, ווי נאָר עס האָט זיך געעפנט דער ציוניסטישער פאַראיין, אָנגעשלאָסן זיך אין אים פאַר מיטגלידער, קודם־כל די יוגנטלעכע, וועלכע האָבן באַגערט צו פאָרן בויען די יידישע נאַציאָנאַלע היים אין ארץ־ישראל.

פון די ערשטע, וואָס האָבן געשאָפן דעם פאַראיין אין מעליץ נאָך דער מלחמה איז געווען ישראל וואָלף שעער, אַ פעיקער יונגער־מאַן, וועלכער האָט נאָכן אַנטלויפן בעת דער מלחמה קיין ווין, אָנגעשלאָסן זיך דאָרט אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, אויסגעלערנט זיך העברעיש, געוואָרן זייער אַקטיוו און געהאָלפן דאָרט שאָפן פאַרשידענע קעמערלעך פון ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, בעיקר פאַר יוגנטלעכע.

אומגעקערט זיך אַהיים קיין מעליץ נאָך דער מלחמה, האָט ער תיכף זיך געזומען אַרגאַניזירן דעם ציוניסטישן פאַראיין, געלערנט מיט דער יוגנט העברעיש, ציוניסטישע לידער. די „התקווה" איז גיך אויפגעכאַפּט געוואָרן פון דער יוגנט און געזונגען געוואָרן ביי יעדער געלעגנהייט.

אַחוץ דעם האָט ער אין דעם ציוניסטישן פאַריין געשאָפן קבוצות מיט פאַרשידענע נעמען, ווי „ניצנים", „בר־כוכבא", „מחנה ישראל" און נאָך אַנדערע, אויסגעקליבן פון זיי די פעיקסטע מענטשן, צוגעגרייט זיי צו האַלטן שמועסן אין זייערע קבוצות וועגן פאַרשידענע ציוניסטישע ענינים.

מיט דער צייט איז ישראל וואלף שעער אַוועק פון מעליץ און איבער־
געלאָזט די אָנפירערשאַפט פון ציוניסטישן פאַראיין פאַר אַנדערע מעליצער
יונגע־לייט און מיידלעך, צווישן זיי אויך די דריי טעכטער פון ניסן נוסבוים.
ווען יענע זענען מיט דער צייט אַוועק קיין ארץ־ישראל, זענען געקומען
פרישע אַרגאַניזאַטאָרן, צווישן זיי מאָטל פרידמאַן און זיינע חברים, וועלכע
האָבן פריער געלערנט אין חסידישן בית־מדרש און „אָפּגעזענקט" געווארן
פון ציוניזם. אין ציוניסטישן פאַראיין איז איינגעאָרדנט געווארן אַ ביבליא־
טעק, וווּ עס האָבן זיך געפונען זשורנאַלן און ביכער, וואָס יעדער חבר
פון פאַראיין האָט געקאָנט נעמען אַהיים. עס זענען פאָרגעקומען רעפעראַטן
וועגן פאַרשידענע ענינים, בעיקר וועגן ציוניזם און דעם אויפבוי פון אַ
נאַציאָנאַלער היים, מ׳האָט געזונגען ציוניסטישע לידער און געטאַנצט די
„הוירע". די אַלע טעטיקייטן האָבן געהאָט אַ גאָר פאָזיטיוע ווירקונג אויף
דער מעליצער יוגנט, געהויבן זייער קולטורעלן פּראָפיל און פאַשפּרייט
דעם ציוניזם, וואָס איז אַלץ מער אַריינגעדרונגען אין די יידישע הייזער,
נישט אויסמיידנדיק אָפילו די פרומסטע שטובן, וווּ ציוניזם איז געווען אַ
פסולע זאַך.

געזען, וואָס עס קומט פאָר אין שטעטל מיט דער יוגנט פון די
פרומע הייזער, האָבן די חסידישע יידן, וועלכע האָבן זיך געשטאַרקט
אונטער דער השפּעה פון די רביים פון בעלז, באָבעוו, קאָלעשיץ און אַנ־
דערע — צונויפגענומען זיך אין משגיות־שטיבל און באַשלאָסן עפּעס צו
טאָן צוריקצוהאַלטן אין שטעטל די ציוניסטישע מגיפה, און דאָס ערשטע —
מציל צו זיין די יידישע קינדער פון די פרומע שטובן. צו דעם צווועק
האָט מען געשיקט „אויסשפּירער", וועלכע האָבן, נישט באַמערקט צו ווערן,
געדרייט זיך אַרום דעם „פאַראיין" און געפאָרשט ווער פון די פרומע שטובן
עס קומט אַהער. דערצו אָבן זיי תיכף דאָס מודיע געווען צו
זייערע פרומע עלטערן און גורם געווען קריגעריין און סקאַנדאַלן צווישן
עלטערן און קינדער.

דער הויפּט־„שפּיאָן" צו אָבסערווירן דעם ציוניסטישן פאַראיין און זען
ווער פון די פרומע שטובן עס קומט אַהין, איז געווען יאָשע טיפענברון,
אַ דערוואַקסענער בחור, וואָס לערנען גמרא האָט ער נישט געקאָנט, אָפילו

נישט חומש מיט רש"י, דערפאַר אַבער איז ער געווען פרום אָן אַ גרענעץ, געזאָגט תהילים און שטאַרק געשאָקלט זיך ביים דאַוונען, איבערזאָגנדיק עטלעכע מאָל אַ וואָרט, כדי חלילה נישט צו פאַרפעלן קיין אות. דערצו האָט ער געהאַט אַ גאָר בייז האַרץ אויף די "צימיניסטן" ווייל זיי האָבן אַריינגעצויגן זיין ברודערס טאָכטער מלכה טיפענבּרון און זי איז געוואָרן צווישן די אָנפירערס פון דעם "פאַריים". דעריבער האָט ער געוואָלט נוקם זיין זיך אין זיי. ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט בגניבה צווישן די הייזער בשכנות פון ציוניסטישן פאַראיין און פון דאָנען אָבסערווירט ווער עס קומט דאָ אַהער. דערוויסנדיק זיך דערפון, האָבן עטלעכע יינגלעך פונעם פאַראיין שטילערהייט צוגעשאָרט זיך צו אים, אַ כאַפּ געטאָן זיין חסידישן קאַפּעלוש פון קאָפּ און אַריין אין פאַראיין. ער האָט מיט די הענט פאַרדעקט זיין קאָפּ און אָזוי נאָכגעלאָפן זיי אין פאַראיין, כדי צו באַקומען צוריק זיין קאַפּעלוש. די יינגלעך האָבן מסכים געווען, מיטן באַדינג, אַז ס'ערשטע, זאָל ער אַ קוש טאָן ס'בילד פון דאָקטאָר הערצל אויף דער וואַנט, און צווייטנס, שווערן ביי גאָט, אַז מער וועט ער דאָ נישט אַהערקומען "שפּיאָנירן". באַין ברירה האָט ער דאָס געטאָן און מער דאָרט זיך נישט געוויזן.

טראָץ די אַלע קעגנערשאַפטן און שיקאָנעס מצד די חסידישע יידן און אויך פון די ציניקער, וועלכע האָבן אָפילו נישט געהערט צו די גאָנץ פרומע, אָבער געפונען אַ מעגלעכקייט צו שטערן און חוזקן פון יעדער איניציאָטיוו פון די מעליצער ציוניסטן, האָט זיך פאָרט די ציוניסטישע באַוועגונג אַלץ מער אַנטוויקלט, און לייביש סאַלפּעטער, וואָס האָט אַ מאָל געלערנט אין תלמוד־תורה, שפּעטער אויך אין בית־מדרש און נאָך דער מלחמה אָנגעשלאָסן זיך אין דער ציוניסטישער באַוועגונג אין מעליץ — האָט געהאָלפן מיט פראָפּאַגאַנדע און פייערדיקע ציוניסטישע רעדעס אויך אין די אַרומיקע שטעטלעך שאָפן ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס. מיט אַ צייט שפּעטער וועלן ער האָט געעפנט אַן אָפּטייק אין קראָקע, איז ער געוואָרן יושב־ראש פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין מערב־גאַליציע און שלעזיע און פאַרנומען אַ בכבודיק אָרט אין דער היעראַרכיע פון צווישן די ציוניס־ טישע טוערס אין פוילן.

מיט דער צייט האָט זיך ביים ציוניסטישן פאַראיין אין מעליץ געשאָפן

אַ חלוצישע באַוועגונג מיט הכשרה־פונקטן פאַר עליה קיין ארץ־ישראל. צו ערשט איז דאָס געווען אַ סטאַלעריי, כדי אויסצולערנען די חלוצים די מלאכה, וואָס מ׳האָט געהאַלטן פאַר נייטיק צו דער בויונג אין ארץ־ישראל. צוליב פינאַנסיעלע שוועריקייטן איז דאָס געוואָרן איבערגעריסן און מען האָט געשיקט די חלוצים אויף הכשרה צו די יידישע לאַנדווירטן אין די אַרומיקע דערפער לערנען פעלדאַרבעט.

דער נאַענטסטער הכשרה־פונקט איז געווען ביי שמעיה אייזיק, לעבן דער ציגעלניע אין וויסלעוו, וווּ ער האָט געהאַט אַ דאַרפישע וווירטשאַפט. ער האָט אַריינגענומען די חלוצים צו אַרבעטן אין משך פון טאָג און אָוונט־צייט זענען זיי געגאַנגען צו זיך אַהיים אין שטעטל. אויף דעם זעלבן סיסטעם האָט זיך אויך געפירט יאַנקל פאָדלישוּנער אין זיין דאָרף נישט ווייט פון מעליץ. אין דעם הכשרה־פונקט פון יידישן הויף אין זגירסק, נישט ווייט פון שטעטל ראַדאָמישלע, איז געווען שוין אַנדערש — ס׳איז צו ווייט געווען שוין פון מעליץ צו קומען אַהין יעדע נאַכט, האָבן זיי דאָרט געענעטיקט און געקומען אַהיים נאָר אויף שבת.

דער בעסטער הכשרה־פונקט אָבער איז געווען אין הויף פון ווייקעוו, וואָס האָט געהערט צו לייזער פינקאָס. ער איז געווען פון די פרומע יידן, אַ חסיד פון סטישטינער רבין אין טאָרנע, און געווּוסט יענעמס שאַרפע קעגנערשאַפט צום ציוניזם און דעם פאָרן קיין ארץ־ישראל. ער האָט אָבער, ווי אַ פראַקטישער, פאַרשטאַנדלעכער מענטש, אַריענטירט זיך, אַז דעם רבינס שטעלונג האָט אַ שייכות צו זיינע אייגענע פריוואַטע אינטערעסן, ווייל אויב אַלע וועלן אַוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל, וועט דאָך נישט בלייבן ווער עס זאָל אים געבן אַ קוויטל מיט אַ פדיון און ער וועט אויך נישט האָבן דעם כבוד פון „ברוב עם הדרת מלך". אָחוץ דעם האָט לייזער פינקאָס ביי זיך געטראַכט: וואָס האָט יראת שמים צו טאָן מיט אויפבוי פון אַ נאַציאָנאַלער היים פאַר יידן אין ארץ־ישראל? אַזוי אַרום איז זיין באַציונג צו די חלוצים פון מעליץ געווען זייער פאָזיטיוו און פרייַנדלעך. ער האָט באַפוילן זיין יידישן „זשאָנדצע", ער זאָל זיי לערנען די אַרבעט אין פעלד, ווי אַזוי אומצוגיין זיך מיט בהמות אין שטאַל, ווי אַזוי מען פלאָנצט ביימער אין גאָרטן און אַלץ, וואָס חלוצים דאַרפן וויסן.

שבת האָט ער זיי פֿאַרבעטן צו זיין טיש און געזונגען צוזאַמען מיט זיי די זמירות פון שבת. נאָכן בענטשן האָט ער זיי דערלויבט זינגען די חלוצישע לידער. וועז די חלוצים האָבן פֿאַר אים געשילדערט, ווי אַזוי עס זעט אויס אין מעליץ דאָס אַוועקפֿאָרן פון די חלוצים קיין ארץ־ישראל, ווי אַזוי עס קומען זיך צונויף אַ גרויסער טייל פון דער ציוניסטישער יוגנט צו דער באַנסטאַציע און זיי באַגלייטן די עולים מיט געזאַנג און מיט אַ „הוירא", האָט לייזער פּינקאָס ביי זיי געבעטן, אַז וועז עס וועט קומען זייער ריי צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל, זאָלן זיי אים וועגן דעם מודיע זיין, וועט ער ספּעציעל קומען מיט זיין הויפּישער קאָטש צו דער באַנסטאַציע אין מעליץ, כדי צו זען די דאָזיקע יידישע שׂמחה.

אָחוץ דעם ציוניסטישן פֿאַראיין מיט אַלע אירע קולטור־טעטיקייטן און חלוצישע הכשרות, זענען אין מעליץ געווען נאָך אַנדערע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, סיי פון רעכטס און סיי פון לינקס. צום רעכטן ציוניסטישן פֿליגל האָט זיך געהערט דער טרומפּעלדאָר־פֿאַראיין מיט דער רעוויזיאָניסטישער אידעאָלאָגיע פון זאַב זשאַבאָטינסקי, און צום לינקן פֿליגל — די „גורדוניה". אָבער סיי צו די „רעכטע" און סיי צו די „לינקע" האָבן געהערט יינגלעך און מיידלעך פון בעלי־ביתישע היימען, ווייל קיין יידישער יפֿראָלעטאַריאַט איז אין מעליץ נישט געווען. אויב עס זענען געווען לערן־יינגלעך ביי שניידערס און שוסטערס, אָנגעשטעלטע אין געשעפטן אָדער אין קליינע ווערשטאַטן, האָבן זיי זיך וויניק אָנגעזען אין דער אַלגעמיינער ציוניסטישער באַווועגונג אין שטעטל. אַפילו די עטלעכע מאַרקסיסטיש־באַווּוסטזיניקע יינגלעך, וועלכע האָבן געוואָלט פֿאַרשפּרייטן אין מעליץ זייער קאָמוניסטישע תורה, זענען אויך געקומען פון רעליגיעזע בעלי־ביתישע היימען. וועז די פֿאָליצייַ האָט זיי אַרעסטירט, האָבן זייערע טאַטעס איבער־צייגט דעם היגן סטאַראָסטע, אַז ס׳קאָן גאָר נישט מעגלעך זיין אין זייערע שטובן זאָל וואָקסן אַ קאָמוניסטישער געוויקס. וועז מ׳האָט זיי באַפֿרייט נאָך עטלעכע וואָכן פון אַרעסט זענען זיי פֿאַר חרפה אַוועק פון מעליץ אויף אַ געוויסער צייט און די גאַנצע זאַך איז פֿאַרגעסן געוואָרן.

אויספלוג פון „השומר"

צו די ערשטע ציוניסטישע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט געהערט דער „השומר", וועמענס מיטגלידער עס האָבן געחלומט צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. זיי האָבן געמאַכט „מושטרע", מיליטעריש איבונגען, און געטראָגן מונדירן פון סקויטן מיט אַ בלוי־ווייסער קאַקאַרדע איבער די אַקסלען, מיט אַ מגן־דוד אויפן ברוסט, און דערצו אַ לאַנגן שטעקן אַנשטאָט אַ ביקס.

באַוויזן האָבן זיי זיך אין די דאָזיקע מונדירן אין גאַס דאָס ערשטע מאָל כ׳ תמוז צו דער יאָרצייט פון דאָקטאָר הערצל. זיי האָבן מאַרשירט אין אַ מיליטעריש אָרדענונג מיט די שטעקנס איבער די אַקסלען צו דער שול, ווו אַוונטצייט איז געמאַכט געוואָרן אַן אַזכרה, געשטעלט זיך אויפן שולפּלאַץ אין אַ ריי און עטלעכע פאָר זיי ביים אַריינגאַנג פון שול פאָר אַן ערנוואָך.

געזען די דאָזיקע יוגנטלעכע אין זייערע מונדירן און שטעקנס איבער די אַקסלען, מיט די בלוי־ווייסע קאַקאַרדעס און די גרויסע מגן־דודס אויפן ברוסט, איז דער צונויפגעקומענער עולם צו דער אַזכרה און אויך די, וועלכע זענען געקומען צום דאָוונען מנחה־מעריב צו די בתי־מדרשים אַרום, געוואָרן באַגייסטערט: „יידיש מיליטער גאָר? משיחס צייטן"! ווייבער האָבן זיך געווישט די אויגן: „הלוואי, גאָטענוי, אין אונדזערע צייטן"!

געזען דעם דאָזיקן סוקצעס, האָבן די אַרגאַניזאַטאָרן באַשלאָסן צו גרינדן נאָך אַזעלכענע שומר־אַרגאַניזאַציעס אין אַנדערע שטעטלעך, נישט ווייט פון מעליץ. און אַזוי ווי די טעג זענען געווען זומערדיקע, באַשלאָסן אַ שפּאַציר צו מאַכן קיין פלאַנטש, אַ יידיש שטעטל אין דער צווייטער זייט פון דעם טייך ווייסל, וואָס האָט פאָר דער מלחמה געהערט צו רוסלאַנד און שפּעטער געווען קאָנגרעס־פוילן.

עטלעכע טעג האָבן די יוגנטלעכע פון „השומר" געגרייט זיך צו דעם

אויספלוג, ביז אין אַ געוויסן טאָג, גאַנץ פרי, זענען זיי זיך צונויפגעקומען אויף דער בלאָנית לעבן דער סטראַשניצע, יעדער אין זיין מונדיר מיטן לאַנגן שטעקן אין דער האַנט, און געלאָזט זיך גיין מיט פעלדוועגן, כדי וואָס פריִער אַנצוקומען אין שטעטעלע באַרוּוע אויפן וועג, וואָס פירט קיין פלאַנטש.

געקומען צום מאַרק פון שטעטעלע באַרוּוע, האָבן יידן אין הילצערנעם בית־מדרש לעבן מאַרק גראָד געדאַוונט שחרית מיט מנין. דערזען די דאָזיקע חברה יינגלעך מיט שטעקנס דערנענטערן זיך אַהער, האָבן זיי זיך דער־ שראָקן — געמיינט, מי יודע, וואָס אַזאַ באַנדע שקצים קאָנען דאָ אָפטוען — אפשר, חלילה, קומען זיי מאַכן אַ פאָגראָם?

ערשט וועז די חברה איז געקומען נענטער צום בית־מדרש האָבן די דאָוונענדיקע יידן דערזען דורכן פענצטער די בלוי־וויסע קאָקאַרדעס מיטן מגן־דוד און האָבן זיך באַרויקט, און וועז די שומרים האָבן געעפנט די טיר פון בית־מדרש און ביים אַריינקומען געקושט די מזוזה, איז זיי גאָר גוט געווארן אויפן האַרצן, האָבן זיי דערלאַנגט יעדן אייניציקן די האַנט שלום־עליכם און פאַרבעטן זיי זיצן ביים לאַנגן טיש. אַ ביסל מידע שוין פון וועג האָבן די שומרים דאָס גערן געטאָן. זיי האָבן אַרויסגענומען פון טאָש דעם „צידה לדרך" און מיט אַפעטיט געשלונגען די ביסנס.

וועז די וויבער און מיידלעך האָבן דערזען, וואָס דאָ קומט פאָר, האָבן זיי געברענגט ווער הייסע קאַווע, ווער מילך, — יעדער וואָס ער האָט געקאָנט, אַבי וואָס שענער אויפצונעמען אין זייער שטעטעלע די דאָזיקע חשובע גענט.

פאַרטיק געווארן מיטן עסן און טרינקען, האָבן די שומרים מיט נאָך מער קוראַזש זיך צונויפגענומען און געלאָזט זיך מיט אַ מאַרש צו דער ווייסל, נישט ווייט שוין פון דאָנען. געקומען צום שטראָמיקן טייך, האָט ער ביי פיל פון זיי זיך אויסגעדוכט ווי דער ירדן אין הייליקן לאַנד, דער באַרג אין דער צווייטער זייט — נישט אַנדערש, נאָר דער הר־חרמון, און אַלץ אַרום, די גרינע פעלדער ביימער און גראָזן — ווי אַ שטיק פון אויס־ געחלומטן ארץ־ישראל. קיין בריק אַריבערצוגיין די ווייסל איז דאָ נישט

געווען, נאָר אַ גרויסע הילצערנע לאָדקע, וואָס אַ גויישער איבערפירער האָט געשיפט מיט וויאָסלעס.

ווען זיי זענען אַרויף אויף דער לאָדקע, האָבן אַ סך זיך געשראָקן: דאָס ערשטע מאָל אין לעבן איז זיי אויסגעקומען איבערצושיפן זיך דורך אַזאַ בריט, שטראָמיק וואַסער. הלוואי זאָל דאָס בשלום אַדורך! אויף דער צווייטער זייט וויסל האָבן זיי לייכטער אָפגעאָטעמט. זיי זענען אַריבער דעם בארג און געווען שוין נישט וויט פון שטעטל פלאָנטש.

זיי האָבן ווידער זיך אויסגעשטעלט אין אַ ריי מיט מיליטערישער אָרדענונג, געגנומען די לאַנגע שטעקנס איבער די אַקסלען און אַזוי אַרײַנ־מארשירט אינעם צענטער פון שטעטל, ביז צו דער „זשיקע", וואָס האָט דורכגעשניטן דעם שטעטלדיקן מאַרק.

אַז די יידן פון פלאָנטש האָבן זיי דערזען, איז געווארן אַ געלויף מיט אַ געשריי: „יידיש וואָיסק געקומען פון קירה"! וויבער האָבן געשריגן פון די פענצטער און טירן, איינע צו דער צווייטער: „סאָלדאָטן פון פּאָלעס־טינע, משיחס צייטן"! אַ געפילדער פון קינדער, יינגלעך און מיידלעך איז געווארן אַרום די מונדירטע שומרים.

דערזען דאָס יידישע געלויף אין שטעטל, האָבן די פּאָליציאַנטן פון פלאָנטש זיך צונויפגענומען, צעטריבן דעם באַגייסטערטן עולם און געפירט די שומרים אין „קאָזע" אַריין. מען האָט געמאַכט אַן אויספאָרשונג, פון וואָנען און נאָך וואָס זיי זענען געקומען אַהער, אָנגעשריבן אַ פּראָטאָקאָל און מיט אַ פּאָלצייישער וואַך געשיקט זיי צוריק קיין מעליץ גלייך צו דער זשאָנדאָרמעריע, מיט אַ מעלדונג: „זשידאָווסקע באָלשעוויקעס זענען גע־קומען קיין פלאָנטש מאַכן אַן איבערקערעניש"!

ווען דער פּזשאָדאָוניק פון דער מעליצער זשאָנדאָרמעריע האָט דערזען די יינגלעך, וואָס ביי אַ טייל פון זיי זענען די פּיאות געווען צעשויבערט פונעם וויינט אויפן וועג — האָט ער שוין געוווסט מיט וואָס פאַראַ „באָל־שעוויקעס" ער האָט דאָ צו טאָן. ער האָט אויסגערופן: „זשידקי ז' פּייסאָמי — מאַרש אַהיים"! אַוועק פון זיי עטלעכע, האָט דער פּזשאָדאָוניק געפרעגט: וואָר פון אייך טראָגט „פּאָבאָזשנע פרענדזעלקעס"? עטלעכע יינגלעך פון

די שומרים האבן ארויסגעגראבלט פון הינטערן העמד זייער לייבצודעקל און געווײזן די ציצית. האט ער אויך זיי געשיקט אהיים.

וען ס׳איז געבליבן שוין אַ קליינע גרופע, האט דער פזשאדאוניק געפרעגט: „ווער פון אייך איז דער ארגאניזאטאר״? האט משה פרידמאן זיך אנגערופן: „איך בין דאס״! האט דאס יוזעק טייטלבוימען, דעם וועטע־רינארס זון, וואס פאקטיש האט ער ארגאניזירט דעם אויספלוג, שטארק פארדראסן און ער האט אויסגערופן: „נישט אמת, פאניע פזשאדאוניקו! איך בין דאס״! פארשטענדלעך, אז פאר אזא זאך וואלט יוזעק טייטלבוים ארויסגעווארפן פון דער גימנאזיע, ווו ער האט געלערנט. האט סרולעק שפילער זיך אריינגעמישט: „נישט דער און נישט יענער, נאר איך בין דער ארגאניזאטאר פון אויספלוג״.

דער פזשאדאוניק פון דער זשאנדארמעריע האט אלע אנדערע פון דער חברה געשיקט אהיים און זיי דריי געשיקט אין דער תפיסה הינטערן געריכט — זאלן זיי דערווייל „זיצן״ ביז מארגן און דאן וועט מען זען וואס מיט זיי ווייטער צו טאן.

וען דער וועטערינאר איז געווארן וועגן ארעסט פון זיין זון, איז ער אוועק צום סטאראסטע, מיט וועמען ער איז געווען באפריינדט און ארויסגענומען יוזעקן פון ארעסט. דאס זעלבע האט געטאן לייזער שפילער, הגם נישט אזוי גיך, ווייל ווי אַ פרומער ייד און גבאי פון דער טשארט־קעווער קלויז האט אים נישט געפאסט דער גאנצער ענין. געבליבן זיצן אין תפיסה איז בלויז משה פרידמאן, ווייל זיין פאטער, שמחה פרידמאן, אַ דזשיקעווער חסיד, האט געזאגט: „אַ שיינע, ריינע כפרה! זאל ער זיצן, דער יינגאטש. ארויס לתרבות רעה, איז ער מער נישט ווערט״... אבער מאטל, זיין ברודער, וועלכער איז געווען פון די ציוניסטישע טוערס, האט אינטערוונירט ביים סטאראסטע און מען האט משהן אויך באפרייט פון ארעסט.

ספּאָרט

וועָן דער „השומר" איז זיך צעפּאַלן צוליב פּאַרשידענע סיבות האָבן אַ טייל פון די מיטגלידער זיך אָנגעשלאָסן צו אָנדערע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס און אָנדערע זענען אַוועק צום ציוניסטישן ספּאָרט־קלוב „מכבי", וואָס האָט דעמאָלט זיך אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען און געוואָרן אַן אַקטיוועָר טייל פון דער מעליצער ייִדישע יוגנט.

אָנגעהויבן האָט זיך דער ייִדישער ספּאָרט אין שטעטל מיט קאָפּפן דעם פוטבאָל אויף דער בלאָנית. געטאָן האָבן דאָס די יינגלעך וואָס האָבן נישט קיין חשק געהאַט צום לערנען אין דער תלמוד־תורה און סטודענט־לעך, וואָס האָבן שטודירט אין גימנאַזיע. די שקצים, זייערע מיטשפּילער, האָבן אָרגאַניזירט אַ פוטבאָל־דרושינע, און נישט צוגעלאָזט די ייִדישע בחורים צו שפּילן פוטבאָל. האָבן זיי זיך צונויפגענומען, געשאַפן אַ ייִדישע דרושינע און געקאָפּעט דעם באָלעם אויף דער בלאָנית נישט ווייט פון גימנאַזיע און פון דער „בורסע". אויך דאָרט האָבן די שקצים געשטערט און זיי באַוואָרפן מיט שטיינער. דאָן האָבן די ייִדישע יינגלעך זיך איבער־געטראָגן אויף דער גרויסער טאָרגאָוויצע פּאָר האָנדל מיט בהמות הינטערן ייִדישן בית־החיים אין דער צווייטער זייט פון שטעטל. נאָך מיטאָג איז דאָרט געווען ליידיק און באַקוועם צו שפּילן פוטבאָל נישט ווערנדיק פון קיינעם געשטערט.

אַ צייט לאָנג האָבן זיי געקאָפּעט דעם באָלעם, ביז זיי האָבן זיך אויס־געשולט אין דעם ספּאָרט און געשאַפן אַ מאַנשאַפט, וואָס האָט אָנגעהויבן צו פּאַרמעסטן זיך מיט אָנדערע גויישע דרושינעס אין שטעטל פון די נידעריקערע קלאַסן און דווקא זיי באַזיגט.

מיט שלאָגן גאָלן אין די גויישע טויערן האָט זיך אויסגעצייכנט הערבערט זיידן. דאָס האָט שטאַרק אימפּאָנירט זיין פּאָטער, וועלכער איז דעמאָלט געווען דער אייניציקער דענטיסט אין שטעטל און אַ פּאַרמעגלעכער מענטש, דערצו אויך גבאי אין שול. ער האָט געוואָלט געבן אַ מעגלעכקייט

די יידישע בחורים צוזאַמען מיט זיין זון הערבערט, זיי זאָלן האָבן אַן אייגענעם ספאָרטפלאַץ, ווי אַלע גויישע ספאָרטלער אין שטעטל, האָט ער זיך צונויפגעשמועסט מיט סאָביע האָניק, אויך אַ פּאָרמעגלעכן מענטש, וועלכער איז געווען דער צווייטער גבאי אין שול, און צוזאַמען מיט אים אַרייַנגעצויגן נאָך אַנדערע, וואָס האָבן געהאַט אינטערעס פּאָר יידישן ספאָרט, ווי הערשל שטייער, וועלכער איז דעמאָלט געווען דער ערשטער האָלץ־באַאַמטער פון צווישן די „דרעווניאַקעס" ביי רייכע וואַלד־סוחרים. זיי האָבן אָפּגעקויפט אַ שטיקל זאָמדיק פּעלד לעבן וועלדל נישט ווייט פון דער טאָרגאָוויצע, אויסגעגלייכט דעם זאָמדיקן באָדן מיט האָרטער ערד, אויפגעשטעלט צוויי ברעמקעס אין ביידע זייטן און די יידישע ספאָרטלער האָבן באַקומען אַן אייגענעם ספאָרטפלאַץ.

דאָס האָט אָבער נאָך נישט געלייזט דעם גאַנצן פּראָבלעם פּאָר די יידישע ספאָרטלער. ווייל דער ספאָרטפלאַץ איז געווען אַן אָפּן פּעלד און זיי זענען געשטערט געוואָרן דורך די שקצים, וואָס האָבן נישט געקאָנט דערליידן דאָס אויסצייכענען זיך פון די זשידקעס ווי גוטע פוטבאָליסטן. האָט די פּאָרוואַלטונג פון די יידישע ספאָרטלער, בראש מיט סאָביע האָניק און הערשל שטייער, אויסגעגנוצט פּראָטעקציע אין די טאָרטאָקעס פון די אָרומיקע וועלדער און באַקומען אויף ראָטעס ברעטער פּאָר אַ פּאָרקן אָרום דעם ספאָרטפלאַץ. דער ספאָרטפלאַץ איז אָרומגעצוימט געוואָרן מיט אַ הויכן פּאָרקן מיט שטעכלדיקע דראָטן פון אויבן, אַז קיינער זאָל נישט קאָנען אָריבערקלעטערן, און די יידישע ספאָרטלער האָבן שוין אומגעשטערט געקאָנט זיך פריי טרענירן און אויך אייַנגעלאַדן אַהער פּרעמדע ספאָרט־דרוזשינעס אויף אַ פוטבאָל־מעטש — סיי פון דער פּרעמד, און סיי די היגע פּוילישע ספאָרטלער פון דעם „סאָקאָל", וואָס האָט שוין געהאַט אַן אייגענע געביידע.

נאָך זיין דערפאָלג ביי די אַלע פוטבאָל־מעטשן, האָט די פּאָרוואַלטונג פון „מכבי" באַשלאָסן צו פּאָרמעסטן זיך מיט דער דרוזשינע פון היגן פּוילישן ספאָרט־קלוב „קרוקי" אונטערן פּאָטראָנאַט פון דעם רייכן גוי קאַזאַנע, וועלכער האָט ביי יעדער געלעגנהייט פּאָרגעשטעלט זיך מיט זיינע גוטע פוטבאָליסטן, די בעסטע פון דער גאַנצער געגנט. דער באָס פון

„קרוקי" האָט אָנגענומען די אינלאָדונג מיט גרינגשעצונג און געטראַכט בייַ זיך: איצטער וועלן די זשידאָווסקע שפּילערס, וועלכע זענען אַקעגן זיינע „קרוקעס" קעצלעך, אַרויס מיט גרויס חרפה.

שבת פאַרן מעטש־פאַרמעסט, וואָס האָט געזאָלט פאָרקומען מאָרגן, זונטיק, זענען די יידישע בחורים, ווי נאָר פאַרטיק געוואָרן מיטן עסן בייַם טאַטנס טיש, מיטן זינגען זמירות און בענטשן, אַוועק צו זייער פּלאַץ זיך טרעפירן, כדי צו זיין צוגעגרייט אויף מאָרגן, זונטיק, צום מעטש מיט דער שטאַרקסטער פּוילישער דרוזשינע אין שטעטל. די פאַרוואַלטונג פון „מכבי" האָט געוווסט וועגן זייער ברוטאַלן שפּילן און זייער שנאה צו יידן, האָט זי אָרגאַניזירט צום זונטיקדיקן מעטש די שטאַרקסטע בחורים פון שטעטל, יינגלעך מיט פויסטן, כדי אין פאַל, אויב די גויישע „קרוקעס" וועלן פאַרשפּילן און וואַרפן זיך צום שלאָגן, זאָלן די יידן קאָנען שטעלן אַ וויידערשטאַנד.

צו מאָרגנס אויפן מעטש האָבן די יידישע בחורים פון „מכבי" געשלאָגן גאָלן אין טויער פון די „קרוקעס". יענע האָבן אָנגעהויבן שפּילן ברוטאַל און צום סוף, ווען זיי זענען געוואָרן באַזיגט דורך די מכביסטן, זענען זיי און נאָך אַנדערע שקצים באַפאַלן די יידישע ספּאָרטלער. די חברה מיט די שטאַרקע פויסטן האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און געמומען טיילן זיי קלעפּ, אַז זיי זאָלן האָבן צו געדענקען. נאָך דעם איז געוואָרן אַ סומאַ־טאָכע צווישן די אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן אין שטעטל: זשידעס זאָלן גאָר שלאָגן אונדזערע כלאָפּצעס? אַזאַ זאַך איז דאָך נישט געהערט געוואָרן! מער פון אַלע האָט געקאָכט מיט כעס קאָזאַנע, דער פאַטראָן פון די „קרוקעס". ער האָט נישט געקאָנט איבערטראָגן דעם יידישן זיג איבער זיינע אויס־געצייכנטע שפּילערס.

שמעון „קאַטאָליק" איז, טראָץ זיין גויישן צונאָמען, געווען אַ חסידישער ייִד מיט באָרד־און־פּיאות און אַ לאַנגן יידישן לבוש. ער האָט קיין מאָל זיך נישט אינטערעסירט מיט זאָכן, וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות מיט ספּאָרט אָן בכלל נישט געווווסט וועגן דעם שטורמישן מעטש נעכטיקן זונטיק. מאָנטיק פרי האָט ער, ווי תמיד, געלאָזט זיך גיין צו דער קאָנצעלייַ פון קאָזאַנע. ער איז געווען זיינער אַ פאַרטרויונג־מענטש און דער אינקוויזיטאָר

פון אַלע באַדערפענישן פאַר זיין ווירטשאַפט און אויך פאַשע פאַר די חזירים, וואָס יענער האָט געהאַדעוועט פאַר דער קאָנסערוון־פאַבריק אין קראָקע. שמעון „קאַטאָליק" האָט אויך היינט געוואָלט נעמען פון אים אַ ליסטע פון די אַרטיקלען, וואָס ער דאַרף פאַר אים באַזאָרגן. וועָן ער איז אַריין־געקומען אין דער קאָנצעלייַ און געזאָגט גאַנץ פריינדלעך „דזיען דאָברי", איז קאָזאַנע מיט גרויס כעס אים באַפאָלן מיט אַ „פשיאַ־קרעוו, זשידזשיע", אים מכבד געווען מיט עטלעכע פעטש, אַרויסגעווארפן פון דער קאָנצעלייַ און דערצו אָנגעריצט אויף אים זייַנע בייזע הינט, וואָס האָבן צעריסן די פאָלעס פון זיין לאָנגן איבערציִער און אויך זיינע הויזן. צעמישט פון דעם אַלעם איז שמעון „קאַטאָליק" געלאָפן אַהיים מיט הינטערווועגן, מענטשן זאָלן נישט זען זיין חרפה, געלייגט זיך אין בעט מיט אַ נאַסן קאָמפרעס אויפן פנים, און געשיקט זיין ווייב נאָך אַ דאָקטער צו מאַכן דעם גויִשן רוצח אַ „וויזערנפאָרט" מיט אַן אָנקלאָג צום געריכט פאַר זיין חרפה, שאָדן און פאַר זיין צעשלאָגן פנים, און איין מאָל פאַר אַלע מאָל אָפּלערנען דעם אָנטיסעמיט. געקומען דער דאָקטער האָט ער פאַרשריבן אַ זאַלב צום שמירן די ווונדן פון געשוואָלענעם פנים מיט די בלאָ־אונטערגעהאַקטע אויגן און דאַן אָנגעשריבן אויף אַ פּאַפּיר דעם געזונטהייט־שאָדן וואָס ער האָט באַ־קומען פון די קלעפּ, אַלץ כדת־וכדין, איבערצוגעבן די „שטראָף־אָנצייגע" צום געריכט, מיט וועלכן שמעון „קאַטאָליק" האָט געוואָלט גיין צו אַן אַדוואָקאַט. זאָל דער שונא־ישראל וויסן מיט וועמען ער האָט צו טאָן און באַצאָלן פאַר ריפוי, שבת ובושת! ער האָט אָבער זיך געשעמט פאַר מענטשן צו באַווייזן זיך אין גאַס מיט זיין צעשלאָגן פנים, האָט ער אַפ־געלייגט דאָס גיין צום אַדוואָקאַט אויף עטלעכע טעג.

אין צווישן איז צו אים אין שטוב אַרייַנגעקומען אַ שליח פון קאָזאַנע, אַוועקגעלייגט אויפן טיש אַ גרעסערע מטבע, כדי איבערצובעטן אים, מיט אַ צושריפט: „וואָס געווען איז געווען, אָבער האַנדלען דאַרף מען וווייטער" און בייגעלייגט אַ רשימה מיט אַרטיקלען, וואָס ער זאָל פאַר אים באַזאָרגן. אַוועק דער שליח פון קאָזאַנע, האָט שמעון „קאַטאָליק" זיך נישט צוגעריכט צום געלט און צו דער רשימה פון די פראָדוקטן, נאָר פול מיט כעס און צאָרן געמורמלט: „מיט אַזאַ חזירישן גוי און שונא־ישראל, וואָס האָט אים

באַליידיקט, געשלאָגן און דערצו נאָך אַנגערייצט זיינע הינט אויף אים, וועט ער האַנדלען? ניין, דאָס וועט ער נישט טאָן".

אַ ווייַלע שפּעטער אַבער, ווען ער האָט זיך אַ ביסל באַרוִיקט, האָט ער אַ קלער געטאָן: און וואָס וועט זיין מיט פּרנסה אין די היינטיקע שווערע צייטן? זאָל ער שרייבן מזוזות, ווערן אַ מלמד, אַ שמש אין אַ בית־מדרש? ער האָט זיך געדרייט הין און צוריק איבער דער שטוב און אַלץ געקלערט: וואָס טוט מען פּאַרט? ביז ער איז ווייכער געוואָרן און באַשלאָסן: דער גוי איז טאַקע טריפה, אַבער ס׳געלט איז כשר!

געגנומען דעם פּאַפּירענעם באַנקנאָט פון טיש, וועלכן דער שליח פון קאָזאַנע האָט איבערגעלאָזט און אויך די ליסטע איינצוקויפן די פּאַרלאַנגטע פּראָדוקטן, און זיך געזאָגט: „אַבער מוחל זיין דעם פּאַסקודניאַק וועל איך קיין מאָל נישט. וועל איך נאָר קאָנען אַ מאָל זיך נוקם זיין וועל איך דאָס, מיט השם יתברכס הילף, טאָן"!

אַוועק אַ שטיקל צייט איז שמעון „קאַטאָליק" געזעסן ביים שבתדיקן טיש — ביים עסן דאָס טשאָלנט, האָט צו אים געזאָגט זיין פּלימעניק הערשל קוויטשער, וואָס האָט ביי אים זיך געכאָווט:

— געהערט דער פעטער? מאָרגן, זונטיק וועט זיין דער רעווַאַנזש־מעטש צווישן „מכבי" מיט „קרוקי". די שקצים פון קאָזאַנע וועלן ווידער באַקומען גאָלן אין זייער בראָמקע!

פון די וועריטער וואָס זיין פּלימעניק האָט אים געזאָגט, האָט ער בלויז פּאַרשטאַנען, אַז די שקצים פון קאָזאַנע וועלן באַקומען געשלאָגן און אַנגערופן זיך:

— געהערט שוין אַ מאָל, אַז יידן זאָלן גאָר שלאָגן גויִים? פּאַרקערט, האָב איך געזען, געהערט און אַליין געפּילט אויף מיין אייגענער הויט!

— יאָ, פעטער, היינט טרעניר זיך די מכביסטן אויף דער באַיסקע צו קאָנען בעסער שלאָגן גאָלן אין דער בראָמקע פון די „קרוקעס" און זיי וועלן צוזאַמען מיט קאָזאַנע האָבן אַ שווארצע מפּלה!

געהערט וועגן אַ מפּלה פּאַר דעם רשע קאָזאַנע האָט שמעון איבער־געפרעגט:

— ביסט זיכער וועגן אָזאַ מפּלה?

— יאָ, פּעטער, קאָנסט דאָס היינט אַליין זען אויף דער באָיסקע.

פּאַרענדיקט דעם שמועס, האָט שמעון „קאַטאָליק" אַראָפּגענומען פון זיך דאָס שטוב־כאַלאַטל, אָנגעטאָן אַ זיידענע בעקעשע מיטן שטריימל אויפן קאָפּ און ווי יעדן שבת נאָך דער סעודה אַריבער צום רבנישן טיש פון באָרוועך רב, וועמענס אַן אָנהענגער ער איז געווען.

אַריינגעקומען אין בית־מדרשל האָט ער זיך געזעצט ביים לאָנגן טיש, ווו מען האָט אים מכבד געווען מיט שיריים און מיטן זינגען פּאַרן עולם „יום זה מכובד". פּאַרטיק געווארן האָט דער באָרוועך רב געזאָגט תורה וועגן דער פּרשה פון דער וואָך און דאָן אַרויס מיט אַ חסידישן טאַנץ אין אַ רעדל, ווּהין אויך שמעון „קאַטאָליק" איז אַריינגעצויגן געווארן און ער האָט אין גאַנצן פאַרגעסן וועגן דעם, וואָס זיין פּלימעניק האָט אים געזאָגט :וועגן דער מפּלה, וואָס די שקצים מיט זייער באָס קאָזאַנע וועלן באַקומען.

נאָכן בענטשן ביים באָרוועך רבס טיש, ווען שמעון „קאַטאָליק" האָט זיך געלאָזט גיין אַהיים, האָט ער דערזען אויף דער גאַס ווי יינגלעך שפּילן זיך מיט קאָפּען אַ באַלעם. ער האָט זיך דערמאָנט וועגן דער מפּלה פּאַר קאָזאַנע, וואָס די יידישע יינגלעך גרייטן היינט צו אויפן מכבי־שפּילפּלאַץ, האָט עס אים אַ צי געטאָן צו זען דאָס מיט די אייגענע אויגן און ער איז אַוועק אַהין מיט הינטערוועגן. געקומען ביז צום יידישן בית־החיים, האָט אים נישט געפּאַסט צו גיין צום שפּילפּלאַץ אין זיין שבתדיקן חסידישן לבוש; ער האָט זיך אַוועקגעלאָזט ווייטער ביים וועלדל, געשטעלט זיך צווישן די ביימער לעבן דעם פּאַרקן אַרום דעם שפּילפּלאַץ און דורך אַ שפּאַרע אַבסערווירט, ווי אַזוי די מכביסטן קאָפּען דעם באַלעם מיט פּלייס און מי, כדי מאַרגן, זונטיק, צו שלאָגן מיט גאָלן די שקצים און פּאַרשאָפּן קאָזאַנע אַ שווארצע מפּלה. האָט ער געמוען שעפּטשען שטילערהייט מיט אַ געבעט:

— רבונו של עולם! ווי נאָר אַ זכות, זאָלסטו מאַרגן געבן די יינגלעך דעם כוח און גבורה צו פּאַרשאָפּן קאָזאַנען אַ מפּלה זאָל איך האָבן כאָטש אַ שטיקל נקמה אין דעם ביטערן שונא־ישראל!

„צו גאָט און צו לייט"

די ציוניסטישע באַוועגונג אין מעליץ האָט זיך געשטאַרקט און אַרײַנ־געצויגן אַלץ מער פון דער יוגנט אין אירע רייען, צווישן זיי אויך עטלעכע בחורימלעך, וועלכע האָבן געלערנט אין חסידישן בית־מדרש. האָבן די פאַרבליבענע בחורים דאָרט, בכדי צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד די ציוניסטן, געשאַפֿן די חברה „צעירי אמוני" — אַ יוגנט־אָפּצווייג פון דער אַלוועלט־לעכער „אגודת ישראל", וואָס איז געשאַפֿן געוואָרן ווי אַ קעגן־כוח צו דער ציוניסטישער באַוועגונג, מיט אַ כלומרשטן נאַציאָנאַלן דעקמאַנטל; צו בויען דאָס הייליקע לאַנד, ווי די ציוניסטן, נאָר אין רוח פון דער תורה הקדושה. אַזאַ חברה איז פאַר די מעליצער בחורים אין חסידישן בית־מדרש געווען צוגעפאַסט מכמה טעמים. ערשטנס, קאָן מען זיין חסידיש פרום און נישט מוזן וואַרטן דווקא אויף משיחן ביזן קומען בויען דאָס הייליקע לאַנד. צווייטנס, קאָן מען זיין געזעלשאַפטלעך פאַרנומען דורך אַ פאַרטיי, וואָס איז סימפּאַטיש אויך פאַר זייערע חסידישע עלטערן. און דאָס וויכטיקסטע — זיי בלייבן בחורים, צו גאָט און צו לייט, און דאָס איז דאָך גאָר גוט אויף צו טאָן אַ בכבודיקן שידוך מיט אַ גרעסערן נדן. זייער גאַנצע טעטיקייט אויף יוצא זיין פאַר דער „אגודת ישראל" איז באַשטאַנען אין לערנען יעדן טאָג אַ בלעטל גמרא, דעם „דף יומי". „אגודת ישראל האָט געלייגט דערויף גרויס געוויכט, בעיקר דער רב שאַפּירא, דער לובלינער רב, וועלכער האָט געבויט די גרויסע ישיבה אין לובלין.

די איניציאַטאָרן פון שאַפן די דאָזיקע חברה זענען געווען די עטלעכע חברים, וועלכע האָבן צוזאַמען געלערנט יעדן אינדערפרי פאַרן דאַוונען זייער שיעור גמרא מיט תוספות און אַנדערע מפרשים.

אויסערלעך האָט זיך געקאָנט אויסדוכטן, אַז די אַלע בחורים זענען פון איין שניט און כאַראַקטער: זיי האָבן געטראָגן די זעלבע חסידישע מלבושים, געקרייזלט זיך די פּיאות און צוגעפּוצט דאָס שפּראָצנדיקע בערדל. אין תוך אָבער איז יעדער פון זיי געווען אַ באַזונדערע וועלט פאַר זיך.

דער ערשטער, מלך שטייער, וועלכער האָט בהתמדה געלערנט אין בית־מדרש, פלעגט אין דער היים זיך פאַרטיפן אין די פילאָזאָפישע ביכער, וואָס זיין עלטערער ברודער הערשל האָט געברענגט פון דער ביבליאָטעק אין ציוניסטישן פאַראיין. אַחוץ דעם האָט מלך געהאָט אַ טאַלאַנט צו שרייבן העברעיִש לידער וועלכע ער האָט געשיקט צו דער אַגודיסטישער צייט־שריפט „דגלנו" און זי האָט דאָס געדרוקט אויף אַ בכבודיקן פּלאַץ. אין עטלעכע יאָר אַרום, ווען מלך שטייער איז אַוועק פון מעליץ קיין וואַרשע, איז ער אַליין געוואָרן רעדאַקטאָר פון דער דאָזיקער צייטשריפט.

דער צווייטער, נפתלי גערסטען, האָט זיך נישט קיין סך אָפּגעגעבן מיט לערנען, ווייל ער איז געווען פאַרנומען מיט העלפן זיין פאָטער אין ברעטער־סקלאַד, נישט ווייט פון די בתי־מדרשים.

דער דריטער, שלמה סעגאַל, האָט גראָד, ווי נפתלי גערסטען, געהאָלפן זיין פאָטער אין געשעפט פון אייזנוואַרג. זיין לערנען און גרינדן די חברה איז דער עיקר אויסגערעכנט אויף צו טאָן אַ בכבודיקן שידוך מיט אַ גרויסן נדן.

דער מערסטנס אימפּולסיווער מיטגליד פון דער געשאַפענער „צעירי אמוני" איז געווען לייזער הערמאַלע. אַחוץ דעם, וואָס ער האָט טאָג־טעגלעך געלערנט דעם „דף יומי" האָט ער אויך אַריינגעקוקט אין פלפולדיקע ספרים, כדי צו קאָנען זאָגן „פשטלעך" ביים סטיטשינער רב אין טאָרנע, צו וועמען זיין פאָטער פלעגט אים מיטנעמען, און ביי יעדער אַנדערער געלעגנהייט. אין זיינע פשטלעך פלעגט ער אַריינפלעכטן פילאָזאָפישע גדאָנקען, וואָס ער האָט געהערט פון זיין פעטער יודל קאָהן, און אויך פון די ביכער, וואָס ער האָט פון אים באַקומען צום לייענען. באַזונדערס האָט ער ליב געהאָט אַריינצומישן אין די פשטלעך געדאַנקען פון שאָפּענהאוער. ער האָט זיי איבערגעאַרבעט אויף זיין אייגענעם שטייגער, אַז זיי זאָלן זיך גוט אַריינפּאַסן, און די פרומע צוהערער, וועמען ס׳איז נישט איינגעפאַלן, אַז ער נעמט זיינע געדאַנקען פון אַפּיקורסישע ביכער, האָבן דאָס געהאָלטן פאַר חסידישע גדאַנקען. ער האָט אויך ליב געהאָט צו האַלטן רעדעס און צוזאַמען מיט מלך שטייער זענען זיי געפאָרן אין די אַרומיקע שטעטלעך, כדי צו שאַפן דאָרט אַרגאַניזאַציעס פון די „צעירי אמוני". און הגם בטבע

איז לייזער געווען אַ ביסל „צעטראָגן", האָט אים מלך שטייער מיטגענומען אויף קאָנפערענצן און צוזאַמענפאָרן פון דער אַגודה־באַוועגונג, און דאָס דערפאַר, ווייל מלך שטייער איז געווען טיפזיניק און זאָכלעך, אָבער נישט קיין רעדנער. ער האָט לייזערן צוגעגרייט וואָס און ווי אַזוי צו זאָגן בעת דעם צוזאַמענפאָר. אָבער אַלע האָבן געוווסט, אַז אויב לייזער הערמאַלע האָט געהאַלטן אַ „זאָכלעכע רעדע", איז דאָס געווען אַ דאַנק מלך שטייער.

די „צעירי אמוני" אין חסידישן בית־מדרש האָבן זיך אַנטוויקלט און אַרומגענומען דעם גרעסטן טייל בחורים אונטער איר השפעה. אָבער די חסידישע יִדן, וועלכע האָבן דאָרט געדאַוונט, האָבן זיי געהאַלטן פאַר „אָפּגעזונקט" און „געטאָפּטע" פון אֶפּיקורסישע צייטונגען און ביכער. ניסן נוסבוים האָט זינט זיין דורכפאַל מיט די תלמידים, וועלכע זענען אַרויס לתרבות רעה און געוואָרן ציוניסטן, און נאָך דעם ווי זיינע טעכטער זענען געוואָרן אָנפירערינס פון ציוניסטישן פאַראיין און לסוף אַליין געפאָרן קיין ארץ־ישראל — האָט אַ שטיק צייט אויפגעהערט צו זאָגן מוסר פאַר די בחורים אין בית־מדרש, נאָר מערסטנס געלערנט משניות פאַרן עולם און אין פאָליש פון דער שול. אונטער דער השפּעה פון ר' מענדעלע דעם מעליצער רב און בעיקר פון חיים פרידמאַן, אַ שטאַרקער בעלזער חסיד, האָט ער צוזאַמען מיט זיי געשאָפן אַ בעלזער ישיבה אין בית־מדרשל פון דער רביצינס מנין, כדי מציל צו זיין די יִנגלעך פון חסידישן בית־מדרש, וועלכע זענען נאָך נישט אַרונטערגעפאַלן אונטער דער השפּעה פון די „אָפּגעזונקטע" „צעירי אמוני". אייניציקווייז האָט ער זיי אַריינגענומען אין דער פריש־געשאַפענער בעלזער ישיבה, געשאָפן פאַר זיי חסידישע סאַמעט־קאַפּעלושן, און יעדעס מאָל געשיקט עטלעכע פון זיי צום בעלזער רבישן הויף, כדי דאָרט צו לערנען חסידות און יראת־שמים, ביז דאָס בעלזער שטיבל איז געוואָרן פול מיט „בחורים", „יראים און שלמים", וועלכע האָבן געטראָגן לאַנגע פּיאות און פרום געשאָקלט זיך ביים דאַוונען.

ווען ניסן נוסבוים האָט געזען, אַז עס איז אים געלונגען זיין אויפטו מיט דער בעלזער ישיבה, האָט ער אַלץ געטאָן זי צו פאַרשטאַרקן און אַריינצושלעפּן אַהין הענעך און אשר טיפענברון, די זין פון זיין שוועסטער. זייער פאָטער איז געפאָרן קיין אַמעריקע צוליב פּרנסה און די זין זענען

געווען אונטער דער השפּעה פון זייער עלטערער שוועסטער מלכה, אַ ציוניסטקע. זי האָט זיי געשיקט אין די גויִישע שקאָלעס, מיט קורצע מלבושים, אָן אַ סימן אַפילו פון שטיקלעך פּיאות, ווי אַלע יונגאַטשעס פון די ציוניסטישע פאַראיינען.

ער האָט זיי אַריינגענומען אין דער ישיבה מיט דער הילף פון זיין שוועסטער, וועלכע האָט געהערט צו די פרומע ווייבער. די צוויי ברידערלעך האָבן צו ביסלעך אָנגעהויבן לערנען, זיך געלאָזט וואַקסן די פּיאות, אַנגעטאָן אַ חסידישן לבוש, ביז זיי זענען געוואָרן די בעסטע לערנער פון דער בעלזער ישיבה. זיי זענען געווען התלהבותדיק פרום, מיט אַזאַ דביקותדיקן דאַוונען און שאָקלען זיך, וואָס מעליץ האָט זעלטן געזען אַפילו אין די פרומסטע צייטן.

געווען אין מעליץ אויך בחורים, וועלכע האָבן געהערט צו דער „מזרחי"־באַוועגונג, אָבער אין אַ גאָר קליינער צאָל. פון אָנהייב האָבן זיי געלערנט אין חסידישן בית־מדרש, שפּעטער זענען זיי אַריבער אין בית־מדרש פון ר' לאָזערל, דעם באַרוומער רב. ער האָט געפירט מחלוקת מיט זיין ברודער ר' מענדעלע, דעם מעליצער רב, אין וועמענס בית־מדרש ס'איז געווען די בעלזער ישיבה, און דעריבער געוואָלט, ווי אַ קעגנ־געוויכט, אויך האָבן ביי זיך אַ ישיבה. מיט די בחורים פון דער „מזרחי" האָט ער געלערנט אַ שיעור גמרא מיט תוספות. אויך זיי האָט מען געפונען מיטן שיינעם נאָמען „צו גאָט און צו לייט", ווי די בחורים פון „צעירי אמוני". אויך זיי האָבן געלערנט, געדאַוונט און געטראָגן אַ יידישן לבוש, מיטן אונטערשיד, וואָס די בחורים פון „צעירי אמוני" האָבן געטראָגן פרומע סאַמעט־קאַפּעלושלעך אויפן קאָפּ און טייל — אויך זיידענע בעקע־שעס אום שבת. אַחוץ דעם האָבן די בחורים פון „מזרחי" פאַרקעמט זייערע פּיאותלעך הינטערן אויער — אַזוי ווי געשעמט זיך מיט זיי.

טראָץ דעם, וואָס זיי האָבן געהערט צו דער „מזרחי"־באַוועגונג, וואָס האָט געהאַלטן פון תורה ומסורה, ווי די חברים פון „צעירי אמוני", האָבן זיי דאָך נישט געהאָט קיין בשותפותדיקן לשון מיט זיי און געווען געניגט מער צו די ציוניסטישע פאַראיינען. אַוונטצייט פלעגן זיי קומען אַהין לייענען אַ זשורנאַל, נעמען אַ בוך פון דער ביבליאָטעק צום לייענען אין

דער היים, הערן אַ פּאָרלעזונג אָדער אַ ציוניסטישן רעפעראַט, זען אַ פּאָר־
שטעלונג, וואָס איז טייל מאָל איינגעאָרדנט געוואָרן אָדער אויף עפּעס אַן
אַנדערער אימפּרעזע, און אויב ס׳איז אויסגעקומען — אויך געטאַנצט מיט
זיי אַ „הוירא״. אַזוי, אַז מיט דער צייט, זענען זיי פּאַרשלונגען געוואָרן
אין דער אַלגעמיינער ציוניסטישער באַוועגונג און וווּיניק זיך אָנגעזען אין
שטעטל, איבערהויפּט נאָך דעם, וועז זיי האָבן אָנגעהויבן טראָגן אַ קורצן
אָנצוג אַנשטאָט דעם יידישן איבערציִערל און אויך אַ קאַפּעלושל מיט
אַ קנייטש — מער דייטשמעריש. דאָך אָבער זענען זיי נישט לחלוטין
פּאַרשווונדן פון דער שטעטלדיקער פּאָפּולאַריטעט. ביי וואַלן צו דער קהילה
אָדער צום פּוילישן סיים, וווּ ס׳האָט קאַנדידירט אַ מזרחיסטישער פּאָר־
שטייער פּאַר דעפּוטאַט, אָדער וועז עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן עפּעס
אַן אַקציע, וואָס די אַלגעמיינע מזרחיסטישע וועלטבאַוועגונג האָט אונטער־
געגנומען, האָבן די היגע „מזרחי״־מיטגלידער וויידער אַ מאָל זיך געוויזן
צווישן די מעליצער יידישע איינווווינער מיט זייער טעטיקייט. זיי האָבן
אָבער פּאַרלוירן דעם פּריִערדיקן נאָמען „צו גאָט און צו לייט״, וואָס איז
געבליבן אויסשליסלעך פּאַר די בחורים פון „צעירי אמוני״.

פּעטש...

די חסידישע יידן אין מעליץ האָבן זיך פֿאַרשטאַרקט נאָכן שאַפֿן דאָס בעלזער שטיבל אין רבס בית־מדרשל צוזאַמען מיט דער ישיבה, פֿון וואַנען עס זענען אַלץ מער אַרויס בחורים מיט לאַנגע פּיאות און חסידישן לבוש, און בעיקר נאָך דעם ווי חיים פֿרידמאַן איז געווארן ראש־הקהל און זיין נושא־כלים איז געווען ניסן נוסבוים, דער זייל פון יידישקייט אין שטעטל. דאָן האָבן זיי צוזאַמען מיט די גאָר פֿרומע יידן פון משניות־שטיבל און די „שיינע יידן" פון חסידישן בית־מדרש איינגעזעזן, אַז די אזכרה אין שול, וואָס די ציוניסטן מאַכן יאָר־יערלעך כ׳ תמוז צו דער יאָרצייט פון ד״ר הערצל, מיט זייערע אַפּיקורסישע ציוניסטישע רעדעס, דערצו נאָך מיט די ליכטלעך מיט די שוואַרצע מאַשלעך, וואָס זיי צינדן איבער די הענגל־לייכטער, — איז אַ חילול השם, וואָס פֿאַסט גאָרנישט פֿאַר אַ מקום קדוש, און זיי האָבן באַשלאָסן צו מאַכן אַ סוף דערצו.

האָבנדיק די שליטה איבער דער שול ווי דער ראש־הקהל, חיים פֿרידמאַן האָט אין טאָג פון כ׳ תמוז, וו דער יאָרצייט פון דעם ציוניסטישן דאָקטאָר הערצל, באַפוילן דעם שמש אָנצוהענגען אַ שלאָס אויף דער טיר פון דער שול און קיינער זאָל אַהין נישט קאָנען אַריינקומען.

מנחה־צייט ווען דער ציוניסטישער עולם איז צונויפגעקומען זיך צו דער שול, כדי אינצואַרדענען די יערלעכע אזכרה, האָבן זיי געטראָפֿן אַ שלאָס אויף דער טיר און באַלד פֿאַרשטאַנען די כוונה דערפון. וועג עס האָט דאָרט צונויפגעזאַמלט זיך שוין אַ גרעסערע עולם מיט די ציוניס־טישע אַקטיוויוו מיטגלידער בראש, האָבן זיי דעם שלאָס פון דער טיר אַראָפּגעריסן, און ווי תמיד — קודם געדאַווענט מנחה־מעריב און דאָן געמאַכט די אַזכרה פֿאַר ד״ר הערצל, ווי דאָס האָט זיך יעדעס יאָר געפּירט.

וועג זיי זענען אַרויס פון דער שול נאָך דער אַזכרה, האָבן זיי אויפן שולפּלאַץ לעבן חסידישן בית מדרש אָנגעטראָפֿן אויף אַ צעבונטעוועטן עולם, פון צווישן וועלכן עס האָבן זיך געהערט אויסרופן: „פּושעים!

אַפּיקורסים! שקצים"! און נאָך אַזעלכע זידלעריין. דערנענטערט זיך אַהין האָבן זיסל שמידט און אַנדערע ציוניסטישע אָנהענגער דערזען צווישן דעם רעדל חסידישע יידן דעם ראש הקהל חיים פרידמאַן און זיי האָבן אים געפרעגט: „היתכן? מי שמך? מבזה צו זיין דעם אָנדענק פון אַ פאַרשטאָרבענעם יידישן מנהיג"! פון וואָרט צו וואָרט איז געקומען צו אַ שאַרפער קריגעריי, בעת וועלכער דער ראש הקהל האָט געכאַפּט פּעטש.

צו מאָרגנס האָט חיים פרידמאַן, דער ראש־הקהל, געוועגדט זיך מיט אַן אָנקלאָג צום טאָרנער קרייזגעריכט צוליב די באַקומענע פּעטש און אויך קעגן דעם נישט־געזעצלעכן אַראָפּרייסן דעם שלאָס איבער דער טיר פון דער שול.

אַ שטיקל צייט נאָך דעם ווי די צעהיצטע געמיטער האָבן זיך געהאָט באַרויקט און דאָס יידישע לעבן האָט ווי קיין מאָל נאָרנישט ווייטער זיך געפירט נאָרמאַל, האָבן עטלעכע פון די ציוניסטישע פירער באַקומען אויפפאָדערונגען צו שטעלן זיך צום קרייזגעריכט אין טאָרנע.

איז געווארן אַ רעש אין שטעטל: היתכן? אויב אַ סכסוך צווישן יידן, האָט דאָס געדאַרפט דערליידיקט ווערן בייַ אַ דין־תורה צווישן רבנים, אָבער נישט אין אַ גוייש געריכט, ווו די אָנטיסעמיטישע ריכטערס מאָכן אַ חוזק־שפּיל, ווייל וואָס פאַרשטייען זיי זיך אויף אַזעלכענע ענינים? איז ווידער אַמאָל געקומען צו וויכוחים וועגן דער שוין פאַרגעסענער אָזכרה און שפּאַרענישן צווישן יידן אין די בתי־מדרשים און אויפן מאַרק.

נישט וויט פאַרן טערמין צו שטעלן זיך צום קרייזגעריכט, זענען זיך צונויפגעקומען די גבאים פון דער טשאַרטקאָווער קלויז פון דער „מויער" און נאָך אָנדערע בכבודיקע אומפאַרטיייִשע יידן און געזומען באַווירקן דעם ראש־הקהל מיט זיינע אָנהענגער צוריקצוציען דעם אָנקלאָג. מיט וואָס איז ער דאָס אַזוי זיכער, אַז דער אורטייל פון קרייזגעריכט וועט זיין לטובת אים? עס קאָן דאָך געמאַלט זיין, אַז די גויישע „סענדזשעס" וועלן גאָר זאָגן אַז די ציוניסטן זענען גערעכט, מחמת אויב שוין אַזוי פיל יאָרן נאָך אָנאָנד האָבן זיי געמאַכט אין שול די אָזכרה, האָט דאָס דאָך באַקומען אַ געזעצלעכן באַזיס.

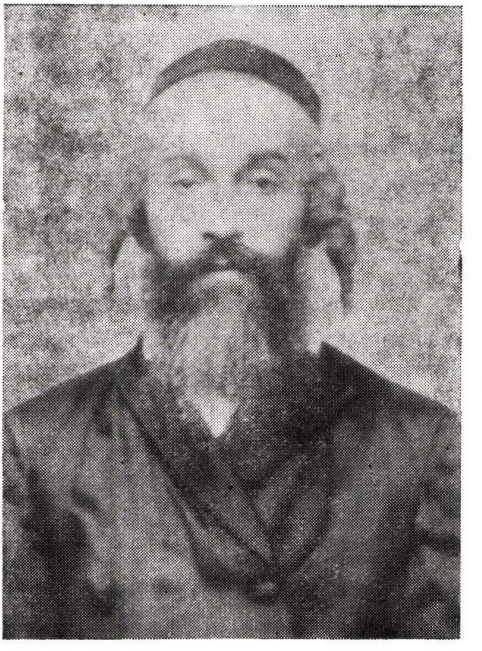
געשמועסט אַהין, געשמועסט אַהער, ביז געקומען צווישן זיך צו אַ

קאָמפּראָמיס: אַזוי ווי פּטור בלא כלום אי אפשר, זאָלן די ציוניסטן צאָלן קנס אָ געוויסע סומע געלט פאַר די מעליצער אַרעמעלייט צוליב די פּעטש, וועלכע מען קאָן שוין סיי ווי נישט צוריקציען. דער משפּט אין קרייז־ געריכט אין טאַרנע איז בטל געוואָרן און די אַזכרות פּאַר ד״ר הערצל זענען ווייטער יאָר־יערלעך אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין שול.

„עונש" און מחלוקתן

דער „עונש" אויף פסחיה האָניק איז געקומען פון ר' מענדעלע דעם מעליצער רב אין דער צייט וועז ס'האָט זיך אָנגעהויבן די מחלוקתן צווישן אים און זיין עלטערן ברודער ר' לאָזערל דעם באָרווער רב וועגן דעם כסא הרבנות.

דאָס כסא הרבנות איז פריי געוואָרן נאָך זייער עלטערן ברודער ר' מלכל, דעם פרי׳ערדיקן מעליצער רב, וועלכער איז נאָך דער מלחמה געפאָרן קיין אַמעריקע און צוליב זיין הדרת־פנים און שיינער שטימע האָט

ר' מענדעלע דער מעליצער רב

ער דאַרט געמאַכט אַ שטיקל פּאַרמעגן. שפּעטער איז ער צוריקגעקומען, באַזעצט זיך אין קראַקע און רעזיגנירט פון דעם כסא־הרבנות אין מעליץ.

דעמאָלט איז ר׳ לאָזערל דער באַרוועָר רב געקומען פון סאַנעק מיט דער פּאַדערונג צו דער כסא־הרבנות אין מעליץ צוליב דעם, וואָס על פּי דין, קומט דאָס דעם עלטערן ברודער. איז געווען אַ שאַרפּע מחלוקת אין שטעטל און איינגעטיילט די מעליצער יידן אויף צוויי צדדים: אַנ־הענגער פון ר׳ מענדעלע דעם מעליצער רב, וועלכער האָט דאָ געווינט די גאַנצע צייט און געפירט דאָס רבנות נישט האָבנדיק דעם ספּעציעלן „קאָנצעס", און אַנהענגער פון דעם באַרוועָר רב, וועלכער איז געקומען מיט זיין טענה, באַזעצט זיך אין מעליץ, אויך געפירט רבנישע טישן אום שבת און צוגעציגן אַלץ מער אַנהענגער.

מערסטנס אַנהענגער פון ר׳ מענדעלען זענען געווען די חסידים פון שטעטל, וועלכע האָבן געדאַוונט מיט אים אין חסידישן בית־מדרש און אַ טייל פון די בעלי־בתים, וועלכע האָבן געדאַוונט אין דער „מויער" און אויך אין דעם טשאַרטקאַווער קלויז.

מיט ר׳ לאָזערל דעם באַרוועָר רב האָבן מערסטנס געהאַלטן די פּריַערדיקע אַנהענגער פון ר׳ מלכל און דער גרעסטער טייל פון די בעלי־בתים פון דער „מויער", בעיקר דער פּשוטער עולם פון שול.

ווילנדיק געווינען אויך דעם פּשוטן עולם אונטער זיין השפּעה, האָט ר׳ מענדעלע באַשלאָסן צו האַלטן אַ דרשה אין שול בעת דעם שבתדיקן דאַוונען. צו דעם צווועק האָט ער באַפּוילן די גבאים פון בית־מדרש און פון דער „מויער", וועלכע זענען געווען זיינע אַנהענגער, זיי זאָלן שבת אינדערפרי פּאַרשליסן די טירן, כדי דער גאַנצער עולם זאָל קומען דאַוונען אין שול אַריין און הערן זיין דרשה.

ווען מען איז פּאַרטיק געוואָרן מיטן דאַוונען שחרית און געדאַרפט אַרויסנעמען די ספּר־תורה צום לייענען, איז ר׳ מענדעלע, איינגעהילט אין זיין טלית און אין פרומער התלהבות, אַרויף אויפן באַלעמער לעבן אַרון קודש, כדי צו זאָגן זיין דרשה. אין דעם מאָמענט האָט פּסחיה האַניק, וועלכער איז דעמאָלט געווען גבאי אין שול, אַ קלאַפּ געטאָן אין שולחן און אויסגערופן מיט זיין דייטשמעריש לשון:

— קיינע רעדעס וועלן היר נישט פאַרקומען!

באַלד איז געוואָרן אַ גרויסער טומל. די אָנהענגער פונעם באַרוועָר רב האָבן נאָר אויף דעם געוואָרט און מיטן ווילן צו שטערן דעם מעליצער רבס דרשה, געגומען שרייען. ר׳ מענדעלעס אָנהענגער האָבן געגומען קלאַפן אין די טישן:

— שאַ, שטיל זאָל זיין! דרך־ארץ אין אַ מקום קדוש!

ס׳איז געקומען צו אַ שפּאַרעניש און קריגעריי ביז ר׳ מענדעלע איז אַראָפּ פון באַלעמער און צוזאַמען מיט די דערצאָרנטע חסידים אַרויס־געלאָפן פון שול מיט געבייזער און שוועָרע קללות צוליב דעם גרויסן בזיון, וואָס ער האָט געליטן.

אַ שטיקל צייט שפּעטער האָט מען געהערט אין שטעטל ווערן אַ „מופת" פון ר׳ מענדעלע דעם מעליצער רב: די מיל פון פסחיה האָניק אין זשעמיען איז פאַרברענט געוואָרן — אַן „עונש" פאַר זיין שטעלן זיך קעגן אים בשעת דער שבתדיקער דרשה. אַ צייט־לאַנג האָט זיך אַרומגעטראָגן דער „מופת" פון ר׳ מענדעלע מיטן „עונש" אויף פסחיה האָניק, ביז מען איז געוואָר געוואָרן, אַז פון דער שריפה איז ער גאָר רייך געוואָרן: ער האָט געגומען אַ גרויסע סומע געלט אַסעקוראַציע און אויפן אָרט פון דער פריערדיקער אַלטער קליינער מיל אויפגעשטעלט אַ גרויסע, מיט מאָדערנע מאַשינען, פון וועלכע ער האָט אַרויסבאַקומען דאָס שענסטע מעל.

מחלוקת צווישן רבנים איז אין מעליץ נישט געווען קיין נייעס און ווי מ׳האָט געשמועסט אין שטעטל, האָבן מחלוקתן נישט אויפגעהערט זינט מעליץ עקזיסטירט.

די שאַרפסטע מחלוקת אָבער, וואָס האָט דערפירט צו פּעטש און געשלעגן, איז פאַרגעקומען וען דער אַלטער מעליצער רב האָט חתונה געמאַכט זיין עלטסטע טאָכטער תרצהלע, אַ יונג מיידל פון זעכצן יאָר, מיטן עלטסטן זון פון רבין אין באָבעוו. שפּעטער איז זי געוואָרן אַ גרושה אַן אַ גט און פון צרות, חרפות און בושות געשטאָרבן יונגערהייט, איבער־לאָזנדיק אַ קינד אין וויג.

אָנגעהויבן האָט זיך דאָס זייער שיין און גוט. מעליצער חסידים, וועלכע פלעגן פאָרן צום רבין קיין באָבעוו מיט אַ קוויטל וועגן ישועות און נחמות

אַדער סתּם אויף אַ שיינעם שבת אוּן רגל, אוּן געזעגן דאַרט וואַקסן דעם זון פון רבין, אַן עילוי אוּן יראַ־שמים, האָבן באַשלאָסן, אַז אָט דעם פרומען עילוי וואָלט גאָר גוט געפאַסט צו זיין דער איידעם פון מעליצער רב. זיי האָבן פאַרגעליגט דעם שידוך פאַרן אַלטן מעליצער רב אוּן נישט אָפּגעלאָזט ביז דער שידוך איז געוואָרן אַ פאַקט, אוּן אַ שׂמחה איז געווען אין שטעטל צווישן יידן, וואָס מ׳האָט נישט געזען זינט די וועלט שטייט. אַ קלייניקייט עפּעס! אַ שידוך צווישן דער ראָפּטשיצער דינאַסטיע, פון וואָנען עס שטאַמט דער מעליצער רב, מיטן רבין פון באַבעוו, וואָס שטאַמט פון דער דינאַסטיע פון הייליקן סאַנדזער, איז דאָך עפּעס נישט פּשוט. פון אַזאַ זיווג קאָן דאָך משיח געבוירן ווערן!

צו דער חתונה האָט זיך געוודערט. דאָס שטעטל איז פול געווען מיט ששון ושמחה. מחותנים זענען געקומען — בלויז אַטלאַס אוּן זייד, מיט רבנישע שטריימלעך אויף די קעפּ, מיט קאַלפּאַקעס פון סויבל אוּן פוקס. יראת שמים האָט זיך געגאָסן אין שטעטל ווי קוועליק וואַסער, שוין אָפּ־ געראַדט פון די רביצינס מיט גרויס פרומקייט אוּן די צנועות מיט שלייערס אוּן שטערנטיכלעך אויף די קעפּ, מיט בינדעס אוּן קופּקעס. דערצו נאָך זענען צו דער חופּה אונטערן פרייען הימל, אין סאַמע מיט פון מעליצער מאַרק, געקומען צו רייטן חסידים אויף פערד, פאַרשטעלט פאַר „קאָזאַקן", מיט רויטע הויזן אוּן גרויסע צאָפּעס, מיט גאָלדענע קנעפּ אויף זייערע קעפּ, מיט שוועדן, פיילן־בויגנס אוּן פייערדיקע שטורקאַצן אין די הענט. זינט מעליץ עקזיסטירט האָט מען אַזוינס נישט געזען.

אָבער וואָס קומט אַרויס פון דעם אַלעם, אַז אין אַ צייט שפּעטער, ווען ס׳איז שוין געקומען אַ קינד אויף דער וועלט, איז דער „זיידענער יונגערמאַן" אַוועק פון מעליץ אָן אַ זיי געזונט, געפאָרן צוריק אַהיים צום באָבעווער רבינס הויף אוּן פאַרלאָנגט אַ גט.

פאַר וואָס, פאַר וועלן, האָט קיין פויגל נישט געווּסט, אוּן ס׳איז אויך נישט געווען צו פאַרשטיין, איז דען תּרצהלע, דעם מעליצער רבס טאָכטער, נישט געווען קיין צנועה? היט זי נישט אָפּ אַלע מצוות, וואָס געהערן צו אַ יידישע טאָכטער? פאַרקערט גאָר, איר פרומקייט אוּן צניעות האָט גאָר קיין גרענעץ נישט, אויף אַלע יידישע טעכטער געזאָגט געוואָרן. נישט

אַנדערש, נאָר מעשה שטן! — האָבן מעליצער יידן צווישן זיך געשמועסט.

געהערט וועגן אַ גט, האָט דער אַלטער מעליצער רב צו דעם נישט געקאָנט מסכים זיין. היתכן, אַזאַ זאַך צווישן רבנים? זינט די וועלט שטייט איז דאָך דאָס נישט געהערט געוואָרן. פאַר וואָס קומט אים אַזעלכע חרפות און בושות? ניין, ער וועט דערצו נישט דערלאָזן! און עס האָט זיך אַנ־געהויבן אַ מחלוקת צווישן מעליץ און באָבעוו — פייער און פלאַם, ביז באָבעוו איז געפאַלן אויף אַ גאונישע המצאה: אַ גט ממאה רבנים, צי די מעליצער זענען יאָ מסכים אַדער נישט; דער יונגער־מאַן וועט זיין באַפרייט פון שידוך כדת וכדין.

אָבער צו אַ גט ממאה רבנים דאַרף דאָך אויך זיין אַ סיבה. זענען אין באָבעוו אויסגעוואַקסן עדות, ווי פון אונטער דער ערד, בכן, זיי האָבן געזען מיט די אייגענע אויגן דעם מעליצער רבס טאָכטער גיין אין מאַרק נאָך אַ גויישן פאָגזשעב, מיט אַ גלאָק אין האַנט, רחמנא לצלן, און נאָך אַזעלכע מעשיות, נישט געשטויגן נישט געפלויגן. מען האָט עדות געזאָגט, אַז תרצה דעם מעליצער רבס טאָכטער איז חסר־דעה, נישט טרעפן זאָל זיך דאָס, און אויב אַזוי, איז דער היתר מאה רבנים אַ כשרע זאַך כדין וכדת.

פון די אַלע בזיונות, חרפות און בושות איז תרצהלע קראַנק געוואָרן און אויסגעהויבט איר אומשולדיקע צניעותדיקע נשמה. די מחלוקת האָט זיך נאָך מער צעפלאַקערט, אַזוי ווייט, אַז ווי נאָר מעליצער חסידים האָבן זיך צונויפגעטראָפן מיט באָבעווער, אַפילו אין דער ווייטער פרעמד, איז געקומען צו שאַרפע קריגערייען און אַ סך מאָל אויך צו פּעטש.

געדויערט האָט די מחלוקת צווישן מעליץ און באָבעוו יאָרן לאַנג, ביז ס׳איז געקומען צו אַן אייגענער מחלוקת אין שטעטל און געלאָשן די פריערדיקע פון איר שאַרפקייט.

די סיבה פון דער נייער מחלוקת אין שטעטל איז געווען צוליב דעם, וואָס דער אַלטער מעליצער רב האָט מיט אַ מאָל געוואָרפן אַן אומחן אויף זיין עלטסטן זון ר׳ מלכל, דער געזעצלעכער יורש העצר פון מעליצער כסא־הרבנות — מ׳האָט אים שוין גערופן אין שטעטל דער יונגער רב און קיינעם איז נישט איינגעפאַלן, אַז ס׳קאָן נאָר אַנדערש זיין.

דער אומחן איז געקומען דערפאַר, וויל ר׳ מלכל קרייזלט זיינע פּיאות

אויף לאַנגע פלעשעלעך, קעמט זיין באַרד מיט אַ קאַם, פוצט זיינע שטיוול מיט אַ גלאַנץ און נאָך אַזעלכע זאַכן, וואָס פאַסן גאָר נישט פאַר אַ רב אין אַזאַ חסידישער שטאָט ווי מעליץ. דאַקעגן איז זיין יינגערער ברודער, מענדעלע, אַ געוואַלטיקער ירא־שמים, ברענט ממש מיט יידישקייט, זיצט על התורה ועבודה. ער וואָלט בעסער זיך געפאַסט צו ווערן מרא־דאתרא אין מעליץ, און אַחוץ דעם פאַרנעמען זיך מיט רביסטווע, מיט נעמען קוויטלעך און זיין אַ פּועל ישועות פאַר יידן, ווי עס פאַסט פאַר אַן אייניקל פון הייליקן ראָפּטשיצער צדיק, זכותו יגן עלינו!

ר׳ מענדעלע האָט זיך דעמאָלט געפונען אין וויעליטשקע, ווו ער איז געזעסן אויף קעסט עטלעכע יאָר שוין נאָך דער חתונה ביי זיין שוויער, דעם קלאַסנער רב. דאָ, אין וויעליטשקע, האָט ער נישט געהאַט קיין שום אויסזיכט וועך עס איז צו ווערן אַ רב אַפילו אין אַ קלענערן שטעטעלע פון דער געגנט. דער אַלטער מעליצער רב האָט אים געברענגט קיין מעליץ מיט זיין בני בית, געזעצט אים שבת, בעת די רבנישע טישן, ביי זיין רעכטער האַנט, מיטגענומען אים אויף חתונות און בריתן, ווו ער האָט באַקומען אַ גלייכן חלק מיט אַלע „שיינע־יידן", און דער עיקר — באַפוילן די גבאים אין חסידישן בית־מדרש אויפצורופן אים שבת צו דער תורה מיטן רבנישן טיטל „מורה מורינו", וואָס האָט גאָנץ דייטלעך געוויזן אויף די אמתע כוונות פונעם אַלטן מעליצער רב.

געזען אַזוי, האָט ר׳ מלכל אַרגאַניזירט זיינע אַנהענגער אין שטעטל צו די טישן שבת און יום־טוב, וואָס ער האָט אַנגעהויבן פירן אויף אַ רבישן שטייגער — מיט זאָגן תורה, טיילן שיריים, זינגען זמירות און טאַנצן „נשמת" אין אַ חסידיש רעדל, אַלץ אַזוי, ווי דאָס פירט זיך ביי זיין פאָטער, דעם אַלטן מעליצער רב. די מחלוקת צווישן זיינע אַנהענגער און די „שווערע" חסידים, וועלכע האָבן געהאַלטן מיט ר׳ מענדעלע, האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט, אַזוי לאַנג, ביז ס׳איז געקומען די מלחמה פון יאָר ניינצן־פערצן. אַ סך מעליצער יידן זענען אַנטלאָפן פאַר די אַנקומענ־דיקע רוסישע קאָזאַקן. צווישן די אַנטלאָפענע זענען געווען אויך די מעליצער רבנים און אין דער פרעמד, אין וויין, איז דער אַלטער מעליצער רב נפטר געוואָרן.

נאָך דער רוסישער אינוואַזיע האָט מען אים געבראַכט קיין מעליץ קובר צו זיין אין אוהל פון די מעליצער רבנים. ר׳ מענדעלע האָט פאַרנומען זיין פאָטערס אויסגעבעטע שטול ביים טיש און געפירט די רביסטוויע אויפן פאָטערס שטייגער. ר׳ מלכל האָט ווייטער געפירט די שבתדיקע טישן, ווי ביז איצט. סיי ווי האָט דאָס מלחמה־צייט נישט געהאָט קיין באַדייטונג. די קהילה איז נישט געווען טעטיק און וועגן כסא־הרבנות איז נישט געווען וואָס צו רעדן.

ווען עס האָט זיך פאַרענדיקט די מלחמה מיט אַלע אירע צרות און פאַגראָמען און מיט פרנסה איז געווען גאָר שלעכט, האָט ר׳ מלכל באַשלאָסן צו פאָרן קיין אַמעריקע, ווו ער האָט געהאַט זיינע אָנהענגער פון פאַר דער מלחמה און עטלעכע מאָל האָבן זיי אים געשריבן, אַז ער זאָל למען השם וואָס גיכער קומען, און זיי וועלן אַלץ טאָן, ער זאָל דאָ מצליח זיין.

אין ניו־יאָרק האָבן זיינע אָנהענגער איינגעאָרדנט פאַר אים אַ גרויס־אַרטיקן קבלת פנים, צעקלעפט פלאַקאָטן אויף די טירן פון אַלע בתי־מדרשים און שולן. מיט גרויסע קידוש־לבנה־אותיות איז דאָרט געווען אָנגעזאָגט, אַז דער מעליצער רב, אַ וויכטיקער בעל־מופת און בעל־מנגן, קומט צו פאָרן און פאַרבעט אַלע פאַראינטערעסירטע קומען דאָוועגען אין דער מעליצער שול, ווו עס וועט אויך געפירט ווערן שבת אַ רבישער טיש מיט זמירות און חסידישע ריקודים. די רעקלאַמע האָט געווירקט און אַ גרויסער עולם איז געקומען צום שבתדיקן דאָוועגען.

ווען דער עולם האָט געהערט דעם מעליצער רבס שיינע דאָוועגען און געזען זיין הדרת־פנים זענען אַ סך פון זיי געקומען צו די שבתדיקע טישן, ביי וועלכע ער האָט געזאָגט תורה, געטיילט שיריים און מיט זיין שיינער שטימע געזונגען די זמירות. עס האָבן אויך אָנגעהויבן קומען יידן מיט קוויטלעך, ווי צו אַ רבין, אַ בעל־מופת און איבערגעלאָזן אַ גרעסערן פדיון, און כאָטש ער האָט געדאַרפט זיך טיילן מיט זיינע פריינד, די אָרגאַניזאַטאָרן פון זיין קומען אָהער — איז אויך פאַר אים געבליבן אַ שיינע הכנסה.

דעם גרעסטן דערפאָלג אָבער האָט ר׳ מלכל דער מעליצער געהאַט ביים קאָמפּאָנירן זיינע חסידישע ניגונים, וואָס מ׳האָט אויפגעכאַפט אויף גראַמאָפאָן־פּליטן און זיי זענען פאַרקויפט געוואָרן פאַר גוטע פרייזן.

נאָכן מאָכן אַ ביסל געלט האָט ר׳ מלכל באַשלאָסן, אַז אַמעריקע איז נישט פאַר אים קיין לאַנד צום ווינען און ער האָט זיך אומגעקערט צוריק קיין פוילן. ער האָט געדונגען אַ דירה אין קראָקע, דאָרט אָנגעהויבן פירן זיין רביסטוועָ און רעזיגנירט פון דעם מעליצער כסא־הרבנות, מיט די מחלוקת און בזיונות, וואָס ער האָט געליטן אין משך פון אַ לאַנגער צייט.

וועָן ר׳ לאָזערל ,דער באַרוער רב, וועלכער האָט געווּוינט אין סאָניק און געוואָרן נאָך ר׳ מלכל דער געזעצלעכער יורש פון מעליצער כסא הרבנות, האָט געהערט, אַז זיין עלטערער ברודער האָט רעזיגנירט פונעם מעליצער כסא הרבנות, איז ער געקומען קיין מעליץ מיט זיין בני־בית, געדונגען אַ דירה און דאָרט אַיינגעאָרדנט אַ בית־מדרשל צום דאָוונען און לערנען, און דער עיקר — צו פראָווען דאָס רביסטוועָ מיט שבתדיקע טישן, ווי עס פּאַסט פאַר אַ מרא־דאתרא. דאָן האָט זיך אָנגעהויבן אַ פרישע מחלוקת אין מעליץ, נאָך מיט מער ברען און שאַרפקייט ווי פריִער, און צעטיילט די יידן: פון איין זייט — חסידים פון ר׳ מענדעלען און פון דער צווייטער זייט — דער בעל־ביתישער עולם און די פריִערדיקע אַנ־הענגער פון ר׳ מלכל, וועלכער האָט זיך איצט אָנגעשלאָסן צום באַרוער רב און געהאַלטן, אַז ער דאַרף פאַרנעמען דעם כסא־הרבנות, וואָס איז אָפּיציעל געווען פריי, אָבער פאַקטיש פאַרנומען דורך ר׳ מענדעלען. איצטער האָט זיך שוין געהאָנדלט אין דעם, ווער פון די צוויי ברידער עס וועט אַרויסבאַקומען דעם „קאָנצעס״ פון דער אָרטיקער סטאַראָסטוועָ און וועָרן אָפּיציעל דער מעליצער רב.

די מחלוקת, וואָס האָט ביז איצט געפירט זיך אין די בתי־מדרשים, האָט זיך איבערגעטראָגן אַרום דעם אָפּיציעלן „קאָנצעס״ און דעם אורטייל, וואָס דאַרף קומען פון דער מעליצער סטאַראָסטוועָ.

די הויפּט־טענה פון די אָנהענגער פון באַרוער רב קעגן ר׳ מענדעלען אויף דער אָפּיציעלער זייט איז געווען, אַז ער איז נישט פעיִק צו זיין מעליצער רב, ווייל ער איז אַן אַנאַלפאַבעט, ער קען נישט רעדן קיין פויליש וואָרט. אין סטאַראָסטוועָ איז מען געקומען צום באַשלוס צו מאַכן אַן „עקזאַמען״ און זען דעם אמת. ר׳ מענדעלע האָט באין ברירה געמוזט אָנהייבן לערנען פויליש, אַ זאַך, וואָס ער האָט אַלע יאָרן זיך קעגנגעשטעלט,

אַז פרומע בחורים זאָלן דאָס טאָן, מחמת ביטול תורה, און דאָ דאַרף ער דאָס אַליין טאָן. אָבער וואָס קאָן מען מאַכן? ס׳איז אַ גזירה מן השמים. דער מעליצער רב האָט, צי ער וויל יאָ אָדער נישט, געמוסט זיך גרייטן. שטילערהייט האָט מען געברענגט אַ יידישן לערער, וועלכער האָט געגעבן פוילישע לעקציעס פאַר פרומע יינגלעך און בחורים, וועמענס עלטערן האָבן זיי נישט געוואָלט שיקן אין די גויישע שקאָלעס. האָט דער לערער גע־קנעלט מיט ר׳ מענדעלען רעדן פויליש. אָבער לערן אַהין, לערן אַהער, אַז די פוילישע וועלט וויל זיך פאַרט נישט קלעפן צו אַ מויל, וואָס איז געווויינט נאָר צו הייליקע תפילות און לערנען תורה. די פוילישע וועלט זענען בייַ אים אַרויסגעקומען „כחרס הנשבר״ און עס האָט גע־דראָט, אַז ער זאָל דורכפאַלן בייַם עקזאַמען.

אָבער דער מעליצער רב האָט געהאַט אַ סך אָנהענגערינס צווישן די פרומע מעליצער, וועלכע פלעגן קומען צו אים מיט „קוויטלעך״ כדי געהאָלפן צו וועלן פון אַלע זייערע צרות און קראַנקהייטן. זיי האָבן אים געהאָלטן פאַר אַ גרויסן בעל־מופת. וען ס׳איז געקומען דער טאָג פון עקזאַמען, האָבן די וועלט זיך געלאָזט צום אוהל אויפן אַלטן בית־החיים, וווּ ס׳האָבן געוואָרט די הייליקע רבנים און צדיקים פון מעליצער שטעטל, דער פאָטער און די זיידעס פון מעליצער רב ביז צום הייליקן ראָפטשיצער זכותו יגן עלינו, אָנגעצונדן ליכט אויף זייערע מצבות און געבעטן, אַז זיי זאָלן זיך מיען און לויפן אין אַ גוטער שליחות, ר׳ מענדעלע זאָל מצליח זיין.

דעם מעליצער רב האָבן באַגלייט צום סטאַראָסטע זיינע אָנהענגער, וועלכע זענען געווען מיטן סטאַראָסטע קנעפל־שבקנעפל, געשמירט אים דערפאַר מיט אַ פעטן מתנת־יד, און אָנשטאָט צו שמועסן אויף פויליש מיטן מעליצער רב, האָט ער געוואָלט אין כלל אַריין, צו אַלע צוזאַמען. ר׳ מענדעלע האָט דערפון נישט פאַרשטאַנען קיין אייניציק וואָרט, לפּנים אָבער האָט דאָס געמאַכט אַן אייַנדרוק, ווי ער וואָלט געמוסן אָנטייל אין דעם פוילישן שמועס. דער עקזאַמען איז אַדורך בשלום.

ערב שבת

פרייטיק גאַנץ פרי האָט זיך שוין געפילט דער אָנקומענדיקער שבת. ווי נאָר עס האָט אויפגעשיינט דער פרימאָרגן האָט דוד טאָרבע אַרויס־געשטעלט אַ גרויסע האַלצענע באַליע מיט וואַסער, ווו לעבעדיקע קאַרפן האָבן געדיכט אַרומגעפּליסקעט. פרומע בעלי־בתים האָבן זיך מקדים געווען אַהער מקיים צו זיין די מצווה פון אַליין קויפן די פיש לכבוד שבת.

דוד טאָרבע האָט יעדעס מאָל אַרויסגעכאַפט אַ צאַפּלדיקן קאַרפּ און אויסגערופן: „נאָט אייך, ר׳ משה, אַ פישל לכבוד שבת, נאָט אייך, ר׳ יאַנקל, לכבוד שבת״! פאַרטיק געווארן מיט די בכבודיקע בעל־הבתים, האָט ער געגומען טיילן די גרעסערע קאַרפן צו רייכע בעל־הביתטעס, וועלכע ער האָט געוווסט לויטן גבירישן מאָנס נאָמען: „נאָט אייך, ר׳ שמחה פרידמאַנס ווייב, נאָט אייך, ר׳ יאָמע הערמאַלעס ווייב״! נאָכן צעטיילן די גרויסע קאַרפן זענען געבליבן די קלענערע, פאַר די ווייבער פון פשוטע בעלי־בתים און וויניקער פאַרמעגלעכע. זיי זענען געשטאַנען אַרום און געווישט: „ר׳ דוד, גיט מיר אַ פישל! גיט מיר אַ גרעסערס! אַ לעבעדיקס לכבוד שבת״! די איבערגעבליבענע טויטע קאַרפן און קליינע פישלעך האָבן גע־קויפט די ווייבער פון די אַרעמע קרעמער און בעלי־מלאכות.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז דער „קלאַסן־אונטערשיד״ ביים קויפן די פיש אין מאַרק ביסלעכווייז פאַרשוווּנדן און ס׳איז איינגעפירט געוואָרן דער כלל: ווער עס קומט פריִער, קויפט פריִער.

נאָכן פאַרקויפן די פיש אין מאַרק האָט דאָס געוויש זיך איבערגע־טראָגן צו די וואַלד־גויִים וועלכע האָבן זיך געשטעלט מיט זייערע וועגע־לעך האַלץ אויפן מאַלי רינעק, קעגן איבער דעם שולפלאַץ און די בתי־מדרשים. די יידן זענען פריִער ווי יעדן טאָג פאַרטיק געוואָרן מיטן דאַוונען און מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם זענען זיי געלאָפן פון איין וועגעלע צום צווייטן. באַטאַפּט די בינטלעך האַלץ צו זען וועלכע זענען

טרוקן, גוט צום הייצן, און וועלכע נאַס, נישט צום דערצינדן און מען דאַרף אויסשפייען די לונגען פון בלאָזן ביים מאַכן פייער אין קיך.

די מער פאַרמעגלעכע בעלי־בתים האָבן געקויפט אַ גרעסערע צאָל בינטלעך, אָדער דאָס גאַנצע וועגעלע מיט האָלץ. דאָן איז דער וואַלד־גוי פאַרפאָרן צום קונה, און אָפּגעלייגט די בינטלעך האָלץ פאַר זיין טיר און פאַר עטלעכע גראָשן — אַרויפגעטראָגן עס אויפן בוידעם צום טריקענען און צום נוצן אין משך פון אַ לאַנגער צייט.

שפּעטער, ווען בעריש לעוו און משה רעכט האָבן געעפנט סקלאַדעס צום פאַרקויפן האָלץ און קוילן צום הייצן, האָבן די פאַרמעגלעכע בעלי־בתים געקויפט ביי זיי גאַנצע קלאַפטערס האָלץ, געדונגען גויִישע האָלץ־העקערס, וועלכע האָבן געשניטן דאָס האָלץ מיט זעגן, דערנאָך צעהאַקט אויף קלענערע שטיקלעך און אַרויפגעטראָגן אויפן בוידעם.

פאַרטיק געוואָרן מיטן האָלץ אויפן „מאַלי רינעק", האָט זיך אָנגעהויבן אַן ענין מיט וואַסער צו קאָכן אויף שבת. און נישט זעלטן האָט געטראָפן, אַז פרייטיק זענען בעלי־ביתעס געבליבן אָן אַ ביסל וואַסער צוצוגרייטן די שבתדיקע מאכלים.

אין מעליץ איז תמיד געווען אַ פראָבלעם מיט וואַסער צום קאָכן. אין די ברונעמער פון דער יידישע געגנט איז דאָס וואַסער געווען געזאַלצן, געהאַט אַ שלעכטן טעם און ענוצט בלויז צום וואַשן און רוימען. צום קאָכן דאַקעגן האָט מען געדאַרפט ברענגען דאָס וואַסער פון דער גויִשער געגנט, פון דער באַנגאָס קעגן איבער דעם יידישן בית־עולם. די שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט איבער די ברונעמער מיטן גוטן וואַסער געמאַכט פאָמפּעס צום צאָפן דאָס וואַסער. די יידישע וואַסער־טרעגער האָבן עס געפירט צום צענטער פון שטעטל אין גרויסע האָלצערנע פעסער אויף צוויי רעדער און צעטיילט דאָס אין די יידישע שטיבן.

אין משך פון דער וואָך האָט זיך דאָס פעלן פון וואַסער נישט געפילט, דאַקעגן פרייטיק, ווען דער געברויך פון וואַסער איז געווען גרויס צוליבן צוגרייטן דאָס שבתדיקע עסן, איז געוואָרן אַ מאַנגל פון דעם אַרטיקל און וויבער זענען געלאָפן אין גאַס זוכן דעם וואַסער־טרעגער, כדי צו באַקומען פון אים עטלעכע קענדלעך וואַסער.

נאָך ערגער איז געווען, אַז די פּאַמפּעס אין דער באַנגאַס זענען פֿלוצלונג פרייטיק קאַליע געוואָרן, אַדער קאַליע געמאַכט דורך די גויִשע רשעים. דעמאָלט זענען ווייבער, אין מיטן דעם קאָכן, געלאָפֿן פֿאַרצווייפלט און געזוכט אַ ביסל וואַסער צו ראַטעווען די שבתדיקע מאכלים.

אין אַזאַ צייט זענען די וואַסער־טרעגער געוואָרן ביי זיך וויכטיקע מענטשן און האָבן נישט געהערט די בקשות פון די נישט־פֿאַרמעגלעכע בעלי־בּיתטעס, נאָר ס׳ערשטע פֿאַרפֿאָרן מיט זייער פּאַס וואַסער צו די גבירישע בעלי־בּיתטעס, זייערע סטאַבילע קלִיענטן.

אַן אויסנאַם איז געווען דער וואַסער־טרעגער משה יאָפּעק, ער האָט נישט געהאַלטן פון די גבירים. „אַלע יִידן זענען דער זעלבער יחוס״! — פלעגט ער זאָגן. ביים דוכענען אין שול בענטשט ער אַלע גלייך, אָרעם און רייך (ער איז געווען אַ כהן). אַז ער האָט זיך אין אַזאַ פרייטיק פון וואַסער־מאַנגל באַוויזן מיט זיין פּאַס, האָבן די ווייבער זיך אַרומגעשטעלט און געפרופן: „ר׳ משה, קומט צו מיר! צו מיר״!... און ער, ער איז צע־טומלט געוואָרן, געשטאַנען מיטן פּאַס וואַסער אויף אין אָרט און געבייזערט זיך: „וואָס ברענט דאָס אַזוי ביי ענק, קוואָקעס״?

צוזאַמען מיטן טומל פון די ווייבער און וואַסער־טרעגער האָט אַרום זיך געהערט אַ געדיכט טעמפּ קלאַפּן פונעם האַקמעסער אַן ברעטל. דאָס האָבן בעלי־בּיתטעס געהאַקט די ציבעלעס צוצוגרייטן די געפּילטע פיש לכבוד שבת. אַ געשמאַקער ריח פון זיס־געפּעפּערטע פיש האָט זיך געטראָגן פון די יִידישע הייזער איבער דעם מאַרק און די געסלעך, אויסגעמישט זיך מיטן פיינעם געשמאַק פון פּיעטרושקע און קאָפּער אין דער פאַר־בראָקטער יויך און מיטן ריח פון די פרישׂ־געבאַקענע חלות און קוכנס, וואָס ווייבער און מיידלעך האָבן געטראָגן פון די בעקערס.

די אַלע ריחות האָבן געריצט די אָפּעטיטן פון די יִידישע בעלי־עגלות, וועלכע זענען אין דער צייט געשטאַנען פּוסט־און־פּאַס לעבן זייער פערד־און־וועגעלע. נישט געווען שוין קיין פאַסאַזשירן צום צוג, ווייל וועלכער מעליצער יִיד וועט דאָס פרייטיק מיטאָגצייט זיך אַרויסלאָזן אין וועג אַריין מיט דער באַן? סיידן, עטלעכע חסידים צום רבין קיין טאָרנע אָדער ריישע אויף שבת־ראש־חודש אָדער אַן אַנדערן יום־טוב. האָבן די בעלי־עגלות אויף

גיך געכאַפּט די בייטשלעך אין האַנט, און היידאַ! געפאָרן צו זייערע היימען אין דער שטאָט אָדער קיין באָריק, אַ דאָרף נישט ווייט פון דאַנען.

דער מאַרק איז אויסגעליידיקט געוואָרן אויך פון די פויערישע וועגע־לעך. יידן האָבן גענומען איילן צום שוויצבאָד מיט אַ בעזעמל אין האַנט און אַ פריש־געוואַשן העמד אונטערן אָרעם.

אַרום דער באָד איז די באַוועגונג געוואָרן אַלץ מער געדיכטער און געשרייען האָט זיך געהערט פון דאָרט: „אויפגיסן! אויפגיסן"! אַ הייסע פּאָרע האָט געשלאָגן פון די צעגליטע שטיינער אין דער קאָטלינע. פון די הויכע האָלצערנע שטיגן האָבן זיך געהערט מחיהדיקע קרעכצן און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ שמייסעריי מיט בלעטערדיקע בעזעמלעך איבער די רויט־צעגליטע לייבער.

די צייט פון ליכטצינדן האָט זיך דערנענטערט. דער שמש האָט גע־איילט מיט זיין האָלצערנעם האָמער איבערן מאָרק, איבער די געסלעך, געקלאַפּט מיט אים אין די אייזערנע טירן און לאָדנס פון די געשעפטן און קראָמען און גערופן: „צייט פון ליכטצינדן"! באָלד האָט זיך דער־הערט אַ קלאַפּעריי פון זיך שליסנדיקע טיר־און־פענצטער און דאָס גריל־צעריי פון די אייזערנע זשאָלוזיעס איבער די געשעפטן. די געצינדענע ליכט האָבן זיך געמומען באַווייזן אין די פענצטער פון יידישע הייזער.

פון אַלע זייטן האָבן יידן, יונג און אַלט, אָנגעהויבן שטראָמען צו די בתי־מדרשים און שולן. יעדער פון זיי איז געווען אָנגעטון אין זיין שבתדיקן לבוש: חסידים אין לאַנגע, פאַרגאַרטלטע, שוואַרצע בעקעשעס און כאַלאַטן מיט שבתדיקע שטריימלעך אויף די קעפּ, טייל מיט רייכע סויבעלנע שפּיצן און אָנדערע מיט אויסגעקראָכענע פיקסענע שפּיצן, אָבער אַלע איינגעהילט אין אַ שבתדיקער קדושה, וואָס האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט וואָס נענטער צום רבס בית־מדרשל פון דער אַלטער רביצינס מנין און צום חסידישן בית־מדרש לעבן שול־פּלאַץ. אין דעם זעלבן שבתדיקן לבוש, נאָר מיט וויניקער קדושה זענען די בעלי־בתים געקומען דאָוונען אין דער „מויער" קעגן איבער. ביים עולם פון דער שול דערנעבן איז דער לבוש געווען אַ גמישטער, מיט שטריימלעך און אָן שטריימלעך, מיט זיידענע בעקעשעס און אָן זיידענע בעקעשעס.

אויך דער בוי פון דער שול איז געווען אַן אַנדערער, ווי פון אַלע איבעריקע בתי־מדרשים: זי איז געווען ברייט און הויך, מיטן פראָנט פון שולפּלאַץ, מיט צוויי טורעמס פון ביידע זייטן, מיט אָפענע טירן, וואָס האָבן געפירט מיט אַ סך שטיגן אַרויף צו דער ווייבערשול אויפן ערשטן און אויפן צווייטן שטאָק. מיט קליינע און גרעסערע פענצטערלעך און לופטשי־קעס גאַנץ אויבן און מיט גיפסענע געזימסן אַרום. און דאָס האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ קעניגלעכן פּאַלאַץ, און מקום־קדוש צוזאַמען.

אינעווייניק איז די שול אויסגעמאָלן געווארן אין פאַרבן דורך יצחק פעניכל און זיין ברודער ישראל. די מאָלעריייַן זענען געווארן באַוווּנדערט פון יעדן ווער ס׳איז געקומען אין שול.

די מאָלעריייַן אין שול זענען באַשטאַנען אין דער ערשטער ריי פון חומש־בילדער. אין ערשטן ווינקל אַריינקומענדיק פון רעכטס, אין דער הויכקייט פון אַ שטאָק, איז געווען אַ בילד, ווי יידן אין מצרים קנעטן דאָס ליים צו מאָכן ציגל. העכער איבער דעם — רושטאָוואַניעס, ווו האַלב־נאַקעטע יידן בויען די מויערן פון פּתום ורעמסס. די מאָלערס האָבן נישט פאַרגעסן אַפילו די קינדער, וועלכע זענען געווארן אַריינגעמויערט אין די וועגנט. אַזוי האָבן די חומש־בילדער זיך געצויגן ביז צו משה רבינו פאַרן ברענענדיקן סנה — וואָס האָט געברענט, ווי אַן עכט פייער. משה רבינו איז געווארן געמאָלן מיט גראָע באָרד־און פיאות, אין אַ שבתדיקן כאַלאַטל מיט אַ פוטערן היטל, ספק־שטריימל ספק־קאָלפּיק, אויפן קאָפּ — אַלץ לויט דער געשטאַלט פון דזשיקעווער רבין, וועמענס חסיד יצחק פעניכל איז געווען.

ווייטער, צום צווייטן ווינקל, איז געווען געשילדערט, ווי אַזוי די יידן גייען איבער בערג און טאָלן צום ים און אין סאַמע ווינקל — ווי נחשון בן עמינדב שפּרינגט אַריין ביז צום האַלדז אין וואַסער. העכער אַ ביסל זעט מען אָנקומען די רייטווענגן פון פּרעה מיט צעהירזשעטע פערד, וואָס אָט־אָט גרייכן זיי צו דער יידישער מחנה, און באַלד זעט מען שוין אויף דער צווייטער זייט פון ים — אין ווינקל אויף דער דריטער וואַנט — די דערטרונקענע רייטווענגער, איבערגעקערטע מיט די רעדער אַרויף און די פערד זינקען טיף אין דער בלאָטע צוזאַמען מיט די שוין טויטע מצרים.

ווייטער אַ ביסל אויף דער זעלבער וואַנט איז אויסגעמאָלן געווען דער ברענעדיקער באַרג סיני פון קבלת התורה, אַרום וועלכן עס שטייען פרום־ציטערנדיקע יידן אין שבתדיקן לבוש, און דונערן און בליצן אַרום, אַז מ׳קאָן זיי ממש הערן. אַזוי גייט דאָס געמעל ווייטער, ביז צום לעצטן ווינקל מיטן טרויעריקן בילד „על נהרות בבל", וווּ יידן הענגען־אויף זייערע פידלען און פלייטן אויף די צווייגן פון די ביימער לעבן טייך, וואָס איז גאָנץ ענלעך צו דער מעליצער וויסליק מיט דער קעמפּע אַרום.

אָבער דאָס איז ווייט נישט אַלץ. איבער יעדן פענצטער זענען געווען געמאָלטע פּאָרהאַנגען, ווי זיי וואָלטן אויף אַן אמת דאָ געהאָנגען מיט זייערע רויט־גאָלדענע פּאַרבן און מיט אַלע צוועלף שבטים. צווישן די הויכע פענצטער זענען געווען אויפגעצייכנט פסוקים און קאַפּיטלעך פון דאָוונען מיט גרויסע „קידוש־לבנה"־אותיות. דאָס אַלץ איז געווען געצייכנט אויף די וועגט פון דריי זייטן. אויף דער פערטער וואַנט זענען געווען אויסגעמאָלן כל מיני כלים פון בית־המקדש: צימבלען, האַרפּעס און פלייטן פון די לוויים צום שפּילן אין בית־המקדש. ווייטער — דאָס מזבח מיטן אש־תמיד. און איבער אַלץ — דער „קל כנשר גבור כאַרי ורץ כצבי" וואָס זעען אויס ווי לעבעדיק, אַז אָט־אָט שפּרינגען זיי אַראָפּ פון דער וואַנט.

איבערן הויכן סופּיט זענען געווען אויסגעמאָלט די צוועלף מזלות און כל מיני פּירות פון ארץ־ישראל, אתרוגים, לולבים און נאָך און נאָך — אָן אַ צאָל.

אין צענטער פון סופּיט, צווישן די פיר זיילן, וואָס האָבן אים אונטער־געהאַלטן, איז געווען אָפּגעמאָלט דער לוויתן, ווי ער ליגט אייגעוויקלט אין אַ קיילעכיק רעדל, בייסט זיין עק מיט די ציין פון מויל, ער זאָל אים נישט אַרויסלאָזן. ווייל טאָמער געשעט דאָס, חלילה, וועלט דער גאַנצע וועלט דערטרונקען אין צעבושעוועטן ים, וואָס געפינט זיך אין קיילעך פון דעם ריזיקן פיש, און אין צענטער פון אָט דעם ים הוידעט זיך אַ זעגלשיפל — נאָר צום דערטרונקען ווערן.

פרייטיק פאַרנאַכט, ווען די שול איז געווען באַלויכטן — אין די אַמאָליקע צייטן מיט בליצלאָמפּן פון נאַפט און לעצטנס מיט עלעקטרישע

ברענערס — האָבן די פאַרבן באַקומען נאָך אַ שענערן אָפּגלאַנץ און אַ לעבעדיקערן אויסדרוק, אַז די אַרײַנקומענדיקע מתפּללים האָבן יעדעס מאָל אַ וואַרף געטאָן אַהין דעם בליק און באַוווּנדערט, ווי זיי וואָלטן דאָס ערשטע מאָל געזען די מאָלעריייען אין שול.

פרייטיק צו נאַכטס

דאָס דאָוונען אין דער שול איז צוגעגאַנגען שטיל און געלאַסן, טייל מאָל מיט אַ חזן, אַן אַנדערש מאָל האָט זיך געשטעלט פאַרן עמוד אַ בעל־תפילה פון צווישן עולם. אין דער „מויער" דערנעבן איז דער קבלת שבת געווען אַ ביסל מער רוישיק. דאַקעגען אין חסידישן בית־מדרש איז דאָס דאָוונען קבלת שבת געווען שטאַרק רוישיק, מיט התלהבותדיקן ברען, מיט שאָקלען זיך, פאַטשן מיט די הענט און מיט שרייענדיקע קולות, וואָס האָבן זיך געטראָגן דורך טיר און פענצטער וויט אַוועק, ביז צו דער גויִשער געגנט פון דער בלאָניע און שקאָטניע.

דאָס דאָוונען קבלת שבת האָט זיך ס׳ערשטע פאַרענדיקט אין דער שול, פון וואַנען דער עולם איז אַרויס צום שולפלאַץ מיט אַ פריילעכן „גוט־שבת" פון אייגעם צום צווייטן. דער „גוט־שבת" האָט זיך געגומען טראָגן פון דער „מויער" און שפּעטער מיט פרומקייט און קדושה — פון חסידישן בית־מדרש, פאַרשפּרייט זיך איבער די געסלעך אַרום, געטראָפן זיך מיטן „גוט־שבת" פון די דזשיקעווער חסידים פון ר׳ לאָזערל מלכהלעס בית־מדרשל און פון די שטאַרק פרומע פון דער אַלטער רביצינס מנין, ביז צום סוף מאַרק, וווּ דער „גוט־שבת" האָט זיך געטראָגן פון דער טשאַרטקאָווער קלויז, ביז ער איז פאַרשלונגען געוואָרן אין די יידישע שטיבן, וווּ מ׳האָט געגומען זינגען „שלום־עליכם" פאַרן מאַכן דעם קידוש.

דאָס זינגען זמירות האָט זיך געהערט פון די שבתדיקע טישן — מיט פאַרשידענע טענער, קולות און קלאַנגען. פון טייל פענצטער — מיט גרויס פרומקייט, פון אַנדערע — סאָליד און ערטערווייז — באַגלייט פון קינדער־שטימעלעך, ווי נאָכגעמאַכט די משוררים פון שול־חזן.

נאָך דער שבתדיקער סעודה איז וויידער געוואָרן אַ באַוועגונג איבער די געסלעך אין מאַרק. חסידים, בעלי־בתים און סתם עולם, בעיקר פון דער יוגנט, האָבן געצויגן צום שפּאַציר אין דער באַנגאַס, צו דער וויסלעווער־גאַס ביז צו דער קעמפּע אַרום דער וויסליק, וווּ זומער־צייט

האָט אַלץ געגרינט און געבליט. אַ טייל פון דער יוגנט איז אַוועק צו די ציוניסטישע פאַראיינען צו הערן אַ רעפעראַט פון אַ היגן אָדער פרעמדן פרעלעגענט, וועלכער איז געקומען אַהער אין אַ ציוניסטישער שליחות און אָנגעצונדן די פאַרזאַמלטע מיט באַגייסטערונג פאַרן אויפבוי פון אַ נאַציאַנאַלער היים פאַר יידן אין ארץ־ישראל.

די חסידים האָבן נאָכן שבתדיקן טיש געזאַמלט זיך אין בית־מדרשל פון ר׳ מענדעלע דעם מעליצער רב. דאָס צימער איז געווען העל באַלויכטן מיט אַ בליצלאָמפּ אין דער מיט פון סופּיט און מיט זיבן גלעזערנע אייל־שיסעלעך מיט קנייטלעך, וואָס האָבן געברענט אַרום, אָנטקעגן די זיבן טעג אין דער וואָך. אויפן לאַנגן ווייסגעדעקטן טיש האָבן גרויסע ליכט געברענט אין די לייכטער און אויבן אָן, ווו דער מעליצער רב איז געזעסן אויף זיין אויסגעבעטער שטול, האָבן געברוינט פרישׂ־געבאַקענע קליינע י״ב־חלות. ער האָט זיי מיט זיין פרומער כוונה אויסגעלייגט אַרום די שבתדיקע חלות, צוגעדעקט מיטן שבתדיקן חלה־טישטעכל און געמומען זינגען „שלום־עליכם״. דער עולם אַרום לאַנגן טיש און אויך די, וועלכע זענען געזעסן אויף די לאַנגע בענק אַרום די וועגט, האָבן אונטערגעכאַפּט און אויסגעפילט דעם חלל מיט מלאכימדיקער קדושה. דרויסן, פאַר די פענצטער פון רבס הויז, האָבן אין צווישן זיך געזאַמלט פרומע וויבער. וווייטער, אַ ביסל אָפּגערוקט, זענען געשטאַנען בעלי־בתים מיט שטריימלעך און בעקעשעס, נישט קיין חסידים, בלויז צו הערן דעם רבס זינגען „שלום־עליכם״ און זיין קידוש, צו וועלכן ער האָט זיך געגרייט צו מאַכן מיט גרויס דביקות און התרוממות, מיט אַ שטילן מורמלען מיט פאַרמאַכטע אויגן כדי מכוון צו זיין די ריכטיקע כוונות.

דער פאַרזאַמלטער עולם אין בית־מדרשל, וועלכער איז אויפגעשטאַנען פון זייערע ערטער צום קידוש, האָבן זיך ווידער אָנגעקגעזעצט. דער גבאי האָט אַריינגעברענגט אַ שפּאַ מיט צוויי אויערן אַ פולע מיט וואַסער און אַ שיסל. דער רב האָט מיט כוונה געגאָסן דריי מאָל איבער די הענט, פרום געזאָגט די ברכה איבער די חלות, נאָך וועלכע דער עולם האָט געזאָגט „אָמן״. די פאַרזאַמלטע אין דרויסן האָבן געמומען זיך פונאַנדער־גיין, ווער אַהיים און ווער צום בית־מדרשל פון ר׳ לאָזערל דעם באָרווער

רב, וועלכער האָט איצטער אויך געפראָווען דעם רבנישן טיש מיט זינגען „שלום־עליכם", מאַכן קידוש, זינגען זמירות, זאָגן תורה און טיילן שיריים צו זיינע חסידים און אָנהענגער אַרום לאָזגן טיש, אָבער אַנטקעגן דער יראת שמימדיקער התנהגות פון ר' מענדעלע דעם מעליצער רב, האָט דאָ אַלץ אויסגעזען בלאָס, ווי נאָכגעמאַכט, צוגעפאַסט צו זיינע חסידים פון בעלי־בתישן שניט.

נאָכן אויסהערן דעם קידוש אי ביים מעליצער רב, אי ביים באָרווער רב, האָבן זיך אָ טייל פון בעלי־בתישן עולם געלאָזט גיין צו עבער האָניקס שבת־שענק טרינקען אָ גלעזעלע ביר און פאַרבייסן מיט אַרבעס ביי אָ טישל און שמועסן וועגן שטעטלדיקער פּאָליטיק אָדער מאָכן לצנות פון וועמען עס לאָזט זיך. מערסטנס האָט איצט דער שמועס זיך געפירט אַרום דער מחלוקת צווישן די צוויי רבנישע ברידער, וועלכע קאָנקורירן צווישן זיך מיט פרומקייט און יראת־שמיים און יעדער פון זיי פלייסט זיך צו ווייזן מופתים, מעניש צו זיין די אָנהענגער פון צד־שכנגד, אָזוי ווייט, אָז אויב ס'טרעפט אָ שריפה, אָ מחלה אָדער, חלילה, אָ לוויה אין שטעטל, וועלן דאָס אָנגענומען וווי אָ עונש דורך איינעם פון די צוויי הייליקע רבנים. געפירט האָבן זיך די שפאָרענישן ביי די טישלעך וועגן דעם ביי וועמען פון ביידע צדדים ס'איז דער אמת וצדק. אָ געלעכטער פון חוזק האָט זיך געטראָגן ביז אַרויס אין גאַס, וואָס האָט געגרענעצט זיך מיט דער הינטערשטאָטישער בלאָניע ווי אָ שבת־ערוב האָט זי אָפגעטיילט פון יידישן תחום.

פון מעליצער רבס בית־מדרשל האָט זיך אַלץ שטאַרקער געטראָגן דאָס פרומע דביקותדיקע זינגען און פּאָטשן אין די הענט. דאָס האָט ר' מענדעלע דער מעליצער רב געזונגען „נשמת" צום פאַרענדיקן זיין רבנישן טיש און די חסידים אַרום האָבן אונטערגעכאַפּט דאָס זינגען, פאַר־פלאָכטן אָ חסידיש רעדל צום התלהבותדיקן טאַנץ, צו וועלכן דער רב האָט זיך אָנגעשלאָסן מיט די ווערטער „כל עצמותי! כל עצמותי תאמרנה ד' מי כמוך". געדרייט האָט זיך דאָס רעדל מיט אַלץ מער ברען ביז עס האָבן זיך געלאָשן די שבת־ליכט אין די לייכטער אויפן טיש, ביז עס האָבן שוין געצאָנקט די פלעמעלעך פון די קנייטלעך אין די זיבן שבתדיקע

שיסעלעך הינטערן סופּיט. אַ טונקלדיקער שאָטן פון טאַנצנדיקן רעדל האָט זיך געדרייט מיט די פּרום־דביקותדיקע ווערטער: „כל עצמותי! כל עצמותי תאמרנה ד׳ מי כמוך״!

ביז אַ מידקייט האָט איינגעבראַכן די פּיס און צעפאַלן זיך איז דאָס חסידישע רעדל מיט אַ „גוט־שבת״. די טונקלדיקע שאָטנס האָבן געגומען זיך פונאַנדערגיין יעדער צו זיין היים, די עכאָס פון זייערע טריט איבערן שטיינערנעם ברוק זענען פאַרשוווּנדן פון מאַרק און די געסלעך מיט אַ סקריפּען פון טירן דאָ און דאָרט. אַ שבתדיקע שטילקייט האָט באַהערשט דאָס שלאָפנדיקע יידישע שטעטל.

שבת אין דער פרי

שטילער ווי אין אַלע אַנדערע טעג אין דער וואָך איז דער שבתדיקער פרימאָרגן געקומען אין מעליץ. די געסלעך און דער מאַרק, ווי אין דרימל, און די הייזער אַרום, ווי זיי וואָלטן געשטאַנען די שטילע שמונה־עשרה. איבער אַלץ האָט געהערשט אַ שבתדיקע מנוחה.

פון דאָ און דאָרט האָט זיך געהערט אַ מידער צעצויגענער געזעץ, אַ גיסן פון נעגל־וואַסער איבער די פינגער אין אַ לויפיקן בעקן אַריין לעבן בעט, אַ פרום זאָגן „מודה אני לפניך", און דאָן, אַלץ מער און מער, דער פרומער, לאַנג־דויערנדיקער „אחד" ביים זאָגן קריאת־שמע פון ברכת־התורה.

פון די פענצטער דאָ און דאָרט האָט זיך אויך געהערט דער פרק תהילים ליום שבת אינ איבער אַלץ — דער נחתדיקער ניגון פון מעבר זיין די סדרה מיטן „טראָפּ" — שניים מקרא ואחד תרגום.

דער ערשטער אָפּקלאַנג פון טריט איבערן שטייגערנעם ברוק פון די שטילע געסלעך און מאַרק האָט זיך געהערט פון דעם שמש, וועלכער איז אַרויס כדי צו קאָנטראָלירן דעם שבתדיקן ערוב פון יידישן תחום, צי די גויִישע רשעים האָבן אים אין משך פון דער נאַכט נישט איבערגעריסן. אַזאָ זאַך האָט נישט זעלטן געטראָפן, און יידן האָבן נישט ווילנדיק מחלל געווען דעם שבת מיטן טראָגן מחוץ לערוב. דעמאָלט האָט קהל געמאַכט אַ תקנה: בודק צו זיין אַלע ערובים פון שטעטל, איידער נאָך יידן טרעטן איבער די שוועל פון זייערע היימען.

איז אויב ס׳האָט געטראָפן שבת גאַנץ פרי אַז ערגעץ־וווּ זענען געווען איבערגעריסן די דראָטן פון ערוב, איז דער שמש מיט גיכע טריט אַריבער צו מאַטוסן דעם שבת־גוי. ער האָט אַ קלאַפּ געטאָן צו אים אין פענצטער און יענער האָט שוין געווויסט וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. ער האָט געמוסן די לייטער מיטן רעדל דראָט און מיט פאַרשלאָפענע טריט איז ער נאָכ־געגאַנגען צום אָרט פון דער תקלה כדי צו פאַרריכטן דעם איבערגעריסענעם דראָט. יידן האָבן שוין געקאָנט אַרויס פון זייערע שטיבן מיט דער

פאַטשיילע אין קעשענע און מיטן האַנטעך אָפּצוווישן זיך נאָך דער טבילה אין מקווה.

די גאָר פרומע האָבן זיך נישט סומך געווען אויף דער שמירה פון שמש וואָס שייך דעם שבתדיקן ערוב. זיי האָבן פאַרוויקלט די פאַטשיילע פון דער קעשענע צוזאַמען מיטן האַנטעך אַרום האַלדז אָפילו זומערצייט, כדי צו זיין זיכער, אַז זיי זענען, חלילה, נישט מחלל שבת.

פון די ערשטע, וועלכע זענען געקומען יעדן שבת גאַנץ פרי, נאָכן טובלען זיך אין מקווה, אין חסידישן בית־מדרש צום לערנען, זענען געווען וואָלף שבחס און זיין זון שלום. מ׳האָט זיי געהאַלטן אין שטעטל אין יענער צייט פאַר די גרעסטע לומדים און מען האָט געשמועסט וועגן זיי, אַז לא ימוש תורה מפיהם יומם ולילה. זיי האָבן אַוועקגעזעצט זיך יעדער באַזונדער ביי אַן אָפן ספר און פאַרטיפט זיך, אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט מער אויף דער וועלט געווען, נאָר די שווערע פלפולדיקע סוגיות פון תלמוד און פוסקים, ראשונים ואחרונים.

דאָס זעלבע מיט ישראל עלעס, וועמענס פאַטער ס׳איז געווען פון די גרעסטע אביונים. מ׳האָט אים גערופן ״עלע אָקס״, מחמת זיין צוריקגעשטאַנענעם גייסטיקן מצב. ער פלעגט גיין איבער די טירן פון שטעטל זאַמלען נדבות. קיינער האָט נישט פאַרשטאַנען, ווי אַזוי איז פון אַזאַ שורש אַרויסגעוואַקסן אַ וווּנדערבאַרער בוים, אַ שאַרפער למדן.

געקומען פון טובלען זיך אין מקווה זענען נאָך אַנדערע לומדים, און יעדער באַזונדער האָט שטיל פאַרטיפט זיך אין לערנען ביי די לאַנגע טישן.

שפּעטער זענען אין חסידישן בית־מדרש געקומען לערנען די בחורים. זיי האָבן אויסגעזעצט זיך זאַלבע צווייט און זאַלבע דריט אַרום די לאַנגע טישן און אויפגעהויבן אַ געריש מיטן גמרא־ניגון און מיט שפּאַרן זיך וועגן שווערע סוגיות אין דער גמרא אָדער וועגן אַ שאַרפן פלפול מיט מהרש״א. אויב זיי האָבן נישט געקאָנט פאַרטיק ווערן צווישן זיך וועגן ריכטיקן פשט, האָבן זיי געגומען די גמרא צו איינעם פון די לומדים, וועלכער איז געווען פאַרטיפט אין לערנען און נישט אין מאַל האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נישט איינער און נישט דער צווייטער איז געזעסן; אַז דער פשט איז גאָר פאַרקערט ווי זיי האָבן געלערנט. זיי האָבן אומגעקערט

זיך מיט דער גמרא צו זייער פּלאַץ, כדי צו לערנען מיטן ריכטיקן פּשט, און דעמאָלט האָט דאָס גערויש פון לערנען זיך נאָך מיר געשטאַרקט און אויסגעפילט דעם גאַנצן חלל פון בית־מדרש. ביז ר׳ מענדעלע דער מע־ליצער רב איז געקומען צום שבתדיקן דאַוונען. די לערנערס זענען אויפ־געשטאַנען פון זייערע ערטער, כדי זיי פריי צו מאַכן פאַר די בעלי־בתים, וועלכע זענען איצט מיט אַ מאָל אָנגעקומען און פאַרנומען זייערע סטאַבילע „שטעט״ אַרום די לאַנגע טישן. אַנשטאָט דעם פריִערדיקן גערויש פון לערנען האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט דאָס גערויש פון פרומען דאַוונען, געטראָגן זיך ווייט אַוועק איבער די אַרומיקע געסלעך.

אין דער זעלבער צייט ווען אין חסידישן בית־מדרש האָט גערוישט דער ניגון פון לערנען גמרא מיט תוספות פאַרן שבתדיקן דאַוונען, האָט אין דער „מויער״ אָפּגעגן איבער זיך געהערט אַ רויק און שטיל לערנען די פּרשה פון דער וואָך. דאָס איז שוין זינט לאַנגע יאָרן געווען איינגע־פירט, איבערגעריסן געוואָרן אין משך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, און דאַן ווידער באַנייט געוואָרן דורך נפתלי דרילין, ר׳ דודל שוחטס זון. ער האָט שכלדיק מסביר געווען יעדן פּסוק און דער בעלי־בתישער עולם אַרום לאַנגן טיש האָט שטיל און גערן אויסגעהערט.

נפתלי דרילין איז געווען אַ ייִד מיט בארד־און־פּיאות און מיט אַ לאַנגן לבוש. שבת האָט ער געטראָגן אַ זיידענע בעקעשע מיט אַ שטריימל אויפן קאָפּ. געדאַוונט האָט ער אין חסידישן בית־מדרש און דאָרט אויך געלערנט זיין שיעור גמרא מיט תוספות ערב ובוקר. געפירט האָט ער זיך מיט אַלץ ווי די פרומע ייִדן פון שטעטל, און פאָרט האָבן די היגע חסידים נישט געהאַלטן פון זיין פרומקייט, ווייל ער האָט אַריינגעקוקט אין תנך, פאַרטיפט זיך אין „מורה נבוכים״ פון רמב״ם און אין אַנדערע חקירה־ספרים, כדי צו וויסן מה למעלה מה למטה, און דאָס טויג נישט פאַר קיין פרומען ייִד נאָך מער האָבן די חסידישע ייִדן פון בית־מדרש אויף אים קרום געקוקט, דערפאַר, וואָס ער פלעגט זיך טרעפן מיט יודל קאָהן און פירן מיט אים לאַנגע שמועסן.

יודל קאָהן איז געווען אַן איידעם פון אַלטער בלאָטבערג, אַ גביר און אַ גוט־באַזיצער. נאָך אַ שטיק צייט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

האָט ער פּאַר אַ סך געלט זיך איינגעקויפט אַ גוטן בחור פון מזרח־גאַליציע, אַ תּלמיד־חכם און דערביי אָנגעזאַפּט מיט חקירה פון די פילאָזאָפישע ספרים, געשאַפענע אין דער צייט פון דער גאָלדענער שפּאַנישער תּקופה און אויך פון דער נייצייטיקער השכלה.

געדאַוונט האָט ער אין טשאָרטקאָווער קלויז. שבת האָט ער נישט געטראָגן קיין שטריימל און די וואָכן־טעג איז ער געגאַנגען אין אַ גע־קירצטן לבוש. וואָס אין דער חסידישער סביבה האָט דאָס געהייסן „גויש". דערצו האָט ער צוגעפּוצט זיך דאָס בערדל און ס׳איז נישט געווען ביי אים קיין סימן פון פּיאות. בעתן דאָוונען האָט ער געטראָגן אַ הויך זיידן קאַפּל און נישט קיין סאַמעטענעם, ווי אַלע אַנדערע יידן. צוליב דעם האָבן מעליצער חסידים געפרופן אים „דעסער", אָנצודייטן אויף משה מענדעלסאָן, וועמענס בילד ס׳האָט זיך געפונען ביי אים אין שטוב.

אין די שווערע צייטן נאָך דער מלחמה, וען זיין שווער אַלטער בלאַטבערג האָט שוין נישט געלעבט, האָט זיין שוויגער חוהלע בלאַטבערג צוליב פּרנסה איינגעאָרדנט אים אַ געשעפט אין מאַרק מיט שניט־סחורה פאַר די פּויערים. פאַר דעם איידעם אָבער איז דאָס געווען גאָנץ פרעמד, און אָנשטאָט צו דינגען זיך מיט פּויערישע באַבעס האָט ער זיך פאַרטיפט אין זיינע פילאָזאָפישע ספרים אַזוי לאַנג, ביז מ׳האָט ליקווידירט דאָס געשעפט און ער איז אַוועק קיין לעמבערג, וווּ ער איז געוואָרן דער הויפּט־לייטער פון דער גרויסער קהלשער ביבליאָטעק און ראָטגעבער פאַר די בעלי־מחברים, וועלכע דאַרפן האָבן ציטאַטן פאַר זייער שרייבן פון תּלמוד בבלי, ירושלמי, ספרא, ספרי אָדער פון דער הלכה. ער האָט געדענקט גענוי אָנצוווייזן וווּ די ציטאַטן געפינען זיך. דאָס זעלבע אויך פאַר שרייבער און זשורנאַליסטן, וועלכע האָבן געדאַרפט דערוויסן זיך עפּעס אַ זאַך פון דער גריכישער מיטאָלאָגיע אָדער אַפילו פון דער קלאַסישער און מאָדערנער ליטעראַטור. יודל קאַהן איז געוואָרן פון די גאָר וויכטיקע מענטשן אין שטעטל און מען האָט אים געפרופן „די לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע".

איידער יודל קאַהן איז אַוועק פון מעליץ, פלעגט אויך שיימעלע גאָלדבערג, שיינדל האָראָוויצס איידעם, אַריינכאַפּן זיך אין טשאָרטקאָווער קלויז דאַ־וועגן מנחה־מעריב, בכדי צו כאַפּן מיט אידלען אַ טיפערן שמועס. און

דאָס — צוליב נפתלי דרילין, וועמענס ידיד ער איז געווען, און שפּעטער וועט ער קאָנען מיט אים דיסקוטירן וועגן יודל קאַהנס אַרויסגעזאָגטע געדאַנקען. צוליב דעם האָט דער חסידישער עולם אין שטעטל אויך נישט געהאַלטן פון שיימעלע גאָלדבערגס פרומקייט, הגם ער איז געווען אַ חסידישער ייִד מיט באָרד־און־פּיאות און אַ לאַנגן ייִדישן לבוש, און געהאַלטן אַפילו פון אַ רבין אין קאָנגרעס־פוילן, פון וואָנען ער האָט געשטאַמט, און ער פלעגט אויך צו אים פּאָרן אויף אַ „שיינעם שבת". דערצו איז ער געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, אַרויסגעגעבן אַ חיבור פון שאַרפן פלפול אויף אַ מסכתא פון דער גמרא. דער חיבור האָט געהאַט דערפאָלג אין דער לומדישער וועלט. דאָס אַלץ אָבער האָט ביי די מעליצער חסידים נישט געהאָט קיין ממשות און מען האָט אים געהאַלטן פאָר אַ משכיל, ווי נפתלי דרילין, מיט וועמען ער האָט זיך געחברט און געפירט לאַנגע שמועסן.

נאָך דעם ווי נפתלי דרילין איז נפטר געוואָרן אין זיינע מיטעלע יאָרן האָט שיימעלע גאָלדבערג ממשיך געווען דאָס לערנען מיט דעם בעלי־בתישן עולם אין דער „מויער" די פּרשה פון דער וואָך שבת ביי שבת, ביז ער איז אַוועק קיין לובלין געבן אַ שיעור גמרא מיט תוספות פאָר די דערוואַקסענע בחורים אין דער ניי־געשאַפענער דורך הרב שפּירא גרויסער ישיבה.

נאָך שיימעלע גאָלדבערג האָט פאַרגעזעצט דאָס לערנען די פּרשה פון דער וואָך אין דער „מויער" דודל, אליהו שוחט איידעם, וועלכער איז געקומען פון דער פרעמד. ער איז געווען אַ חסידישער יונגער־מאַן און געלערנט די פּרשה האָט ער נישט מיט אַזאַ שכלדיקער טיפקייט ווי זיינע פאָרגייער, נאָר אויפן פשוטן אופן, מיט פּירוש רש"י, אַזוי ווי דאָס איז אָנגענומען אין דער חסידישער וועלט. געזען, אַז דער עולם דאָ איז נישט צופריידן פון דעם אַרט לערנען, האָט ער זיך געפלייסט צו באַקענען מיט די פּירושים פון רד"ק, מלבי"ן און נאָך אַנדערע, ביז ער איז צו ביסלעך אַרויף אויף אַ דרך, צו זיין כאָטש אַ ביסל ענלעך צו די פאָריקע לערנערס.

צום לערנען שבת מיטן עולם די פּרשה פון דער וואָך אין דער „מויער" האָט אים געשטויסן ר' לאָזערל דער באָרווער רב, וועלכער האָט דעמאָלט געפירט די מחלוקת מיט זיין יינגערן ברודער ר' מענדעלע דעם מעליצער רב וועגן דער כסא־הרבנות פון שטעטל, און געוואָלט האָבן די העגעמאָניע

איבער דער „מויער", וווּ די בעלי־בתים, וועלכע פלעגן דאָ דאַוונען, האָבן זיך געהאַלטן פאַר זייגע אָנהענגער.

געקומען צום באָרווער רב איז דודל אליהוס איידעם דורך זיין שווער. ער איז אָ מאָל געווען אַ ידיד פון ר' מלכל דעם פרייַערדיקן מעליצער רב, וועלכער איז אַוועק פון מעליץ דורך דער מחלוקת, וואָס זיין יינגערער ברודער ר' מענדעלע האָט קעגן אים געפירט, און ווען ר' לאָזערל דער באָרווער רב איז געקומען אַהער פון סאָניק, איז ער געוואָרן פון זייגע ערשטע חסידים און שפּעטער אויך מיטגענומען זיין פרישן איידעם דודל. דער באָרווער רב האָט אים שטאַרק מקרב געווען און ווען שיימעלע גאָלדבערג, וועלכער איז אויך געווען צווישן זייגע חסידים, איז אַוועק פון מעליץ, האָט ער דודלען געזעצט אויף זיין אָרט צום לערנען. מיט דער צייט איז דודל אויך געוואָרן אַ בעל־תפילה אין דער „מויער", האָט געדאַווגט אין די „שיינע שבתים" און יום־טובים פאַרן עמוד און צוליב זיין שיין קול צום זינגען, געפירט אויך דעם שלוש־סעודות, צו וועלכן עס זענען געקומען אָ סך בעלי־בתים און זיי האָבן מיטגעזונגען ביים לאַנגן טיש ביז צום דאַוונען דעם וואָכעדיקן מעריב.

פון דעם אַלעם האָט דודל ר' אליהוס נישט געהאַט קיין איין־און־איינציקן גראָשן צושטייער צו זיין שווערער פרנסה. פאַרקערט גאָר, ער האָט געהאַט צוליב דעם גרויסע שוועריקייטן. נאָך דעם ווי זיין שווער אליהו שוחט האָט איינגעזען, אַז פון דער לאַווקע מיט שניט־סחורה, מיט וועלכער ער און זיין ווייב שטייען אין מאַרק און פאַרן אויף יאַרידים אין דער געגנט, איז קיין פרנסה נישטאָ, האָט ער באַשלאָסן לערנען אים שחיטות מיטן געדאַנק צו באַקומען דעם פאָסטן פון זיין שווער ר' דודל שוחט, וועלכער איז אויף דער עלטער געפאָרן קיין ארץ־ישראל. דאָס איז אָבער נישט לייכט געווען דורכצופירן, ווייל די קהילה־לייט זענען כמעט אַלע געווען חסידים פון ר' מענדעלע דעם מעליצער רב און קעגנער פון ר' לאָזערל דעם באָרווער רב, און אַזוי ווי דודל אליהוס איז געווען אַ חסיד פון באָרווער רב, האָבן זיי זיך קעגנגעשטעלט אויפצונעמען אים פאַר שוחט.

ווען אליהו שוחט איז געשטאָרבן איז דוד געקומען מיט אַ טענה פון „יורש". די דין־תורה מיט דער קהילה האָט זיך געפירט ביים דאַמבראָווער

און ביים ראַדאָמישלער רב, וועלכע האָבן זיך געוואָלט מיט ר׳ לאָזערל דעם באָרווער רב. נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען איז געקומען צו אַ קאָמפראָמיס: ער איז געוואָרן אָנגענומען פאַר אַ שוחט דורך די מעליצער קהילה, אָבער נישט פאַר דער שטאָט גופא, נאָר פאַר די דאָרפסיידן אין דער נעגנט, ווּהין ער האָט געדאַרפט פאָרן מיט וועגענער. דערצו האָט ער באַקומען אַ קליינעם געהאַלט פון דער קהילה — קוים־קוים איבערצולעבן דעם חודש.

אין דער זעלבער צייט וועט אין חסידישן בית־מדרש האָט געוויינט דאָס פלפולדיקע לערנען גמרא מיט תוספות, און אין דער „מויער" קעגן איבער דאָס לערנען די פרשה פון דער וואָך, האָט זיך פון דער שול גע־טראָגן דער „תהילים ליום השבת", געזאָגט פון פשוטן עולם און בעלי־מלאכות. זיי האָבן זיך געפעדערט אַהער נאָר פרי אויסצוגיסן זייער פאַר־ביטערט יידיש האַרץ מיט די האַרציקע וועלטער פון תהילים, וואָס זעלטן וועט דאָ ס׳האָט זיי ריכטיק פאַרשטאַנען, אָבער געפילט אַ דערלייכטערונג אויף דער נשמה, אַ צופרידנקייט, וואָס האָט געסטייעט אין משך פון דער גאַנצער וואָך, — ביים לויפן איבער די דערפער צו האַנדלען מיט די פויערים, אָדער ביי דער אַרבעט אין בעל־מלאכישן וואַרשטאַט.

נאָכן פאַרענדיקן דאָס תהילים־זאָגן מיט דער תפילה „ותמהר ותחוש לגאלנו", האָט דער בעל־תפילה געשטעלט זיך דאַוונען שחרית פאַרן עמוד, און די שול האָט זיך אויסגעפילט מיט בעלי־בתים, וועלכע זענען נישט געקומען צום זאָגן תהילים.

אין די שפעטערדיקע יאָרן איז אַ גרויסער טייל פון שול עולם שוין געווען פאַרגעשריטן. אַנשטאָט די לאַנגע זיידענע בעקעשעס מיט שבתדיקע שטריימלעך אויפן קאָפּ, האָבן זיך אַלץ מער געזען געקירצטע איבערציִערס און שוואַרצע קאַפּעלושן, דער לבוש איז געוואָרן אַלץ מער מאָדערן און צום דאַוונען אין שול זענען שוין טייל געקומען גאָנץ קורץ געקליידט, מיט מאָדערנע קאַפּעלושן. מערסטנס זענען זיי געווען פון דער אינטעליגענץ: דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און פון אַנדערע פרייע פראָפעסיעס, און אויך יוגנט־לעכע, וועלכע זענען געקומען שבת צום דאַוונען בלויז יוצא צו זיין פאַר די

פֿרומע עלטערן. בדרך־כלל אָבער איז מעליץ געבליבן אַ פֿרום שטעטל ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה.

נאָכן דאָוועגען אין שול און אין די בתי־מדרשים האָבן די בעקערס געעפֿנט זייערע אויוונס און אַרויסגעזוכט די טעפּלעך טשאָלנט. די בעלי־ביתטעס זענען געקומען אַליין אָדער זיי האָבן געשיקט זייערע קינדער נעמען דאָס טשאָלנט אַהיים צום שבתדיקן טיש. דאָס זינגען פון זמירות האָט זיך געהערט פון די ייִדישע פענצטער איבערן מאַרק און די גאַסן, וואָס זענען אין משך פון דער צייט אויסגעלייִדיקט געוואָרן פון מענטשן.

ווו נעמט מען די צייטן פון אַמאָל

אַמאָליקע צייטן האָט מען אין מעליץ זיך געפירט צו שיקן שבת ביי טאָג צום רבס טיש קוגל צום פאַרטיילן פאַר די חסידים וואָס זענען געזעסן אַרום. קצבים פלעגן ברענגען אַהער אַ פעטן אָנגעפילטן רינדערנעם מאָגן פון טשאָלנט און די חסידים האָבן געלעקט די פינגער פון שיריים.

נאָך דער פּטירה פונעם אַלטן מעליצער רב בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ר׳ מענדעלע איבערגענומען דאָס רבנות מיטן פירן שבת חסידישע טישן. דער דאָזיקער מנהג איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן און מיט דער צייט האָבן אַלץ ווייניקער חסידישע בילי־בתים געשיקט מאכלים צום רבנישן טיש. איבערהויפּט האָבן די קצבים אויפגעהערט צו שיקן די אָנגעפילטע מאָגנס און דאָס צוליב דעם וואָס ר׳ מענדעלע דער מעליצער האָט שטאַרק מקפּיד געווען אויף כשרות און געוואָלט די קצבים זאָלן זיין אונטערטעניק דעם משגיח אויף כשרות אין די יאַטקעס — אַ גזירה, וואָס איז נישט אייגנעפירט געוואָרן ביים אַלטן רב, זכרונו לברכה. דעם מנהג צו שיקן אַ פעטן מאָגן פון טשאָלנט צום רבס שבתדיקן טיש האָט ווייטער געהאַלטן נאָר אַלטערל קצב, צו וועמענס כשרות דער רב האָט געהאַט מער צוטרוי, ווייל זיין וויב איז געווען אַ דינסט ביים אַלטן ראָזוואַדאָווער רב.

שבת, ווען אַלטערל קצבס וויב האָט געטראָגן דעם מאָגן פון טשאָלנט לכבוד שבת צום רבס הויז, האָט דער קצב זיך אָפט מיט בענקשאָפט דערמאָנט די אַלטע צייטן, ווען ער איז נאָך געווען אַ קליין יינגל און זיין פאָטער בערעלע קצב פלעגט אַליין טראָגן דעם פעטן קוגל צום אַלטן מעליצער רבס טיש און אים אויך מיטגענומען אַהין. ווען ער האָט איבער־געגעבן דעם טאָפּ דער אַלטער רביצין, האָט דער פאָטער אים געמוען ביי דער האַנט און אים אַריינגעפירט אינעם אַלטן רבס בית־מדרשל, ווו אַרום דעם לאַנגן טיש זענען געזעסן די חסידים מיט שבתדיקע שטריימלעך און זיך געשאָקלט פרום ביים זינגען די שבתדיקע זמירות.

ווען זיי האָבן זיך געזעצט אויף אַ זייטיקער באַנק אין אַ ווינקל פון דעם בית־המדרשל, האָט זיין פאָטער צו אים געזאָגט:

— אַלטערל, הער זיך צו צו די חסידישע זמירות, וועסטו מיט דער צייט אויך ווערן אַ פרומער יִד — און אַליין האָט ער מיט דורשט געשלונגען די חסידישע ניגונים פון רבינס טיש.

דאָס גרעסטע גליק אָבער פון זיין פאָטער איז געווען, ווען דער גבאי האָט אויף אַ גרויסער שיסל אַריינגעברענגט פון דער קיך דעם פעטן, אויף ברוין אויסגעבאַקענעם בייכיקן מאָגן, וואָס האָט מיט זיין געשמאַקן ריח אויסגעפילט דאָס בית־מדרשל — און אויסגערופן אויפן קול: „קוגל פון בערעלע קצב"! דער גבאי האָט אים אַוועקגעשטעלט אויבן־אָן פאַר דעם אַלטן מעליצער. דער רב האָט געזומען דאָס מעסער, געזאָגט: „לכבוד שבת"! און אַ שניט געטאָן איבער דער גאַנצער ברייט, ביז די געשמאַקע פעטקייט האָט זיך מיט דער הייסער פּאַרע אַ גאָס געטאָן, אַזש די חסידים אַרום טיש האָבן זיך באַלעקט. דער אַלטער רב, שניידנדיק מיטן מעסער די אויסגעברוינטע פעטקייט, האָט אַליץ געמורמלט: „אָבער אַ קוגל! פלא פלאים"! נאָכן צעשניידן אים אויף קליינע שטיקלעך, האָט ער מיט די פינגער געזומען אַ כזית דערפון אין מויל און אַראָפשלינגענדיק געזאָגט: „מחיה נפשות! אַ סגולה צו דער שבתדיקער נשמה־יתרה!", און געזומען טיילן פון דעם קוגל צו די חסידים אַרום דעם טיש. צום סוף האָט ער אַ רוף געטאָן: „בערעלע, קום אַהער נעמען שיריים! ס'איז דאָך דיין קוגל!" און זיין פאָטער האָט מיט הכנעהדיקער פרייד דערנענטערט זיך צום אויבנאָן פון טיש און אַ נעם געטאָן דאָס הייסע שטיקל פעטקייט צווישן די פּניגער, אַזוי ווי עפּעס אַ הייליקע זאַך, פאַרזוכט דערפון און דאָס איבעריקע דער־לאַנגט אים מיט די ווערטער: „נעם, אַלטערל, ס'איז אַ מצווה", און זיין פּנים האָט געשיינט פון גליק אָן אַ גרענעץ.

דערמאָנענדיק זיך דאָס אַליץ האָט אַלטערל קצב אַ זיפּץ געטאָן און באַשלאָסן: אויך ער וועט נעמען זיינס אַ יינגל צום רבס שבתדיקן טיש, אַזוי ווי זיין פאָטער אַ מאָל און אויך שעפּן אַ ביסל נחת און גליק. אָבער יעדעס מאָל נאָכן שבתדיקן עסן ביים טיש ווען ער איז שוין גרייט געווען צו גיין, האָבן זיך זיינע אויגן געזומען קלעפּן זיך צום שלאָף פון מידקייט.

ער האָט זיך געוואָרפן אויפן געלעגער און אויס מיטן שבתדיקן טיש ביים רב מיט זיינע חסידים.

היינטיקן שבת האָט אַלטערל קצב פעסט באַשלאָסן: ס׳זאָל אַפילו דונערן און בליצן, נעמט ער איינעם פון זיינע יינגלעך און גייט צום מעליצער רבס טיש! וועלן ער איז פאַרטיק געוואָרן מיט דער שבתדיקער סעודה און גענומען דאָס סידורל צום בענטשן, האָבן די שורות אָנגעהויבן זיך באַוועגן און צו ביסלעך, אַזוי זיצנדיק ביים טיש, האָט ער איינגעדרימלט. ער האָט זיך אויפגעכאַפט פון דרעמל און געוואָלט נעמען איינעם פון זיינע יינגלעך צום רבס טיש, איז אָבער פון זיי דאָ שוין קיין סימן נישט געבליבן — צעלאָפן זיך וווּ דער שווארצער פעפער וואַקסט. האָט ער אַ בייזן ברום געטאָן צו זיין ווייב, וואָס האָט זיך געפאַרעט מיט די כלים אין קיך:

— פריינדל! וווּ זענען די ממזרים אַהינגעקומען? כ׳האָב דאָך מיט איינעם געוואָלט גיין צום רבס טיש, אַז אַ רוח אין זייער טאַטנס־טאַטן אַריין!

זיין ווייב האָט אים ברויגט:

— גיי שוין גיי, אַלטערל! נישטאָ די צייטן פון אַ מאָל! היינטיקע קינדער דאַרפן נישט קיין רב, קיין שבתדיקן טיש! וויכטיקער פאַר זיי איז די מכבי־באַיסקע צו קאָפען דעם פוטבאָל און אַלע אַנדערע שמדקייטן!

געזען, אַז זיין פאָטערס ביסעלע גליק ביים רבסט טיש איז שוין פאַר אים נישט צו דערגרייכן, האָט אַלטערל קצב אַ וואַרף געטאָן פון זיך די שבתדיקע מלבושים און געלייגט זיך אויפן געלעגער כאָפן אַ דרעמל.

טשאָלנט מיט קישקע

זונטיק אין דער פרי, ווען די בעלי־עגלות פון באָרעק האָבן זיך געשטעלט מיט זייערע פערד און וועגעלעך אין ווינקל פונעם מאַרק לעבן דער באַנגאַס, צו וואַרטן אויף פאַסאַזשירן וואָס באַדאַרפן פאָרן צו דער באַן־סטאַציע, האָבן זיי צווישן זיך נאָך געשמועסט וועגן די גוטע מאכלים פונעם נעכטיקן שבת. די הויפט־טעמע איז געווען דאָס געשמאַקע זשעמעקע־רייבעכע מיט קישקע, דער הייסער טשאָלנט, וואָס האָט געהאַט טעם גן־עדן — פעט און ברוין אויסגעבאַקן, אַזש געקנאַקט צווישן די ציין — נאָר די פינגער צו לעקן דערפון!

איסר פיאַקער, וועלכער האָט זיך געשטעלט דאָ מיט זיין פערד־און־וועגעלע, האָט הערנדיק וועגן דעם געשמאַקן טשאָלנט אַזש זיך באַלעקט מיט חשק, און געטראַכט, פאַר וואָס שטעלט זיין וויב אין טשאָלנט נאָר גרויפן און נישט זשעמעקע־רייבעכע מיט קישקע, אַזוי ווי די ווייבער פון די אַנדערע בעלי־עגלות און ער האָט באַשלאָסן צו פאַרלאַנגען דאָס פון זיין וויב דעם קומענדיקן שבת.

ווען ער איז אַהיימגעקומען און האָט גערעדט מיט זיין וויב וועגן דעם, האָט זי געזאָגט:

— איך האָב דען צייט צו פאַטשקען זיך מיט אַזאַ טשאָלנט? אַז איך דאַרף זיך פאַרנעמען מיט די קינדער, קאָכן, וואַשן, רוימען די שטוב, דערצו נאָך געבן דעם פערד צו פרעסן און ברענגען וואַסער צום פויען — איך קאָן דען זיך צערייסן?

אים האָט אָבער פאָרט געניומען אַ חשק צו אַזאַ מין טשאָלנט, האָט ער מספּים געווען צו העלפן אין שטוב, אַבי אַזאַ טשאָלנט זאָל זיין!

געהערט אַזוי, איז זי אין מיטן דער וואָך אַווּעק אין יאַטקע, געקויפט אַ פעטע קישקע, כשר געמאַכט, אָנגעפילט מיט מעל, פעטס און פעפער — גרייט צום טשאָלנט אויף שבת. פרייטיק האָט איסר איר געהאָלפן שיילן די קאַרטאָפל און צעריבן זיי אויפן ריבאייזן. זי האָט דאָס אַרײַנגעלייגט

אינעם טעפל מיט דער קישקע, און נאָך מיטאָג איז זי אַוועק דערמיט צום בעקער.

אָבער צו יעדער זאָך דאַרף מען דאָך האָבן מזל. האָט געטראָפן, אַז וועמען איסר פּיאַקער איז צו מאַרגנס געקומען פּונעם דאַוונען אין שול, האָט זי דערזען אַז דאָס פערד איז פאַרשווּנדן פון דער שטאַל לעבן זייער שטוב. זי האָט געדאַרפט עס גיין זוכן אַזש אויף די בלאָניעס און נאָך ווייטער, צו דער קעמפּע, ווו עס וואַקסן די געשמאַקע גראָזן פאַר בהמות.

ביז זי האָט געפונען דאָס פערד און איז צוריקגעקומען, האָבן די בעקערס שוין געהאַט אַרויסגערוקט די טעפלעך מיטן טשאָלנט פונעם באַקאויוון, געשטעלט זיי אויף דער פאָסאָדזקע און די וויבער, וואָס האָבן דערקענט יעדע איר טעפל, האָבן זיי געגומען אַהיים. צווישן זיי איז אויך געווען בעריש לויפערס ווייב. דערזעענדיק צווישן אַלע אַנדערע טעפלעך איינס אַ גאַנץ ענלעכס צו אירס, האָט זי עס אַ נעם געטאָן, אַרומגעוויקלט מיט אַ שטשערקעלע וואָס זי האָט געבראַנגט מיט זיך און זי איז אַוועק דערמיט אַהיים. זי האָט עס געשטעלט אין בעט אַריין און צוגעדעקט מיט אַ קישן, ס׳זאָל נישט ווערן קאַלט ביז איר מאַן וועט מאַכן אַלע הכנות צום שבתדיקן טיש, זאָגן דעם זוהר פון „תקוני שבת״ מאַכן קידוש, וואָשן די הענט צו „שאו ידיכם״, טיילן דעם צעשניטענעם קויליטש פאַר אַלע אַרום טיש, זינגען זמירות און נאָך אַנדערע זאַכן, וואָס געהערן צו אַ פרומען ייִד פאַרן עסן דעם טשאָלנט. וועמען זי האָט סוף־כּל־סוף אַרויס־געגומען דאָס טעפל פונעם בעט און אַראָפגענומען דאָס שטערצל צום פאַרטיילן, האָט זי פלוצים דערזען אַ זשעמעקע־רייבעכץ מיט קישקע אַנשטאָט די גרויפּן, וואָס זי האָט געשטעלט אין טשאָלנט.

וועמען איסר פּיאַקערס ווייב האָט זיך אומגעקערט מיטן פערד, וואָס איז פאַרקראָכן, איז זי גיך אַוועק צום בעקער און ווי נאָר זי האָט דערזען אַ טעפל וואָס איז געווען ענלעך צו איר טעפל ווי צוויי טראָפנס וואַסער, האָט זי דאָס אַ נעם געטאָן מיטן שטשערקעלע, נישט צו בריִען זיך די הענט, עס אהיימגעטראָגן און געשטעלט אויפן טיש צום פאַרטיילן. וועמען זי האָט אַראָפגענומען דאָס דעקל, האָט זי דערזען אַז די בראָך איז גרויס: נישט איר טעפל טשאָלנט! איז זי גיך געלאָפן דערמיט צום בעקער מיט

אַ געוואַלד: אויסגעטוישט איר טעפּל טשאָלנט מיט קישקע אויף גרויפן. ווייַ געוואַלד, וואָס פּאַר אַן אומגליק ס׳האָט געטראָפן!

דער בעקער האָט געפרוווט זי באַרויקן: קיינער דאַרף נישט אייער טשאָלנט! מ׳וועט עס זיכער צוריקברענגען! זי אָבער האָט זיך נישט געלאָזט באַרויקן און אַלץ געשריגן: וווּ איז מיין טשאָלנט מיט קישקע! — ביז בעריש לויפערס ווייב איז הענדום פּענדום געקומען צו לויפן מיטן פּאַרטוישטן טעפּל טשאָלנט און דער טעות איז אויסגעגלייכט געוואָרן. אין צווישן אָבער איז דאָס טשאָלנט קאַלט געוואָרן און איסר פּיאַקער האָט געהאַט אַ פּאַרשטערטן שבת.

נאָכן שבתדיקן טיש

נאָכן שבתדיקן טיש האָט דער בעלי־בתישער עולם מערסטנס צו־געלייגט זיך כאַפן אַ דרימל און חסידים האָבן געאיילט צו די רבנישע טישן זינגען זמירות, הערן תורה, כאַפן שיריים און כאַפן אַ חסידיש ריקודל. די מער פאָרגעשריטענע זענען שבת נאָכן טיש אַרויס שפּאַצירן צו דער באַנגאָס.

די ציוניסטישע יוגנט, ווי שוין דערמאָנט, איז שבת נאָך מיטאָג אַוועק צו זייערע פאַראיינען פון רעכטס און לינקס. זומערצייט, ווען אין די ציוניסטישע פאַראיינען איז געווען הייס און געשטאָקט, איז די יוגנט גרופּנווייז אַרויס מיט דער וויסלעווער גאַס צו דער ציגעלניע אָדער צו דער קעמפּע מיט גרינע ביימער, געדיכטע קושאַקעס און טיפע גראָזן, כדי צו האַלטן דאָרט די „פּאָגאָדאַנקעס" ווען ציוניסטישע פּראָבלעמען, חלוציזם און ארץ־ישראלדיקע נייעסן. די שמועסן האָבן געדויערט ביזן טיפן אָוונט אַריין, ווען שטערן האָבן שוין באַשיט דעם מעליצער הימל.

אויך די פרומע בית־יעקב־מיידלעך צוזאַמען מיט זייער לערערין זענען זומערצייט אין די שבתדיקע נאָכמיטאָגן אַרויס אויף דער פרישער לופט, אָבער נישט אַהין, ווו די אַפּיקורסישע ציוניסטן קומען, נאָר צו דער בלאָנזשע אין דער צווייטער זייט שטעטל נאָך דעם גאָרטן פון דער „סטראָזשניצע". די לערערין האָט די דערוואַקסענע בית־יעקב־מיידלעך געגעבן צו פאַרשטיין ווי אַזוי יידישע טעכטער דאַרפן זיך פירן וואָס שייך יידישקייט, און ווען ס׳האָבן זיך באַוויזן שטערן אויפן הימל, האָבן זיי געזאָגט אין איינעם „גאָט פון אברהם, פון יצחק און יעקב".

ווי ס׳איז שוין דערמאָנט געווארן אין אַ פריִערדיקן קאַפּיטל, פלעגן שבת נאָך מיטאָג דאָרט שפּאַצירן אויך די בחורים פון דער צעירי אמוני. געקומען זענען זיי אַהין מיט דער שולגאַס, פאַרביי געגענדעלע הורוויצס הויז, ווו ס׳איז געווען דער שבת־ערוב און וויטער האָט מען נישט געטאָרט טראָגן אין די שבתדיקע טעג.

דערזען אויף דער בלאָניע דאָס סימפּאַטישע מיידל, וועלכע איז געקומען פון דער פרעמד צו זיין דאָ אַ בית־יעקב־לערערין, פלעגן זיי בגניבה כאַפּן אַ בליק און וויטער זיך געדרייט אויפן שפּאַציר ביז דער צייט פון דאַוונען מנחה, און זיי זענען צוריק אַוועק אין בית־מדרש.

אין אַ געוויסן שבת, פּאַרבייגייענדיק לעבן דער בית־יעקב־לערערין מיט איר גרופּע שילערינס, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט מיט אַ תירוץ אויפּמערקזאָם צו מאַכן זי, אַז בכן דאָ, אויף דער בלאָניע, איז שוין מחוץ לערוב און ס׳איז אָסור צו טראָגן עפּעס ביי זיך. דערפון האָט זיך פּאַרבונדן אַ שמועס, וואָס האָט געדויערט אַ שטיקל צייט. אין צווישן זענען פּאַרבייגעגאַנגען מעליצער וווייבער. זיי האָבן דערזען דעם שמועס צווישן די בחורים מיט דער בית־יעקב־לערערין און דערציילט וועגן דעם אין שטעטל, דערצו נאָך דאָס שטאַרק צעבלאָזן.

דערפון איז מען געוואָר געוואָרן אין משניות־שטיבל, וווּ ניסן נוסבוים, דער זייל פון יידישקייט, איז געווען גבאי. ער איז געווען אַ שטאַרקער קעגנער פון דער בית־יעקב־שול, מחמת מען האָט דאָרט געלערנט מיט די מיידלעך אַ קאַפּיטל תנך און די פּרשה פון דער וואָך, און אויף דעם איז דאָ אַ בפירושער איסור; עס שטייט געשריבן: „כל הלומד את בתו תורה כאלו לומדה תפלות". ער האָט אָנגעהויבן די בית־יעקב־שול „בית עשיו" און איז גרייט געווען די שול עוקר מן השורש זיין.

אונטערגעקומען די מעשה מיטן שבתדיקן שפּאַציר אויף דער גוידישער בלאָניע מחוץ לערוב און דעם שמועסן מיט די בחורים פון בית־מדרש, האָט זיך אָנגעצונדן אַ פייער: היתכן, אַזאַ זאַך! ניסן נוסבוים האָט אָנגעשריבן אַ פאַשקווילבריוו צו דער פאַרוואַלטערין פון די בית־יעקב־שולן אין קראָקעווער קרייז שרה שענירער. באַקומען אַזאַ בריוו, האָט שרה שענירער זיך געווונדערט. זי האָט געווּסט, אַז די בית־יעקב־לערערין איז מעליץ איז אַ פרום צניעותדיק מיידל, אָבער זי האָט זיך אָנגעשטויסן, אַז דאָס האָבן זיכער אויסגעטראַכט די חסידים, וואָס זענען קעגן דעם „בית־יעקב".

וועגן זי האָט נאָך אַ מאָל באַקומען אַזאַ פּאַשקווילבריוו, האָט זי באַשלאָסן צו פאָרן קיין מעליץ זען, וואָס אַזוינס עס קומט דאָרט פאָר

מיט דער בית־יעקב־לערערין. אין מעליץ האָט זי געמאַכט אַ קליינע אויספאָרשונג צווישן די דערוואַקסענע בית־יעקב־מיידלעך, וועלכע זענען בייגעווען בעת דעם שבתדיקן שפּאַציר אויף דער בלאָניע, און געהערט פון זיי דאָס זעלבע, וואָס די לערערין האָט איר איבערגעגעבן: אַז צופעליק האָבן פאַרביישפּאַצירט עטלעכע בחורים פון בית־מדרש און זענען דיק, אַז זי האַלט דאָס טאַשנטיכל אין האַנט, איר געזאָגט מוסר. אָבער זי האָט זיי אויפגעקלערט, אַז דאָס טיכעלע דינט איר שבת אַרומצובינדן דעם פוס, די זאָקן זאָלן נישט אַראָפפאַלן, און דאָס איז מותר מחוץ לערוב. אויף דער טעמע איז געווען די דיסקוסיע און זי איז גאָט די נשמה שולדיק.

שרה שענירער איז שוין געווען געווינט צו אַזעלכע זאַכן אין די גאַליציאַנער שטעטלעך, האָט זי גענומען מיט זיך די בית־יעקב־לערערין קיין קראָקע און אויף איר אָרט געשיקט אַ צווייטע — אַבי שלום על ישראל.

נאָכן שבתדיקן מיטאָגשלאָף זענען די בעלי־בתים זיך צונויפגעקומען אין דער „מויער", אויסגעזעצט זיך אַרום לאַנגע טישן הערן דאָס לערנען מדרש פון ר׳ יוסף צינעס, וועלכער איז געזעסן אויבן אָן מיטן שטריימל פאַררוקט אויף זיין לומדישן שטערן און פאַרטייטשט מיט זיין כראָפאָוואַטן קול, וואָרט ביי וואָרט, וואָס עס זאָגט דער הייליקער מדרש, ביז ער האָט פאַרענדיקט די רייד פון די הייליקע חכמים און גענומען זאָגן מוסר וועגן זאַכן, וואָס זענען אין משך פון דער וואָך פאַרגעקומען אין שטעטל נישט על פּי תורה הקדושה, און כל ישראל ערבים זה לזה. דער עיקר איז זיין מוסר געווען געווענדט קעגן די אַפּיקורסישע ציוניסטן, וועלכע זענען מחלל דעם הייליקן שבת, רחמנא לצלן, אין זייערע פאַראיינען. זיי ברעכן דאָס צניעות מיטן טאַנצן דאָרט „שטיוול מיט שיך", און דאָס גיט דעם שׂטן־המשחית דעם כוח מקטרג צו זיין אויפן פאָלק ישראל.

און יעדעס מאָל האָט ער דערמאָנט, אַז הקדוש ברוך הוא האָט מיט זיין גרויס חסד און רחמים באַשאָפן די וועלט „זה לעומת זה": קעגן שלעכטס האָט ער באַשאָפן גוטס, קעגן פינצטערניש — ליכטיקייט, קעגן קעלט — וואַרעמקייט, אַזוי האָט ער אויך קעגן יצר־הרע באַשאָפן דעם יצר־טוב, צו וועלכן יידן דאַרפן זיך באַהעפטן און טאָן מצוות און מעשׂים טובים, וואָס ברענגען גוטס פאַרן מענטש אויף דער וועלט און לעולם הבא.

און — או לו לאדם, וואָס באַהעפט זיך צום יצר הרע, וועלכער פירט דעם מענטש אַראָפּ פון יידישן וועג, אַזוי ווי מיר זעען דאָס באַשיינפּערלעך ביי די אַפּיקורסישע ציוניסטן, רחמנא לצלן. דער שׂטן פירט זיי אויף וועגן פון מעשׂים־רעים, פאַר וועלכע מ׳וועט שפּעטער געמשפּט צו אייביקן גיהנום און כף־הקלע. דעריבער דאַרף יעדער יידּ זיך קעגנשטעלן זייערע שלעכטע דרכים מיט תשובה, תפילה און צדקה, און השם־יתברך וועט העלפן מיט אַ גאולה־שלימה פאַר כל ישראל, אמן!

פאַרענדיקט מיט די דאָזיקע ווערטער, האָט ר׳ יוסף צינעס פאַרמאַכט דאָס הייליקע ספר, ענומען אַ פעטן שמעק טאַבעק פון זיין פושקעלע און אַרויס פון דער „מויער" צום חסידישן בית־מדרש קעגן איבער. ווי איינער, וואָס קומט פון אַ קאַלטער וועלט אַריין אין אַ וואַרעמקייט, פול מיט תורה און יראת־שמיים, האָט ער זיך דאָ געפילט, ווי אין זיין אייגענער שטוב, וואָס איז תמיד געווען פול מיט פרומקייט און נעפֿלדיק.

נעפֿלדיק דערפאַר, וויל זיין דירה האָט זיך געפונען אין אַן ענגן ליקל הינטער רוחמה וויינדלינגס שטאָקיק הויז, אַריינגעקוועטשט צווישן מויערן, וווּ די זון איז קיין מאָל נישט צוגעקומען; און מיט פרומקייט דערפאַר, וויל זיינע קינדער האָבן זיך געפירט ווי גאָט האָט געבאָטן. זיין ערשטער זון, גרשון, האָט געלעבט ווי אַ נזיר און דאָס שטעטל האָט אים כמעט נישט געקענט. זיין וועג איז געווען גאַנץ פרי צו דער מקווה, פון דאָרט צום משניות־שטיבל, וווּ ער האָט געזאָגט תהילים און געדאַוונט, און דאַן איז ער צוריק אַהיים מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן צווישן זיינע געדיכטע לאַנגע פיאות, נישט צו זען קיין אשה אדער אַן אַנדער דבר טמא.

זיין צווייטער זון כאַסקל איז אין די לעצטע צייטן איבערהויפּט נישט אַרויס פון טובֿ. דער הויקער איבער זיין פּלייצע איז אַלץ גרעסער געוואָקסן און זיינע פּיס זענען געווען שוואַך צו טראָגן דעם אינגעבויגענעם קערפּער. איז ער מערסטן געלעגן אין בעט, געדאַוונט און געזאָגט תהילים.

זיין טאָכטער איז געווען די גרעסטע צנועה פון שטעטל. אַזאַ פרומקייט איז זעלטן געווען צו טרעפן אין דער גאַנצער וועלט. זי האָט זיך נישט געוויזן אין גאָס, כדי נישט צו ברענגען, חלילה, מאַנסלייט צו שלעכטע מחשבות מיט קוקן אויף איר ווייבערישׂ פּנים, און צווייטנס, וואָס ווייניקער

צו שפרייזן איבער די שוועלן פון דער טיר און נישט מאַכן מיט אירע פיס קיין צלם...

געלעבט האָט ר׳ יוסף צינעס, ווי אַנדערע „שיינע־יידן" — פון „קצבה" און מתנות, וואָס בעלי־בתים פלעגן אים שיקן ערב ראש־חודש אָדער פאַר אַ חשובן שבת און יום־טוב, חנוכה־געלט און שלח־מנות אויף פורים. אַלץ צוזאַמען האָט געסטייעט אויף אַ גאָר אַרעם לעבן. ער אָבער האָט קיין מאָל נישט, חלילה, מתרעם געווען קעגן זיין ליבן נאַמען צו זאָגן: צר לי המקום הזה. ס׳איז אים טונקל די שטוב, אָדער זיינע קינדער זענען קראַנק. להיפך, ער האָט געגלויבט, אַז וואָס ערגער דעם מענטש איז דאָ, אויף דעם עולם, וואָס מער צרות — אַלץ מער חלק ווערט ער האָבן לעולם הבא.

שבת אויפן מאַלי רינעק

שבת, נאָכן מיטאָגשלאָף פלעגן אַ מאָל, אין די אַלטע צייטן, מערסטנס מעליצער ווייבער זיין פאַרנומען מיט לייענען דאָס טייטשחומש, זאָגן ברכו נפשי ווינטערצייט, דעם פּרק זומערצייט און טייל — אַפילו אויך דעם תהילים ליום השבת. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך דאָ זייער אַ סך געענדערט. די מערסטע מעליצער ווייבער האָבן אָנגעהויבן אַרויסגיין שפּאַצירן כאָפּן פרישע לופט אין דער באַנגאַס, ערגעץ־ווו הינטער דער שטאָט, אָדער זעצן זיך פאַר דער שטוב און שמועסן מיט די שכנהשע ווייבער.

מערסטנס האָט זיך דאָס אָנגעזעזן אויפן מאַלי רינעק, נישט ווייט פון שול־פּלאַץ און די בתי־מדרשים. דאָ זענען די הייזלעך געווען אַלט און ענג געבויט אינם לעבן צווייטן, טיר ביי טיר, און דעריבער איז לייכט געווען צו כאָפּן אַ שמועס פון אין בענקל צום צווייטן.

צווישן אַלע האָבן די „ניין מאָס רייד" גערירשנט די צווי חברטעס, וועלכע מ׳האָט געוופן מיט אַ בשותפותדיקן צונאָמען: „ס׳גאָנצע שטעטל אויף מיין קאָפּ". די ערשטע, רבקהלע געמינדער, יאָסל שימשעלעס טאָכטער, וועלכע האָט געהאָט אַ גאַלאַנטעריע־קראָם אין איר פּאָטערס נידעריק הייזל דאָ, און חוהלע שפּיץ, שמחה הייבערס ווייב, וועלכע האָט געהאָט אַ בודקע מיט זיסקייט אויפן מאַלי רינעק און געקומען אַהער מיט די שליסלעך פון דער בודקע, כדי צו עפענען זי גלייך נאָכן „זמן" און מאָכן אַ „פּאָטשאָנטעק" צו דער פּולער וואָך.

געזעצט זיך לעבן רבקהלען האָט חוהלע באַלד אָנגעהויבן איר חוזק־שמועס וועגן די ווייבער פון פלאַנטש, אַ שטעטל אויף דער צווייטער זייט וויסל, וואָס האָט פאַר דער מלחמה געהערט צו רוסלאַנד און איצט איז עס קאָנגרעס־פוילן. וועגן די פלאַנטשער ווייבער פלעגן קומען האַנדלען, האָבן זיי געהאָט די אַכסניה אין אַ נידעריק האָלצערן הייזל, וואָס מ׳האָט געוופן מיט חוזק „האָטעל פּאָלסקי". אַז זיי זענען געבליבן דאָ איבער שבת, האָבן זיי זומערצייט אַרויסגעשטעלט אַ באַנק פאַר דער טיר, כדי צו אָבסערווירן

די מענטשן פון קירהשן שטעטל. די ווייבער פלעגן זיצן אין זייערע פאר־ביקע קליידער און טיכלעך איבער די נישט צוגעקעמטע האר, און חוהלע האט אנגעהויבן מיט א שמייכעלע:

— רבקהשי! וואס זאגסטו עפעס צו די פאצעפוניעטעס פון „האטעל פאלסקי?" געזונ א טראכט? רויטע פאטשיילעס איבער צעפלאשעטע קיד־לעס! וואס ווייסט דאס פון א צוגעקעמט שייטל אויפן קאפ? פאניע גנב! קומען אהער האנדלען מיט אלטע „שקראבעס" און לעבן לעבט עס ערגער ווי דער גרעסטער ארעמאן ביי אונדז אין מעליץ. און אנגעטאן גייען זיי, ווי די ציגיינער מיט די קאשאטע ספודניצעס!

— פאר דאס אבער — האט רבקהלע צוגעגעבן — האבן זיי „וואליזקעס און טשעמאדאנעס" צו פארן מיטן „פאיעזד" וואס „גוויזדעט" — דאס האט זי אפגעלאכט פון זייער יידיש לשון, וואס זיי האבן געמישט מיט פוילישע און רוסישע ווערטער.

דאס בארעדן די פלאנטשער ווייבער האט געדויערט ביז עס האבן זיך באוויזן פון ליקל דערנעבן אירע סופרס צוויי עלטערע טעכטער. זיי האבן זיך געפירט אונטערן ארעם אויפן שבתדיקן שפאציר.

דערזען זיי האט חוהלע א זאג געטאן:

— זאג מיר, רבקהשי, ווי אזוי פאמיעשטשעט זיך אזא גרויסע משפחה, מיט א כאפטע יינגלעך און מיידלעך, אין אזא ענג הייזל, שמאל און הויך ווי א טויבנשלאק? דערצו נאך פירן זיי דארט א שיכגעשעפט, וואס פאר־נעמט א האלבע דירה.

— גיי שוין, גיי, חוהלע! — האט רבקהלע זי בארויקט — אז גאט וויל ווערט פון שמאל — בריית, פון ענג — גרוים און פון ארעם — רייך! אזוי ווי דו זעסט דאס ענגע, שמוציקע ליקל, אזוי קומען דא אהער קויפן שיך די רייכסטע פרויען פון מעליץ. דבורה יעקעלעס מעג זיך באהאלטן מיט איר גרויס שיכגעשעפט! די גרעסטע עלעגאנטקעס קומען דא אהער קויפן, די סענזשינע, דעם פיזיקס ווייב, דעם פראפעסאר טשארקעווערס פרוי מיט איר פריינדין די טייפלעראוע און אלע אדוואקאטקעס. וואס זאל איך דיר זאגן? זיי זשאבן!

— אבער וואס קומט ארויס? — האט חוהלע אפגענטפערט מיט

באַדויערן — עלטערע מיידלעך, און קיין חתן — נישט מ׳זעט און נישט מ׳הערט.

נאַרישקייטן! נישטאָ קיין יידישער קלויסטער. פאַר אַ נדן באַקומט מען אַ חתן. אויב נישט „צו גאָט און צו לייט" — איז אַ פרומער לערנער, אַ באַנק־קנייטשער, אַ קאָטשילאָפּ. וואָס, אירע סופרס טעכטער פאָסט נישט קיין חסידישע מענער? — האָט רבקהלע אַזוי ווי געבייזערט זיך.

דער שמועס וועגן אירע סופרס שטאָקיקן הייזל פון רויטע ציגל, וואָס שטאַרצט אַרויס פון צווישן האַלצערנע נידעריקע הייזלעך, ווי אַ טויבנ־שלאָק, האָט זיך איבערגעריסן, וועג פון דעם זעלבן ליקל איז אַרויס ליפּע שוסטער. אַנגעטון אין אַ זיידענער בעקעשע, מיט אַ שטריימל אויפן קאָפּ. ער איז געגאַנגען דאַוונען מנחה אין שול אַריין. זיי האָבן פאַרגעסן וועגן אירע סופרס כאָפּטע און אים געגומען אויף די צינגער:

— זעסטו, ביי יידן אין מעליץ איז אַלץ גוט אינגעשטעלט געוואָרן. אַזאָ שוסטער, וואָס גייט אַ גאַנצע וואָך אין געלאָטעטע הויזן פאַרשמירט מיט סמאָלע, איז שבת גלייך מיט אַלע גבירים. אַ שאָד נאָר, וואָס מ׳קאָן נישט אויף שבת אויך איבערמאַכן די ענגע, אַלטע כאַטע אויף אַ גרויסער דירה. די אַרעמע־לייט וואָלטן כאָטש איין טאָג אין דער וואָך געהאַט אַ גבירישן שבת!

זיי האָבן נאָך גערעדט וועגן ליפּע שוסטערס מעשענער באָרד, פון וועלכער מ׳וואָלט געקאָנט מאַכן דראַטוועס צו די שטיוול און דאָן האָבן זיי דערזען גיין זיינוול „זשאָנע" דאַוונען מנחה אין חסידישן בית־מדרש. איבער זיין בעקעשע האָט ער געטראָגן אַ זיידענעם כאַלאַט און אויפן קאָפּ — אַ סויבל־שטריימל מיט ברייטע שפּיצן, פון אונטער וועלכן עס האָט אַרויסגעשטאַרצט אַ שטיק קאָפּל ביז אַראָפּ צום רוקן. זיין באָרד־און־פּיאות זענען געווען ברייט צעפּלאָשעט, ווי עס פאָסט פאַר לומדים און „שיינע־יידן". חוהלע און רבקהלע האָבן זיך מיטן שמועס איבערגעטראָגן אויף אים. דאָס מאָל האָט דאָס הויפּטוואָרט געגומען רבקהלע עמינדער, וועלכע פלעגט קויפן אין זיין גאַלאַנטעריע־געשעפט קנעפּ, פאָדעם און אַנדערע צעלניק־אַרטיקלען, וואָס זי האָט פאַרקויפט אין איר קרעמל. זי האָט געהאָט אויף אים אַ בייז האַרץ, ווייל ער באַגרענעצט איר דעם

קרעדיט, ווייל נישט באַרגן כל־זמן זי וועט נישט באַצאָלן דעם חוב פון פּריִער. איצט האָט זי באַקומען די מעגלעכקייט צו קילן זיך דאָס האַרץ און אויסרעדן אויף אים:

— אַזאַ „זשאַנע", ווי דאָס מאַכט זיך וויכטיק! גייט אַנגעטאָן, ווי עפּעס רעכטס, מיט אַ רבנישן שטריימל אויפן קאָפּ, וואָס איז פול מיט שמאַטעס! קיין ריכטיקע „איוורע" קען דאָס נישט, דאַוונט מיט גרייזן, פּאַרשטייט נישט קיין וואָרט, נאָר קנעפּט מיט פּאָדעם ליגן אים אין קאָפּ, און יונגע נייטאַרינס; זיי גיט ער קרעדיט וויפּל נאָר זיי ווילן. און פּויליש רעדן קען ער אויך אַ קרענק, מען דאַרף זיך האַלטן ביי די זייטן פון געלעכטער, וועג מ׳הערט אים צעברעכן די פּוילישע ווערטער. וועג נישט זיין ווייב, וואָלט ער געקאָנט פּירן אַזאַ געשעפט? קיין הונט וואָלט דאָך נישט אַריינ־געקומען צו אים. אַלץ זי, זיין ווייב! וועג נישט זי? אַ שמש אין שול וואָלט ער געקאָנט זיין, נישט קיין סוחר און דערצו נאָך מאַכט ער זיך פּאַר אַ שיינעם בעל־בית און גייט אין חסידישן בית־מדרש. מ׳וואָלט געקאָנט מיינען, וואָס פּאַראַ „טאַני באַרטעק" דאָס איז!

זי האָט געוואָלט נאָך עפּעס זאָגן וועגן אים, איז האַרט לעבן זיי אַריבער מיט שטראָמע טריט צום שולפּלאַץ יונה לייפּציק דער „טימטאָם". ער איז געווען אָנגעטון אין זיין ברייטער זיידענער בעקעשע מיטן שטריימל פון הינטער וועלכן עס זענען אַראָפּגעהאָנגען צוויי לאַנגע געקרייזלטע זיל־בערנע פּיאות און זיי האָבן זיך געבאָמבלט הין און צוריק איבער זיין גלאַט־פּולכנע ווייבעריש פּנים. ביידע זענען זיי אויף אַ ווילע פּאַרשוויגן געווארן, ביז ער האָט זיך דערווייטערט אַ ביסל. דאָן האָט רבקהלע אַ כיכע געטאָן צווייטייטיק:

— געזען אַ מאַנספּערשון? שוין איין מאָל אַ זכר! נישט צו פּאַר־שטיין נאָר וי אַזוי יענטעלע לעבט מיט אַזאַ סגאָל אַזוי פיל יאָרן?!

— גיי שוין גיי, נאַרעלע! — ענטפּערט איר אָפּ חוהלע — סאַראַ מאַנספּערשוין אַזאַ פּרויענצימער. „יעדעס טעפּל געפּינט זיך זיין שטערצל".

דער שמועס האָט זיך פּאַרשלעפּט וועגן מענער און ווייבער, וואָס נישט אַהין און נישט אַהער — אַזוי לאַנג, ביז ס׳האָט זיך דערהערט אַ רוף מיט אַ קוויטשיק קול:

— ווייבער, שוין דער „זמן" צו זאָגן „גאָט פון אברהם"?

אומגעקוקט זיך, האָבן זיי דערזען יונה געשווינדס ווייב פון פעדערן־סקלאַד דאָ נישט ווייט. זי האָט זיך געהאַלטן מיט איין האַנט ביים קלאַץ אונטער דעם איינגעבויגענעם דאַך פון האָלצערנעם הייזל און מיט דער צווייטער האָט זי זיך פאַרבעסערט דאָס צעפאַרענע אויסגעקראָכענע שייטל, וואָס האָט געהאַט אַ טבע צו רוקן זיך איינזייטיק איבער אירע גראָ־אָפגע־שוירענע האָר פון קאָפּ. זי האָט אַרויסגעקוקט פון דעם פינצטערן קאָריդאָרל מיטן בלינדן אייגל דורך אַ ברייל, וואָס האָט געהאַט נאָר איין גלעזל און נאָך אַלץ הינעריש געפישטשעט:

— שוין דער „זמן" צו „גאָט פון אברהם?"

דערזען איר הולך, האָבן זיך ביידע צעכיכעט און געזאָגט:

— נאָך נישט דער „זמן", פערעלע! קיין איינציקער שטערן איז נאָך נישטאָ אויפן הימל!

פערעלע האָט זיך מיט איר אויסגעדאַרטן געשטאַלט פאַררוקט צוריק אין דער פינצטערקייט פון איינגאַנג אין איר אַלט האָלצערן הייזל. די צוויי חברטעס האָבן איבערגעטראָגן אויף איר דעם שמועס:

— געזען די מעליצער גבירטע? אָנגעשטופט מיט געלט, און לעבן לעבט דאָס — ערגער ווי דער גרעסטער אָרעמאַן. רייך ווי קורח און לעבט ווי אַ הונט אין אַ פינצטערער בודע. און קאָרג איז דאָס, ווי דער בייטשער טייוול, פאַרגינט זיך נישט דעם ביסן אין מויל אַריין. און אָנגעטון איז דאָס, אַז נאָר אויף די שונאים געזאָגט געוואָרן! אַזוי האָבן זיי באַארבעט די מענטשן פון שטעטל ביז ס׳איז צוגעפאַלן דער בין־השמשות און עס האָבן זיך באַוויזן שטערן אויפן הימל. עס האָט זיך דערהערט דער גלאָק פון דער טומאה, וואָס האָט מאָנאָטאָן אָנגעהויבן קלינגען פאַר די גויִם, זיי זאָלן זאָגן דעם פאַציעזש פון „עשפרע". די צוויי חברטעס האָבן זיך אויפגעשטעלט, אַריינגענומען די בענקלעך אין דער שוין טונקעלער שטוב, געזאָגט „גאָט פון „אברהם, פון יצחק און יעקב" און אָנגעצונדן די צוויי ליכטלעך צו אַ גליקלעכער פולער וואָך.

חיימל רעשטל־סוחר'ס הבדלה

נאָכן אָפּעסן שלוש־סעודות, זינגען די זמירות און בענטשן האָבן יידן זיך אָנגעהויבן זאַמלען אויפן שולפּלאַץ צווישן די בתי־מדרשים, געקוקט צום הימל, אויב ס'באַווייזן זיך שטערן און מען קאָן שוין דאַוונען דעם וואָכעדיקן מעריב און דערווייל האָט מען זיך געשטעלט אין רעדלעך כאָפן אַ שמועס וועגן פּאָליטיק און ״טעטלדיקע נייעס. ווען אויפן הימל האָבן זיך באַווייזן עטלעכע שטערן איז דער עולם אַריין אין דער שוין טונקעלער שול, אייליק געדאַוונט דעם וואָכעדיקן מעריב און גיך אַוועק אַהיים מאַכן הבדלה ביי צווי אָנגעצונדענע ליכטלעך, כדי צו מעגן פאַרייכערן אַ ציגאַר און נעמען זיך צו וואָכעדיקע באַשעפטיקונגען.

דער ערשטער סימן פון וואָכעדיקייט איז געקומען פון מאַרק, וווּ לייבעלע שטראָוס האָט געהאַט די בודקע מיט דער ״טראַפיק״: ציגאַרן, טיטון און אַנדערע אַרטיקלען צום רויכערן. געקומען דער ״זמן״, האָט ער אויפגעפראַלט די טירן און לאָדנס פון דער אַלצערנער בודקע און אַ ליכט האָט פאַרגאָסן דעם מאַרק. נאָך אים האָט זיך געעפנט די צווייטע בודקע דערנעבן, מיט סאָדע־וואַסער און צוקערוואַרג, און נאָך מער פאַרשטאַרקט דאָס וואָכעדיקע ליכט פון מאַרק. אַרום האָבן זיך געזאַמלט יידן, נאָך אין שבתדיקן לבוש אָבער מיט אַ וואָכעדיקן הונגער צום רויכערן און דור־שטיקע נאָכן טשאָלנט. זיי האָבן געטרונקען סאָדע־וואַסער און גערויכערט.

אין צווישן איז דער מאַרק געווארן אַלץ מער וואָכעדיק. בעלי־עגלות האָבן זיך געשטעלט מיט זייערע פערד־און־וועגעלע לעבן ישראל הערמאַלעס הויז איןווינקל פון מאַרק און באַגאַס, גרייט צו פירן פאַסאַזשירן צום צוג. פראַכטערס האָבן שוין אָנגעהויבן לויפן צו זייערע קליענטן וועגן באַשטע־לונגען אין טאָרנע, קראָקע, ריישע.

אין חסידישן בית־מדרש אָבער האָט נאָך אַלץ געהערשט דער שבת־דיקער בין־השמשות פון ״שעת רעוה דרעוה״ בעת דעם שלוש סעודות, וואָס ר' מענדעלע דער מעליצער רב האָט געפירט פאַרן עולם אַרום די

לאַנגע טישן. אין דער טונקלקייט האָבן זיי זיך געשאָקלט ווי די שאָטנס.

צום מערסטן האָט זיך מיט פרומער דביקות געשאָקלט ביים זינגען די זמירות חיימל ראָטוואַקס דער רעשטל־סוחר, ווי ער וואָלט געוואָלט איצטער אויסלאָדענען דעם גאַנצן יראת־שמיים און אַהבת־הבורא, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט ביי אים אין משך פון דער וואָך, ווען ער איז פאַרנומען געווען מיטן האַנדל, פאָרן אויף יאָרידן אין דער געגנט מיט זיינע רעשטלעך פון שניט־סחורה.

חיימל רעשטל־סוחר האָט נישט געהערט צו די לומדים און אויך נישט צו די מיטלמעסיקע לערנער פון שטעטל, דערפאַר אָבער האָט ער מער ווי אַלע געברענט מיט יידישקייט און פרומער קנאות. אויסגערעדט אויף די ציוניסטישע אַפּיקורסים אָסור לדבר און אויך נישט געשוינט די בית־מדרש בחורים „צו גאָט און צו לייט", וואָס יידישקייט איז פאַר זיי נאָר כדי צו טאָן אַ רייכן שידוך מיט אַ גרויסן נדן. ער האָט אויך געמוסרט די בעלי־בתים, וועלכע פאַרנעמען זיך מיט דער בית־יעקב־שול, אַז זיי טוען גאָרנישט קיין מצווה דערמיט, נאָר פאַרקערט, זיי פירן איבער כשרע נשמות אין רשות פון שׂטן, רחמנא לצלן. אין זיין אייגענער שטוב האָט ער זיך קעגנגעשטעלט זיין ווייב, וועלכע האָט באַגערט צו שיקן אירע צוויי מיידלעך אין דער בית־יעקב־שול. אָבער וען זיין עלטערע טאָכטער דבורה איז אַ ביסל אונטערגעוואַקסן און דערשמעקט דעם ריח פון דער ציוניס־טישער באַוועגונג, האָט זי זיך בגניבה אַרײַנגעכאַפּט אַהין צו לייענען אַ ביכל פון דער ביבליאָטעק און הערן די ציוניסטישע שמועסן, וואָס האָבן זי שטאַרק אינטערעסירט, זי האָט אויסגענוצט די צייט פון שבת פאַר נאָכט, וען איר פאָטער איז געווען פאַרנומען ביים מעליצער רב בעת שלוש־סעודות און זי איז אַוועק אין פאַראיין. זי האָט אָבער געהיט זיך צו קומען אַהיים איידער איר פאָטער מאָכט די הבדלה, כדי ער זאָל פון גאָרנישט וויסן.

איין מאָל האָט זיך אָבער געמאָכט, אַז זי האָט זיך פאַרגעסן, און ביז וואָס וועט איר פאָטער געקומען אַהיים פון בית־מדרש. ער האָט אָנגעגאָסן דעם כוס מיטן וויין צו מאָכן הבדלה, און פלוצלונג זיך געכאַפּט אַז דבורה איז נישטאָ. ער האָט נישט געוואָלט מפסיק זיין מיט רייד, האָט ער געמומען ברומען: „נו, דבורה, הבדלה!" און געזוכט אַרום, אפשר גע־

פינט זי זיך ערגעץ אין אַווינקל פון שטוב. זיין עלטערער זון נח, אַ פרומער בחור פון בעלזער שטיבל, האָט איצט פאַרשטאַנען, וואָס זיינע חברים האָבן אים אַ מאָל פאַרגעוואָרפן: „דיין שוועסטער אַ פאַראיין־מיידל" און אַ זאָג געטאָן:

— זיכער אין פאַראיין! חיימל ראָטוואַקס האָט זיך אָנגעצונדן מיט גרויס כעס, פאַרגעסן וועגן דער הבדלה און גענומען שרייען:

— וואָס, מיין טאָכטער אין פאַראיין? צו דעם וועל איך נישט דער־לאָזן! גאָט זאָל שומר ומציל זיין!

ער האָט געלאָזט שטיין דעם כוס מיטן ווײַן אויפן טיש, געלאָפן צום פאַראיין און אַריינקומענדיק אַהין נישט אויפגעהערט שרייען:

— דבורה, וווּ איז מיין דבורה?

ווען זיי האָבן דערזען חיימל רעשטל־סוחר אין דער חסידישער בעקעשע מיטן שטריימל אויפן קאָפּ, האָבן די יינגלעך און מיידלעך זיך אַ כאַפּ אויף געטאָן פון זייערע ערטער, געשטעלט זיך אַרום אים ווי אַ לעבעדיקע וואַנט, כדי צו פאַרשטעלן זיין טאָכטער. זי האָט געעפנט דאָס פענצטער און אַ שפּרינג געטאָן אין טונקעלן דרויסן.

צעשטערטע חלומות

אין די יאָרן 25—1924, בעת דעם אַנטיסעמיטשן קורס פון פּוילישן פּינאַנס־מיניסטער גראַבסקי, ווועלכער האָט באַשלאָסן צו שלאָגן די יידן איבער די קעשענעס און רייסן פון זיי גרויסע שטייערן, האָט זיך אין מעליץ שטילערהייט אָרגאַניזירט אַ גרופּע בעלי־בתים צו פּאָרן קיין ארץ־ישׂראל און שאַפן דאָרט אַ קאָלאָניע מיטן נאָמען „נחלת מעליץ".

אַ גרויסער טייל פון די דאָזיקע בעלי־בתים זענען געווען יידן פון די אָרומיקע דערפער, ווועלכע האָבן אַ מאָל געהאַט אייגענע לאַנדווירטשאַפטן, באַאַרבעט די פעלדער, געהאָדעוועט בהמות און עופות — אַזוי ווי דאָס האָבן געטאָן אַלע פויערים אַרום. איז אָבער געקומען דער צעבושעוועטער אַנטיסעמיטיזם נאָכן אַנטשטיין פון דער פּוילישער מדינה און כוליגאַנעס האָבן ביי זיי נישט אין מאָל אויסגעהאַקט די שויבן. די יידן האָבן מורא געקריגן צו ווינען אין דאָרף צווישן די פּיינטלעכע פּוילישע פויערים און אָנגעהויבן פאַרקויפן זייערע פאַרמעגנס צו די „אַמעריקאַנער" פויערים, ווועלכע האָבן אין דער צייט פון דער עסטרייכישער הערשאַפט פאַר דער ערשטער ווועלט־מלחמה עמיגרירט קיין אַמעריקע, אַרויפגעאַבערעט זיך צו אַ געוויסן קאַפּיטאַל, און נאָך דער אַנטשטייונג פון דער פּוילישער מדינה — אומגעקערט זיך קיין פּוילן, כדי צו לעבן אין זייער „אויטשיזנע"; זיי האָבן אויסגענוצט די שווערע לאָגע פון די יידן אין דערפער אָפּצוקויפן פון זיי די ווירטשאַפטן פאַר אַ נידעריקן פּריים.

אַ טייל פון די דאָזיקע דאָרפישע יידן האָבן עמיגרירט צו זייערע קרובים מעבר לים. אַנדערע האָבן זיך באַזעצט אין מעליץ ווו זיי האָבן זיך גענומען צום האַנדל אָדער געהאַלטן דאָס באַקומענע געלט און געוואַרט אויף אַ געלעגנהייט צו אינוועסטירן דאָס אין עפּעס אַן אונטערנעמונג. ווען עס איז אויפגעקומען דער פּלאַן צו שאַפן אַ קאָלאָניע אין ארץ־ישׂראל, האָבן זיי אָנגעכאַפּט זיך אַן דעם מיט ביידע הענט און געווען גרייט צו פאָרן אַהין.

אָרגאַניזירט די דאָזיקע יידן און אויך אַנדערע פאַרמעגלעכע בעלי־

בתים, אַלט־געוועסענע אין שטעטל, האָט הערשל מילבויער, אַ יונגער־מאַן אין די דרייסיקער יאָרן, אין אַ יידישן לבוש מיט אַ צוגעפּוצט בלאָנד בערדל אויפן מזרחיסטישן שטייגער. געדאַוונט האָט ער שבת אין דער טשאָרטקאָווער קלויז, ווו די מתפּללים זענען געווען על פּי רוב רייכע בעלי־בתים.

געשטאַמט האָט הערשל מילבויער פון דאָרף קזשעמענץ, מעליצער פּאָוויאַט, דאָרט האָבן זיינע עלטערן געפּירט אַ גרעסערע לאַנדווירטשאַפט און אים, ווי אַן אויסנאַם פון אַלע אַנדערע קינדער, געשיקט קיין טאָרנע אין אַ חסידישער ישיבה. פון דאָנען איז ער אַוועק לערנען אין אַ ישיבה אין קראָקע. דאָ האָט ער זיך באַקענט מיט חברים פון דער מזרחי־אַרגאַני־זאַציע, ווו ער איז אַ ביסל „אָפּגעזענקט" געוואָרן פון זיין חסידישן שטייגער. ער האָט געקירצט דעם לאַנגן לבוש, פּאַרקעמט די פּיאות הינטערן אויער, אַרומגעשוירן זיין בערדל און גרייט געווען ווי אַ חלוץ צו פּאָרן קיין ארץ־ישראל. אָזוי ווי זיינע עלטערן אָבער זענען געווען קעגן דעם האָט ער געטאָן אַ שידוך מיט אַ גרויסן נדן און געמאַכט זיך אַ שניטגעשעפט אינעם שטעטל טאָרנאָבזשעג, פון וועלכן ס׳האָט געשטאַמט זיין פּרוי און אירע עלטערן. נישט קאָנעדיק ביישטיין די קאָנקורענץ פון די דאָרטיקע שניט־קרעמער, וועלכע האָבן פּאַרכאָפּט אַלע פּויערישע קליענטן, האָט ער ליק־ווידירט זיין שניטקראָם און איז צוריקגעקומען קיין מעליץ. דאָ האָט ער געדונגען אַ געשעפט אין לייזער גראָס הויז, אינעם ווינקל צווישן דעם מאַרק און מאַלי רינעק, אַ ביסל דערווייטערט פון אַלע אַנדערע שניט־געשעפטן — דאָס מאָל האָט ער שוין נישט געוואָלט קיין קאָנקורענטן אַרום זיך. נאָכן אייַנקויפן שניט־סחורה אין טאָרנע און קראָקע סיי פּאַר־געלט און סיי אויף וועקסלען האָט ער עס אויסגעלייגט אויף די פּרישע־געמאַכטע פּאָליצעס און געוואָרט אויף קונים, אָבער ער האָט ווידער נישט מצליח געווען.

עס איז געקומען די צייט פון גראָבסקיס הויכע שטייערן. אַ טייל מעליצער סוחרים, וואָס האָבן באַנקראָטירט, זענען אַדורכגעקומען מיט זייערע ליפעראַנטן אויף פּופּציק פּראָצענט פון די נישט־געצאָלטע וועקסלען און האָבן ווייטער געהאַנדלט. הערשל מילבויער האָט נישט געהאָט קיין

אַנדער ברירה און איז אויך געגאַנגען מיטן זעלבן וועג. זעענדיק אָבער, אַז סיי ווי וועט ער נישט קאָנען דערהאַלטן זיין שניטגעשעפט, האָט ער באַשלאָסן צו ליקווידירן עס און צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. דעמאָלט האָט ער אַרגאַניזירט די גרופּע מעליצער יידן, וועלכע זאָלן שאָפן אַ קאָלאָניע אין ארץ־ישראל.

מיט דער הילף פון לייב סאַלפעטער, אַ וויכטיקער ציוניסטישער עסקן אין קראָקע, האָט מען אין דער צענטראַלע פון קרן־קימת אוסגעפועלט צו באַקומען אַ געוויסן שטח באָדן אין עמק יזרעאל, פאַר דער צוקונפטיקער קאָלאָניע.

אויפן וועג צוריק פון קראָקע האָט הערשל מילבויער געטראָפן אין וואַגאָן פון דעם צוג יצחק קלאַגסברון און פאַרבונדן מיט אים אַ שמועס. עס איז געקומען צו רייד וועגן ארץ־ישראל און הערשל מילבויער האָט אַרויסגענומען פונעם בוזעמטאַש די ליסטע פון דער מעליצער גרופּע, וואָס דאָרף גרינדן אין ארץ־ישראל די קאָלאָניע „נחלת מעליץ" און עס געוויזן יצחקן. יצחק איז פון גרויס באַגייסטערונג אַזש אויפגעשפרונגען פון אָרט און טרערן זענען געקומען אים אין די אויגן. ער האָט אַ זאָג געטאָן:

— אויב אַזוי, שרייב מיך אויך אַריין אין דער ליסטע צו פאָרן אין הייליקן לאַנד!

הערשל מילבויער האָט אים צוליב געטאָן און געזאָגט:

— איצט דאָרף מען נאָר שיקן עמעצן פון די מעליצער קיין ארץ־ישראל, אונטערצושרייבן דעם קושאַן איבערצונעמען דעם שטח באָדן דאָרט פאַר דער קאָלאָניע, אָבער דערווייל האָב איך נישט דעם פּאַסיקן מענטש, וואָס זאָל אין דער נאָענטסטער צייט דאָס קאָנען טאָן.

יצחק האָט אַ טראָכט געטאָן און געזאָגט:

— אַזוי ווי איך דאָרף סיי ווי פאָרן געשעפטלעך קיין ווין, נישט ווייט פון דעם פאָרט טריעסט, וואָלט איך גאַנץ גערן געפאָרן אויך קיין ארץ־ישראל דאָס צו דערלידיקן.

די ליבע צום הייליקן לאַנד און דעם באַגער דאָרט זיך צו באַזעצן האָט יצחק קלאַגסברון געירשנט פון זיין פאָטער, ר׳ שמעולע קלאַגסברון, וועלכער איז געווען אַ למדן און אַ גרויסער חסיד. ער האָט זיך פאַרנומען

סיי מיט פלפול, סיי מיט סתרי־תורה און ביאת־המשיח און אויך אַריינ־
געקוקט אין די הייליקע ספרים פון ר׳ יהודה הלוי און אַנדערע. דאָס אַלץ
האָט פאַרשטאַרקט זיין השתוקקות צו באַזוצן זיך אין הייליקן לאַנד. נאָך
מער פאַרשטאַרקט יצחקס ליבע צום הייליקן לאַנד האָט אַ קרוב פון ארץ־
ישראל, וועלכער איז געווען אַ שליח כולל גאַליציע צוזויפצונעמען דאָס
צדקה־געלט פון די ר׳ מאיר בעל־הנס־פושקעס. אָט דער ארץ־ישראל־ייִד
פלעגט קומען יעדן זומער צו גאַסט צו יצחקס פאָטער קיין באַרווע, נישט
וויט פון מעליץ און צוזאַמען האָבן זיי עוסק געווען אין חסידות, בעיקר
אין די סתרי־תורה פון די הייליקע צפתער מקובלים און אין חשבון וועגן
דער צייט פון ביאת־הגואל במהרה בימינו.

שבת ביים טיש האָט דער גאַסט פון הייליקן לאַנד דערציילט סיפורי־
נפלאות פון די הייליקע ערטער דאָרט, וועגן די הויכע בערג אַרום ירושלים,
וועגן די גרינע טאָלן אַרום דעם טייך ירדן און וועגן ים כינרת, וואָס שפּילט
אויף זיינע פאַרבן צום בלויען הימל, ווי דער רעגנבויגן. ווי קליין און
דאָר ס׳איז געווען דאָס ארץ־ישראל־ייִדל, אָבער אַ כוח־הדיבור האָט ער
געהאַט מיטצורייסן די צוהערער ביז צום פאַרגעסן זיך אין באַגייסטערונג
פאַר דער שיינקייט, מיט וועלכער הקדוש־ברוך־הוא האָט געבענטשט דאָס
הייליקע לאַנד.

נאָכן אויסהערן די שילדערונגען פון דער שיינער טבע אינעם הייליקן
לאַנד, פלעגט יצחק, גייענדיק איבער די גרינע פעלדער און לאַנקעס פון
זיין פאָטערס גוט, האָבן דעם איינדרוק, אַז ער געפּינט זיך צווישן די גרינע
טאָלן אַרום דעם ירדן, וואָס גיסט אַריין זיינע שטראָמיקע וואַסערן אינעם
ים־כינרת.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן אָבער איז ער געוואָרן אַן איידעם אויף
קעסט ביי יאָסלע פאָדאָוועריז דעם פעדערן־סוחר אין מעליץ. ער איז
אַריינגעצויגן געוואָרן אין דעם מסחר, געפאָרן איבער די אַרומיקע שטעט
און שטעטלעך אינקויפן ביי די הענדלער פעדערן פון געגנדז און קאָטשקעס
און ביי שוחטים אין די שעכטהייזלעך — די פעדערן פון הינער, הענער
און אינדיקעס. דעמאָלט האָט ער אין גאַנצן פאַרגעסן אין זיין אַמאָליקער
באַגייסטערונג פאַרן הייליקן לאַנד. ווי ביי אַלע מעליצער חסידישע יידן,

איז ארץ־ישׂראל אויך ביי אים געווען אַ חלק פון עולם הבא נאָך ביאת המשיח און תחית המתים.

די באַלפור־דעקלאַראַציע אין סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, און די אַנטיסעמיטישע עקסצעסן קעגן יידן נאָכן אַנטשטיין פון דער פויילישער מדינה, האָט ביי יצחק קלאַגסבּרון אויפגעוועקט דעם געדאַנק וועגן פאָרן קיין ארץ־ישׂראל. די באַלפור־דעקלאַראַציע האָט אין זיינע אויגן אויסגעזען ווי אַן אתחלתא דגאולה אין משיחס צייטן, און די פאָגראָמען אויף יידן — ווי מ׳וואָלט מן השמים געטריבן די יידן זיי זאָלן אַנטלויפן פון גלות אין הייליקן לאַנד.

אָבער וועָן ער איז געקומען צום סטיטשינער רב אין טאָרנע, וועמענס חסיד ער איז געווען, און שבת ביי זיין טיש האָט ער געהערט זיין תורה געמישט מיט אַ פייערדיקער קעגנערשאַפט צום ציוניזם מיט „זייער פאַלעסטינע״, וואָס האָלט אויף דאָס קומען פון גואל צדק און פון דער גאולה שלימה — האָט יצחק שוין נישט געווּסט ווי אַזוי צו קלערן וועגן דעם. פון איין זייט האָט אים געצויגן די ליבע צום הייליקן לאַנד, וואָס יידן האָבן אָנגעהויבן בויען און פון דער צווייטער זייט האָט זיין רבי געשאָטן פּעך און שוועבל אויף דעם אַלעם. סוף כל סוף איז ער געקומען צום אויספיר, אַז די ציוניסטן זענען טאָקע אַפּיקורסים, מחללי שבת, זיי טאָנצן „שטיוול מיט שיך״ אין זייערע פאַראיינען, אָבער ארץ־ישׂראל בויען זיי מיט שוויין און מסירת נפש, און אַז יידן וועלן אויפבויען דאָס הייליקע לאַנד, וועט אויך משיח קומען.

איין מאָל האָט ער אויף דער באַן־סטאַציע אין מעליץ געזען די גרויסע התלהבות ביים באַגלייטן עטלעכע חלוצים, וועלכע זענען אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישׂראל, זייער זינגען און טאָנצן. דאָס האָט אים אַזוי מיטגעריסן, אַז ער האָט געטראָכט: הלוואי העלפט מיר גאָט, איך זאָל אויך האָבן די זכיה צו פאָרן אין הייליקן לאַנד. זיינע געפילן און מחשבות וועגן ארץ־ישׂראל האָט יצחק פאַר קיינעם נישט אַנטפּלעקט. ער האָט געזען, אַז זיין חסידישע סביבה באַציט זיך צו דעם אַלעם פיינטלעך, אָדער אין בעסטן פאַל — גלייכגילטיק, אַזוי ווי גאָרנישט וואָלט פאַרגעקומען אין ארץ־ישׂראל. אַחוץ רכילות און שלעכטע רייד וועגן דעם אויפבויוועלק דאָרט האָט ער אין

חסידישן בית־מדרש נישט געהערט. האָט ער דעריבער באַשלאָסן שווייגן און נישט רעדן דערפון.

אָבער וועָן ער האָט געלייענט אין צייטונג וועגן אַ גרויסן אויסגעלייזטן שטח באָדן אין ארץ־ישראל, וווּ מען בויט אַ וויכטיקע אונטערנעמונג, האָט דאָס אים אַזוי שטאַרק געפרייט, אַז ער האָט זיך נישט געקאָנט באַהערשן פון טיילן זיך מיט זיינע געפילן און דערציילן עמעצן וועגן דעם. שבת ביים דאָוונען אין חסידישן בית־מדרש האָט ער דערזען זיין קרוב און פרייַנד משה לייב פרייַדענפעלד, וועלכער האָט געהאַט אַ געשעפט פון ביכער און פּוילישע צייטונגען, וועלכע ער פלעגט לייענען. אים האָט זיך אויסגעוויזן אַז שטילערהייט האָט יענער אויך די זעלבע סימפּאַטיעס צום יידישן אויפבוי פון ארץ־ישראל. ער האָט פאַרגעסן, אַז משה־לייב איז אַ בעלזער חסיד און זיין רבי איז אַ שאַרפער קעגנער פון אַלץ, וואָס האָט אַ שייכות צו די ציוניסטן און אַנגעהויבן צו אַנטפּלעקן פאַר אים זיינע מחשבות וועגן ארץ־ישראל.

משה לייב פרייַדענפעלד האָט אים אַנגעקוקט און מיט אַ בייסיק געלעכטערל אַ זאָג גטעאָן:

— וואָס, יצחק, ביסט פון זינען אַראָפּ? געווארן אַ ציוניסט גאָר? גאָט זאָל שומר ומציל זיין!

געזאָגט האָט ער דאָס מיט אַזאַ שאַרפן טאָן, אַזש דער עולם אַרום האָט זיך אַרומגעקוקט, נייגעריק צו הערן וועמען ער מיינט דאָס.

זינט דעמאָלט האָט יצחק פאַר קיינעם זיך מער נישט פאַרטרויט מיט זיינע מחשבות וועגן ארץ־ישראל, ביז ער האָט זיך געטראָפן אין צוג מיט הערשל מילבויער און געהערט פון אים די נייעס וועגן דעם פּלאַן צו שאַפן אַ קאָלאָניע אין ארץ־ישראל מיטן נאָמען „נחלת מעליץ".

ער איז געקומען אַהיים פון זיין רייזע און געוואָלט דערציילן פאַר זיין ווייב אַלץ וועגן דעם פּלאַן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. ער האָט אָבער נישט געווואוסט, ווי אַזוי זי וועט דערויף רעאַגירן, האָט ער אַנגעהויבן מיטן דער־ציילן די נייעס פון דער צייטונג — וועגן גערער רבינ, וועלכער אַרגאַניזירט אַ גרופּע פון זיינע חסידים צו בויען אַ קאָלאָניע אין ארץ־ישראל און

אַנדערע גוטע נייעסן וועגן היליקן לאַנד. איטעלע זיין ווייב האָט דאָס אַלץ גלייכגילטיק אויסגעהערט און צום סוף אַ זאָג געטאָן:

— וואָס גייען מיך אָן די אַלע מעשיות? דער עיקר, ווי אַזוי דער־ליידיקט מען אונדזערע אייגענע זאַכן? — און דער שמועס איז אַריבער צו די היימישע געשעפטן.

צו מאָרגנס האָט יצחק ווידער פאַרפירט אַ שמועס מיט זיין ווייב וועגן ארץ־ישראל און געוואָלט אַלץ קומען צו רייד וועגן דעם פּלאַן צו שאַפן אַ מעליצער קאָלאָניע אין ארץ־ישראל, וווהין ער דאַרף פאָרן וועגן דעם, אויסנוצנדיק זיין רייזע קיין ווין, אָבער יעדעס מאָל האָט זיין ווייב אָפּגע־וועגדט דעם שמועס אויף אַנדערע היימישע זאַכן, וואָס מען דאַרף דער־ליידיקן. ביז ער האָט איינגעזען, אַז ער וועט דאָס דאַרפן קלאָר און אָפן זאָגן. האָט ער אָנגעהויבן מיטן אַנטיסעמיטיזם, מיט די הויכע שטייערן. ווי וועט מען דאָס אַלץ קאָנען אויסהאַלטן? דאָן איז ער אַריבער צו דעם שלעכטן אינפלוס אויף זייערע קינדער, וועלכע קומען אַריין אין פּעדערן־סקלאַד אַכטונג געבן אויף די קלויבערינס און די בחורים וואָס פּאַקן די פּעדערן, און זיי הערן זיך אָן ניבול־פּה, אַחוץ דעם שטויב, וואָס זיי אָטעמען אַריין אין זיך און איז אַזוי שעדלעך פאַר זייער געזונט. דעריבער וואָלט אפשר גלייכער געווען פאַר זיי צו געפינען זיך אויף דער ריינער און גוטער לופט צווישן פּעלדער און געטנער פון אַ יידישער קאָלאָניע אין ארץ־ישראל. איטעלע זיין ווייב האָט נישט פאַרשטאַנען וועגן וואָס אים גייט און אָנגעקוקט אים אַזוי, ווי ער וואָלט געוועדט „פון וועג" און געזאָגט:

— וואָס טויגן מיר די נאַרישקייטן: העטעך, פּעטעך! קאָלאָניע, שמאָ־לאָניע! אַ שאָד די צייט פאַר אַזעלכע מעשיות!

געזען, אַז מיט די אַלע רייד וועט ער גאָר נישט אויפטאָן ביי איר, האָט ער מיט אַ מאָל איר אַלץ דערציילט וועגן זיין פּלאַן. אָבער זי האָט אים נאָך אָנגעקוקט מיט פאַרווונדערונג און נישט פאַרשטאַנען וועגן וואָס ער רעדט. יצחק האָט מיט דער גאַנצער קלאָרקייט איר דערקלערט דעם פּלאַן צו שאַפן אַ קאָלאָניע אין ארץ־ישראל, און היות ווי ער פאָרט סיי ווי געשעפטלעך קיין ווין, וועט ער שוין אין איין וועגס פאָרן קיין ארץ־ישראל איבערצונעמען דעם באָדן פאַר דער מעליצער קאָלאָניע.

אַז איטעלע האָט געהערט די קלאַנג רייד פון איר מאַן, האָט זי נישט געווּסט וואָס צו טאָן: ווייַנען אָדער לאַכן. זי האָט אַ ווייַלע צעמישט געשווּיגן און דאַן אַ זאָג געטאָן:

— משוגע געוואָרן? פֿאַרן קיין פֿאַלעסטינע, האַקן שטייַנער, כאָווען בהמות מיט הינער אַזוי ווי די באַבעס אין דאַרף? מ׳דאַרף דאָך זיין משוגע דאָס צו טאָן!

יצחק האָט זי באַרויִקט און געטראַכט בייַ זיך: אַ ייִדענע בלייבט אַ ייִדענע. וואָס פֿאַרשטייט זי דען וועגן ארץ־ישראל, וועגן אהבת־ציון און וועגן אַ נאַציאָנאַלער היים פֿאַר ייִדן? ער איז אַבער געווען בייַ זיך זיכער, אַז צו ביסלעך וועט ער זי געווינען פֿאַר זיין פֿלאַן. איטעלע זיין ווייַב האָט אָבער אַנדערש געטראַכט. זי האָט אויסגעהערט די שיינע רייד און מעשיות וועגן ארץ־ישראל און באַשלאָסן אַלץ צו טאָן, עס זאָל דערצו נישט קומען. זי האָט געווּסט, אַז איר מאַנס רבי, דער סטיטשינער רב אין טאָרנע, איז קעגן די ציוניסטן און „זייער פֿאַלעסטינע", און זייַנדיק אין טאָרנע געשעפטלעך, איז זי אַוועק צום רבין מיט אַ קוויטל, אין וועלכן זי האָט געבעטן דעם גבאי אַריינצושרייַבן אַ בקשה וועגן אַ רפואה שלימה פֿאַר איר מאַן.

איבערגעלייענט דאָס קוויטל, האָט דער סטיטשינער רב איבערגעפרעגט, וואָס דאָס איז פֿאַר אַ מחלה. איטעלע האָט אויסגעבראַכן מיט אַ געווייַן און דערציילט דעם רבין אַלץ, וואָס יצחק האָט בדעה צו טאָן.

דעם רבין האָט דאָס גאָר שטאַרק פֿאַרדראָסן און אַ זאָג געטאָן:

— זאָל גאָט שומר ומציל זיין! מיט השם יתברכם הילף וועט גאָרנישט ווערן פון דעם אַלעם.

זי איז געווען זיכער, אַז די רייד פונעם רבין וועלן מקויים ווערן, האָט זי זיך באַרויִקט און קומענדיק אַהיים פון טאָרנע האָט זי גאָרנישט דער־ציילט וועגן איר באַזוך בייַם רבין און אויך נישט געשטערט יצחקן גרייטן זיך צו דער רייזע קיין ווין וווּ ער האָט געדאַרפט זיך אָפּרעכענען מיט אירע בריידער פֿאַר די פּעדערן וואָס מ׳האָט צו זיי געשיקט אויף עקספּאָרט, און לויט זיין פֿלאַן — צו פֿאַרן פון דאָרט קיין ארץ־ישראל. זי האָט אים

נאָר כסדר געגעבן צו פּאַרשטיין, אַז פּאַר אַזאַ רייזע דאַרף אַ חסידישער יידּ נעמען אַ ברכה פון זיין רבין.

האָט יצחק בייַ זיך געטראַכט: פּאַר וואָס טאַקע נישט? סיי ווי פּאָרט ער דורך טאָרנע, ווו ער דאַרף דערליידיקן געשעפּלטעכע ענינים, וועט ער שוין אין איין וועגס גיין צום סטיטשינער רבי זיך געזעגענען.

סטוטשינער רבי מיט יאָשע ליפשיץ

אין טאָרנע אויפן וועג קיין ווין האָט יצחק קודם כל דערליידיקט זיינע געשעפּטלעכע ענינים און געקויפט אַ בילעט אין „אַרביס" צום שנעלצוג, וואָס פּאָרט אָוונטצייט איבער טאָרנע קיין ווין. עס איז אים געבליבן נאָך גענוג צייט ביז פּאַר נאַכט, האָט ער זיך געלאָזט גיין צום רבין, אָנגעשריבן דורכן גבאי אַ קוויטל און אַרומגעוויקלט זיך מיטן גאַרטל, ווי עס פּאַסט ביים אַרייַנגיין מיטן קוויטל צום רבין.

געלייענט דאָס קוויטל, וואָס יצחק האָט געלאָזט אָנשרייבן וועגן אַ ברכה והצלחה צו זיין וועג אין הייליקן לאַנד, האָט דער רבי אַראָפגענומען זיינע ברילן און בייז אַ זאָג געטאָן:

— קיין פאַלעסטינע גאָר? באַזעצן זיך דאָרט און מיטשלעפּן נאָך מעליצער יידן? זאָג איך דיר, אַז דו זאָלסט דאָס נישט טאָן, חס וחלילה!

יצחק האָט אָנגעהויבן זיך פּלאָנטערן מיט זיינע רייד, פאַרענטפערן זיך און באַרויקן דעם רבין: קודם, פאָרט ער איצט קיין ווין צו זיינע שוואָגערס וועגן געשעפטלעכע ענינים, און וואָס שייך ארץ־ישראל, איז ער בלויז אַ שליח פון אַ גרופּע מעליצער יידן, וואָס ווילן פאָרן און שאַפן דאָרט אַ קאָלאָניע.

געהערט וועגן דער קאָלאָניע, איז דער רבי גערוּאָרן נאָך מער אין כעס. מיט אַ געבייזער אין קול האָט ער נאָך אַ מאָל געזאָגט:

— איך הייס נישט פאָרן!

ער איז אויפגעשטאַנען פון זיין רבנישער שטול, אַריין אין זיין חדר־מיוחד און פאַרקלאַפּט הינטער זיך די טיר.

יצחק איז אַ ווייַלע געבליבן צעטומלט, נישט געווּסט וואָס צו טאָן, ביז ער האָט זיך דערמאָנט אין דעם שנעלצוג, וועלכן ער קאָן פאַרשפּעטיקן. ער האָט אומגעקוקט זיך אַרום, און נישט געזען מער דעם רבין — איז ער מיט שנעלע טריט אַוועק צו דער באַן־סטאַציע און אַרויף אויפן שנעלצוג קיין ווין.

דער סטיטשינער רב האָט איינגעזען, אַז יצחק האָט פאָרט בדעה צו פאָרן שאַפן די קאָלאָניע אין פאַלעסטינע און גורם זיין דערמיט, אַז אויך אַנדערע יידן פון מעליץ זאָלן זיך דאָרט באַזעצן, און ווער ווייס וויפל פון זיינע חסידים פון מעליץ ער וועט מיטשלעפּן אַהין. אויב אַזוי דאַרף מען זען איידער וואָס־וועג צעשטערן דעם גאַנצן פּלאַן.

ער האָט גערופן זיין גבאי און אי־בערגעגעבן אים דעם ענין צו דערלייַדיקן. נאָכן דאַוונען מנחה־מערב האָט דער גבאי זיך באַראַטן מיטן רבינס מקורבים, וועלכע האָבן גאָנץ גוט געקענט יצחק קלאָגסבערון פון מעליץ און אויסגעאַרבעט צוזאַמען אַ פּלאַן, ווי אַזוי דאָס צו מאַכן. באַלד צו מאָרגנס אין דער פרי האָבן זיי געשיקט וועגן דעם אַ שליח צו אברהם

געטינגער אין מעליץ, וועלכער האָט געשטאַמט פון סטיטשין און איז געווען אַ גרויסער חסיד פון סטיטשינער רבין. ער איז אויך געווען אַ פעדערן־סוחר, געווויינט בשכנות פון יצחק קלאַגסבורון און זייערע ווייבער זענען געווען גאָר באַפרייַנדט.

אויסגעהערט דעם שליח — אַ טאַרנער בעל־הבית און אַ שטאַרקן חסיד פון רבין, — האָט ער געשיקט זיין וויב אסתר־לאה בעטן איטעלען, זי זאָל תיכף אַהערקומען. געהערט פון אסתר־לאה וועגן אַ שליח פון סטיטשינער רב איז איטעלע געווען שטאַרק צופרידן. זי האָט פאַרשטאַנען דעם גאַנצן ענין און גייענדיק צו אברהם געטינגער האָט זי שוין געהאַט אַ פאַרטיקן פלאַן.

זי האָט אויסגעהערט דעם שליח פון רבין מיט אַלע זיינע פרומע רייד וועגן פאַלעסטינע, וואָס האָלט אויף משיחס קומען און די גאולה שלימה פאַרן כלל־ישראל, און אַז די אַלע, וואָס פאָרן דאָרט, וועלן האָבן אַ פינצ־טערן סוף — האָט איטעלע אָנגעשריבן אַ טעלעגראַמע צו אירע שוועסטער און ברידער אין ווין אָפּצוהאַלטן יצחקן פון ווייטערדיקן פאָרן — און אַ בריוו איז אין וועג.

נאָכן אַוועקשיקן די טעלעגראַמע, האָט זי אָנגעשריבן אַ בריוו פול מיט תחנונים צו אירע שוועסטער און ברידער, זיי זאָלן יצחקן אָפּהאַלטן פון פאָרן קיין פאַלעסטינע. זי האָט אויך געשריבן וועגן דער קעגנערשאַפט פון סטיטשינער רבי. ער האָט געזאָגט, אַז דאָס וועט זיין אַן אומגליק פון דער גאַנצער משפחה, גאָט זאָל אָפּהיטן!

די שוועסטער און ברידער מיט זייערע משפחות אין ווין זענען זיך צונויפגעקומען באַאַרבעטן יצחקן, ער זאָל טאָן לויט זיין וויבס געבעט און לויט דעם רצון פון זיין רבין.

— ביסטו דאָך אַ חסידישע ייִד — האָבן זיי געטענהט צו יצחקן און נישט קיין ציוניסט, וואָס דאַרפסטו עפּעס פאָרן קיין פאַלעסטינע? זאָלן דאָס טאָן ייִנגערע פון דיר, חלוצים אָדער קאָפּיטאַליסטן, וועלכע האָבן גרעסערע מעגלעכקייטן.

זיי האָבן אָזוי לאַנג אַריינגערעדט אין יצחקן ביז זיי האָבן געפּועלט.

ביי זיך אָבער האָט ער געטראַכט אָפצולייגן די זאַך אויף שפּעטער, ביז ס׳וועלן זיך אַ ביסל באַרויקן די געמיטער.

איז אָבער דער שליח פון סטיטשינער רב זייענדיק אין מעליץ אַריין אויך צום מרא־דאתרא און אים איבערגעגעבן, וואָס עס קומט פאַר הינטער זיינע פלייצעס אין שטעטל, אַז אַ גרופּע פון פאַרמעגלעכע בעלי־בתים ווילן שאַפן אַ קאָלאָניע אין פּאַלעסטינע און זיך דאָרט באַזעצן. היתכן, ער זאָל צו דעם דעלאָזן?

האָט דער מעליצער רב מיט זיינע נאָענטע חסידים געמומען חוקר ודורש זיין דעם ענין, און געוואָר ווערנדיק ווער עס זענען דאָס די דאָזיקע לייט, געמומען זיי באַווירקן מיט כל מיני דיבורים, נישט צו לאָזן זיך אויף אַזאַ גליטשיקן וועג, וואָס וועט זיי נישט ברענגען קיין שום גוטס, נאָר פאַר־קערט. בקיצור, דער גאַנצער פלאַן איז זיך צעפאַלן און דער שיינער חלום וועגן אַ מעליצער קאָלאָניע אין ארץ־ישראל איז צעשטערט געוואָרן.

צדקה און גמילת־חסדים

זינט אַלע צייטן איז דאָס יידישע מעליך באַקאַנט געווען ווי אַן אָרט פון צדקה און גמילת־חסדים, ווו אַיינער האָט געהאָלפן דעם צווייטן נישט צו פאַלן אין תהום פון דלות און נויט.

אין שטעטל איז אַרומגעגאַנגען אַ ווערטל: „אין מעליך לאָזט אַיין יִיד דעם צווייטן נישט לעבן און אויך נישט שטאַרבן". דאָס האָט געמיינט, אַז אין מסחר קאָנקורירט אַיינער מיטן צווייטן, אָבער וואָס שייך צדקה, לאָזט מען דאָ קיינעם, חלילה, נישט אויסגיין פון הונגער. אין מעליך זענען געווען פאַרשידענע חברות: „תומכי עניים", „מתן בסתר", „ביקור חולים", „הכנסת כלה" און נאָך אַנדערע חברות און „צדקה־קלאַפערס". די וויכ־טיקסטע אינסטיטוציע פאַר צדקה איז דאָ געווען די חברה „תומכי עניים".

נאָכן אַנטשטיין פון דער פּוילישער מדינה, ווען עס איז באַזייטיקט געוואָרן די גרענעץ מיט קאָנגרעס־פּוילן, וואָס האָט פריִער געהערט צום צאַרישן רוסלאַנד — האָבן פון די אַרעמע שטעטלעך אויף יענער זייט ווייסל, נישט ווייט פון מעליך, אָנגעהויבן קומען אַ גרויסע צאָל אַרעמע־לייט קלויבן נדבות. אַיינער אַריין, דער צווייטער אַרויס. אַ מאָל האָט דער זעלבער ייִד צי די זעלבע יידענע איבערגעטאָן זיך אַנדערע מלבושים און נאָך אַ מאָל געקומען נאָך אַ נדבה אין די געשעפטן. דאָס האָט שטאַרק געשטערט דעם האָנדל און די חברה „תומכי עניים" האָט געמוסן אויף זיך צו זאָרגן פאַר די פרעמדע אַרעמע־לייט. זי האָט אויסגעבּרייטערט דעם קאָמיטעט און איינגעפירט „אָפּפאַרטיק־געלט" פאַר די פרעמדע בעטלערס: יעדער האָט באַקומען זיין חלק און געפאָרן ווייטער, און דאָס איז גוט געווען פאַר ביידע צדדים: די אַרעמע־לייט האָבן נישט פאַרלוירן קיין צייט מיטן גיין קלויבן נדבות און זיי זענען אַוועק ווייטער צו אַן אַנדער שטעטל, און די היגע סוחרים זענען פּטור געוואָרן פון דער גרויסער צאָל בעטלערס, וועלכע האָבן געשטערט דאָס באַדינען די קונים אין די געשעפטן.

כדי צו פינאַנסירן די דאָזיקע טעטיקייט האָבן די גבאים פון דער

חברה צונויפגעשטעלט אַ ליסטע פון כמעט אַלע בעלי־בתים, וועלכע האָבן געצאָלט „וואָכן־געלט".

פאַר העלפן די אַרטיקע אַרעמע־לייט האָט די קהילה געהאַט אירע פאָנדן. דער הויפטפאָנד איז געווען די ירושה פון משה אַשיים — אַ גרע־סערן שטח לאַנקעס, וועלכע מען האָט פאַרדונגען צו די אַרומיקע פויערים צו שניידן דעם היי און די גראָזן. פאַר דעם געלט האָט מען געקויפט האַלץ און קוילן און אויך אַ זעקל קאַרטאָפל פאַר יעדער אַרעמער משפחה. אַזוי האָט דער אַמאָליקער גוטבאַזיצער און גביר פון שטעטל שמשון אַשיים בפירוש פאַרשריבן אין זיין צוואה, וווּ ער האָט אָפגעשריבן די לאַנקעס פאַר דער קהילה.

דאָס שווערסטע פּראָבלעם פאַר דער חברה „תומכי עניים" איז געווען אַן אָרט צום נעכטיקן פאַר די פרעמדע אַרעמע־לייט, וועלכע זענען געבליבן אויף איבער נאַכט. מיט עסן פאַר זיי זענען נישט געווען קיין שווערקייטן. וועָן אַן אַרעמאַן איז געקומען אין אַ יידישער שטוב און געבעטן עסן, האָט קיינער נישט אָפּגעזאָגט, אויב נישט קיין מיטאָג אָדער וועטשערע, האָט מען, ווייניקסטנס, געגעבן אַ שטיקל ברויט מיט אַ ביסל וואַרעמס צום טרינקען. אָבער אַריינגעמען צום נעכטיקן אַ פרעמדן אַרעמאַן האָבן, אַחוץ אויסנאַמען, די מעליצער יִדן נישט געהאָט קיין מעגלעכקייטן. מערסטנס בעלי־בתים האָבן געווויינט אין ענגע דירות. די פרעמדע אַרעמע־לייט פלעגן נעכטיקן אויף די האַרטע בענק פון חסידישן בית־מדרש, אויף בוידעמער אָדער אַריינגעכאַפּט זיך אין באָד צו שלאָפן אויף די האַלצערנע טרעפּ פון דער שוויצבאָד. ביז די קהילה האָט מיט דער הילף פון לייזער סאַלפעטער אויפגעשטעלט אַ געמויערט הויז פאַר הכנסת־אורחים, וווּ יעדער פרעמדער אַרעמאַן האָט געהאַט די מעגלעכקייט איבערצונעכטיקן אַ נאַכט אָדער צוויי און באַקומען אויך יעדן אינדערפרי, און אין אָוונט אַ ביסל וואַרעמס צום טרינקען. מען האָט אויך געהאַלטן אַן אַרבעטער צום וואַשן און קערן, אַזוי, אַז דאָס שטעטל האָט באַקומען אַ גוטן שם צווישן די אַרעמע־לייט אין דער גענגט אַרום און זיי האָבן אַלץ מער געצויגן אַהער.

אויב עס זענען געבליבן פרעמדע אַרעמע־לייט אויף איבער שבת, האָבן די גבאים פון דער חברה תומכי עניים פאַרטיילט זיי לויט אַ ליסטע צו

די מער פֿאַרמעגלעכע בעלי־בתים אין שטעטל, זיי זאָלן עסן ביי זייער שבתדיקן טיש.

אַ גאָר וויכטיקע אינסטיטוציע פֿאַר צדקה איז געווען די חברה „מתן בסתר", אין די לעצטע יאָרן אָנגעפירט דורך הערשעלע רובין און שלמה מאָורער פון ברעטער־סקלאָד. ווי נאָר מען האָט זיך דערוווסט וועגן אַ סוחר אָדער בעל־מלאכה, וועלכער האָט שטילערהייט געליטן פון דלות און נויט, האָבן די צוויי גבאים פון דער חברה „מתן בסתר" געלאָזט זיך איבערן שטעטל זאַמלען געלט און העלפן די „געפֿאַלענע" אין זייער נויט. זיי האָבן דאָס געטאָן אויף אַזאַ דעליקאַטן אופן, אַז דער „געפֿאַלענער" זאָל נישט מיינען, אַז ער באַקומט אַ נדבה, חלילה, נאָר אַ גמילת־חסד, אומצוקערן וועג גאָט וועט געבן בעסערע צייטן. און אַז הערשעלע רובין צוזאַמען מיט שלמה מאָורער זענען געקומען צו אַ מעליצער בעל־הבית נאָך אַ „שפּענ־דונג", האָבן זיי נישט געפרעגט פאַר וועמען, נאָר געגעבן ביד רחבה, וויייל מען האָט געווּוסט, אַז מען קאָן זיך אויף זיי פֿאַרלאָזן אין די דאָזיקע זאַכן.

אויסגעצייכנט מיט הילף פֿאַר „מתן בסתר" האָט זיך לייזער פּנקס פון הויף אין וויקעוו נישט וויט פון מעליץ. יעדן דאָנערשטיק פלעגט ער שיקן מיט זיין יידישן זשאָנדצע פאַרשידענע פּראָדוקטן פון זיין אָגראַר־וירטשאַפט מערסנטס צו אַלטער הירשן, וועלכער איז אויך געווען צווישן די גבאים פון דער חברה „מתן בסתר", צום פאַרטיילן דאָס צווישן די בכבודיקע אָרעמע יידן אין שטעטל. אויך אָנדערע יידישע גוטבאַזיצער פון די דערפער אַרום מעליץ האָבן געשיקט פּראָדוקטן פון זייערע וירט־שאַפטן צו די גבאים פון דער חברה „מתן בסתר" פאַר די „פאַרבאָרגענע" אָרעמע יידן.

מיט דער חברה „ביקור חולים" האָבן זיך פאַרנומען אין די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה שמואל ראָטמאַן פון נאַפטגעשעפט און אידע לייב שניידער, וועלכע וענען געווען אויך גבאים אין דער „חברה קדישא" דערווּוסט זיך וועגן אַ קראַנקן אין אָרעמער שטוב, האָבן זיי איבער־געלאָזט זייערע געשעפטן און געקומען העלפן דעם קראַנקן. ס׳ערשטע האָבן זיי געזען, אַז אין דער דאָזיקער שטוב זאָל מען נישט ליידן פון „דוחק" אָדער, חלילה, פון הונגער. ווינטער־צייט האָבן זיי באַזאָרגט מיט האָלץ און

קוילן די אָרעמע דירה, כדי דער קראַנקער און זיין בני־בית זאָלן נישט ליידן פון קעלט. אַז ס׳איז נייטיק געווען, האָט מען אויך געברענגט אַ דאָקטער צום קראַנקן אויפן חשבון פון דער חברה. מערסטנס אָבער האָבן זיי אַליין זיך פֿאַרנומען מיטן קראַנקן: געשטעלט „באַנקעס", געלייגט קאָמפּרעסן, געמאַכט מאַסאַזשן — געטאָן אַלץ אַרום די קראַנקע.

אויב עס האָט געטראָפֿן אַ חולה מסוכן, האָבן זיי ביי אים גענעכטיקט, און אַז זיין קראַנקייט האָט זיך פֿאַרשלעפּט, האָבן זיי געשיקט צו אים נעכטיקן אַנדערע מיטגלידער פון דער חברה — לויט דער ריי, יעדער אַ נאַכט, אַלע זאָלן האָבן אַ חלק אין דער מצווה.

פֿאַר אָרעמע קראַנקע פֿרויען איז געווען אַ באַזונדערע חברה „ביקור חולים", אָנגעפֿירט דורך רחטשע פֿרידמאַן, בריינדל שאָר, חיה העניאַס, ברוך פֿאַרשירימס ווייב, רעכטשע גרוי, משה לייב פֿרידענפּעלדס ווייב פון ביכער־געשעפט, מרימטשע באַס, ישראל מלך שעכטערס ווייב פון „באַנק האַנדלאָווי" און נאָך אַנדערע, וועלכע מ׳האָט געפֿרופן אין שטעטל „די צדקה־ווייבער".

ספּעציעל האָט זיך מיט די אָרעמע קראַנקע ווייבער און קינדער פֿאַר־נומען אסתשע די זדאָווקער, אַן אַלמנה, וואָס האָט פֿאַרקויפט מילך און אויך געטראָגן דאָס אין די הייזער צו די מער פֿאַרמעגלעכע בעל־בית־טעס. הגם זי איז געווען אַנדערש ווי די „צדקה ווייבער" — נישט אַזוי פֿרום ווי זיי, האָט נישט געטראָגן קיין שייטל אויפן קאָפּ, נאָר געגאַנגען אין די אייגענע האָר, וואָס אין מעליץ פון יענע צייטן האָט דאָס געהייסן „גוייש", האָבן דאָך אַ סך פון די שטעטלדיקע יידן געהאַלטן זי פֿאַר אַ צדקת, מחמת זי איז צו די אָרעמע קראַנקע געווען איבערגעגעבן בלב ונפש. אַז זי איז געקומען צו אַ קראַנקן אין אַן אָרעמער שטוב, האָט זי ס׳ערשטע גענומען מאַכן אָרדענונג, אויב ס׳איז נישט געווען אין דער שטוב ווער עס זאָל דאָס מאַכן: געוואַשן די כלים, אויסגעקערט די שטוב, זי זאָל האָבן אַ שטיקל מענטשלעכן אויסזען און נישט צו פֿאַרשעמען זיך פֿאַרן דאָקטער, אויב מען וועט אים רופן אַהער.

מיינסטנס האָט זי נישט געהאַלטן פון די דאָקטוירים, וואָס „פֿאַרשטייען אַ קרענק", נאָר געהיילט די קראַנקע מיט היימישע מיטלען. זי האָט געהאָט

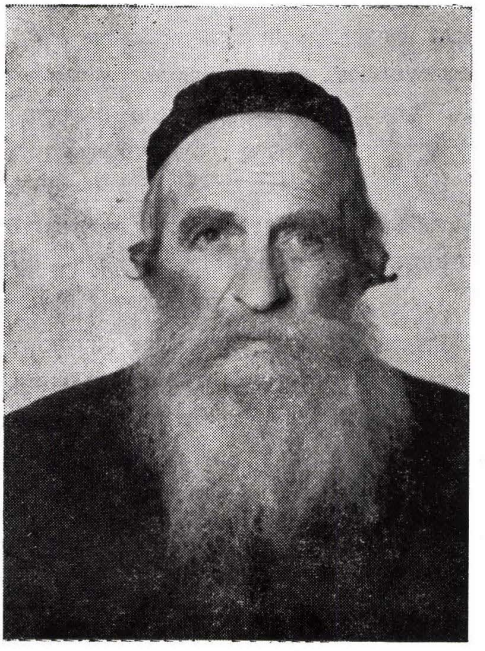
ביי זיך אין שטוב פאַרשידענע „זיאַלעס" און „באַבסקע מיטלען", וועלכע זי האָט געהאַלטן וויכטיקער ווי די אַלע אַפּטייקזאַכן, וואָס „אַדער זיי טויגן נישט, אַדער זיי נוצן נישט". אַחוץ דעם האָט זי שטאַרק געהאַלטן פון שטעלן באַנקעס — אָן דעם איז זי נישט געקומען צו קיין קראַנקן. זי האָט אויך שטאַרק געהאַלטן פון מאַכן מאַסאַזשן מיט וואַרעמען בוימל און זי האָט דאָס געטאָן מיט גרויס געשיקטקייט.

ס׳איז כּמעט נישט געווען אַ קראַנקער אין שטעטל, אָפילו פון פאַר־מעגלעכע שטובן, וועלכער זאָל נישט קומען צו אסתטשע די זדאַקאָווער, באַראָטן זיך וואָס ס׳איז „גוט" פאַרן קראַנקן און אָפילו וועלכן דאָקטער צו רופן, וואָרעם הגם זי האָט נישט געהאַלטן פון דאָקטוירים, האָט זי אָבער יעדן דאָקטער אין שטעטל געקענט, און געווּסט ביי וועלכע קראַנ־קייטן יענער ספּעציאַליזירט זיך.

זי אַליין האָט קיין קינדער נישט געהאַט און דערפאַר האָט זי זיך זייער שטאַרק פאַרנומען מיט די קינדער פון די אָרעמע שטובן, און נישט בלויז מיט די קראַנקע, נאָר אויך מיט די געזונטע קינדער אין דער דאָ־זיקער אָרעמער שטוב, געווּאָשן זיי און געקעמט, אויב זייער מוטער איז געווען פאַרנומען מיט אַרבעט אָדער מיט זאָרגן פאַר פּרנסה. אויב זי האָט געזען, אַז די קינדער האָבן נישט וואָס אָנצוטון, פלעגט זי גיין איבער די פאַרמגעלעכע הייזער און זאַמלען געגנוצטע אָדער אויסגעוואַקסענע מלבושים, געגומען דאָס אַהיים צו זיך, אויסגעוואָשן, אויסגעפּרעסט, דאָס מלבוש זאָל האָבן „אַ שטיקל פּנים", און דאַן אַוועקגעטראָגן דאָס פאַר די קינדער, וואָס גייען אַרום קרוע־בלוא".

אין מעליץ זענען געווען בעלי־בתישע יידן, וועלכע האָבן נישט גע־הערט צו קיין שום צדקה־חברה, נאָר געטאָן צדקה וחסד אויף אייגענער האַנט. צו דער דאָזיקער קאַטעגאָריע האָט געהערט נחמיה בראָד. אויב עס איז געקומען צו אים אַ „פאַרבאָרגענער" אָרעמאַן אָדער אַ „געפאַלענער" סוחר וועגן „עפּעס אַ שטיקל הילף", האָט ער געלאָזט שטיין זיינע אייגענע געשעפטן און געלאָפן איבערן שטעטל צונויפּנעמען געלט און צו העלפן, ס׳זאָל בלייבן „בסוד סודות". מיינסטנס האָט ער געהאַלטן פון דער מצווה הכנסת אורחים, באַזונדערס פאַר „שיינע־יידן", „רבילעך" אָדער „אייניק־

לעד", וועלכע האָבן זיך "געלאָזט איבער דער מדינה". די אַלע "זרע קודש" האָבן שוין געווּסט, אַז נחמיה בראָד האָט אין זיין הויז אַ ספּעציעלע שטוב פאַר הכנסת אורחים און גלייך געקומען אַהער פון דער באַן־סטאַציע, נישט צו פרעגן וועגן דעם ביים בעל־הבית, צי וויל ער יאָ אַרייננעמען אים צום נעכטיקן אָדער נישט. מען האָט געווּסט, אַז די טיר ביי אים איז אָפן פאַר אַ יִד אין אַ זיידענער קאַפאָטע מיט אַ ברייטן רבנישן קאַפּעלוש אויפן קאָפּ; אַז נחמיה בראָד וועט זיך מיט אים פאַרנעמען. "אויסלייגן געלט", און שפּעטער דאָס צונויפנעמען איבערן שטעטל און אַז ביי אים וועט ער זיכער אויך נישט "הונגערן".

נחמיה בראָד

אַז די פרעמדע "שיינע־ייִדן" זאָלן נישט פאַרהונגערן האָט געזאָרגט לאהטשע בראָד, נחמיהס ווייב, וואָס ווי מענטשן האָבן געזאָגט, האָט זי

מיט גמילת חסדים נאָך איבערגעשטיגן איר מאַן, ווייל אַחוץ דעם, וואָס זי האָט דערלאַנגט פּאַר יעדן פּרעמדן אורח עסן און טרינקען צום טיש, האָט זי אויך געזאָרגט, אַז דער אורח, וואָס איז געקומען זאָל האָבן אַ שיסל וואַסער אויסצוווייקן די פיס אויב זיי זענען געוואָרן אָפּגעריבן אויפן וועג, אַ זאַלב צו באַשמירן די וווּנדן אויף די פיס און אויך באַנדאַזשן אַרומצוויקלען זיי, ער זאָל זיך וווייטער לאָזן וואַנדערן איבער דער מדינה.

נחמיה בראָד האָט געהאַט אַ גרויסן „קאָנקורענט" אין מלך שוסטער, מיטן אונטערשיד נאָר, וואָס נחמיה בראָד האָט אַריינגענומען נאָר „שיינע־ייִדן" אין דעם ספּעציעלן צימער פון זיין געמויערטן שטאָקיקן הויז לעבן דער ברייטער גאַס, און מלך שוסטער האָט געגומען צום נעכטיקן סתם אַרעמע־לייט, „ארחי פרחי", און ניט אין אַ ספּעציעלן צימער פּאַר דעם צוועק, נאָר מיט שטרוי אויסגעבעט פּאַר זיי אַ נאַכטלאָגער אין דעם צימער פון זיין שוסטער־וואַרשטאַט, אין אַן אַלט, נידעריק הייזל לעבן דער באָד. אויך ער האָט זיך פּאַרנומען מיט די פּרעמדע אַרעמע־לייט, זיי זאָלן האָבן עפּעס צו עסן פּאַרן גיין שלאָפן, אויסווייקן די אָפּגעריבענע פיס אין אַ שיסל וואַרעם וואַסער, אַ זאַלב צום שמירן און אָנוצעס אַרומצוויקלען זיי, און וויינטערצייט — אַז דער פּרעמדער האָט געהאַט צעריסענע שיך, האָט ער זיי פּאַרריכט אַן אַ גראָשן געלט.

נאָך אַ מצווה האָט מלך שוסטער אויף זיך געגומען און איז געווען דערמיט אַן אויסנאַם נישט בלויז אין מעליק, נאָר אפשר איבער דער גאַנצער וועלט. אויב ס׳איז געקומען צו אים אַ מאַן אַדער אַ פרוי מיט אָפּגעקווועטשטע הינעראויגן אויף די פיס, פון וועלכע ער האָט שטאַרק געליטן, האָט ער אַוועקגעלייגט זיינע קאָפּיטעס, איבערגעצויגן זיין שוסטעריש מעסער אויפן שאַרפשטיין ס׳זאָל זיין גלאַט און ריין, און באַזייטיקט דעם „נאַגניאָט" אַן אַ טראָפּן בלוט — „ווי מיט דער האַנט אַוועקגענומען". און הגם ער איז געווען אַ חסיד מיט אַ שטריימל אויפן קאָפּ שבת און יום־טוב, מיט אַ פרום פּאַרטלטער זיידענער בעקעשע און געדאַוונט האָט ער ביים הייליקן מנין פון דער אַלטער רביצין, האָט ער טראָץ זיין פרומקייט, אָפילו ווען ס׳איז געקומען צו אים אַ יונגע פרוי מיט אָנגעווייטיקטע הינעראויגן, זיך אויך נישט אָפּגעזאָגט דורכצופירן די „כירורגישע" אַרבעט, הגם ער

האָט געדאַרפט שטעלן איר נאַקעטן פוס אויף זיין קני, און ביי פרומע יידן איז דאָס נישט אַזאַ גלייכע זאַך. מלך שוסטער האָט אָבער געהאַלטן, אַז די מצווה פון העלפן אויסצומיידן די ליידן פון אַ מענטשן איז אַ סך גרעסער, ווי די עבירה פון באַרירן אַ נאַקעטן פוס פון אַ פרוי.

אַז עמעצער פון זיינע פּאַציענטן האָט געוואָלט באַצאָלן פּאַר דער דורכגעפירטער „אָפּעראַציע", האָט מלך שוסטער זיך באַלײַדיקט און גע־זאָגט: „איך מאַך דאָס נישט פּאַר געלט". און אויב יענער האָט דווקא זיך איינגעשפּאַרט, אַז ער וויל נישט אומזיסט, האָט מלך אָנגעווייזן אויף דער צדקה־פושקע פון רבי מאיר בעל הנס אויף דער וואַנט.

אַחוץ דעם האָט מלך שוסטער זיך פּאַרנומען מיט מתן בסתר, שטיל געהאָלפן בעלי־בתישע אָרעמע יידן אין שטעטל, קיינער זאָל נישט וויסן פון זייער דלות. דערווײַסט זיך, אַז זיי האָבן נישט מיט וואָס שבת צו מאַכן, האָט ער געלאָזט דעם שוסטערישן וואַרשטאַט ביי זיינע לערן־ייִנגלעך און איז אַרויס איבערן שטעטל זאַמלען אַ ביסל געלט. ער האָט אַליין אייַ־געקויפט די פּראָדוקטן פּאַר דער אָרעמער משפּחה, כדי צו זיין זיכער, אַז די דאָזיקע בכבודיקע אָרעמע־לייט וועלן האָבן אַ שבת מיט אַלע יידן צוגלייך.

אויך חיים פרידמאַן איז באַקאַנט געווען אין מעליץ ווי אַ בעל־טובה און אַ מענטש פון צדקה. ערשטנס, האָט ער געהערט צו אַלע צדקה־חברות אין שטעטל. געצאָלט יעדע וואָך פרייטיק דעם צדקה־אָפּצאָל, און אויב ס׳האָט אַמאָל געפעלט געלט ביי וועלכער עס איז חברה דורכצופירן עפּעס פון אַ צדקה־זאַך, האָט ער דאָס מערסטנס משלים געווען פון זיין אייגענער קעשענע. אַחוץ דעם איז ביי אים אָפּן געווען די טיר פּאַר פּרעמדע אָרעמע־לייט צום עסן ביים טיש אַ געקאָכט מיטאָג אין משך פון דער גאַנצער וואָך.

וועגן דעם ענין האָט אין שטעטל קורסירט אַזאַ מעשׂה: אַ מאָל וויי־טערצייט, ווען חיים פרידמאַן האָט, ווי זיין שטייגער, געלערנט מיט חסידישע בחורים דעם ש׳ער גמרא מיט תוספות אין משניות־שטיבל, זענען עטלעכע פרעמדע אָרעמע־לייט אַריינגעקומען וואַרעמען זיך ביים אָנגעהייצטן אייַ־זערנעם אויוון. זיי האָבן געשמועסט צווישן זיך, אַז ביים גביר, ווו מ׳גיט די אָרעמע־לייט דאָס מיטאָג, דערלאַנגט מען צום טיש אַחוץ דעם ברויט

בלויז אַ קאַרטאָפל־גריץ. ער האָט נישט פאַרשטאַנען, פאַר וואָס זיי באַ־קלאָגן זיך אויף דעם דאָזיקן עסן. וועג ער איז אַהיימגעקומען נאָכן דאָוונען עסן פרישטיק האָט ער געבעטן זיין ווייב הענטשע, זי זאָל היינט קאָכן פאַר אים אַ קאַרטאָפל־גריץ — בכן, ס׳האָט אים פאַרשמעקט. ביים מיטאָג האָט ער פאַרזוכט פון דעם מאכל, וואָס האָט געהאָט אַלע גוטע טעמים. האָט ער זיך געווונדערט אויף די אַרמע־לייט, וועלכע זענען נישט געווען צופרידן פון דער זופ און דערציילט זיין פרוי, וואָס ער האָט געהערט פון די אַרעמע־לייט אין משניות־שטיבל. צו מאָרגנס האָט זיין ווייב צום מיטאָג ווידער דערלאַנגט איר מאַן אַ קאַרטאָפל־גריץ, אָבער נישט געקאָכט פאַר אים ספּעציעל, נאָר פון דעם זעלבן טאָפּ, אין וועלכן זי האָט אויך געקאָכט פאַר די אַרעמע־לייט. נאָכן פאַרזוכן דערפון, האָט ער זיך אָנגערופן צום ווייב:

— זאָג מיר, הענטשע, פאַר וואָס האָט די קאַרטאָפל־זופ נעכטן געהאָט אַלע גוטע טעמים און היינט איז עס אַ „לאָציקע"? האָט זי אים געזאָגט דעם אמת:

— נעכטן איז די זופ געקאָכט געווארן פאַר דיר מיט אַלע שמעקעוו־דיקע פאַרבראָקעכצן, היינט אָבער איז זי פונעם טאָפּ פאַר די אַרמע־לייט און געקאָכט בלויז מיט אַן אייבערן פון מעל און פעטס.

געהערט זיין ווייבס אויפקלערונג, האָט ער זי געבעטן, אַז אויך די זופ פאַר אַרעמע־לייט זאָל מען קאָכן מיט פאַרבראָקעכץ.

וויפל אמת ס׳איז געווען אין דער דאָזיקער געשיכטע — האָט קיינער נישט קאָנטראָלירט, אָבער אַ פאַקט איז, אַז אין משך פון דער גאַנצער וואָך האָבן אַרעמע־לייט באַקומען ביי אים געקאָכט עסן און צום שבתדיקן טיש האָט ער זיך נישט געזעצט אַן אַ פרעמדן אורח, און אַ סך מאָל — מיט עטלעכע אורחים: „שיינע־יידן", „רבנישע אייניקלעך" און אויך סתם אַרעמע־לייט.

הערש מענדל בעקער האָט געהאָט זיין אייגענעם נוסח פון געבן צדקה. קודם־כל, האָט ער גאָר שטאַרק געהאַלטן פון דעם רבי מאיר בעל הנס צדקה־פושקע און טאָג־טעגלעך, איידער ער האָט זיך געזומען צום מאָכן די ראָזטשינעס אויף ברויט און זעמל, האָט ער אַריינגעוואָרפן אַ מטבע

אין דער פושקע, ווי אַ סגולה פאַר מזל און ברכה. וועָן די גבאים פון „כולל גאַליציע" האָבן צונויפגענומען דאָס צדקה־געלט פון די רבי מאיר בעל הנס־פושקעס איבערן שטעטל, האָבן זיי ביי אים געטראָפן די גרעסטע סומע פון אַלע פושקעס אין שטעטל.

ביי אים איז אויך אייגנגעפירט געווען אַוועקצולייגן דאָס ערשטע ברייטל פון געבעק, וואָס איז אַרויס פון באַקאויוון, צום שיקן עס פאַר אַן אָרעמער משפחה, וואָס האָט זיך אין דעם געגייטיקט.

בעת די שוועָרע צייטן פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט מען זיך דערוווסט, אַז ר׳ מלכל דער מעליצער רב באַקומט נישט צו דער צייט אויסגעצאָלט זיין חודש־געהאַלט, מחמת די קהילה האָט נישט קיין געלט, אָדער דערפאַר, ווייל מערסטנס קהילה־לייט אין מעליץ זענען חסידים און אָנהענגער פון ר׳ מענדעלע זיין יינגערן ברודער, וועלכער פירט מיט אים אַ מחלוקת וועגן דעם מעליצער כסא־הרבנות, און דערווייל איז אין שטוב פון מעליצער רב אַ גרויס דחקות. הערש־מענדל בעקער האָט באַלד אָנגעהויבן שיקן טאָג־טעגלעך ברויט און אויך בייגל פאַר די קינדער, זיי זאָלן נאָר, חלילה נישט הונגערן. און אַז ר׳ מלכל איז געפאָרן קיין אַמעריקע, כדי צו פאַרזאָרגן זיך מיט פרנסה און איבערגעלאָזן אין מעליץ זיין בני־בית, האָט הערש־מענדל בעקער ממשיך געווען דאָס שיקן ברויט און בייגל ביז גאָט וועט שיקן פאַר זיי בעסערע צייטן.

דער מעליצער רב האָט מצליח געווען אין אַמעריקע און אָנגעהויבן שיקן דאָלאָרן צו זיין רביצין אין מעליץ. זי האָט שוין געהאַט נישט בלויז אויפן לעבן, נאָר אויך צו צאָלן די חובות וואָס זי האָט געמאַכט אין משך פון דער שוועָרער צייט. דעמאָלט האָט זי געוואָלט אויך באַצאָלן פאַרן ברויט און די בייגל, וואָס הערש־מענדל בעקער האָט אַ לאַנגע צייט געשיקט צו איר אין שטוב. האָט זי געשיקט צו אים איר שכנה אסתשע זדאָקעוווער, וועלכע איז ביי איר געווען היימיש ווי אַ שוועסטער.

איז אסתשע זדאָקעוווער געקומען צו הערש־מענדלען און געפרעגט וועגן אַ חשבון, וויפל אים קומט פאַרן ברויט און די בייגל, וואָס ער האָט די גאַנצע צייט געשיקט צו דער מעליצער רביצין. ער האָט זי אָנגעקוקט, ווי איינער, וואָס פאַלט פֿלוצלונג אַראָפּ פון בוידעם און געזאָגט:

— חס וחלילה איך האָב דאָס נישט געטאָן פאַר געלט. גאָט זאָל אַפּהיטן!

אסתשע איז אַ ווייַלע געבליבן שטיין און געזאָגט:

— ווויל צו אייך ר׳ הערש־מענדל, און ווויל צו אייער נשמה, וואָס איר טוט אַזעלכע מצוות — און ביים אַוועקגיין האָט זי אים געווינטשן — אין דעם זכות זאָלט איר האָבן אַ ליכטיקן גן־עדן, אָמן!

צי אסתשעס ווינטשן וועגן אַ ליכטיקן גן־עדן זענען מקויים געוואָרן, — קאָן קיינער נישט וויסן, אָבער אַ צייט שפּעטער, ווען הערש־מענדל איז געשטאָרבן, האָט ער געהאַט אַ גאָר בכבודיקע לוויה. גראָד איז דעמאָלט געווען באַנייט אַ פּריש פּעלד פאַר אַ בית־הקברות נישט ווייט פון אַלטן בית־החיים און די „חברה קדישא״ האָט דאָס געוואָלט פאַרהיליקן מיט דער ערשטער קבורה. האָט זיך גראָד געמאַכט, אַז הערש־מענדל בעקער איז געשטאָרבן. צו דער לוויה איז געקומען אַ גאָר גרויסער עולם פון שטעטל, מיט די גרעסטע חסידים און „שיינע־ייִדן״ בראש. די „חברה קדישא״ האָט געפּירט דעם עולם צו די הקפות אַרום דעם פּרישן פּעלד מיט זאָגן תהילים, „מעבר יבוק״, און אַן „אל מלא רחמים״ פאַר אַלע צדיקים, חסידים וישרים, מיט אַ סך געצונדענע ליכט אויפן פּרישן קבר פון הערש־מענדל. נאָך די אַלע צערעמאָניעס פון הייליקן דאָס פּרישע פּעלד פאַרן בית־הקברות, האָבן די דריי זין פון הערש־מענדל — אויך בעקערס — געזאָגט קדיש און דער גאַנצער בכבודיקער עולם האָט פּרום נאָכגעזאָגט „אמן״. ווי די מעליצער ייִדן האָבן דערציילט, געדענקען זיי נישט אַזאַ גרויסע און בכבודיקע לוויה, אַפילו נישט ביי רבנים און לומדים.

מיט יאָרן שפּעטער, אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, נאָך דער ייִדישער אויסזידלונג פון מעליץ דורך די דייטשע רוצחים, האָבן די פּוילישע רשעים אויסגעריסן אַלע מצבות, סיי פון אַלטן און סיי פון נייעם בית־עולם, און אויסגעפלאַסטערט מיט זיי דעם פּאַרגרעסערטן מאַלי רינעק נאָך דעם, ווי זיי האָבן באַזייטיקט אַלע ייִדישע האַלצערנע הייזער אַרום, און אויך געמאַכט פון זיי טראָטוּאָרן צו דער בלאָניע און אַנדערע וועגן. בלויז די מצבה פון הערש־מענדל איז אינציק־אַליין געבליבן נישט באַרירט.

מער ווי אין אַלע טעג פון דער וואָך האָט זיך די צדקה־טעטיקייט אין שטעטל אָנגעזען פרייטיק. ערשטנס, דערפֿאַר, ווייל אין דעם טאָג זענען די היגע „פֿאַטענטירטע" אַרעמע־לייט געגאַנגען איבערן שטעטל קלויבן נדבות. די שטאָלצע אַרעמע־לייט, וועמען עס האָט נישט געפֿאַסט סתּם אַזוי צו גיין נאָך אַ נדבה, האָבן געקלאַפּט פֿאַר יעדער טיר מיט אַ בלעכערנער צדקה־פּושקע, געזאָגט דעם היינטיקן „זמן" פון ליכט־בענטשן און באַקומען עטלעכע גראָשן אין דער פּושקע אַריין. אַחוץ דעם זענען איבערן שטעטל פרייטיק געלאָפֿן די אינקאַסענטן מיט ליסטעס איינצוקאַסירן דאָס וואָכנ־געלט פֿאַר די פֿאַרשידענע צדקה־חברות.

פרייטיק האָט מען אויך געזען טראָגן טעפּ און טעפּלעך מיט פֿאַרשידן שבתדיקן געקעכץ צו בכבודיקע אַרעמע משפּחות אַדער צו קראַנקע, וועלכע זענען נישט אין שטאַנד געווען אַליין צו גרייטן דאָס פֿאַר זיך אויף שבת.

אויסגעצייכנט אויף דעם געביט האָבן זיך די וויבער פון דער צדקה־חברה „ביקור חולים", און אויך אַנדערע בעל־ביתטעס. פון דער דאָזיקער מצווה האָט שטאַרק געהאַלטן לאהטשע, ניסן קלאַגסברונס ווייב פון שניט־געשעפט אין דער באַנגאָס. ווי זי איז נאָר פֿאַרטיק געוואָרן מיטן קאָכן די שבתדיקע מאכלים, האָט זי געשיקט איר דינסטמיידל מיט פֿאַרשידענע מאכלים צו קראַנקע און שטילע אַרמע־לייט. טייל מאָל האָט זי אויך צו־געלייגט צו די טעפּלעך פֿאַרשידענע רעשטלעך פון דער שניט־סחורה פון איר געשעפט, די אַרעמע מענטשן זאָלן אויפנייען פֿאַר זיך עפּעס אַ מלבוש.

פרייטיק איז אין מעלין אויך געווען דער טאָג פון אומקערן דאָס געלט פון אַ גמילת־חסד, וואָס נישט־פֿאַרמעגלעכע סוחרים און הענדלער האָבן אָנהייב וואָך ענגומען ביי מער פֿאַרמעגלעכע סוחרים כדי צו קאָנען באַזאָרגן זיך מיט אַ ביסל סחורה אויף דאָנערשטיק צום יריד. ווי נאָר דער דאָנערשטיק איז אַריבער מיט אַ ביסל לייזונג אויפן יריד, זענען פרייטיק באַלד אין דער פרי די נישט פֿאַרמעגלעכע סוחרים און הענדלער אַוועק צו זייערע בעלי־טובה אומצוקערן דאָס געלט פון גמילת־חסד, ווייל יענע האָבן געדאַרפט דאָס געלט צו צאָלן די וועקסלען פֿאַר דער עקויפּטער סחורה אין קראָקע, טאָרנע אַדער ריישע. האָט אַבער געטראָפֿן ביי איינעם אַ שלעכטער יאָריד און ער האָט נישט געהאַט דאָס געלט אומצוקערן צו

זיין בעל־טובֿה, האָט ער געכאַפּט אַ גמילת־חסד ביי אַ צווייטן, כדי אומ־צוקערן עס צום ערשטן, אַבי נישט צו פאַרלירן דעם קרעדיט אויף אַ צווייט מאָל.

דאָס אַלץ, אויב גאָט האָט געהאָלפֿן מיט נאָרמאַלע צייטן און אַלץ האָט זיך גלייך און גוט געפֿירט, אויב דער שׂטן האָט זיך נישט אַריינ־געמישט מיט שלאָקס־רעגנס זומער אין אָסיען־צייט, אָדער מיט שנייי־זאָוועראָוכצעס ווינטערצייט; צי גאָר, ווי נישט איין מאָל האָט געטראָפֿן אין די אַנטיסעמיטישע צייטן, אַז כוליגאַנישע פּיקעטן איבער די וועגן פון די דערפּער האָבן נישט דערלאָזט די פֿויערים פֿאָרן אין שטאָט אַריין האַנדלען מיט די יידן אויפֿן יאָריד. דעמאָלט אי׳ז געווען ביטער און חושך — אויס לייזונג, אויס פֿרנסה און נאָך ערגער: ס׳אי׳ז נישט געווען פון וואַנען אומצוקערן דעם גמילת־חסד.

אין אַזאַ צייט האָבן די תבואה־סוחרים אַ ביסל גערעטעוועט די לאַגע. ווייל אויב די פֿויערים פון דאָרף זענען נישט געקומען אין שטאָט אַריין מיט זייער תבואה, אי׳ז דאָך דאָס צוגעגרייטע געלט ביי זיי געבליבן אין קעשענע און זיי האָבן געקאָנט דערמיט טאָן אַ מצווה פון גמילת־חסד.

אַזעלכע מצוות האָט פֿאַר זיך צום מיינסטן אייגנגעקויפט שׂיע רובין פון תבואה־שפּייכלער. ווען ער האָט געזען די שוועכע לאַגע פון די בעלי־חובות, וועלכע האָבן געדאַרפט אומקערן דאָס געלט צו זייערע בעלי־טובות, האָט ער צווישן זיי צעטיילט דאָס גאַנצע געלט, וואָס ער האָט געהאָט צוגעגרייט אינצוקויפן תבואה ביי די פֿויערים.

שׂיע רובין פון תבואה־שפּייכלער אי׳ז בכלל געווען אַ ייד, וואָס האָט געקליבן מצוות סיי בין אדם למקום און סיי בין אדם לחברו. אַזוי, למשל, האָט ער אויף זיך געגומען די מצווה צו זאָגן יעדן שבת אין דער פרי תהילים פֿאָרן עמוד אין שול פֿאָרן דאָווענען שחרית. דער פֿאָרזאַמלטער עולם איז מיטגעריסן געוואָרן מיט זיין זאָגן דעם שבתדיקן תהילים, און ווען ער איז געקומען צום סוף און ער האָט אָנגעהויבן מיט זיין ווייענע־דיקער שטימע און דביקותדיקן ברען: „ותמהר ותחיש לגואלנו", איז די שול פֿול געוואָרן מיט אַ התלהבות, וואָס וואָלט גיכער געפּאַסט פֿאַר די

חסידים אין בית־מדרש און נישט פאַר די פשוטע און קאַלטע שול־בעלי־בתים.

פון אַלע מצוות, וואָס שיִע רובין האָט געטאָן, האָט ער מיינסטנס דערמאָנט אַ מצווה, וואָס ער האָט געהאַלטן פאַר דער וויכטיקסטער אין זיין לעבן. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן מציל זיין אַ יידישע נשמה פון שמד, רחמנא לצלן.

און מעשׂה שהיה כך היה: אין אַ געווּיסן פרייטיק, שפּעט שוין נאָך מיטאָג, וועַן שיִע האָט שוין געהאַט זיך אומגעקערט אַהיים פון שוויצבאָד, איז צו אים אין שטוב אַריינגעקומען דער גבאי פון ר׳ מענדעלע דעם מעליצער רב מיט אַ בקשה — תיכף ומיד קומען צום רב. אַריינגעקומען צום מעליצער רב, האָט ער אים געבעטן זיצן און פאַרגעלייענט פאַר אים אַ בריוו פון לובלינער רב, אַז בכן אין אַ דאָרטיקן קלויסטער געפינט זיך אַ יידישע טאָכטער פון אַ דאָרף לעבן מעליץ. אירע עלטערן פאַרנעמען זיך מיט תבואה־האַנדל און זיין נאָמען איז אַזוי און אַזוי (דעם נאָמען האָט שיִע רובין נישט געוואָלט מגלה זיין). זי האָלט זיך ביים שמדן און חתונה האָבן מיט אַ גויִשן שגץ, רחמנא לצלן. לכן איז מוטל אויפן מרא דאתרא פון מעליץ תיכף ומיד דאָס מודיע זיין צו אירע עלטערן, זיי זאָלן, למען־השם, תיכף קומען אַהער, אַפילו אין הייליקן שבת, ווייל עס האַנדלט זיך וועגן פּיקוח נפש, און צוזאַמען מיט זיי וועט, מיט השם יתברכס הילף, געלונגען מציל צו זיין זייער טאָכטער פון שמד, השם ישמרנו.

— איר הערט, ר׳ שיִע? — האָט דער מעליצער רב צוגעגעבן — עס האַנדלט זיך וועגן מציל זיין אַ טאָכטער פון אַ תבואה־סוחר, וועלכן איר קענט זיכער. איז דאָך פון הימל אייך באַשערט די דאָזיקע מצווה, צו זיין דער שליח צו אירע עלטערן און גלייך אַרויספאָרן אַהין אין דאָרף. איר וועט באַווייזן אַנצוקומען אַהין נאָך פאַרן זמן פון צינדן די שבת־ליכט, צוריקוועגס אָבער וועט איר דאַרפן גיין צו פוס צוליב קדושת השבת.

געהערט וועגן אַזאַ גרויסער מצווה, האָט שיִע רובין נישט לאַנג געטראַכט. ער איז שנעל אַרויס אויפן מאַרק, געכאַפט אַ פורל מיט אַ גויִשן בעל־עגלה, כדי נישט צו ברענגען קיין יידישן בעל־עגלה צו חילול־שבת אויף צוריקוועגס, און הענדום־פּענדום געפאָרן צום דאָרף, וווּ עס האָט

געווינט דער תּבואה־סוחר, דער פּאָטער פון דעם דאָזיקן מיידל.

געקומען אַהין, האָט ער שוין געזען דורכן פענצטער פון דעם נידעריקן דאָרפישן הייזל, ווי די בעל־ביתטע שטייט פאַר די געצונדענע ליכט און זאָגט די ברכה און די ווייבערישע תּפילה. דאָס ערשטע האָט ער אַוועק־געשיקט דעם גויישן בעל־עגלה און אַליין געשטעלט זיך אין אַ זייט ביז די בעל־ביתטע וועט פאַרטיק ווערן מיט אירע תּחינות.

ווען ער איז אַריינגעקומען אין שטוב, האָט אים דאָס האַרץ ווייַ געטאָן אָנצוזאָגן אַזאַ ביטערע בשׂורה. ער האָט געדרייט מיט די רייד אַהין און אַהער ביז ער איז אַרויס מיטן שרעקלעכן אמת.

וואָס דאָרט, אין דער פרומער יִידישער שטוב, איז פאַרגעקומען נאָכן הערן די ביטערע בשׂורה, דאָס ווייַנען און קלאָגן — איז גאָר נישט צו באַשרייבן. דער עיקר, זיין באַקאַנטער תּבואה־סוחר צוזאַמען מיטן ווייב זענען תּיכף אַוועק צו דער באַן־סטאַציע, געפאָרן מיט דער באַן צום לובלינער רב. זיי האָבן מציל געווען זייער טאָכטער פון שמד און זי געבראַכט מיט זיך אַהיים. שפּעטער, נאָך אַ שטיקל צייט, האָט זי חתונה געהאַט מיט אַ יִידישן בחור און אויפגעשטעלט אַ כּשרן יִידישן דור.

סליחה ומחילה

וועז לאָזער מאַדיאַר, דער ישיבה־בחור פון אונגאַרן האָט חתונה געהאַט, האָט אים זיין שוועד, אשר בראַנדמאַן פון דעם אייזן־געשעפט אין מאַרק, איבערגעגעבן אין נדן זיין צווייט הויז. דאָס הויז האָט זיך געפונען אויף דער הויווישער גאַס און איז געווען געמויערט וואַנט ביי וואַנט מיט די איבעריקע הייזער, וועלכע האָבן צוזאַמען געשאַפען אַ בלאָק וואָס האָט זיך געצויגן פון דעם מאַרק ביז צום געסל, וואָס האָט געפירט צום מצבה־קריצער.

באַשטאַנען איז דאָס הויז פון אַ גרויסער שטוב אויפן שטאָק, וווּ לאָזער מאַדיאַר האָט געווינט און פון אַ געוועלב אויפן פּאַרטער אין פראָנט, ווּ ער האָט זיך איינגעאַרדנט אַ שפייזקראָם.

כל־זמן זיין ווייב האָט געהאָלפן אין דער שפייזקראָם, אַזוי ווי עס פירט זיך אין אַנדערע שפייז־געוועלבלעך, האָט זיך אַלץ פאַרהעלטנים־מעסיק גוט געפירט. מיט דער צייט אָבער, נאָך דעם ווי זי האָט געבוירן אַ סך קינדער, האָט זי אָנגעהויבן צו קרענקען און איז נישט אין שטאַנד געווען מער צו העלפן אין קראָם, דעמאָלט האָט אַלץ אָנגעהויבן אונטער־צוהינקען, איבערהויפט נאָך דעם, ווי אין דער נאָענטער סביבה האָבן זיך באַוויזן גרעסערע קאָלאָניאַל געשעפטן, וועלכן האָבן אויך פאַרקויפט אויף הורט. אַזוי ווי אָט די נייע סוחרים האָבן צוליב דער קאָנקורענץ פאַרקויפט מיט אַ גראָשן ביליקער, זענען אַ סך פון לאָזערס קונים אַוועק צו די פרישע גרעסערע געשעפטן. ביסלעכווייז האָט לאָזער מאַדיאַרס שפייז־געוועלב אָנגעהויבן צו פוסטעווען, וואָס ווייטער אַלץ וויניקער קונים זענען אַהער געקומען, די פאַליצעס זענען געוואָרן ליידיקער און ליידיקער, אַלץ מער אַרטיקלען האָבן אויסגעפעלט. טאָמער זענען נאָך אַריינגעקומען זיינע היימישע קונים וואָס האָבן געוואָלט אים אונטערהאַלטן, האָבן זיי נישט באַקומען די נייטיקע אַרטיקלען. און ווען זיי האָבן אים געפרעגט:

— ר׳ לאזער, פאר וואס ווערט ביי אייך אלץ ווייניקער סחורה אין געוועלב?

פלעגט ער א זיפץ טאן און זאגן:

— קינדערישע פיסקלעך זענען אזוי ווי א לעכערדיקער זאק, וואס ווערט קיין מאל נישט פול.

פון דעם ענטפער אבער האבן די בעלי־הביתטעס נישט געקאנט שבת מאכן און סוף כל סוף זענען זיי אויך אוועק צו אנדערע געוועלבער און די הויפט־אפנעמער פון זיין סחורה זענען געווארן זיינע אייגענע בני־בית, ביז זיין שפייז־געוועלב איז אין גאנצן אויסגעליידיקט געווארן פון סחורה.

ווען ער האט דערזען אז זיין לאגע איז שוין גאר ביטער, איז ער אוועק צו זיין ווייבס קרובים, צו די שכנים און צו די ווילטעטיקע אינסטי־טוציעס פונעם שטעטל, געכאפט דא און דארט א הלוואה און איינגעקויפט עטלעכע שאכטלעך צוקערווארג, פארשידענע פלעשלעך מיט קינסטלעכן סיראפ און אויך געקויפט ביי יודעלע הארוויץ א גרויסן באלאן מיט סאדע־וואסער. אין דעם געוועלב האט ער צוגעזרוקט דעם לאנגן טיש צו דער טיר צו און אויסגעשטעלט אויף אים די נייע סחורה, פארבייגייער זאלן זען און קויפן. האבן דורשטיקע פארבייגייער געטרונקען פון זיין בופעט סאדע־וואסער און פארביסן מיט א לעקעכל. קינדער האבן געקויפט נא־שעריי און לאזער מאדיאר האט געטשאמפעט דאס ביסל ארעמע פרנסה.

נישט ווייט פון אים האט ישראל „שמענדריק" אויך געהאט א צוקעריי־געוועלבל. ביי ישראלן אבער איז דאס געשעפטל געווען פארנאכלעסיקט, עס האט אים עדעינט נאר ווי א דעקמאנטל פאר זיין הויפט־באשעפטיקונג, וואס איז באשטאנען אינעם האנדל מיט אויסלענדישער וואלוטע, וואס איז געווען פארבאטן דורך דער פוילישער מאכט, אבער ווען דער פוילישער זלאטי האט זיך סטאביליזירט און די סוחרים האבן זיך שוין נישט געדארפט „דעקן", איז דער האנדל מיט וואלוטע ביסלעכווייז געווארן אפגעשטעלט. „שמענדריק" האט אויפגעפרישט זיין צוקעריי־געוועלבל, ארויסגעשטעלט אין פענצטער געשמאקע דעליקאטעס־ארטיקלען מיט א פריש־געבאקענעם קעזקוכן און אנדערע גוטע זאכן, און אויפגעהאנגען אויף דער פריש־גע־פארבטער טיר א שילדל מיט א פוילישער אויפשריפט: „הייגט ביליק —

מאָרגן אומזיסט". לאָזער מאַדיאַרס קליענטן האָבן זיך אויבערגעטראָגן אַהין און ביי אים איז ווידער געווארן פוסט.

און נאָך אַ צרה: פלוצלונג איז צו אים געקומען אַברהם לייבישל קירשנבוים, וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט מעקלעריי ביי פאַרשידענע פריצים און כראַביעס פון די אַרומיקע דערפער. אָט דער אַברהם לייבישל האָט געפאָדערט פון אים דירה־געלט סיי פון דער ווינונג און סיי פונעם געשעפט. לאָזער מאַדיאַר האָט אים אָנגעקוקט, ווי איינער, וואָס פאַלט פלוצלונג אַראָפ פון בוידעם און געזאָגט:

— וואָס הייסט דירה־געלט? אָדער איך פאַרשטיי נישט וואָס איר זאָגט, אָדער איר רעדט פון וועג.

— ניין! — האָט זיך אברהם לייבישל געשטעלט, — כ׳רעד נישט „פון וועג"! איר ווינט אין מיין הויז, דאַרפט איר צאָלן דירה־געלט!

— איך ווין אין אייער הויז? — האָט לאָזער זיך צעלאַכט, — ס׳איז דאָך מיין הויז! איך :ין דאָך דער בעל־הבית! מיין שווער האָט דאָס מיר איבערגעלאָזט בירושה!

— אַ בייזער חלום אין אייער קאָפּ! א ר האָט שוין נישט פון וועמען חוזק צו מאַכן, נאָר פון מיר?

געזען, אַז לאָזער מאַדיאַר קומט אַריין אין כעס, האָט אברהם לייבישל אָפּגעהאַקט דעם שמועס און איז אַוועק. לאָזער מאַדיאַר האָט זיך געמומען צו זיין באַשעפטיקונג און גאָר גיך פאַרגעסן וועגן דעם גאַנצן אינצידענט. ער האָט געהאַט אויפן קאָפּ צו זאָרגן וועגן פרנסה און נישט עפּעס נאָרישע זאַכן, וואָס קאָנען איינפאַלן אין זיין נישט נארמאַלן קאָפּ.

נאָך אַ געוויסער צייט האָט לאָזער מאַדיאַר באַקומען עפּעס אַ פאַפירל מיט דער פּאָסט. אַזוי ווי ער איז געווען זיכער, אַז עס קומט פון דעם שטייערמאַמט, האָט ער עס אַוועקגעוואָרפן מיט אַ בייזן ברום: „שטייערן גאָר צו צאָלן? פון וואָס? אַז כ׳האָב אַליין נישט פון וואָנען צו לעבן!"

באַקומענדיק דאָס צווייטע מאָל אַזאַ פאַפירל מיט אַ רויטן זיגל, האָט ער שוין אַ שמייכל געטאָן מיט חוזק: „שוין נישטאָ ביי וועמען צו מאָנען שטייערן, נאָר פונקט ביי מיר?" און ער האָט עס ווידער אַוועקגעוואָרפן. נאָך אַ שטיקל צייט האָט זיך צו אים פלוצלונג געיאָווען אַ וואָשנע

פון געריכט מיט אַ מעשענעם אָדלער אויפן היטל און דערלאַנגט אים אַ פאַפּיר מיט אַ רויטן זיגל אויפן ראַנד. אַזוי ווי ער האָט נישט פאַרשטאַנען אין די קלייניע פוילישע אותיות, איז ער אַריבער צו משה לייב פריידנפעלדן פון דעם ביכער־געשעפט יענער זאָל עס אים אויסטייטשן. האָט משה לייב אַ קוק געטאָן אויפן געשריבענעם אין פאַפּיר, אַ קוק געטאָן אויף לאָזער מאַדיאַר און ווידער אין פאַפּיר — האָט ער אַ מאָל נישט קיין טעות? ניין, ער האָט נישט קיין טעות, ס׳איז בפירוש געשריבן: „אַזוי ווי דער אָביוואַטעל לאָזאַר טייטעלבוים האָט זיך צווויי מאָל נישט געשטעלט צום געריכט, איז אַרויסגעטראָגן געוואָרן אַ „זאַאָטשני וויראָק" * וועגן אן עקסמיסיע פון הויז ביי דער הויווישער גאַס נומער דער־און־דער".

ווען ער האָט נישט געהאַט שוין קיין שום ספק וועגן דעם, האָט משה לייב געזאָגט לאָזערן דעם ריכטיקן באַדייט פון דעם פאַפּיר און צוגעגעבן: „איר מוזט עפּעס טאָן קעגן דעם".

דערהערנדיק משה לייבס ווערטער, האָט זיך לאָזער מאַדיאַר דערמאָנט וועגן דעם אינצידענט מיט אברהם לייבישל און זיין פאַדערונג פון דירה־געלט. זיין פנים איז געוואָרן בלייך און זיינע ליפן האָבן געמורמלט:

— וואָס זאָל איך טאָן? וואָס זאָל איך טאָן?

דערווייל האָט משה לייב דערזען שלמה מאָורערן דורכגיין צופעליק פאַרן געשעפט, האָט ער אים אַ רוף געטאָן און געוויזן דאָס פאַפּיר פון געריכט. שלמה מוירער האָט געוואָרפן אַ בליק אויף לאָזער מאַדיאַרן אין זיין פאַרלעגנהייט און אים גלייך געזונטן באַרוּיקן:

— שרעקט זיך נישט, ס׳וועט זיך אַלץ ענדיקן צום גוטן! איך לויף גלייך וועגן דעם איבערצושמועסן מיט אברהם לייבישלען אַליין. די גאַנצע זאַך איז דאָך עפּעס נישט קלאָר. ווי אַזוי קומט די קאַץ אין דעם זאַק אַריין? איר ווויגט דאָך אין דעם הויז אַזוי פיל יאָרן און עס האָט דאָך געהערט צו אייער שוועסטער שוין מיט אַ לאַנגער צייט צוריק, איז ווי אַזוי קומט גאָר אברהם לייבישל אייך צו מאַכן אַן עקסמיסיע? באמת נישט צו פאַרשטיין! ביי אברהם לייבישל האָט שלמה מאָורער זיך דערווּוסט דעם גאַנצן

* אַן אורטייל היינטער די אויגן.

ענין און אַלץ איז אים קלאָר געווארן. דאָס הויז וואָס אשר בראַנדמאַן האָט איבערגעלאָזן זיין איידעם בירושה, האָט שוין לאַנגע יאָרן געהאַט אויף זיך גרויסע חובות אויף דער היפאָטעק אין אַ באַנק אין טאָרנע און עס איז שוין עטלעכע מאָל אַרויסגעשטעלט געווארן אויף אַ ליציטאַציע, לויט אַ מודעה פונעם מעליצער גערויכט, אָבער קיינער פון די מעליצער יידן האָט אָט די מודעה נישט איבערגעלייענט און גויִם וויידער האָבן דערפאַר קיין אינטערעס נישט געהאַט. און היות די מודעה איז געהאָנגען אַ צייט און קיינער האָט זיך אין דעם ענין נישט אינטערעסירט, האָט דער ריכטער פאַרצייכנט אויף די אַקטן: „נישטאָ קיין רעפלעקטאַנטן" און זיי אַוועק־געלייגט. שפּעטער האָט מען ווידער אַ מאָל אַרויסגעשטעלט אַ מודעה וועגן דער ליציטאַציע. אַזוי האָט עס זיך איבערגעחזרט אין משך פון לאַנגע יאָרן, ביז וואַנען די טאָכטער פון אברהם לייבישל איז געוואָרן אַ שרייַ־בערין ביים גויישן אַדוואָקאַט דזיאַדעק. זיין קאַנצעלאַריע האָט זיך געפונען נישט ווייט פון גערויכט און איר איז פיל מאָל אויסגעקומען צו גיין אַהין מיט אָנקלאָגעס און אַנדערע אַקטן. איין מאָל האָט זי סוף כל סוף באַמערקט אָט די אויבן דערמאָנטע באַקאַנטמאַכונג אויפן טאָוול אין קאָרידאָר פון גערויכט, געזומען דאָס אין זינען אַריין און אַהיימקומענדיק איבערגעגעבן איר פאַטער וועגן דעם.

אברהם לייבישל, אַ מעקלער פון פאַרשידענע געשעפטן, האָט זיך אָנגעכאַפּט דערין און געבעטן זיין טאָכטער אָנצושרייבן צום גערויכט אַן אָפערטע מיט אַ פרייַז, וואָס האָט זיך אים געלוינט. ער האָט איינגעצאָלט דאָס געלט און דאָס הויז איז אַריבער אין זיין רשות. פון דעם אַלעמען האָט קיין איינציקער יִד אין מעליץ נישט געווּסט.

גייענדיק צו לאָזער מאַדיאַר וועגן דירה־געלט האָט ער פון פאַרויס פאַרשטאַנען, אַז ער וועט אים קיין דירה־געלט נישט באַצאָלן, אָבער געטאָן האָט ער עס, כדי דער אַדוואָקאַט דזיאַדעק זאָל קאָנען אין גערויכט פאָדערן עקסמיסיע. לויטן געזעץ קאָן אַ לאָקאַטאָר, וואָס זאָגט זיך אָפּ צו באַצאָלן דאָס דירה־געלט באַזייטיקט ווערן פון דעם הויז.

ווען ער האָט איינגעזען, אַז מיט אברהם לייבישל איז וועגן דעם ענין שוין נישטאָ וואָס צו רעדן, וויל פון דער עקסמיסיע וויל ער זיך בשום

אופן נישט צוריקצוּזען, איז שלמה מאָורער אַריבער צום אַדוואָקאַט פּינק. אָט דער אַדוואָקאַט פּינק איז ערשט נישט לאַנג געקומען קיין מעליץ און האָט געעפנט אַ קאַנצעלאַריע און מען האָט אים שוין געקענט פאַר אַ מענטש מיט אַ וואַרעם יידיש האַרץ. אים האָט שלמה מאָורער דערציילט וועגן דעם „טריק" פון אברהם לייבישל: ווי אַזוי ער האָט אַרויסבאַקומען אַן עקסמיסיע אויף אַן אַרעמאַן, וואָס איז אַלע יאָרן געווען זיכער, אַז דאָס הויז, אין וועלכן ער ווויינט געהערט צו אים, און אָט אַ איצט שטייט ער פאַר אַ געפאַר אַרויסגעטריבן צו ווערן אויף דער גאַס מיט זיין קראַנקער פרוי און מיט קליינע קינדער.

נאָכן אויסהערן די דאָזיקע געשיכטע האָט דער אַדוואָקאַט פינק באַשלאָסן צו פאַרנעמען זיך מיט דעם אָנגעוויטיקטן ענין און אָנגעשריבן צום געריכט אַן אַפּעלאַציע, אין וועלכער ער האָט אָנגעווויזן אויף די אַלע פאַראַגראַפן לויט וועלכע די עקסמיסיע פאַרן אָביוואָטעל לאַזאַר טייטעלבוים האָט נישט קיין שום רעכטפאַרטיקן גרונט.

אַזוי ווי די דאָזיקע אַקטן האָבן געדאַרפט ווערן אונטערגעשריבן דורכן קליענט און אַזוי ווי דער אַדוואָקאַט האָט נאָך נישט געהאַט קיין געהילף אין זיין קאַנצעלאַריע, האָט ער זיך אַליין מטריח געווען און געלאָזט זיך גיין צו דער הויווישער גאַס און דאָרט געפרעגט, וווּ עס ווויינט דער פאַן טייטעלבוים. קיינער אָבער האָט נישט געווּסט און האָט אים געענטפערט: „גישטאָ אַזאַ פאַן מיטן נאָמען טייטעלבוים". האָט דאָס אים שטאַרק גענוּדערט און ער האָט נישט פאַרשטאַנען דאָס רעטעניש. ענדלעך האָט ער דערזען לאָזער שאָרן, וועלכער האָט געווויינט אין דער געגנט און פאַר וועלכן ער האָט שוין געהאַט דורכגעפירט עטלעכע ענינים אין געריכט, האָט ער אים אָפּגעשטעלט און געפרעגט:

— זאָגט מיר, פּאַניע שאָר, ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך, אַז אין אַזאַ שטעטל זאָל איין יידּ נישט ווּיסן ווּ דער צווייטער ווויינט? אָט זוך איך דעם פאַן טייטעלבוים, וואָס ווויינט אויף דער דאָזיקער גאַס און קיינער ווייסט גאָר נישט דערפון.

לייזער שאָר האָט אַ שמייכל געטאָן און געענטפערט:

— די זאַך איז גאַנץ פאַרשטענדלעך: אין מעליץ רופט מען יידן מיט

אַ צונאַמען און דער פאַמיליע־נאַמען איז קיינעם נישט באַקאַנט. וועז דער פּאַן מעצענאַס וואָלט געפרעגט אויף לאָזער מאַדיאַר, וואָלטן אַלע געווּסט. צופעליק שטייען מיר גראַד לעבן זיין הויז.

מיט אַלטע צעבראָכענע שטיגן איז דער אַדוואָקאַט אַרויף אויפן שטאָק צו דער טיר פון לאָזער מאַדיאַר. ער האָט דערפילט פון דאָרט אַ טוכלען, רויכיקן ריח און דערהערט אַ געוויש פון אַ כאַפּטע קינדער ווי אויף אַ יאַריד. אַז ער האָט אַ קוק געטאָן דורך דער אָפענער טיר אין דעם רויכיקן חלל פון דער שטוב, האָט דער דלות אַ שלאָג געטאָן פון אַלע ווינקלען אין זיינע אויגן. ער האָט געטראַכט ביי זיך, אַז קיין האָנאַראַר פאַר זיין אַרבעט וועט ער שוין נישט פאַרלאַנגען. ער האָט אַ קלאַפּ געטאָן אין דער אָפענער טיר און דער „פּאַן טייטעלבוים" איז אַרויסגעקומען אונטערצושרייבן דעם אַקט פון דער אַפּעלאַציע קעגן דער עקסמיסיע. דער ענין איז ווידער אַריבער צום גערעכט.

האָט דאָך אָבער אַן אַרעמאַן נישט קיין מזל. איז די ספּראָווע איבער־געגעבן געוואָרן אין די הענט פון אַ ריכטער, וואָס איז געווען גוט באַ־פריינדט מיטן אַדוואָקאַט דזיאַדעק. זיי פלעגן באַזוכן איינער דעם צווייטן און טרינקען צוזאַמען יעדן זונטיק. פון פאַרפלאָנטערטע פּראָצעסן פלעגן זיי ביידע בשותפות גענישן. אויך וועז לאָזער מאַדיאַרס אַפּעלאַציע איז אָנגעקומען צו גערעכטלעכער באַהאַנדלונג, האָט אברהם לייבישל געזוכט זיי ביידע אונטערצוקויפן און וויסנדיק, וועלכע משקה זיי האָבן גערן, האָט ער עס געשיקט מיט נאָך אַנדערע גוטע זאַכן צו דעם זונטיקדיקן וויזיט פון דעם ריכטער ביים אַדוואָקאַט דזיאַדעק.

נאָך אַ שטיקל צייט האָט לאָזער מאַדיאַר באַקומען פון גערעכט אַ פאַפּיר אין וועלכן מען האָט אים צו וויסן געגעבן, אַז די אַפּעלאַציע איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן און אַז אין משך פון פערצן טעג מוז ער פאַרלאָזן די דירה מיטן געשעפּטס־לאָקאַל.

נאָכן באַקומען דאָס פאַפּיר איז לאָזער מאַדיאַר אין גאַנצן צעטומלט געוואָרן, געלאָפן צו ר׳ מענדעלע דעם מעליצער רב, וועמענס חסיד ער איז געווען, און מיט טרערן אין די אויגן געבעטן, ער זאָל זיך אַריינמישן אין דעם דאָזיקן ענין און העלפן אים אין זיין צרה.

ר׳ מענדעלע האָט געשיקט זיין גבאי רופן צו זיך אברהם לייבישלען. אגב, האָט אָט דער אברהם לייבישל יעדן שבת געדאַוונט מיטן רב אין חסידישן בית־מדרש, געריכטן זיך פאַר זיינעם אַן אַנהענגער און פאַר אַ קעגנער פון דעם באַרוועָר רב, וועלכער האָט געפירט אַ מחלוקת מיט ר׳ מענדעלען.

וועָן דער גבאי איז געקומען אים בעטן צום מעליצער רב, האָט אברהם לייבישל אויסגעטאָן דעם שפּענצער וועלכן ער האָט געטראָגן אין שטוב, גענומען אויף זיך דעם לאַנגן איבערצי׳יער מיטן חסידישן סאַמעטענעם קאַפּעליוש און געגאַנגען צום רב מיט אַ הכנעהדיקן דרך־ארץ. אַזוי ווי תמיד, האָט ער אויך דאָס מאָל געמאַכט די שפּיל וואָס האָט אים געטויגט פאַר זיינע געשעפטן.

נאָך דעם ווי ער האָט אים אָפּגעגעבן אַ שלום־עליכם און אים געבעטן זיצן ביים טיש, האָט דער מעליצער רב ס׳ערשטע דערציילט אים אַ מעשׂה פון זיין זיידן דעם הייליקן ראָפּטשיצער צדיק, זכותו יגן עלינו. די וועלט האָט אָט דעם צדיק געהאַלטן פאַר גאָר אַ גרויסן חכם און דאָך איז ער באַזיגט געוואָרן מיט חכמה דורך אַ פּשוטן ייִנגל פון דעם גאָר קליינינקן שטעטעלע זשאָבעוו, נישט ווייט פון מעליץ.

מעשׂה שהיה כך היה: אויפן זשאָבעווער בית־החיים האָט געזרוט אַ גרויסער צדיק, וועלכן מען האָט אַמאָל געהאַלטן פאַר איינעם פון די ל״ו־צדיקים. ר׳ מענדעלעס זיידע, דער הייליקער ראָפּטשיצער, האָט געהאַלטן די יאָרצייט פון יענעם צדיק. איין מאָל איז ער געקומען צו דער יאָרצייט קיין זשאָבעוו און פאַרפאָרן צום יידישן אַרענדאַר, וועלכער האָט געהאַלטן די קרעטשמע. דאָרט האָט ער באַמערקט אַ ייִנגל מיט לאַנגע פּיאות און אַזוי ווי דאָס ייִנגל האָט געמאַכט אויף אים אַ גוטן רושם, האָט ער אים געפרעגט אַ שאלה:

— זאָג מיר, בחורל, צו וואָס דאַרף מען האָבן אין זשאָבעוו סיי אַ שול צום דאַוונען און סיי אַ בית־הקברות? אַז בסך הכל געפינען זיך דאָ נאָר אַ מנין יידן. איז דאָך ממה נשפך — וועט, חלילה וחס, גאָט זאָל באַשירע־מען, ווער פון דעם מנין יידן שטאַרבן, וועט דאָך שוין קיין מנין נישט בלייבן צום דאַוונען. צו וואָס טויג דאָן די שול? וועלן מיט השם יתברכ

הילף אַלע יידן לעבן, צו וואָס ווידער טויג דאָס בית־הקברות?

האָט אים דאָס פשוטע יינגל געענטפערט מיט חכמה:

— די שול דאַרף מען האָבן פאַר די זשאַקעווער יידן און דאָס בית הקברות פאַר די פרעמדע, וואָס קומען אַהער אויף אַ יאָרצייט...

— זעט איר, ר׳ אברהם לייבישל — איז דער רב געקומען צום אויס־פיר — מ׳קאָן זיין דער גרעסטער חכם און באַזיגט ווערן דורך אַ פשוט יינגל. דאָס זעלבע מיט אייך: איר זענט טאַקע זייער אַ קלוגער יידל, בלי עין־הרע, אָבער קליגער ווי די גאַנצע וועלט קאָן מען נישט זיין. ס׳איז נאָך ביי אונדז אין שטעטל נישט געהערט געווארן, אַז איין יידל זאָל דעם צווייטן מיט כוח אַרייסוואַרפן פון זיין דירה, דערצו נאָך אַן אָרעמאַן מיט קליינע קינדער.

אברהם לייבישל האָט זיך אָבער גאָרנישט דערשראָקן פאַר די אַלע שיינע מוסר־רייד, נאָר געענטפערט:

— ראשית כל טו איך גאָרנישט קיין זאַך אויף להכעיס, נאָר אַזוי ווי איך גיי חתונה מאַכן אַ טאַכטער און דאַרף האָבן פאַר איר אַ דירה, בין איך געצוווּנגען דערצו; צווייטנס, ווינציק גבירים דאָ אין שטעטל מיט גרויסע קאָמיניצעס? זאָלן זיי אַרייננעמען די אָרעמע משפחה אין זייערע הייזער! ווי שטייט דאָס געשריבן, אַז דווקא איך, אַ פשוטער מעקלער, זאָל אַלץ טראָגן אויף מיינע פלייצעס?

אַזוי ווי ער האָט נאָר דערהערט זיינע כיטרע טענות, האָט דער רב אים איבערגעריסן די ריידן און שוין מיט שאַרפערע ווערטער געזאָגט:

— ווי קומט דאָס אָבער צו אַזאַ יידל ווי איר, וואָס דאַוונט אין חסידישן בית־המדרש, ער זאָל גלייך גיין צום גויישן געריכט מיט קלאָגעס? יש דין בישראל! צו ערשט דאַרף מען האַלטן אַ דין־תורה!

— אויב עס האַנדלט זיך אין אַ דין־תורה — האָט אברהם לייבישל געמאַכט אַ פרום פנים און פאַרדרייט זיך די פיאות אין זיין שטייפער באָרד אַריין — צו אַ דין־תורה בין איך תמיד גרייט צו גיין!

צו מאָרגנס האָט לאָזער מאַדיאַר געשיקט דעם שמש פון בית־מדרש רופן אברהם לייבישל צו אַ דין־תורה ביי ר׳ שמעון דיין, וועלכער איז

געווען באקאנט מיט זיין חכמה ארויסצוויקלען די שווערסטע פארפלאנטערטע ענינים.

ביי ר׳ שמעון דיין האט לאזער מאדיאר געטענהט:

— כולו שלי! דאס הויז געהערט צו מיר מכוח ירושה פון מיין שווער פארן נדן, וואס ער האט מיר צוגעזאגט פאר דער חתונה. קיינער האט נישט געהאט קיין רשות צו קויפן דאס הויז, און אויב עמעצער האט עס יא געקויפט, איז דאס א מקח טעות, כמניח את כספו על קרן הצבי און מיך דארף ער לאזן במנוחה!

נאכן אויסהערן זיינע טענות האט ר׳ שמעון דיין געזאגט:

— איצטער וועלן מיר הערן די טענות פון צווייטן צד!

אברהם לייבישל האט ארויסגעלייגט פון זיין בוזעם־קעשענע אויפן טיש פאפירן פון געריכט, נאטאר און היפאטעק. דארט איז געווען באווייזן שוואַרץ אויף ווייס, אז דאס קויפן פונעם הויז איז געזעצלעך דורכגעפירט געווארן און אז עס דארף ארי׳בערגיין אין זיין רשות. ער האט נאר צוגעגעבן:

— דאס זענען מיינע טענות.

ר׳ שמעון דיין האט דורכגעקוקט די אלע פאפירן און ביי זיך געטראכט: „דינא דמלכותא דינא״, און היות ווי ארויסטראגן א פסק איז דעם ענין איז נישט קיין לייכטע זאך, ווייל ס׳זענען דא טעמים לכאן ולכאן, האט ער פארגעלייגט א פשרה: דער ערשטער צד זאל מוותר זיין אויפן געוועלב און דער צווייטער צד אויף דער דירה. לאזער מאדיאר, וויסנדיק אז זיין לאגע איז א שלעכטע, האט גלייך מסכים געווען און אברהם לייבישל האט זיך מיט געקליגלטע רייד ארויסגעדרייט פון א באלדיקן באשלוס און עס אפגעלייגט אויף עטלעכע טעג.

דערווייל זענען דורכגעלאפן די פערצן טעג צוגעטיילטע לאזערן פון געריכט ביז צום פארלאזן די דירה. דעם פונפצנטן טאג באלד אין דער פרי זענען ארייגעקומען צו לאזערן געריכט־באמטע, באגלייט פון ווערינסקאלע, דעם פאליציי־אינספעקטאר פון מאגיסטראט. זיי האבן אנגעהויבן ארויס־טראגן די שטובזאכן אויף דער גאס און זיי אוועקגעלייגט אויפן פלאץ קעגנאיבער, אין ווינקל פון דער קישקעליצע.

דערווייל זענען זיך מענטשן צונויפגעלאפן פון אלע זייטן און זיך

צוגעקוקט צו דער טרויעריקער געשעעניש, וואָס האָט נאָך אין מעליץ קיין מאָל פריִער נישט געטראָפן. זעענדיק, ווי אַזוי די גויִם וואַרפן די שטוב־זאַכן איינס אויפן צווייטן, האָבן די ווייבער געשאָלטן אברהם לייבישל: „מ׳זאָל נאָר מיט אים אַזוי וואַרפן, הייזער־הויך!״

נאָכן אַרויסטראָגן די זאַכן האָבן די באַאַמטע אַרויסגעפירט די דער־שראָקענע קינדער פון שטוב, געשטעלט זיי לעבן דער אָנגעהויפטער קופּע בעבעכעס און אַוועק. געבליבן איז נאָר דער פאָליציי־אינספעקטאָר ווערינ־סקאַלע צו היטן די אָרדענונג לעבן דעם הויז וואָס איז אויסגעלייִדיקט געוואָרן.

דערווייל איז דאָס רעדל פון די נייגעריקע געוואָקסן און צווישן זיי האָבן זיך אויך באַווײַזן משה וואָדשאַזש מיט זיין חברה. ווי נאָר די גויִם זענען אַוועק, האָבן זיי זיך גלייך אַ וואָרף געטאָן צום באָרג שטובזאַכן, געכאַפט אויף די פלייצעס ווער אַן אייזערן בעט, ווער אַ צעפוילטן שטרוי־זאַק, נאָך אָנדערע — אַ פּאָק מיט בעטגעוואָנט פאַרבונדן אין אַ ליילעך, אַ טיש, אַ צעבראָכן שענקל און — היידאַ צוריק צום הויז פון לאָזער מאַדיאָר. דאָ האָבן זיי זיך אָבער אָנגעטראָפן אויף דעם אָנטיסעמיטישן פאָליציי־אינספעקטאָר, וועלכער איז נאָך דערצו געוואָרן „אונטערגעשמירט״ דורך אברהם לייבישל. פאָכענדיק מיט זיין ווינריב־שטעקעלע, וואָס ער פלעגט תמיד טראָגן מיט זיך, האָט ער געשריגן:

— פּרעטש סטאָנד לאָבוזי! זגראַיאַ זשידאָווסקאַ!*

די חברה איז געבליבן שטיין מיט די זאַכן אויף די פלייצעס און נישט געוווסט וואָס ווייטער צו טאָן. גראָד האָט זיך דאָ געפונען זיסל שמיד, דער אייגנטימער פון אַ קאָלאָניאַל־געשעפט אין מאַרק. ער האָט שטאַרק איבערגעלעבט די גאַנצע עקסמיסיע־סצענע און צום סוף אַ זאָג געטאָן צו דער חברה:

— מיט אַלע זאַכן צום חסידישן בית־מדרש!

דערמיט האָט ער געוואָלט טרעפן צווויי פייגל מיט איין שאָס: ערשטנס,

* אַוועק פון דאָנען, לאָבוזעס, יידישע באַנדע!

לאָזער מיט זיין הויזגעזינד זאָלן זיך נישט וואָלגערן אויף דער גאַס אונטערן פרייַען הימל, און צווייטנס, נקמה צו נעמען אין די חסידים, וועלכע האָבן דעם לעצטן זומער זיך קעגנגעשטעלט צו מאַכן אין דער שול אַן אַזכרה צו דער יאָרצייט פון ד״ר הערצל.

די יאָטן האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אַהין, מיט די פּעק אויף די פּלייצעס, און מאַרשירט אַזוי איבערן מאַרק און די געסלעך און געזונגען מיט חוזק „יעשטשע פּאָלסקאַ ניע זגינעלאַ״. די אַרומיקע, הגם שרעקלעך פּאַרביטערט אויף דעם, וואָס האָט זיך דאָ ערשט געטראָפן, האָבן דאָך נישט געקאָנט זיך באַהערשן און געלאָכט פון דער קאָמישער סצענע.

די צדקה־מענטשן פון פּאַרשידענע חברות זענען אויך נישט געזעסן מיט פּאַרלייגטע הענט, נאָר געזוכט אַן אויסוועג פון לאָזער מאַדיאַרס שרעק־לעכער סיטואַציע.

די ערשטע צו העלפן איז געווען בריינדל הערמאַלע, לאָזער שאַרס ווייב. ווי נאָר זי האָט דערזען דורך איר פענצטער וואָס עס קומט פאָר קעגנאיבער, אין לאָזער מאַדיאַרס הויז, האָט זי געכאַפט אַ פּלעטל איבער די אַקסלען און איז געלאָפן צו רחטשע פרידמאַן, צו מרימטשע באַס און נאָך צו אַנדערע צדקה־ווייבער. קודם־כל האָבן זיי צוגענומען די היימלאָזע קינדער, וועלכע האָבן געווייַנט און געציטערט אין דרויסן, שטייענדיק אַרום דעם אָנגעהויפטן באַרג שטובזאַכן. די ווייבער האָבן זיי אַריינגעפירט אין שטוב און מיט מוטערלעכער צערטלעכקייט באַזאָרגט מיט וואַרעמס צו טרינקען און עפּעס צו עסן — זאָלן כאָטש די קינדער נישט הונגערן און האָבן דערווייל אַ דאַך איבערן קאָפּ. דאָן האָבן זיי אָנגעהויבן צו זוכן איבערן שטעטל עפּעס אַ שטוב, כדי איינצואַרדענען די אַרעמע משפּחה.

דאָס זעלבע האָט געטאָן שמואל ראָטמאַן. ווי נאָר ער האָט זיך דער־ווּסט וועגן דער לאָגע פון לאָזערס משפּחה, איז ער גלאָפן צו יהודה־לייב דעם שניידער מיט אַ געוואָלד:

— וואָס קומט עס אַזוינס פאָר אינעם שטעטל? ס׳איז דאָך נישט אויסצוהאַלטן!

יהודה־לייב האָט אַוועקגעלייגט שער־און־אייזן און צוזאַמען מיט ראָט־מאַנען אַרגאַניזירט נאָך אַנדערע גבאים פון צדקה־חברות צו זוכן אַ שטיקל

ווינונג פאר לאזער מאדיארס משפחה. אבער זוך אהין, זוך אהער — קיין שטוב האבן זיי נישט געפונען, ווייל די מיטעלע מעליצער בעלי־בתים האבן אליין געווויינט אין ענגע דירות און די גבירים האבן נישט געוואלט נעמען אויף זיך קיין לאסט פון אזא ארעמער משפחה מיט א כאפטע אויסגע־הונגערטע קינדער.

דערווייל איז די דעפילאדע פון די זינגענדיקע יונגאטשעס מיט לאזער מאדיארס שטובזאכן אויף זייערע פלייצעס אנגעקומען צום חסידישן בית־מדרש און געוואלט אהין ארריינגיין. האט דער שמש פארשטעלט די טיר אין קארידאר און באין ברירה אנגעוויזן אויף דער הינטערשטער ווייבע־רישער שול, וואס פאסט גיכער פאר א משפחה. נאכן אויפשליסן די טיר האבן די חברה ארויסגעטראגן די לאנגע בענק אין קארידאר און אינעווייניק צעשטעלט לאזער מאדיארס זאכן לויט אן ארדענונג, אפילו ארריינגעפאסט די בלעכערנע רערן פון דעם אייזערנעם אויוון צום קאכן אין דער שווינקע פון דער וואנט, וואס פירט צום קוימען, דער רויך זאל האבן אן אויסגאנג. א דירה פאר לאזער מאדיארס משפחה איז געווארן פארטיק.

וועז די שכנישע בעלי־ביתטעס ארום האבן דאס אלץ דערזען, האבן זיי זיך געמומען פלייסן מיט עפעס צו העלפן. רייזל נעכעס, וועלכע האט געווויינט הינטערן בית־מדרש און געהאט א היימישע בעקעריי האט גע־ברענגט, אין אירברייטן פארמעליקטן פארטעך אקרייקעס פון לעקעך וואס זי האט געבאקן פאר די זיסוואַרג געוועלבער, שטיקער פוטערקוכן, איבער־געבליבענע פון שבת און נאך אנדערע גוטע זאכן. דאן האט אסתטשע די זדאקעווער געברענגט פאר די קינדער וואַרעמע געקאכטע מילך.

מיטאגצייט האט לאהטשע, ניסן קלאגסברונס ווייב פון שניט־געשעפט אין דער באנגאס, געשיקט מיט איר דינסטמיידל יויך מיט לאקשן און פלייש און אויך א טעפל זיסן מערן־צימעס. אזוי ארום האט דוקא אין אט דעם ביטערן טאג לאזער מאדיארס משפחה געגעסן מאכלים, וועגן וועלכע זיי האבן נישט געחלומט אפילו שמחת תורה.

א לאנגע צייט האט דאס שטעטל געהאט וועגן וואס צו שמועסן און דיסקוטירן, סיי אין די בתי־מדרשים נאך מנחה־מעריב, סיי אויפן שולפלאץ און סיי אין די רעדלעך אין מארק, וווּ יידן זענען זיך צונויפגעקומען.

יעדער האָט אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג וועגן דעם וואָס האָט זיך געטראָפן אין מעליץ מיט אַן אָרעמער משפחה, אַז אַזוינס האָט מען נאָך נישט גע־הערט. די שולד האָט מען געוואָרפן קודם כל אויף די קהילה־לייט, וואָס אַנשטאָט צו זאָרגן פאַר די אָרעמע יידן אין שטעטל, פאַרנעמען זיי זיך מיט נישטיקע זאַכן: מיטן איבערבויען פון דער באָד, מיט דער מקווה, מיט משגיחים פאַר די כשרע יאַטקעס, אַזוי ווי מעליץ וואָלט ביז היינט גאָר געווען טריפות.

אַנדערע האָבן געוואָרפן די שולד אויף די מחלוקת צווישן די רבנים אין שטעטל: יעדער פון זיי וויל נאָר באַווייזן „מופתים" צוצויגן אויף זיין זייט וואָס מער חסידים און אָנהענגער, זיי ווערן פול מיט שנאה איינער צום צווייטן און כּאַרגעסן דערביי אין גאַנצן וועגן העלפן די אָרעמע משפחות אינעם שטעטל.

דער הויכפונקט פון דער פרשה איז געקומען פרייטיק צו נאַכטס, וען אברהם לייבישל איז, ווי קיין מאָל גאָרנישט, אַרייngעקומען דאָווענען אינעם חסידישן בית־מדרש, אין זיין פאַרגאַרטלטער זיידענער בעקעשע, מיטן שבתדיקן שטרײַמל אויפן קאָפּ און האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף זיין שטענדיקן פלאָץ ביים לאָנגן טיש.

אַז לאָזער מאַדיאַר האָט אים דערזען, האָט זיין ביטער האַרץ אויפ־געציטערט און ער האָט אַ געשריי געטאָן:

— אַרויס פון דאָנען, שגץ איינער! אַרויס פון מקום־קדוש! דאָס דאָזיקע געשריי איז געווען ווי אַ שוועבעלע אין אַ פולוועראָס. אַן אויפ־רייס פון אַ געדיכטן שרייען האָט זיך אַ טראָג געטאָן פון אַלע זייטן אין דער ריכטונג פון אברהם לייבישל: „אַרויס, אַרויס פון בית־מדרש!" יידן אויפן שולפלאָץ און אויך אין די אַנדערע בתי־מדרשים האָבן דער־הערט דאָס גערויש, זענען זיי געלאָפן אינעם חסידישן בית־מדרש אַריין כדי זיך אויך צו באַטייליקן אין דעם געשריי און געפילדער: „אַרויס! אַרויס פון דאָנען!"

דער מעליצער רב, וועלכער האָט געדאָווענט פאַרן עמוד האָט דערזען, וואָס דאָ טוט זיך, איז ער, איינגעהילט אין דעם טלית אַנטלאָפן פון בית־מדרש אין זיין קליינעם בית־מדרשל און נאָך אים זענען אויך נאָכגעלאָפן

זיינע נאָענטע חסידים און גבאים, איבערלאָזנדיק דעם בית־המדרש פאַרן טומלדיקן עולם.

אברהם לייבישל אָבער האָט זיך נישט געירט פון אָרט, ווי גאָר נישט אים מיינט מען דאָס, ביז דער צעקאָכטער עולם האָט זיך געמוען שטופן אין זיין ריכטונג. אַ טייל פונעם עולם האָט זיך געמאַכט אַ שפיל דערפון און מען האָט זיך געשטופט אַזוי לאַנג ביז מען האָט אַרויסגעשטופט אברהם לייבישלען פון בית־המדרש.

אויפן שולפלאַץ האָבן ערשט דאָס קליינוואַרג פון די אַלע בתי־מדרשים געמאַכט אַרום אים אַ הורא און אָפּגעפירט אים ביז זיין היים מיט אַ קאָנצ־יאָמער. דאָס שטעטל איז געגאַנגען אויף רעדער. טייל האָבן געזיפצט אויף דעם חילול־שבת, אַנדערע האָבן זיך געבייזערט, דער גרעסטער טייל יידן אָבער האָבן עס אָנגענומען מיט אַ געלעכטערל פון נקמה: זאָל דער אברהם לייבישל וויסן, וואָס דאָס הייסט אַרויסוואַרפן אַן אָרעמע משפחה אויף דער גאַס!

לאָזער מאַדיאָר האָט וואָכן לאַנג געווויינט אין דער וויבערשול פון חסידישן בית־המדרש. גוטע מענטשן האָבן געזאָרגט פאַר זיין פרנסה און דער מעליצער עולם האָט זיך דערצו צוגעווויינט, אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען אַ זעלבסטפאַרשטענדלעכע זאַך.

אָבער דער עולם וואָס האָט געדאַוונט אינעם חסידישן בית־המדרש האָט עס נישט געקאָנט פאַרטראָגן. יעדעס מאָל איז מען געשטערט געוואָרן אין מיטן דאַוונען אָדער בעת דעם לייענען אין דער תורה דורך דעם קינדערישן גערויש פון דער צווייטער זייט וואַנט. אויך די פרומע וויבער, וועלכע פלעגן יעדן שבת קומען צום דאַוונען אין דער הינטערשטער וויבערשול, האָבן געליטן צוליב די איינווויינער, ווייל זיי האָבן געדאַרפט אַרויפגיין צו דער אויבערשטער וויבערשול און זיצן דאָרט אויף די הינ־טערשטע בענק, וווּ מען האָט שוין נישט אַזוי גוט געהערט דאָס דאַוונען פון בית־מדרש.

צום מערסטן האָט עס אויפגערעגט די צדקה־לייט און גבאים פון די פילאַנטראָפישע חברות. אין משך פון דער צייט האָבן זיי געהערט, אַז אין מעליץ און אין די אַרומיקע שטעטלעך דערציילן די לצים כעלעמער

חוזק־מעשיות וועגן די מעליצער יידן. מען זאָגט אַז זיי זענען אַראָפּ פון גלייכן וועג: זיי האָבן באַזעצט אַ משפחה אין בית־מדרש און דאָוועגען גייען זיי אין באָד אַריין. סוף־סוף זענען אין פאָליש פון דער שול זיך צונויפגעקומען די צדקה־מענטשן פון די ווילטעטיקע חברות מיט אַלע גבאים פון די בתי־מדרשים, כדי צו לייזן דעם פראָבלעם פון אַ דירה פאַר לאָזער מאַדיאַרס משפחה. עס זענען געקומען אין באַטראַכט צוויי ערטער, ווו ס׳איז געווען מעגלעך איינצוארדענען די דאָזיקע משפחה. אויף דער נאַזוואַלע האָט זיך געפונען אַ געמויערט פּאַרטער־הייזל, וואָס די יידישע קהילה האָט געהאַט געקויפט ביי אַ גוי כדי דאָרט איינצוארדענען די „בית יעקב״־שול, וועלכע האָט נישט פאַרמאָגט קיין פּאָסיקן לאָקאַל. די צווייטע מעגלעכקייט פון איינארדענען לאָזערס משפחה איז געווען אינעם הויז פון הכנסת־אורחים, וואָס די קהילה האָט נאָר וואָס אויפגעבויט מיט דער הילף פון לאָזער סאַלפּעטער.

וועגן דעם זענען אין שטעטל געווען גרויסע חילוקי־דעות. די אָנהענגער פון בית־יעקב, מיט לייזער גראָס בראש, האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף די משפחה אייגאַרדענען אין הכנסת־אורחים־הויז ביז מען וועט געפינען פאַר זיי אַ פריוואַטע דירה. ווייל דאָס הויז וואָס איז געקויפט געוואָרן דורך דער קהילה פאַר דער בית יעקב־שול מוז בלייבן פאַר אָט דעם צוועק. אָבער דער גאַנצער חסידישער עולם, מיט ניסן נוסבוים בראש, שאַרפּע קעגנער פון „בית יעקב״ האָבן באַשלאָסן, אַז אין דעם הויז דאַרף מען באַזעצן אויף שטענדיק די דאָזיקע משפחה — און אַראָפּ אַן עול פון קאָפּ.

בעת דער פאַרזאַמלונג איינעם פאָליש פון דער שול איז די שפּאַרעניש פון די אַלע צדדים געווען גאָר שאַרף. יעדער האָט זיך פעסט געהאַלטן ביי זיינס, ביז עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט ניסן נוסבוים, וועלכער איז אָנגעגאַנגען פאַר דעם זייל פון יידישקייט, פאַר אַ קהילה־מאַן און פאַר דעם נושא־כלים פון ראש־הקהל. ער האָט געזאָגט אין נאָמען פון דער קהילה און אויך אין נאָמען פון אַלע מעליצער, אַז עס איז נישטאָ קיין אָנדערע ברירה ווי צו באַזעצן די משפחה אין דעם הויז וואָס איז געווען געקויפט פאַר „בית יעקב״ און אַזוי איז דאָס פאַרבליבן.

עטלעכע טעג נאָך דעם באַשלוס האָט שוין לאָזער מאַדיאַרס משפחה

געווינט אין דעם נייעם הויז אויף דער נאַזעוואַלע. פון די מעליצער צדקה־חברות האָבן זיי באַקומען פרישע בעטן מיט שטרויזעק. לאָזער מאַדיאַרן האָט מען באַאָרגט מיט אַ חודש־קאַרטע צו פאָרן אויף דער באַן קיין קראָקע כדי ער זאָל קאָנען ווערן פראַכטער און האָבן פון וואָס צו צייגן פֿרנסה פאַר זיין בני־בית.

מיט דער צייט האָט לאָזער מאַדיאַר זיך איינגעאָרדנט אין דער דאָזיקער באַשעפטיקונג און באַקומען קלײַענטן צווישן די סוחרים. ער האָט זיי געפֿירט פּעקלעך און דערלײַדיקט פֿאַרשידענע ענינים אין קראָקע און געווען גאָר צופֿרידן פון זיין גורל. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פון אַ שלעכטער זאַך קאָן גאָר אַרויסקומען אַ טובֿה.

ביי אברהם־לייבישל דאַקענגן האָט אַלץ אָנגעהויבן צו גיין מיט דער פּוטער אַראָפּ. ערשטנס, האָט ער זיך אַ צייט לאַנג געשעמט צו ווייזן אין גאַס, מחמת ער איז געווען אינעם שטעטל צו שאַנד און שפּאָט. דאָן איז אויך געשטיגן די אַנטיסעמיטישע כוואַליע מיט דער לאָזונג: „סוואי דא סוועגא" — נישט צו האַנדלען מיט די יידן. דאָס רוב פון זיינע באַקאַנטע פֿריצים און כראַביעס פון דער דאָרפֿישער געגנט אַרום האָבן געהערט צו דער אַנטיסעמיטישער ענדעקישער פּאַרטיי און זיי האָבן אָנגעהויבן אויס־צומיידן אים צו באַשעפטיקן אַלץ זייער מעקלער און פּאַרמיטלער. דאָס האָט שטאַרק געטראָפֿן אין זיין פֿרנסה.

דאָס ערגסטע אומגליק אָבער האָט אים געטראָפֿן מיט זיין טאָכטער, די שרייבערין ביים אַדוואָקאַט דזיאַדעק. נאָך דער ערשטער קימפּעט איז זי געשטאָרבן און עס איז געבליבן אַ פֿאַריתומטער צווילינג.

ווידער האָבן מענטשן אין שטעטל געהאַט וואָס צו רעדן. מען האָט עס אים צוגעשריבן ווי אַן עונש פֿאַרן אַרויסוואַרפן לאָזער מאַדיאַרס משפּחה פון זיין דירה.

אברהם לייבישל אַליין האָט נאָך דעם אומגליק מיט זיין טאָכטער איינגעזען, אַז דאָס איז געווען אַן עונש מן השמים. ער איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ פֿאַרביטערט האַרץ, מיט גרויסע פֿאַרווורפן קעגן זיך אַליין און האָט נישט געפונען קיין שטיקל טרייסט אַפֿילו ביי די צווויי קינדער וואָס זענען אים פֿאַרבליבן נאָך זיין טאָכטער און מיט וועלכע ער האָט זיך

פאַרנומען די גאַנצע צייט. ער האָט זיך אַלץ געפיניקט, אַז נאָר ער אַליין איז שולדיק אין דעם גרויסן אומגליק. ביז ער האָט סוף־סוף איינגעזען, אַז ער דאַרף בעטן ביי לאָזער מאַדיאַרן סליחה ומחילה פאַר דער גרויסער עוולה. אָבער די גאַנצע צייט איז ער געווען פאַרנומען מיטן צווילינג וואָס האָט פאַרלוירן די מאַמע און זייער פאָטער איז אַוועק פון מעליץ, איז די גאַנצע לאַסט געבליבן אויף אים. אַחוץ דעם איז אויך לאָזער מאַדיאַר געווען אַ גאַנצע וואָך פאַרנומען מיט זיין פרנסה, געפאָרן הין און צוריק, שבת ווידער האָט אברהם לייבישל, נאָך דעם ווי ער איז אַרויסגעטריבן געוואָרן פון בית־מדרש, געדאַוונט אין אַ צווייטן מנין. אַזוי איז די צייט אַריבער און ער איז אַלץ אַרומגעגאַנגען מיטן געדאַנק וועגן בעטן סליחה ומחילה.

לאָזער מאַדיאַר ווידער, האָט זיך איינגעאָרדנט אין אַ באַקוועמער דירה און באַקומען אַ פרנסה וואָס האָט אים אַרויסגעצויגן פונעם פריערדיקן לעבן פון דחקות, האָט איינגעזען אַז דאָס אַלץ האָט גורם געווען אברהם לייבישל, וועמען ער האָט אַזוי שווער באַליידיקט אין בית־מדרש בפני קהל ועדה. און די חז"ל האָבן דאָך געזאָגט: "המלבין את פני חברו ברבים אין לו חלק לעולם הבא", אַ זאַך וואָס איז נישט געשריבן ביי קיין שום אַנדער עבירה, איז דאָך מי יודע וואָס וועט זיין לעתיד לבוא מיט זיין חלק עולם הבא? — האָט אויך ער באַשלאָסן דאָס צו פאַרריכטן און בעטן סליחה ומחילה. אָבער, ווי געזאָגט, איז אויך ער געווען פאַרנומען.

אַזוי האָט זיך עס געצויגן ביז דער מלחמה און דער דייטשער אָקופּאַציע. נאָכן אומגליק פון ערב ראש־השנה, נאָך דער שריפה פון דער שול און די בתי־מדרשים, האָבן יידן בכלל נישט געקאָנט צונויפקלויבן זיך דאָוונען, איז ווידער נישט געווען די געלעגנהייט צו בעטן סליחה ומחילה. ערש אינעם טאָג פון דער אויסזידלונג האָט דער גורל זיי צונויפּ־געפירט אויפן אומשלאָגפלאַץ, אין מאַרק, צווישן אַנדערע יידישע משפחות אַרויסגעטריבענע פון זייערע היימען.

און הגם עס איז געווען חושך־ביטער אויפן האַרצן ביי יעדן באַזונדער, האָבן זיי, ווי נאָר זיי האָבן זיך דערזען, זיך דערלאַנגט די הענט און סוף־סוף געבעטן אײנער ביים צווייטן סליחה ומחילה.

נאָך דער שרעקלעכער מאַסן־שחיטה לעבן דעם בעדיכעווער וואַלד איז אין דעם זעלבן טאָג געקומען אַ גרופּע יידן פון די האַנגאַרן קובר צו זיין די גרויסע צאָל יידישע קרבנות אין בריידער־קברים. זיי האָבן געטראָפן לאָזער מאַדיאַר און אברהם לייבישל ליגן פאַרקלעמט אָרעם אין אָרעם אינעם שניי, וואָס איז רויט געוואָרן פון זייער צונויפגעגאָסן בלוט און זיי קובר געווען צוזאַמען אין אַ קבר מיט נאָך אַנדערע קדושים פון מעליץ.

דער לאָמער סענדזשע*

בּיי אַ טייל פון דער יידישע אינטעליגענץ — בּיי די דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און אַנדערע מיט אַן אַקאַדעמישער בילדונג — איז געווען איינגעפירט צו קומען אין שול אַריין בלויז אין די טעג פון ראש־השנה און יום־כיפור. אַן אויסנאַם איז געווען דער ציוניסטיש געשטימטער אַד־וואָקאַט פינק, וועלכער פלעגט באַשטענדיק אַריינקומען אין שול אַריין יעדן שבת צום דאָוונען. דער אַדוואָקאַט אייזנבערג דאַקען האָט זיך געהאַלטן פאַר אַן אַסימילאַטאָר און באַמיט זיך אויסצומיידן צו קומען אין שול אַפילו אין די טעג פון ראש־השנה און יום־כיפור.

אַ געוויסע ענדערונג אויף דעם געביט איז פאָרגעקומען ווען עס האָט זיך אין מעליץ באַוויזן פאָהאָרילעס, דער לאָמער סענדזשע, וועלכער האָט געשטאַמט פון אַ טראַדיציאָנעלער היים אין מזרח־גאַליציע און זיך נישט געשעמט מיט זיין יידישקייט.

אין אָנהייב, ווען ער איז געקומען אינעם מעליצער שטעטל, האָבן אים אַלע געהאַלטן פאַר אַ קריסט, ווייל עס האָט דאָ קיין מאָל נישט געטראָפן, אַז אַ יִד זאָל זיין אַ „סענדזשע" אין געריכט, איבערהויפט — אין די אַנטיסעמיטישע צייטן פון די ענדעקעס.

ווען ער איז דאָס ערשטע מאָל געקומען אין שול דאָוונען, האָבן זיך אַלע דאָ געוווּנדערט: „וואָס איז פלוצלונג געקומען אַ „סענדזשע" אין שול? — מסתמא עפעס אַ גויישע מסירה אויף יידן". אָבער ווען ער האָט אַרויסגענומען פון זיין לעדערנער טעטשקע אַ טלית צום דאָוונען, האָבן שוין אַלע געזען, אַז ער איז מאחינו בני ישראל.

די גבאים האָבן באַשלאָסן אים מכבד צו זיין מיט אַן עליה צו דער תורה און געפרעגט בּיי אים וועגן זיין יידישן נאָמען, האָט ער האַלב ערנסט, האַלב אין שפּאַס געזאָגט, „ברוך דיין אמת" — אַ וואָרט וואָס

---

* סענדזשע — ריכטער.

ווערט באַנוצט בלויז ווען מען הערט אַ ידיעה אַז עמעצער איז, חלילה, געשטאָרבן. ביים יידישן סענדזשע אָבער איז דאָס געווען אַ באַליבטער פּסעוודאָנים, ווייל זיין פּאַרנאָמען איז געווען ברוך, דערצו איז ער טאַקע געווען אַן ערלעכער ריכטער — האָט ער אָט די באַצייכענונג אָנגענומען פּאַר זייער אַ פּאָסיקע פּאַר אים. זעענדיק אָבער, אַז די גבאים זענען געבליבן שטיין אין פּאַרלעגנהייט, ווייל עס האָט זיי נישט געפּאָסט אים נאָך אַ מאָל איבערצופּרעגן, האָט ער גלייך צוגעגעבן זיין פּאַרנאָמען מיטן נאָמען פון זיין פּאָטער כדת וכדין. ווען נאָכן אויפרופן ווערן צו דער תורה האָט ער געמאַכט די ברכות פון אַ חסידישן יידּ, זענען אַלע געווען פּאַר־ווונדערט: אַ „סענדזשע" זאָל דאָס אַזוי קענען? גאָרנישט צו פּאַרגלייכן מיט דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן, וואָס געפינען זיך אינעם שטעטל.

געווען איז דער לאָמער סענדזשע אַ פּאָלקסמענטש, געהאַלטן זיך פּשוט און זיך נישט געשעמט צו שמועסן מאַמע־לשון מיט יעדן איינציקן אין דער גאַס. אין זיין פּירונג האָט ער מיט זיך פּאַרגעשטעלט אַ שארפּן קעגנזאַץ צו די אַנדערע יידישע אינטעליגענטן אין מעליץ. יענע האָבן זיך געהאַלטן פּאַר אַריסטאָקראַטן, חלילה, נישט געזינדיקט מיט קיין יידיש וואָרט, אַזוי ווי ס׳וואָלט געווען אין גאַנצן טריף־פּסול, און אָן „פּראַשע פּאַנאַ" האָט זיך קיין זאַץ נישט אָנגעהויבן.

טראָץ זיין פּשוטער פּאָלקסטימלעכקייט, איז דער לאָמער ריכטער שטאַרק אָנגענומען געווען צווישן די קריסטלעכע סענדזשעס פונעם היגן געריכט. מען האָט אים געהאַלטן פּאַר אַ חשובן יוריסט און קענער פון די אַלטע רוימישע געזעצן. אויב עס איז פּאַרגעקומען עפּעס אַ קאָמפּלי־צירטער פּראָצעס האָבן זיך די ריכטערס מיט אים באַראָטן וועגן דעם אורטייל און דערביי געזאָגט אויף אים, אַז ער האָט געירשנט די חכמה פון קרול סאָלאָמאָן.

אַז די יידישע אינטעליגענץ אין מעליץ האָט געזען די פּאָזיטיוון און בכבודיקע באַציונג צו אים מצד די גויישע ריכטערס און אַדוואָקאַטן, האָט דאָס געהאָט אַ גוטע השפּעה אויך אויף זיי און זיי האָבן געזוכט זיין געזעלשאַפּט. ער האָט זיך באַפּריינדט מיט זיי און שפּעטער פלעגט ער יעדעס מאָל, ווען ער האָט נאָר געהאַט אַ מעגלעכקייט שבת צו גיין אין

שול, מיטשלעפֿן עמעצן פון דער יידישער אינטעליגענץ אויך. קיינער האָט אים נישט אָפּגעזאָגט. אַזוי אַז מיט דער צייט פלעגט מען שוין אָפילו אין אַ פשוטן שבת זען אין דער שול מערערע פון דער יידישער אינטעליגענץ, און טייל מאָל פלעגט שוין אָפילו אַזאַ יונגער אינטעליגענט אַריין־ווארפן אַ יידיש ווארט אין זיין פויליש לשון, כדי צוצופאַסן זיך אַ ביסל צום לאָמען ריכטער.

דער לאָמער סענדזשע איז דערפון געוואָרן געווארן און געווען נייגעריק וועלט־מלחמה, בעת ער האָט געקעמפט אין דער עסטרייכישער אַרמיי אויפן איטאַליענישן פראָנט. דאָרט האָט ער באַקומען עטלעכע קוילן אין פוס און שפּעטער האָט ער זיך שוין געמוזט באַנוצן מיט אַ פראָטעזע און אַ האָנט־שטעקן. הגם ער האָט אונטערגעהונקען, האָט ער זיך נישט געשעמט מיט זיין פעלער. נאָר קלאַפּנדיק מיט זיין שטעקן בעת זיין גיין איבערן טראָטואָר האָט ער געברומט עפּעס אַ יידישן ניגון און צוגעפייפט צום טאַקט מיט יעדן קלאַפּ.

דאָס האָט באַמערקט נפתלי חיים בירנבוימס זון פון דער בעקעריי, אַ יינגל מיט צעפּלאַשעטע פיאות, וואָס האָט געלערנט אין דער תלמוד תורה און געהאַט ספּעציעלע פעיקייטן נאָכצוקרימען מענטשן מיט פיזישע פעלערן. ער האָט אָנגעהויבן נאָכמאַכן דאָס גיין פון דעם לאָמען ריכטער און זיין צופייפן צום טאַקט.

דער לאָמער ריכטער איז דערפון געוואָרן געווארן און געווען נייגעריק צו וויסן, ווי אַזוי ער מאַכט דאָס, אָבער ס׳האָט אים נישט געפּאַסט צו פּאַרנעמען זיך מיט דעם. איין מאָל אָבער אין אַ שבתדיקן טאָג וואָס איז אויסגעקומען אין אַ קריסטלעכער חגא און דאָס געריכט איז געווען גע־שלאָסן, האָט דער ריכטער געהאַט צייט צו גיין אין שול אַריין, און אַזוי ווי זיין פריינד, דער פראָפעסאָר טשארטקאָווער איז אויך געווען פריי פון זיין אַרבעט אין דער גימנאַזיע, איז ער צו אים אַוועק אַהיים און אויך אים מיטגענומען אין שול. פּאַרן שולפּלאַץ האָבן זיי געטראָפן מעכעלע שילער, וועלכער איז געווען באַקאַנט מיטן ריכטער און האָט געווסט וועגן זיין באַגער צו זען ווי אַזוי דאָס יינגל קרימט נאָך זיין אופן פון קוליען. אָט דער מעכעלע שילער האָט זיי אָנגעוויזן אויף נפתלין, וועלכער איז

גראָד געשטאַנען לעבן בית־מדרש מיט זיינע חברים. דערזען אים מיט די צעפלאָשעטע פּיאות האָט דער ריכטער אַ רוף געטאָן: „נאָפּטאָלקו, קום אַהער! לאָמיר זען ווי עס קוליעט דער לאָמער סענדזשע!"

אין אָנהייב האָט נפתלי זיך דערשראָקן, געמיינט מי יודע וואָס ס׳דערווארט אים דאָ און געוואָלט אַנטלויפן. האָט אָבער מעכעלע שילער אים באַרויקט, אַז גאָר קיין שלעכטס וועט אים דערפון נישט אַרויסקומען, געזומען אים אונטערן אָרעם און צוגעפירט צום ריכטער.

דעמאָלט האָט דער סענדזשע דערלאַנגט דעם יינגל זיין שטעקן און געזאָגט: „אָנו, לאָמיר זען!"

נפתלי האָט געזומען דעם שטעקן אין האַנט און אָנגעהויבן קוליען און צופייפן צום טאַקט מיט אַלע זשעסטיקולאַציעס. האָט זיך דער לאָמער סענדזשע גוטמוטיק צעלאַכט און דער פּראָפעסאָר טשאַרטקאָווער האָט מיט אַ פּריינדלעכן שמייכל אַ קלאַפּ געטאָן איבער די פּלייצעס פון דעם יינגל און געזאָגט: „אויסגעצייכנט, פּראָוודזשיווי אַרטיסטאַ!"

צווישן הימל און ערד

ווען די דזשיקעווער חסידים אין מעליק, וואָס זייער רבי האָט געווינט אין טאַרנע, האָבן זיך פאַרשטאַרקט און געוואָלט איבערשטייגן די סטי־ טשינער חסידים, וועמענס רבי האָט אויך געווינט אין טאַרנע, האָבן זיי איבערגענומען דאָס בית־המדרש פון ר׳ לאָזערל מלכהלעס אין דעם האָלצערנעם הייזל לעבן דעם מאַלי רינעק, נישט ווייט פון דער שול און די בתי־מדרשים, בכדי צו מאַכן דאָרט אַ דזשיקעווער שטיבל.

ביים איבערנעמען דאָס בית־מדרש פאַר אַ דזשיקעווער שטיבל האָט ר׳ לאָזערל מלכהלעס געשטעלט פאַר זיי דריי תנאים: ערשטנס, ער זאָל בלייבן רב אין דעם בית־מדרש און מען זאָל אים אויפרופן צו דער תורה מיטן טיטל „מורה מורינו״. צווייטנס, מען זאָל פירן די רבנישע טישן יעדן שבת מיט זאָגן תורה און טיילן שיריים, אַזוי ווי עס האָט זיך געפירט זינט די צייטן פון זיין פאָטער ר׳ סרוליש עליו השלום. און דריטנס, אַז די דזשיקעווער חסידים זאָלן זיך מתחייב זיין צו ריכטן דעם האָלצערנעם שינדל־דאַך, וואָס הויבט שוין אָן דורכצולאָזן דעם רעגן.

די ערשטע צוויי תנאים פון ר׳ לאָזערל מלכהלעס, צו בלייבן רב אין בית־מדרש און פירן שבת רבנישע טישן, זענען נישט געשטעלט געוואָרן פאַר כבוד וועגן, אויך נישט כדי צו ווערן אויף אַזאַ מין אופן דער רב איבער דעם שטעטל. ניין, דאָס איז אים גאָרנישט איינגעפאַלן. ערשטנס, האָט שוין זיין פאָטער ר׳ סרוליש געפרווט צו באַקומען דעם כסא הרבנות דורך מחלוקת מיטן אַלטן מעליצער רב און איז אין גאַנצן אַדורכגע־ פאַלן — געבליבן נאָר אַ „שיינער ייִד״ אין זיין אייגענעם בית־מדרשל. צווייטנס, ווי אַזוי האָט ער גאָר געקאָנט חלומען צו זיין רב אינעם מעליצער שטעטל, אַז עס האָט זיך שוין דאָ געפירט לאַנגע יאָרן אַ מחלוקת צווישן די זין פונעם אַלטן מעליצער רב וועגן דעם כסא־הרבנות, וואָס זייער פאָטער האָט איבערגעלאָזט הפקר, אָן אַ געשריבענער צוואה, ווען ער איז נפטר געוואָרן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אויף דער „פליכט״

אין ווין. אַחוץ דעם אַלעם קאָן ער זיך נישט פאַרמעסטן מיט זיי מיט לערנען און פסקענען שאלות, אַזוי אַז צו זיין רב אין שטעטל איז אים אַפילו נישט געקומען אויפן געדאַנק. זיי כוונה מיטן ערשטן תנאי איז געווען אויסגערעכנט צו בלייבן נאָר אַ „שיינער יידי" מיט אַ בית־מדרשל, אַזוי ווי זיין פאַטער. דאָס איז אַ סגולה צו פרנסה, ווייל עס האָט זיך געפירט אין מעליץ, אַז יעדן חנוכה, פורים אַדער אַן אַנדערן יום־טוב, פלעגן די בעלי־בתים שיקן געלט פאַר די „שיינע־יידן" אין שטעטל און געטאָן האָבן זיי דאָס מיט „אַ מאָס": פאַר אַ „גאַנץ שיינעם יידי" — אַ גרעסערע מתנה, פאַר אַ ווייניקער „שיינעם־יידי" — אַ קלענערע מתנה, און פאַר אַ „שיינעם־יידי" וואָס האָט געהאַלטן זיך פאַר אַ רב מיט אַן אייגן בית־מדרשל, איז דער ענין פון שיקן אַ מתנה געווען אַ באַזונדערער חשבון.

האָבן די דזשיקעווער חסידים געהאַלטן פון די ערשטע צוויי תנאים, אויפגערופן ר' האָזערל מלכהלעס צו דער תורה מיטן טיטל „מורה מורינו" און צו די שבתדיקע רבנישע טישן האָבן זיי צוגעשטעלט נאָך אַ טיש כדי ס'זאָל זיין מער פּלאַץ פאַר זייערע חסידים וועלכע זענען אַהער געקומען אין די שבתים. זייערע זמירות מיט די ניגונים פונעם דזשיקעווער רבין האָבן זיך געהערט איבערן גאַנצן מאַלי רינעק און נאָך ווייטער.

דאָס ערגסטע איז געווען מיטן לעצטן תנאי, ווייל סוף זומער, איידער עס זענען געקומען די האַרבסטיקע רעגנס, האָבן זיי געמוסן שלמהן טאַטע, משה בלעכערס זון, ער זאָל דעקן דעם שינדלדאַך מיט פּאַפּע געשמירט מיט שוואַרצן טער, אָבער בלויז איבערן בית־המדרשל. און דעם צווייטן טייל דאַך, איבער דער דירה פון ר' לאָזערל מלכהלעס האָבן זיי געהייסן איבערלאָזן ווי געווען.

בשעת שלמה טאַטע האָט זיך געפּאַרעט מיטן דעקן פון דעם האַלבן דאַך, איז ר' לאָזערלען גאָר נישט איינגעפאַלן אַוועקצושטעלן זיך קוקן אויף זיין אַרבעט. ער איז געווען אַזוי פאַרנומען מיט עבודת־הבורא, מיט גיין אין מקווה, דאַוונען, זאָגן תהילים, מיטן אַריינקוקן אין אַ חסידיש ספר, אַז ער האָט אַפילו נישט געוווסט ווי אַזוי דער דאַך איז פאַרראָכטן געוואָרן. ווען עס איז אַראָפּ דער ערשטער האַרבסט־רעגן, האָט ער באַ־מערקט עטלעכע טראָפּנס וואַסער טריפן פון סופּיט, אָבער נישט געלייגט

קיין אַכט דערויף. שפּעטער אַבער האָבן זיך די רעגנס געשטאַרקט און אין איינער אַ נאַכט האָט דאָס וואַסער אָנגעהויבן שטאַרקער צו טריפן ביז די גאַנצע פּאָדלאָגע איז געווארן נאַס.

דערזעענדיק דאָס האָט ער שוין פּאַרשטאַנען, אַז בנוגע דעם דאַך האָבן די דזשיקעווער חסידים אים „אונטערגעפירט" און ער האָט באַשלאָסן צו רופן זייערע גבאים צו אַ דין־תורה. דערווייל אָבער רינען די טראָפנס פונעם סופּיט און מען דאַרף אונטערשטעלן די גרויסע בלעכערנע באַליעס אויפן בוידעם אונטער דעם דאַך כדי עס זאָל נישט אַריינרינען. אָזוי ווי דעם רב אַליין האָט נישט געפּאַסט צו טאָן אָט די אַרבעט, האָט ער זיך וועגן דעם געווענדט צו שיע דעם פּוילישן, וועלכער האָט זיך געדרייט אין בית־מדרשל ווי אַ שמש און געקומען אין דער פרי דאָ דאַוונענען. שיע דער פּוילישער איז אָבער געווען אַ גרויסער בטלן מיט פּוילע באַ־וועגונגען, און אויף דעם רבס ביטע האָט ער געענטפערט: „וואָס, גיין אויפן בוידעם? דאָס איז דאָך אַ זאַך פון גרויס סכנה. איך בין נאָך קיין מאָל נישט געקראָכן אויף אַ לייטער". און ער האָט געזומען זיין טלית, אַרומגעהילט זיך איבערן קאָפּ מיט לאַנגע ברכות, געלייגט די תפילין און געשטעלט זיך דאַוונענען שחרית אין ווינקל פונעם בית־מדרש.

באין ברירה האָט ר' לאָזערל געזומען די בלעכערנע שיסל, איז אַרויף אויפן בוידעם און געזומען זוכן דאָס אָרט, פון וואַנען עס רינט אַריין. ווען ער איז צוגעקומען צו יענעם אָרט כדי אַוועקצושטעלן די שיסל, האָט זיך פלוצלונג דער סופּיט אינגעבראָכן אונטער זיינע פיס און ער איז אַריינגעפאַלן אינעם לאָך פון סופּיט ביז צום גאַרטל און געבליבן אַזוי הענגען צווישן הימל און ערד, נישט אַהין און נישט אַהער.

לכתחילה איז ער אין גאַנצן צעמישט געווארן פון גרויס שרעק, נישט געווסט וואָס ס'איז געשען. האָט ער געזומען שרייען, רופן צו הילף מענטשן. אָבער שריי אַהין, שריי אַהער, אַז דער בוידעם איז געשלאָסן און זיין געשריי בלייבט פאַרשטיקט צווישן די האַלצערנע קראָקווען וואָס האַלטן אונטער דעם דאַך.

דער איינציקער, וואָס האָט געקאָנט הערן זיינע געוואַלדן דורכן טירל פונעם בוידעם צום קאָרידאָר, איז געווען שיע דער פּוילישער. איז ער

אַבער גראָד געשטאַנען שמונה־עשרה און נישט געטאָרט מפסיק זיין. דערצו האָט ער צוליב פאַרזיכטיקייט נישט צו פאַרפעלן, חלילה, אַ וואָרט פון דער שמונה־עשרה, עס איבערגעחזרט עטלעכע מאָל. אַזוי, אַז דאָס דאַוונען שמונה־עשרה האָט ביי אים פאַרנומען אַ גאָר לאַנגע צייט.

שטעקנדיק אינעם לאָך צווישן הימל און ערד און זעענדיק, אַז זיינע געוואַלדן ווערן נישט דערהערט, האָט ר׳ לאָזערל אויך געגומען קלאַפּן מיט די פויסטן אין דער בלעכערנער שיסל, צו פאַרשטאַרקן דעם גערויש.

ליפּע שוסטער, וועלכער האָט געווינט דערלעבן און גראָד באַדאַרפט אַרויסגיין מיט אַ פּאָר פאַרראָכטענע שטיוול צו אַ קלינענט, האָט דערהערט דאָס קלאַפּן און רוישן פונעם בוידעם און זיך שטאַרק דערשראָקן. און היות ווי ער האָט זיך אָנגעהערט מעשיות וועגן שדים און מזיקים אויף די בוידעמער פון שול און בתי־מדרשים, האָט ער גענומען שרייען: שדים אויפן בוידעם!

פאַרבייגייער האָבן אים אָנגעקוקט ווי אַ חסר־דעה און זענען אַוועק ווייטער צו זייערע ענינים. אַנדערע ווידער האָבן זיך אָפּגעשטעלט און געפרעגט: „וווּ שדים? וואָס שדים?" ביז ער האָט, אַ דערשראָקענער, קוים אויסגערעדט: „דאָ ביי ר׳ לאָזערל מלכהלעס אויפן בוידעם". מעליצער יידן, איבערהויפט די יונגע מענטשן, האָבן שוין דעמאָלט נישט געגלויבט אין אַזעלכע פוסטע זאַכן, אָבער צוליב נייגעריקייט האָבן זיי אַ לויף געטאָן צו דער דירה פון ר׳ לאָזערל מלכהלעס. דאָרט האָבן זיי דערזען, ווי פונעם איינגעבראָכענעם סופּיט הענגען זיינע פיס ביז צום גאַרטל און ער אַליין קאָן זיך נישט רירן נישט אַהין און נישט אַהער. האָבן זיי ס׳ערשטע אונ־טערגערוקט אונטער זיינע פיס אַ טיש, אויפן טיש אַוועקגעשטעלט אַ בענקל, ער זאָל קאָנען אָנשפּאַרן זיין שווערן קערפּער.

ווען ער איז שוין געשטאַנען אויף זיינע פיס, זענען די מענטשן אַרויף אויפן בוידעם, דערנענטערט זיך צו אים פאַרזיכטיק, דער אַדורכגעפּוילטער סופּיט זאָל זיך הינטער זיי נישט איינברעכן און מיט שוועכער מי אים אַרויסגראַמאַליעט פונעם איינגעבראָכענעם לאָך. אַ האַלב־פאַרחלשטן האָט מען אים אַראָפּגענומען פונעם בוידעם, אַוועקגעזעצט אויפן בעט און גע־געבן אַ שלוק קאַלטע וואַסער ער זאָל צו זיך קומען.

אַז ער איז פאַרטיק געוואָרן מיטן דאַוונען אינעם בית־מדרשל, איז שיִע פּוילישער אַריינגעקומען צום רבין און געזאָגט צו אים:

— איר זעט, רבי! כ׳האָב אייך פריִער געוואָרנט, אַז גיין אויף אַ בוידעם איז אַ גרויסע סכנה! איצטער, נאָך דעם, ווי איר זענט, ברוך השם, ניצול געוואָרן, וועט איר שבת דאַרפן בענטשן גומל!

אַ ריכטיקער ענטפער

אין מעליץ זענען די שידוכים צווישן די בעלי־בתישע יידן געשלאָסן געוואָרן צום מיינסטן דורך שדכנים. טאָמער איז געקומען אַ שדכן וועגן אַ שידוך צו אַ בעל־הבית וואָס האָט געהאַט אַ טאָכטער חתונה צו מאַכן האָט ער ס׳ערשטע געפרעגט: „וויפל געלט נדן ווילט איר סילוקן?״ און צוגעפאָסט דעם שידוך צו דער גרייס פונעם נדן. וועט עס האָט נישט געהאַט קיין נדן פאַר זיין טאָכטער, דעם איז זייער שווער געווען צו טאָן אַ שידוך.

מיכאל טשערמינער האָט געהאַט אַ בת־יחידה מיט אַלע מעלות: אַ שיין געוואָקסענע מיט צוויי לאַנגע צעפּ, וואָס האָבן באַשיינט אירע שלאַנקע פיגור און איר דעליקאַט פנים באַהנט מיט זומער־שפּרינקעלעך. זי איז געווען זייער צאַרט און צניעותדיק, געהאַט אַ גאָר איידעלען כאַראַקטער, נישט געקאָנט דערצערנען אָפילו אַ פליג אויף דער וואַנט, געפירט זיך שטיל און געהאָרכט אַלץ וואָס טאַטע־מאַמע זאָגן. אָבער וואָס קומט אַרויס פון די אַלע גוטע מעלות, אַז קיין נדן האָט איר דער פאָטער נישט געקאָנט געבן. געווען איז איר פאָטער אַ בכבודיקער יִיד, אַ שטילער תלמיד־חכם, וועלכער האָט נישט אַרויסגעוויזן פאַר מענטשן זיין לומדות און גע־שמט פאַר אַ פיינעם בעל־תפילה אין חסידישן בית־המדרש.

געקומען קיין מעליץ איז ער פון טשערמין, אַ פיצינקע שטעטעלע פון דער געגנט און געמאַכט זיך דאָ אַ לאָווקע מיט שניט־סחורה אין מאַרק. יונגערהייט פלעגט ער צוזאַמען מיט זיין וויב פאָרן אויף יאַרידן אין דעם געגנט, אָבער וועט ער האָט זיך געעלטערט און איז געוואָרן שוואַכער, איז ער אַרויס מיט דער לאָווקע אין מאַרק בלויז אין די טעג פון די אָרטיקע יאַרידן מיט זיין וויב און טאָכטער און קוים געצויגן זיין באַשיידענע פרנסה.

וועג לייביש שוסטער, וועלכער האָט אויך זיך פאַרנומען מיט שדכנות,

איז צו אים געקומען מיט אַ שידוך פאַר זיין טאָכטער און געפרעגט וויפל געלט ער וויל סילוקן נדן, האָט מיכאל טשערמינער אַ זיפץ געטאָן און געזאָגט:

— אויב השם יתברך וועט העלפן, וועט אַ נדן אויך זיין! לייביש שוסטער איז אַוועק און געטראַכט: „מיט בלויז ביטחון קאָן מען היינטיקע צייטן קיין שידוך נישט טאָן", און מער זיך נישט געוויזן. שיעלע מאַדענער, וועלכער איז אויך געשטאַנען מיט אַ לאַווקע אין מאַרק און טייל מאָל פאַרנומען זיך מיט שדכנות, האָט געווווסט וועגן מיכאל טשערמינערס אַרעמקייט און געברענגט פאַר זיין טאָכטער שידוכים, ביי וועלכע עס האָט זיך נישט געפאַדערט קיין נדן. האָבן אָבער אָט די שידוכים לחלוטין נישט געטויגט: אַן אַלמן מיט קליינע קינדער, אַ גרוש, אַ ישיבה־בחור, אַ באַנק־קנייטשער און אַ בטלן. וואָס האָט נישט געטויגט אַפילו כדי „אַראָפּ־צוטרייבן אַ קאַץ פון אויוון". געזען די שידוכים וואָס שיעלע מאַדענער ברענגט פאַר זיין בת־יחידה, האָט אים מיכאל געפרעגט:

— זאָגט מיר, איך בעט אייך, מיט אייער אייגענער טאָכטער וואָלט איר געטאָן אַזאַ שידוך? איז וואָס וויל איר פון מיר?

זינט דעמאָלט האָט שיעלע מאַדענער מער נישט געברענגט קיין שידוכים.

געבליבן איז נאָר דער רויטער פנחס, דער פאַטענטירטער שדכן פונעם שטעטל וועלכער האָט געברענגט אַ מאָל אַ שידוך, אָבער יעדעס מאָל געזאָגט:

— ר' מיכאל איר דאַרפט זען צו טאָן אַלץ כדי צו געבן פאַר אייער טאָכטער כאָטש אַ שטיקל נדן. דערנאָך האָט ער זיך אַ לענגערע צייט מער נישט געוויזן. געטראָפן אים אין בית־מדרש ביי מנחה־מעריב, פלעגט מיכאל ביי אים פרעגן:

— נו ר' פנחס, איר האָט עפעס פאַר מיין טאָכטער? דער שדכן האָט אים געטרייסט:

— זאָרגט נישט ר' מיכאל, השם יתברך וועט העלפן און צושיקן אַ ריכטיקן זיווג! — און בעת־מעשה האָט ער געטראָכט: „קיין נדן קאָן ער נישט געבן, אַ סברה, אַז אויך נישט קיין שדכנות־געלט, איז וואָס דאָס

געאייל? און דער שדכן האָט אָפּגעלאָזט מיכאלן פון געדאַנק און פּאַרנומען זיך מיט שידוכים, אין וועלכע עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן נדנים און אויך דירות פּאַר די יונגע פּאָרפּעלקער.

דאָך האָט ער נישט לחלוטין פּאַרגעסן וועגן מיכאל טשערמינער. דערמאָנט האָט ער זיך אין אים צוליב אַ צופאַל. איין מאָל גייענדיק וועגן אַ שידוך פון בית־מדרש צו אַלטער הירשן, וועלכער האָט געווויינט נעבן דער קליינער טאַרגאָוויצע הינטער דער שול, האָט ער זיך פּלוצעם אָנגעשטויסן אויף די קליינע הינטלעך פון דעם גוישן טישלער אָלשאָווסקי, וואָס האָט געהאַט דאָ נישט ווייט אַ סטאָלעריי. וועגן די הינטלעך זענען אים באַפאַלן און אָנגעהויבן צו רייסן די פּאָלעס פון זיין לאַנגער קלאָטענער בעקעשע, האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן און פּאַר מורא געלאָפן צו דער שול און אַריין אין פּאָליש פון משניות־שטיבל. עס איז געווען נאָך געגנוג ווייט פון מנחה־מעריב. אָבער ר׳ פּנחס האָט דאָרט דערזען זיצן אייליש פיינגאָלדן, וועלכער האָט געלערנט משניות צו דער ערשטער יאָר־צייט פון זיין פּרוי. אַזוי ווי די פּאַרשטאַרבענע האָט נישט איבערגעלאָזט קיין קינדער וואָס זאָלן האַלטן איר יאָרצייט, איז איצט דער אלמן געזעסן איבער עטלעכע פּרקים פון משניות, וואָס הייבן זיך אָן מיט די אותיות פון איר נאָמען. און אַזוי ווי זי, עליה השלום, האָט געהאַט צוויי נעמען, האָט ער זיך מקדים געווען אַהער אַ שטיק פּאַר מנחה, כדי צו ענדיקן די פּרקים ביז יידן וועלן קומען אַהער דאָוונען און זאָגן קדיש.

דערשראָקן נאָך פון די הינטלעך, האָט דער רויטער פּנחס זיך געזעצט אויף דער באַנק לעבן טיש, וווּ אייליש האָט געלערנט. ווי נאָר ער האָט זיך באַרויקט, האָט ער געמאַכט מיט אייליש אַ שמועס וועגן תכלית:

— אַריבער שוין אַ יאָר און וואָס ווייטער? קאָן דען אַ יידּ זיצן אַזוי איינער אַליין? „אויף אַזאַ אופן האָט ער געפרווט טאָפּן דעם דופק ביים אַלמן". צי האָלט ער נישט ביי עפּעס אַ שידוך? אייליש האָט מיט האַלבע ווערטער געגעבן אים צו פאַרשטיין, אַז אויב ס׳וועט זיך טרעפן אַ בת־בנים, כדי איבערצולאָזן נאָך זיך אַ קדיש, וועט ער זיך דערצו אַנטשליסן. דערביי

האָט ער געגעבן פּנחסן אָנצוהערן, אַז אין אַזאַ פאַל, וואָלט ער זיך נישט געריכט מיטן שדכנות־געלט, נאָר געגעבן כפל־כפליים.

געהערט אַזוי, האָט דער רויטער פּנחס געמומען דורכזיפן מיטן געדאַנק דאָס שטעטל, כדי צו געפינען עפּעס אַ יונגע אַלמנה, וואָס זאָל זיין אַ בת־בנים אָדער עפּעס אַ גרושה. ער האָט זיך אָבער נישט אָנגעשטויסן אויף קיין פּאַסיקן שידוך. ביז וואָנען עס איז אים געקומען אויפן געדאַנק מיכאל טשערמינער. יאָ, ס׳איז מן השמים!

אייליש פּיינגאָלד איז געווען אַן עלטערער, אין די זעכציקער יאָרן. ער איז אַרומגעגאַנגען אין אַ לאַנגן פּאַרנאָכלעסיקטן לבוש, מיט שטענדיק צעקאָדלטע באָרד־און־פּאות. זיינע שטיוול פּלעגן געפּוצט ווערן מערב שבת לערב שבת. דערצו האָט ער נאָך געהאַט די מיחושן פון כּמעט אַלע „שיינע־יידן״ אין מעליץ. דערפּאַר איז ער אָבער געווען אַ רייכער מענטש, האָט געהאַט אַן אייגן הויז מיט אַ געשעפט פון סחורה פּאַרן דאָרפישן געברויך. שטייגער צו זשאַרנעס און האַנטמילעכלעך פּאַר די פּויערים צו מאָלן זייער תבואה, רעדער פּאַר ווועגענער, צעפּעס צו דרעשן תבואה, זיזלעס צו באַמיסטיקן די יאַלאָווע פעלדער און נאָך פויערישע מכשירים, אויף ווועלכע די מעליצער יידן האָבן זיך אַפילו נישט אויסגעקענט, ער האָט אָבער דערפון געמאַכט אַ פאַרמעגן.

געקומען דעם רויטן פּנחס אין קאָפּ אַריין דער גליקלעכער געדאַנק וועגן מיכאל טשערמינער, האָט ער שוין נישט געקאָנט איינרוען ביז ער האָט אים געטראָפן נאָך מנחה־מעריב אין בית־המדרש, אים אַוועקגערופן אין אַ זייט און שטילערהייט פּאַרגעלייגט אַ גרויס „פּאַרמעג״ פּאַר זיין טאָכטער. דערהערט וועגן וועמען עס האָנדלט זיך, איז מיכאל טשערמינער עמלעכע טעג אַרומגעגאַנגען ווי צעמישט, מיט גרויס חולשת הלב. ער האָט נישט געקאָנט מסכים זיין, אַז זיין בת־יחידה זאָל נעמען פּאַר אַ מאַן אַ מענטש, וועלכער איז קרוב דריי מאָל אַזוי אַלט ווי זי.

עס איז אַריבער אַ שטיקל צייט און קיין שידוכים פּאַר זיין טאָכטער האָט מער קיינער נישט געברענגט, ער פילט זיך נישט גוט, און אויך מיט פרנסה איז געווארן שוואַכער, ווייל זיין וויב, וועלכע איז געווען די הויפּט־סוחרטע ביי זייער לאַווקע, האָט אָנגעהויבן צו קרענקען. דעמאָלט האָט

מיכאל טשערמינער אָנגעהויבן שלאָגן זיך מיט דער דעה: „אפשר טאָקע מן השמים? זיין טאָכטער ווערט עלטער, ער און זיין ווייב זענען קראַנק, און טאָמער, חס־וחלילה, „עפּעס", ביי וועמען וועט זי בלייבן? ווער וועט זיך מיט איר פאַרנעמען, אַזאַ איידל קינד? אַז די וועלט איז אַזוי שלעכט, אָן רחמנות! און דאָ, פּאַרט אַ גרייטע היים. אָן זאָרגן און דאגות־פּרנסה. אָבער ווי נעמט אַ טאָטע און פאַרקויפט זיין קינד, אַן איינציקע טאָכטער, צו אַן אַלטן ייִד? וואָס וועלן מענטשן זאָגן? וואָסזשע טוט מען? וואָס פאַר אַן עצה גיט מען זיך?" אַזוי האָט ער זיך געפּייניקט ביז ער איז נאָך שוואַכער געוואָרן, אָנגעהויבן פילן אַלץ שטאַרקערע ווייטיקן און אַ ציטער אין די פיס ביים גיין איבער דער גאַס.

ווען זיין ווייב האָט געזען זיין ראַנגלען זיך מיט די מחשבות, האָט זי געזאָגט צו אים:

— פאָלג מיך, מיכאל, גיי צו עפּעס אַ קלוגן מענטש פרעגן אַן עצה. פון אַריינקלערן ווערסטו דאָך אויס מענטש. מיכאל האָט געהערט זיין ווייבס עצה און געגומען טראַכטן, צו וועמען זאָל ער גיין פרעגן? צום מעליצער רב? ער איז דאָך פאַרנומען מיט הימלזאַכן. צו דעם דאַרף מען האָבן אַ ייִד אַ סוחר, געניט אין זאַכן פון געלט און פרנסה און האָט אויך טעכטער חתונה צו מאַכן.

אין צווישן האָט דער רויטער פּנחס אַלץ מער געדריקט אויף מיכאל טשערמינער ווען דעם גליק־שידוך, אויב ער וועט ווען דעם זיך נישט באַשליסן, וועלן דאָס אַנדערע אויסכאַפּן. דער שדכן האָט געטענהט, אַז אין די היינטיקע שוועריע צייטן טרעפט זיך נישט יעדן טאָג אַ שידוך מיט אַ גרייטער פּרנסה, אָן זאָרגן און דאגות, דערצו מיט אַן אייגענער דירה, גלייך צו פירן דאָס באַלעבאַטישקייט! און ער האָט אים געגעבן צייט ווען תשובה נכונה, ביז זונטיק. ווייל שפּעטער, האָט ער געזאָגט, „ווען נישט זיין וואָס צו רעדן, אחרים יקדמנו און מיר וועלן פאַרשפּעטיקן דעם שעת הכושר! און ער האָט צוגעגעבן מיט אַ רמז:

— איר טאָרט נישט פאַרגעסן, ר' מיכאל, אַז אחרי מאה ועשרים בלייבט אייער טאָכטער דער אינציקער יורש. דאָס איז היינטיקע צייטן נישט פון די פשוטע זאַכן...

מיכאל טשערמינער איז געווארן נאך מער געשפּאַנט און צעמישט. דער רויטער פּנחס האָט אים געגעבן עטלעכע טעג פּאָר אַ פּעסטן באַשלוס, הן או לאו, און דערווייל האָט ער נאָך אַפילו נישט באַשלאָסן מיט וועמען זיך שואל עצה זיין. צום בעסטן — האָט ער געזומען קלערן — וואָלט געווען צו פּאָרן צום רבי קיין טאָרנע אַדער קיין בעלז, אָבער ווו האָט ער דען כוח און געזונט צו אַזאַ נסיעה? אַחוץ דעם איז דאָס פּאַרבונדן מיט הוצאות, און אַ פּדיון פּאָרן רבין, אויף וואָס ער קאָן זיך נישט דערלויבן. ער האָט ווידער געזומען זוכן אין געדאַנק צווישן די מעליצער בעלי־בתים עמעצן מיט שכל צו געבן אַן עצה אין אַזאַ שוערן ענין. געקלערט און געקלערט, ביז עס איז אים געקומען אויפן געדאַנק נחמיה בראָד. ער איז אַ פּאָרשטאַנדיקער מענטש, אַ שאַרפּער סוחר, וועלכער האָט אויך טעכטער חתונה צו מאַכן און ר׳ מיכאלס ענין וועט אים זיין נאָענט צום האַרצן. דערצו איז ער נאָך אַ שטיקל קרוב פונעם ווייבס צד — ער וועט אים זיכער געבן די ריכטיקע עצה! און היות ווי אין אַ וואָכנטאָג איז נחמיה בראָד שטאַרק פאַרנומען מיט זיינע געשעפטן, האָט ער באַשלאָסן צו גיין צו אים מוצאי־שבת.

אין משך פון די עטלעכע טעג, וואָס זענען נאָך פאַרבליבן ביז הערן פון נחמיה בראָד די ריכטיקע עצה האָט מיכאל טשערמינער זיך מער נישט געפּיניקט מיט דער פּראָגע: אַז סייווי פאַרלאָזט ער זיך, ס׳ערשטע אויף גאָט, און דערנאָך להבדיל אלף הבדלות, אויף אַ מענטש. איז צו וואָס נאָך ברעכן זיך דעם קאָפּ מיט די אַלע מחשבות. שוין באַרויקט, האָט ער געוואָרט מיט נייגעריקייט אויף דער עצה נכונה. שבת אָבער האָט ער שוין נישט געקאָנט איינרוען. געוואָרן אומגעדולדיק און פּאָר נאָכט נישט געגאַנגען צום מעליצער רבס שלוש סעודות אין חסידישן בית־מדרש, ווי ער איז געווויינט געווען דאָס צו טאָן יעדן שבת, נאָר מקדים געווען זיך צו דאַוונען מעריב אין שול. קוים דערוואָרט זיך צו קומען אַהיים, האָט ער אויף דער גיך געמאַכט הבדלה, גענומען דאָס וואָכעדיקע הענטל־שטעקעלע, אָן וועלכן ס׳איז אים שוין געווען שווער צו גיין, און אַריבער צו נחמיה בראָד.

נחמיה בראָד האָט ערשט גענומען מאַכן די הכנות צו הבדלה און דערווייל געבעטן אים זיצן. ער האָט אומגעדולדיק זיך געזעצט אין אַ זייט,

און מיט געשפּאַנטע נערוון צוגעקוקט זיך צו זיין פרום התנהגות: דאָס זאָגן „ויתן לך" פאַר הבדלה, וואָרט ביי וואָרט, מיטן מוצאי־שבתדיקן ניגון, דאָס אַרויסנעמען מיט כוונה דאָס זילבערנע בשמים־ביקסל פון קרעדענס, דאָס געפלאָכטענע הבדלה־ליכט, וואָס ער צינדט אַן ביי די ליכטלעך אין קאַנדעלאַבער, דאָס אַנגיסן דעם זילבערנעם בעכער מיט ווין צו דער הבדלה. אין ר' מיכאלס שפּאַנענדיקן וואַרטן האָט דאָס אויסגעזען ווי נחמיה בראָד וואָלט דאָס אַלץ אַזוי פּאַמעלעך געטאָן, אים אויף להכעיס.

פּאַרטיק געוואָרן מיט דער הבדלה, האָט נחמיה בראָד געזומען זינגען „המבדיל", אונטערגעהאַלטן פון זיינע יינגלעך, און דערביי געלאָסן צונויפ־געלייגט זיין שבת־טלית. אָבער ווי נאָר ער האָט פאַרענדיקט דעם „המבדיל" און צונויפגעלייגט דעם שבת־טלית, האָט נחמיה געבעטן דעם גאַסט צום טיש, און אַוועקגעלייגט אַ שאַכטל פּאַפּיראָסן צום פאַרייכערן. זיין ווייב האָט דערלאַנגט פריש־געזאָטענע טיי מיט צובייסן און דער שמועס איז אַוועק גאָר פריינדלעך, ביז וואַנען מען איז צוגעקומען צו דער פּראָגע, וואָס האָט מיכאל טשערמינערן געברענגט אַהער. ער האָט נאָך עטלעכע הקדמות געזומען ארויסלייגן דעם גאַנצן ענין וועגן שידוך און געבעטן נחמיה בראָד, אים צו געבן אַן עצה נכונה, כדי צו האָבן אויף צו מאָרגנס, זונטיק, דעם ריכטיקן ענטפער פאַרן רויטן פּנחס. נחמיה בראָד האָט געזומען גיין אַהין און צוריק איבער דער שטוב, פאַרטיפט זיך אין דעם שוועָרן ענין און געמורמלט, ווי פאַר זיך: „לויט מיין חשבון, איז אייליש פיינגאָלד נישט יינגער ווי זיבעציק יאָר, אַ בן־שבעים, הייסט דאָך דאָס... אַז..." און דאָ איז ער געבליבן שטיין אַ וויילע. דאַן האָט ער זיך דער־נענטערט צו מיכאל טשערמינער און געזאָגט מיט אַ זיכערן טאָן:

— איר הערט, ר' מיכאל, די וועלט זאָגט: אַז איידער אַן אַלטע מויד, איז גלייכער אַ יונגע אַלמנה!

מיכאל האָט פאַרשטאַנען דעם רמז און אויפן וועג אַהיים עטלעכע מאָל איבערגעחזרט אין געדאַנק: „איידער אַן אַלט מיידל, גלייכער אַ יונגע, רייכע אַלמנה" און געווען צופרידן שוין צו האָבן פאַר דעם רויטן פּנחס דעם ריכטיקן ענטפער.

האַנטוועלקער־פאַראיין „יד־חרוצים"

אַ צייט לאַנג האָבן די יידישע בעלי־מלאכות אין מעליץ געשמועסט צווישן זיך וועגן דער נייטיקייט צו שאַפן אַ האַנטוועלקער־פאַראיין, מיט אַ מנין צום דאָוונען און אַ גמילת־חסדים־קאַסע פאַר קעגנזייטיקער הילף, ווי דאָס פירט זיך אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך. געשמועסט אַהער, געשמועסט אַהין, אָבער צו קיין האַנטוועלקער־פאַראיין מיט אַ מנין צום דאָוונען איז נישט געקומען. ערשטנס, איז נישט געווען די ריכטיקע פערזאָן, וואָס זאָל זיך ענערגיש נעמען צו דעם ענין און דאָס אַדורכפירן, און צווייטנס, האָבן די בעלי־מלאכות געדאָווגט אין פאַרשידענע בתי־מדרשים, ווו זיי האָבן זיך געהאַלטן פאַר וויכטיקע בעלי־בתים און ס׳האָט זיי נישט געפאַסט צו דאָוונען מיט די פשוטע בעלי־מלאכות פון דער שול. אָחוץ דעם, אויב עמעצער האָט שוין יאָ זיך געגומען צום אַרגאַניזירן אַזאַ האַנטוועלקער־פאַראיין, האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויף די מעליצער לצים, וואָס האָבן געחוזקט פון אים: „זעט נאָר די וויכטיקע פערזאָן! אַ כלל־טויער געוואָרן, וויל ווערן אַ גבאי. אָ, נישט אַזוי לייכט וועט דאָס אים אָנקומען! קופערנע וועלם מיט אייזערנע פיסקלעך — און גאָרנישט איז געוואָרן דערפון.

ביז עס איז געקומען אינער אַטלאַס, אַן אדוואָקאַט פון דער פרעמד. ער האָט געעפנט אין מעליץ אַ קאַנצעלאַריע פאַר אַרטיקע איינווינער, וועלכע נייטיקן זיך אין יורידישער הילף. אים איז אינגעפאַלן צו שאַפן די אינסטיטוציע פון אַ האַנטוועלקער־פאַראיין. ער האָט געשיקט אַ שליח, צו די וויכטיקע בעלי־מלאכות, ווי הערמאַן זיידען דער דענטיסט, פישל טולפּער דער זיגערמאַכער, יאַנקל פאַליק דער צאַפּניק, יאָסל לעזדער דער טאַרנער שניידער, יצחק טראַמפּעטער דער בעקער, בערעלע דער שוסטער און אַנדערע. ער האָט זיי גערופן אין זיין פריש געעפנטער קאַנצעלאַריע און געהאַלטן פאַר זיי אַ רעדע, ווי עס פאַסט פאַר אַן אַדוואָקאַט, צו איבער־צייגן זיי ווי נייטיק ס׳איז צו שאַפן אַ האַנטוועלקער־פאַראיין מיט אַ גמילת־

חסדים און אַ „קלוב", וווּ די האַנטוועַרקער וועלן זיך צונויפקומען, לייענען אַ זשורנאַל, אַ צייטונג און אויך שפילן אַ דאַמינאָ אין דער פרייער צייט.

דאָ האָט זיך אַריינגעמישט פישל טולפער דער זייגערמאַכער: דאָס ערשטע, דאַרף מען שאַפן אַ מנין צום דאַוונען און אַלע האָבן צוגעגעבן: זייער ריכטיק. האָט דער אַדוואָקאַט פאַרענדיקט זיין פויליש רעדע: „ניעך וואָם בענדזשע נאָ זדראָוויע!" און אַוועקגעשטעלט אַ פלעשל בראַנפן אויפן טיש צו מאַכן אַ „לחיים". די שאַפונג פון אַ האַנטוועַרקער־פאַראיין איז דורך אַלע אויפגענומען געוואָרן מיט צופרידנקייט.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען געדונגען ביי נפתלטשע האַרוויץ דעם מאַגאַזין, וווּ פריער איז געווען אַ זייפזידעריי, אים אויסגעקאַלעכט, אויסגעריניקט, אַוועקגעשטעלט טישן און בענק מיט אַן אָרון־קודשל, דערצו נאָך צוויי קליינע טישלעך אין דער זייט, יוצא צו זיין פאַרן אדוואָקאַט אַטלאַס, וואָס וויל האָבן לעבן מנין צום דאַוונען אויך אַ „קלוב". מען האָט געבראַנגט אַ ספר־תורה פון דער שול, וווּ זיידען דער דענטיסט איז געווען גבאי, און דער מנין „יד־חרוצים" איז געווען אַ פאַרטיקע זאַך. אין אַנהייב זענען וויניק מענטשן געקומען שבת צום דאַוונען. צו ביסלעך אָבער האָט דער מנין זיך פאַרגרעסערט און געוואָרן אַ „טייל" פון מעליצער שטייגער.

אַטלאַס, דער אַדוואָקאַט און גרינדער פון האַנטוועַרקער־פאַראיין, איז צום דאַוונען שבת נישט געקומען. ער האָט זיך געפירט, ווי זיינע קאַלעגן, די יידישע אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים און אַנדערע יידישע אינטעליגענץ, וועלכע פלעגן קומען דאַוונען אין שול נאָר ראש־השנה און יום־כיפור. פלוצלינג, אין אַ פשוטן שבת אין דער פרי, איז אַטלאַס געקומען דאַוונען אין מנין פון „יד חרוצים", אַלע האָבן געמיינט: אַ יאָרצייט. מען האָט אים פאַרבעטן אויף אַ מזרח־שטאָט, געגעבן אים אַ טלית און ביים לייענען אין דער תורה אויפגערופן צו אַן עליה. אָבער ווען ער האָט געדאַרפט מאַכן די ברכה, איז ער געבליבן שטיין ווי אַ תנא־באַרטעק, און נישט געווּסט וואָס צו זאָגן. לסוף האָט ער אַ זאָג געטאָן אויף פויליש: „טוט דאָס פאַר מיר"! האָט נפהלטשע האַרוויץ דער בעל־קורא געמאַכט פאַר אים די ברכה

און ממשיך געווען דאָס לייענען. געקומען צום מאָמענט דעם „מי שברך", האָט ער אים געפרעגט:

— צאָ פּאַן מעצענאַס מענאַדרויע? האָט אַטלאַס מיט שטאָלץ געענט־פערט אויף פּויליש:

— אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט פּאַרן קלוב „יד־חרוצים". האָבן אַלע אַרום זיך פּאַרווונדערט און געשמייכלט: מסתמא אַ טעות פון בעל־קורא אַדער גאָר אַ שפּאַס פון דעם אַדוואָקאַט, וועלכער וויל זיך מאָכן וויכטיק. ווייל וואָר אין מעליץ האָט דאָס אין יענער צייט געהאַט אַ ראַדיאָ? סיידן אַ גוויישער פּריץ אָדער אַ יידישער גביר פון דער מאָדערנער וועלט, אַ דאָקטער, אָבער אַ ראַדיאָ פּאַרן „יד־חרוצים"? דאָס איז עפּעס נישט אָנצונעמען מיטן שכל. אָבער נאָכן פּאַרענדיקן דאָס דאָוונענען האָט פּישל טולפּער דער גבאי אַ קלאַפּ געטאָן אין שולחן און אויסגערופן:

— כל הקהל וואָרט געבעטן קומען מוצאי־שבת אין „יד־חרוצים" הערן ראַדיאָ!

בליץ־שנעל האָט דאָס נייעס וועגן דעם ראַדיאָ זיך פּאַרשפּרייט אין שטעטל און מוצאי־שבת, באַלד נאָך הבדלה, איז צונויפגעקומען זיך אַ נייגעריקער עולם צו הערן די נייעס פון ראַדיאָ, און דאָס ערשטע מאָל איז אין יענעם מוצאי־שבת דאָס מנין פון „יד־חרוצים" פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קלוב, ווי דער אדוואָקאַט אַטלאַס האָט דאָס פאַרגעלייגט ביים שאַפן דעם האַנטווערקער־פאַראיין. היינט איז דאָס פאַרווירקלעכט געוואָרן. מען האָט פאַרהאָנגען דעם אָרן־קודש, אַוועקגעשטעלט פון פּאָרנט די קליינע רונדע טישלעך פאַר די חשובע געסט, אַטלאַס און זיינע פריינד פון דער מעליצער אינטעליגענץ, וועלכע האָבן געדאַרפט קומען צו דער ראַדיאָ־אויפיציע.

דערווייל האָט דער עולם זיך געזאַמלט, געשמועסט צווישן זיך וועגן דער וועלט־פּאָליטיק, וואָס די בלעטער שרייבן איבער דער לאַגע אין דייטשלאַנד, וווּ אַ באַנדע פּאַשיסטן, אָנגעפירט דורך דעם שונא־ישראל, היטלער ימח־שמו, וויל פאַרכאַפן די מאַכט.

אָנדערע פון די פאַרזאַמלטע האָבן געשמועסט וועגן דער שטעטלדיקער מחלוקת צווישן מעליצער און בּאַרווער רב, אָדער גאָר דערציילט מעשיות

וועגן די מעליצער גבירים אוֹן סתּם ייִדן. ביז עס איז אַרויסגעקומען דן קליינמאַן, ליבער ברענערס איידעם, באַקאַנט מיטן נאָמען „שמוי־פוי", וועלכן די מעליצער חוזק־מאַכער אוֹן לצים פלעגן אָנצייִען אוֹן מאַכן פוֹן אים דאָס געלעכטער.

געהאַנדלט האָט „שמו־פוי" מיט ראָווערן אוֹן דערפאַר איז ער געווען אַ שונא פוֹן אפרים זעמעל, וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט מאַשינען אוֹן פאַרקויפט ראָווערן צו קאָנקורענץ־פרייזן. דערצו איז אפרים זעמעל געווען גבאי אין דער „מויער", וווּ „שמוי־פוי" האָט געדאַווּנט אוֹן ליב געהאַט דאָס „ברעטל", צו וווּיזן זיינע קענטענישן בייִם דאַווענען פאַרן עמוד. דאָס האָט אפרים זעמעל דווקא נישט פאַרטראָגן, אוֹן היינטיקן שבת געשטעלט אַן אַנדערן בעל־תּפילה פאַרן עמוד. דאָס האָט „שמוי־פוי" שטאַרק פאַרדראָסן אוֹן נאָך דעם פאַרענדיקן דאָס דאַווענען האָט ער אַ שאָט געטאָן מיט זידל־ווערטער קעגן אפרים זעמעל.

איצט, ווען דן „שמוי־פוי" איז אַרויסגעקומען אין לאָקאַל פוֹן „יד־חרוצים" צו הערן ראַדיאָ, האָבן די מעליצער לצים אָנגעהויבן אים אָנצייִען קעגן אפרים זעמעל, אַז נישט געגנג, וואָס ער שטערט אים אין האַנדל, לאָזט ער אים אויך נישט צו צום עמוד. דערביי האָבן זיי אים געוואָלט אויסשמועסן, אַז דאָס האָט אפרים זעמעל געטאָן מצד ר' מענדעלע דעם מעליצער רב דערפאַר, ווייל ער האָלט מיט ר' לאָזערל דעם באַרוּמער רב.

„שמוי־פוי" האָט דן אויסגעהערט אוֹן אַ בייִזן ברום געטאָן אויף הסכמה, איז דאָס אָבער וויניק געווען פאַר די מעליצער לצים אוֹן זיי האָבן ממשיך געווען מיט שאַרפערע „שפילקעס" ביז „שמוי־פוי" איז אַריין אין כעס אוֹן געגומען זידלען אויפן קול דעם מעליצער רב אוֹן אפרים זעמעל אוֹן אויסגערעדט אויף זיי אסור לדבר. די מענטשן אַרום האָבן זיך געשיט פוֹן געלעכטער ביז עס האָט זיך דערהערט דער סיגנאַל פוֹן די ראַדיאָ־נייעס.

דערהערט דעם ראַדיאָ־סיגנאַל האָבן די פאַרזאַמלטע נייגעריק אוֹנטערגעשטעלט די אויערן, כדי צו הערן וועגן דער מפלה פוֹן היטלערן, דעם שונא־ישראל. אָבער צוויישן אָנדערע נייעסן האָט זיך פוֹן ראַדיאָ דערהערט: דער רייכסטאָג אין בערלין שטייט אין פלאַמען.

אַלע אַרום זענען געווארן ערנסט. מען האָט דערפילט, אַז קיין גוטס פאַר ייִדן וועט דאָס נישט ברענגען.

ערב דעם מלחמה־אויסברוך

נאָכן סיורפריז מיטן ראַדיאָ־אַפּאַראַט אין לאָקאַל פונעם האַנטוועּרקער־פּאַראיין „יד־חרוצים" האָט אויך לייבעלע שטרויס געקויפט אַ ראַדיאָ און אים אַוועקגעשטעלט אין זיין בודקע אין מיטן פון מאַרק, ווו ער האָט געהאַט צו פאַרקויפן פאַפּיראָסן און אויך צייטונגען — און פול איז געוואָרן אַרום פון מענטשן, נייגעריקע צו הערן מוזיק און די נייעסן פון לאַנד און אויסלאַנד.

אַוונטצייט נאָך מנחה־מעריב זענען זיך אַהין צונויפגעקומען בעלי־בתים פון שטעטל, געקויפט פאַפּיראָסן און אויסגעהערט די פּאָליטישע נייעס פון דער וועלט, וואָס זענען געוואָרן אַלץ מער געשפּאַנט צוליב דער פאַשיסטישער דיקטאַטור אין איטאַליע און דער נאַצישער באַוועגונג אין דייטשלאַנד. אויסגעהערט די נייעסן, האָבן זיי זיך געשטעלט אין רעדלעך איבערשמועסן דעם אינהאַלט, אויסטייטשן און דיסקוטירן צווישן זיך וועגן דעם ביז אין די שפּעטע אַוונטן.

שפּעטער אַבער האָבן מעליצער יידן וויניקער צייט געהאַט צו שמועסן וועגן פּאָליטיק און דיסקוטירן אין די רעדלעך פון מאַרק, וויל וואָס שאַרפער ס׳איז געוואָרן די לאַגע, אַלץ מער האָט די פּוילישע רעגירונג צוגעאיילט דאָס בויען די פאַבריקן פון „צ.אָ.פּ." אין דער אַרומיקער געגנט און אויך די שלאָסער־וואַרשטאַטן הינטערן שטעטל אויסצואַרבעטן טיילן צו קריגס־אַוויאַנען און מאַנטירן זיי פאַר דער פּוילישער־אַרמיי. אין די פאַבריקן און וואַרשטאַטן זענען געווען באַשעפטיקט אַ סך אַרבעטער פון דער פרעמד און פון די דערפער אַרום, וועלכע האָבן פאַרן פאַרדינטן געלט אָנגעהויבן אַלץ מער צו קויפן אין די יידישע געשעפטן. דאָס לייזונג אין די יידישע געשעפטן און די אַרבעט ביי די בעלי־מלאכות איז שטאַרקער געוואָרן און די מעליצער יידן האָבן נישט געהאַט קיין צייט אַרומצוקוקן זיך וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט. זיי האָבן נישט געפילט ווי אַלץ רוקט זיך צום שלעכטן.

אָבער אַז עס האָבן אָנגעהויבן קומען די ידיעות וועגן די רדיפות אויף יידן אין דייטשלאַנד, האָבן מעליצער יידן ווידער זיך געזומען זאַמלען אַרום דער בודקע אין מאַרק, כדי צו הערן די טרויעריקע נייעס, ווידער געשטעלט זיך אין רעדלעך איבערצושמועסן דאָס אַלץ און דיסקוטירן. אָבער צוגעווינט צו צרות, האָבן זיי ווידער פאַרנומען זיך מיטן האַנדל, און מיט דעם איבריקן — פאַרלאָזט זיך אויף גאָט — ער וועט שוין שיקן אַ הילף פאַר יידן. הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל!

די פאַרשאַרפונג פון דער פּאָליטישער לאַגע אין דער וועלט מיט דער פאַדערונג פון היטלערן אָנצושליסן דעם דאָנציקער פאַרט צום דייטשן רייך צוזאַמען מיט אַ שטיק פון פּאָמערן האָט געשאַפן אַ מלחמה שטימונג, וואָס האָט אויפגעטרייסלט אויך די יידן אין מעליץ. זיי האָבן געהערט אין ראַדיאָ די גיפטיקע רעדעס פונעם נאַצישן פירער און זיי זענען געקומען צום אויספיר, אַז ס׳גלייכסטע וואָלט געווען איינפאַקן די פּעקלעך און פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אָבער אין פאַרגלייך צו די אַנדערע שטעטלעך אין דער געגנט, ווי דזשיקעוו, ראָזוואַדאָוו, דעמביץ און ראַדאָמישלע, זענען פון מעליץ זייער ווייניק יידן געפאָרן קיין ארץ־ישראל. אין מעליץ איז געווען אַ שטאַרקע ציוניסטישע באַוועגונג מיט אַקציעס פאַר „קרן קיימת", „קרן היסוד" און אַנדערע ציוניסטישע פאָנדן; געווען ציוניסטישע פאַראיינען מיט אַ לעב־האָפטן אָנטייל פון דער יוגנט, וואָס איז געקומען אַהין הערן רעפעראַטן, פאַרלעזונגען און שמועסן וועגן דעם נאַציאָנאַלן אויפבוי פון אַ יידישער מדינה. געווען אפילו חלוצים, וועלכע זענען געפאָרן אויף הכשרה און עטלעכע פון זיי זענען שוועק קיין ארץ־ישראל, באַגלייט ביי דער באַן־סטאַציע מיט ציוניסטישע לידער און מיט אַ האַראַ־טאַנץ, אָבער געווען איז דאָס פון די זעלטענע זאַכן. די מערהייט פון דער מעליצער יוגנט האָט געזוכט אַ מעגלעכקייט צו עמיגרירן אין די לענדער פון מאַטעריעלן וווילשטאַנד, וווּ זיי האָבן געהאָט קרובים אָדער באַקאַנטע, וועלכע האָבן זיך דאָרט אויפגעאַרבעט און געשיקט אַהער שטיצע פאַר זייערע נאַענטע און אָפט אויך שיפסקאָרטן. אָחוץ דעם האָבן אַ סך פון דער מעליצער יוגנט געזומען אַ ביישפיל פון די ציוניסטישע פירער אין שטעטל, וועלכע האָבן

געהאַלטן שיינע רעדעס וועגן דער אויפריכטונג פון אַ נאַציאָנאַלער יידישער היים אין ארץ־ישראל, וועגן דער נויטיקייט צו פאַרן בויען דאָס לאַנד, אָבער אַליין האָבן זיי געזוכט אַ מעגלעכקייט דאָ זיך איינצוואָרדענען. אויסער דעם איז מעליק פון תמיד אָן געווען אַ פרום שטעטל. די רבנים און גוטע־יידן האָבן זיך קעגנגעשטעלט דער ציוניסטישער באַוועגונג און אַלץ געטאָן צו שטערן דאָס פאַרן קיין ארץ־ישראל, און הגם דער גרעסטער טייל פון דער יוגנט אין מעליק איז שוין געווען ווייט אַוועק פון דער פרום־חסידישער וועלט, אָבער די השפּעה פון זייערע עלטערן נישט צו דערלאָזן פאַרן זייערע קינדער קיין ארץ־ישראל איז נאָך אַלץ געווען גענוג שטאַרק.

וועגן ס׳האָט זיך פאַרשאַרפט די פאָליטישע לאַגע, האָבן די יידן אין מעליק זיך דערמאָנט אין ארץ־ישראל. עס איז שוין אָבער געווען צו שפּעט, ווייל אויף באַקומען אַ „סערטיפיקאַט״ האָט מען געדאַרפט האָבן גרויס פּראָטעקציע און צו פאַרן זעלבשטענדיק זענען די מעליצער פאַרמעגלעכע יידן נישט געווען פסיכאָלאָגיש צוגעגרייט. זיי האָבן נאָך געהאָפט אַז אַלץ וועט, מיט השם יתברכס הילף אַדורך בשלום, און צו קיין מלחמה וועט נישט קומען. די רביים, צו וועלכע יידן זענען געפאָרן מיט קוויטלעך, האָבן באַרויקט: צו קיין מלחמה וועט נישט קומען, סיידן די מלחמה פון גוג־ומגוג פאַרן קומען פונעם הייליקן מלך המשיח. דער סטיטשינער רב האָט אַפילו אויסגערעכנט לויטן הייליקן ספר דניאל, אַז אין שנת תש״א, וואָס איז אויסגעפאַלן אויף דער צווייטער העלפט ניינצן ניין און דרייסיק וועט קומען דער מלך המשיח. נאָך אַ באַווייז, אַז משיח וועט קומען אין דעם יאָר, איז דער פסוק אין דער הייליקער תורה „כי תשא את ראש בני ישראל״, און „תשא״ איז דאָך דאָס יאָר תש״א.

דערווייל איז אַלץ געגאַנגען צום ערגערן. עס האָבן זיך געשטאַרקט די מלחמה־שטימונג און אויך דער אַנטיסעמיטיזם; די גויים אין שטעטל האָבן נישט אויפגעהערט רעדן, אַז די יידן פירן צו דער מלחמה, אַז די אינטער־נאַציאָנאַלע זשידאָ־קאָמונע ברענגט דערצו. מען דאַרף טוען מיט די יידן אין פוילן אַזוי ווי היטלער טוט מיט זיי אין דייטשלאַנד. זיי האָבן אַלץ מער געשריגן: „זשידזיע, היטלער נאָ וואָס אידזיע״! — ווי די גאַנצע שוועדע לאָגע וואָלט גאָר נישט געהאָט קיין שייכות מיט דער פוילישער מדינה

נאָר בלויז מיט די ייִדן. אין שטעטל האָט זיך געשטאַרקט פּאָגראָם־שטימונג. די פּויערים פון דער געגנט האָבן שוין אַפּילו געגרייט זעק און כלים אַריינ־צונעמען דאָס ייִדישע האָב־און־גוטס בעת דעם קומענדיקן פּאָגראָם. די שקצים האָבן אָנגעהויבן ווַארפן שטיינער אויף ייִדן און עטלעכע טעג פּאַר דער מלחמה איז פון אַזאַ שטיין אומגעקומען יאָסל קאָרנס זון, וועלכער האָט געאַרבעט אין באַנק האַנדלאָווי. דער טויט פון דעם ייִדישן ייִנגל האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן אייַנדרוק אין שטעטל און עס זענען געווען יידן, וועלכע האָבן געזאָגט, אַז שוין גלייכער אַ מלחמה מיט די דייטשן אייַדער אַ פּוילישער פּאָגראָם אויף ייִדן.

אָבער טראָץ דעם אַלעם האָבן מעליצער ייִדן ווייטער זיך פּאַרנומען מיט מסחר, וואָס האָט זיך געשטאַרקט מיט דער מורא פּאַר דער קומענדיקער מלחמה. די פּויערים האָבן איצט פּאַר זייערע פּראָדוקטן באַקומען גרעסערע פּרייזן און דאָס געלט האָבן זיי אויסגעגעבן אין די ייִדישע געשעפטן און קראָמען, זיך באַזאָרגט מיט די נייטיקע זאַכן אין פאַל פון אַ מלחמה. די מעליצער ייִדן זענען פאַרנומען געווען מיטן לייזונג אין די געשעפטן און קראָמען און נישט געזען ווי די צייט ברענט מיט מלחמה־צוגרייטונגען: די פּלאַקאַטן, וואָס ווערן געקלעפּט איבער די הייזער, ווי אַזוי צו שיצן זיך קעגן די גיפטגאַזן, ווי אַזוי צו קלעפּן פּאַפּירענע שטרייפן איבער די שויבן, זיי זאָלן נישט פּלאַצן בעת אַ באָמבאַרדירונג. ייִדן האָבן ווייטער געהאָפּט, אַז ס׳וועט צו קיין מלחמה נישט קומען, אַ באַווייז, אַז זומערצייט, אַפּילו שוין גאָר שפּעט, זענען רבנים און גוטע־ייִדן נאָך געפּאָרן קיין קריניץ, געזעסן דאָרט אויף דער פּרישער לופט און באַרויקט זייערע חסידים, אַז קיין מלחמה וועט נישט זיין.

ביז עס איז געקומען דער פּרייטיק פון ערשטן סעפּטעמבער נייַנצן נייַן און דרייסיק. פּאַר מיטאָג האָט פלוצלונג זיך דערהערט אַ געוויש פון פליִענדיקע אַוויאַנען. אַ טייל מענטשן אין מאַרק האָבן זיך דערשראָקן און געגנומען לויפן, אָבער אַנדערע האָבן געלאַכט פון זיי מיט חוזק: „וואָס איז די שרעק? דאָס זענען דאָך בלויז „מאַנעווערס" פון די פּוילישע פליִער אויסצופּרוּוון די אַוויאַנען, וואָס ווערן דאָ מאַנטירט אין די וואַרשטאַטן פון „צ. א. פּ."! ווי נאָר ס׳איז פּאַרשווונדן דאָס געוויש פון די אַדורכפליִענדיקע

אַוויאַנען האָבן אַלע זיך באַרויקט. די סוחרים און קרעמער האָבן ווידער זיך פֿאַרנומען מיט זייערע קלײַנטן, די בעלי־מלאכות — מיט זייער אַרבעט און די ווייבער — מיטן צוגרייטן די מאכלים לכבוד שבת, ווי גאָרנישט וואָלט געטראָפֿן.

מיטאָגצייט האָט, ווי יעדן פֿרייטיק זיך דערהערט אַ צעצויגענער פֿיף איבערן דאָך פון דער באָד — אַ סימן, אַז די שוויץ איז פֿאַרטיק. יידן האָבן גענומען אָנקומען פון אַלע זייטן מיט די בעזעמלעך אין די הענט, מיט אַ ריין העמד אונטערן אָרעם ביז די באָד איז פול געוואָרן מיט געטומל, ווי יעדן פֿרייטיק אין דער צייט.

פֿלוצלונג האָט זיך דערהערט אַ שטאַרקער יאָמער פון די סירענעס איבערן דאָך פון מאַגיסטראַט און פון דער הויכער גימנאַזיע־געבײַדע, און באַלד דערנאָך אַ שטאַרק גערויש פון פֿליענדיקע אַוויאָנען און אַ שיסעריי פון זעניט־האַרמאַטן. אין באָד איז געוואָרן אַ פֿאַניק. מיט שרעק האָבן יידן געכאַפּט אויף זיך די מלבושים און מיט נאַסע באָרד־און־פּיאות געלאָפֿן איבער די געסלעך אַהיים.

אויך אין מאַרק איז דער טומל געוואָרן גרויס מיט שרעק. סוחרים און קרעמער האָבן פֿאַרקלאַפּט טיר־און־לאָדנס פון זייערע געשעפטן און קראָמען, די מאַרקשטייערס האָבן מיט בהלה געכאַפּט די סחורה פון די לאַווקעס און טישלעך און איידער וואָס־ווען, איז דער מאַרק ליידיק געוואָרן פון מענטשן. ווי נאָר עס איז פֿאַרשוווּנדן דאָס גערויש פון די אַוויאָנען און דאָס פייפן פון די סירענעס, האָט זיך דערהערט אַ פויקן פונעם פֿאַליציאַנט, וואָס איז געקומען פון מאַגיסטראַט צום מאַרק מיט שרייענדיקע אויסרופן: „וויכטיקע נייעס! וויכטיקע נייעס"! מענטשן זענען זיך צונויפ־געלאָפֿן הערן און געשטעלט זיך אַרום אין אַ גרויסן רעדל.

פֿאַרענדיקט דאָס קלאַפֿן אין פויק האָט דער פֿאַליציאַנט אַרויסגענומען אַ געשריבן פּאַפּיר און אָנגעהויבן לייענען, קודם־כל — וועגן אַן אַלגע־מיינער מאָביליזאַציע. אַלע מיליטער־פליכטיקע זאָלן באַלד זיך שטעלן אין זייערע מיליטערישע איינהייטן. דאָן האָט ער געמומען לייענען וועגן דעם אויסנאָם־צושטאַנד פון מלחמה־צייט: נישט אָנצינדן אָוונטצייט קיין ליכט אין די שטובן, פֿאַרקלעפּן די שויבן מיט פּאַפּירענע פּאַסן, האָבן גרייט

זעק אדער שמאטעס צום באנעצן און ארומלייגן די שפארונעס פון טיר און פענצטער קעגן די גיפט־גאזן, און נאך אנדערע זאכן, פארבונדן מיט דער מלחמה. פלוצלונג האט זיך ווידער דערהערט אן אלארם פון די סירענעס און גלייכצייטיק א שטארקער רויש פון אנפליענדיקע אוויאנעז, און דאס מאל — מיט עטלעכע שטארקע אויפרייסן פון באמבעס אזש די ערד האט געציטערט.

פון די געפאלענע באמבעס אויף דער באן־סטאציע איז אויסגעבראכן א שריפה אינעם מאגאזין, ווו עס האבן זיך געפונען זאפאסן נאפט, בענזין, סמאלץ און אנדערע ברענשטאפן. א גענדיקטער שוואך רויך האט זיך געטראגן מיטן ווינט אין דער זייט פון שטעטל.

דערזען דעם רויך, זענען א סך מענטשן געווען זיכער, אז אט קומען אן די גיפטיקע גאזן. מיט ציטערנדיקע הענט האט מען געלייגט די נאסע שמאטעס און זעק ארום די שפארונעס פון טירן און פענצטער און אויף גיך געכאפט די וואטע צום מויל, כדי נישט אריינצואטעמען, חלילה, דעם גיפט פון די גאזן.

אין צווישן איז צוגעפאלן די שקיעה פון פרייטיק פאר נאכט מיטן זמן פון צינדן די ליכט לכבוד שבת און נאך שווערער איז געווארן דאס געמיט פון די יידן אין שטעטל, און גרויס איז געווארן די פארלעגנהייט מיטן צינדן ליכט. דער דייטשער שונא קאן זיי דערזען און ווארפן באמבעס. האבן יידן פארשטעלט די פענצטער און טירן מיט וואס נאר זיי האבן געקאנט, אז קיין שטראל האט זיך נישט געזען פון קיין פענצטער און טונקל איז געווארן ארום. טונקל איז אויך געווען אין דער שול אוז אין די בתי־מדרשים, וואס זענען געשטאנען ווי פאריתומט. קיין ייד האט נישט געוואגט ארויסגיין פון שטוב צום דאווענען און אויך נישט צו די רבנישע שבתדיקע טישן.

צו מארגנס גאנץ פרי האט זיך דערהערט א גערויש פון פליענדיקע אוויאנעז און באלד דערנאך שטארקע אויפרייסן. דאס מאל איבער די שלאסער־ווארשטאטן פון „צ. א. פ.“ די הייזער אין שטעטל האבן געציטערט. ווידער האבן יידן נישט געקאנט גיין צום דאווענען און דער שבת איז געווארן צעשטערט.

געקומען די מלחמה

נאָך די באָמבאַרדירונגען פרייטיק און שבת אין דער פרי זענען מער קיין באָמבאַרדירונגען אין מעלְיץ נישט פאָרגעקומען. בלויז אַ גערויש פון אַוויאָנען האָט זיך געהערט פון צייט צו צייט. שפּעטער האָט דאָס אויך אויפגעהערט.

אַז דער זונטיק איז אַריבער שטיל, האָבן יידן מאָנטיק אין דער פרי זיך געפּעדערט צו דאַוונען מיט מנין אין דער „מויער". שפּעטער זענען זיי אַרויס צום מאַרק הערן פון ראַדיאָ נייעס וועגן דער אויסגעבראָכענער מלחמה. אָבער פון ראַדיאָ האָט מען געהערט בלויז פאַרשידענע סיגנאַלן פון מיליטעריש כאַראַקטער און דערפון האָט מען גאָרנישט געקאָנט וויסן.

פאַרשידענע קלאַנגען האָבן זיך פאַרשפּרייט אין שטעטל וועגן דער מלחמה. ערשטנס, אַז באַלד ווי די דייטשן האָבן אָנגעהויבן די מלחמה קעגן פוילן, האָט פראַנקרייך אָנגעגריפן דייטשלאַנד פון איר מאַזשינאָ־ליניע. אַ באַווייז דערצו — עס האָבן אויפגעהערט די באָמבאַרדירונגען פון די דייטשע אַוויאָנען. זיי זענען איצט פאַרנומען אין קאָמף מיט פראַנקרייך. די צווייטע שמועה איז געווען: דאָס קאָמוניסטישע רוסלאַנד, וואָס האָט נאָר געוואָרט אויף אַ געלעגנהייט צו געבן אַ טויטקלאַפּ איר גרעסטן שונא, היטלער־דייטשלאַנד, האָט אויסגענוצט די סיטואַציע און אָנגעהויבן די מלחמה קעגן דייטשן שונא. דעריבער איז נישטאָ וואָס מורא צו האָבן. איינס־צוויי — און אויס מלחמה!

שמועסנדיק אַזוי צווישן זיך וועגן די פאַרשידענע וועַרסיעס, האָבן די יידן אין מאַרק דערזען עטלעכע אויטאָס אָנקומען פון דער הויווישער גאַס. זיי זענען גיך דורכגעפאָרן דעם וועג פון מאַרק צו דער באָנגאָס און געפרעגט זיך, וווּ מ׳קאָן קויפן בענזין פאַר די אויטאָס. לויט די מעדאַלן אויף די מיליטערישע מונדירן האָט מען געקאָנט זען, אַז דאָס זענען וויכטיקע שישקעס. יידן האָבן נישט פאַרשטאַנען, וואָס אַזעלכע לייט האָבן צו טאָן אין מעלְיץ בעת אַ מלחמה ביי דער דייטשער גרענעץ. נישט

אַנדערש, נאָר זיי פֿאָרן אַקעגן דער רויטער אַרמיי, וועלכע דערנענטערט זיך אַהער.

צו מאָרגנס זענען דורכן מעליצער מאַרק דורכגעפֿאָרן אַ גרעסערע צאָל אויטאָס, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען מיליטערלייט צוזאַמען מיט ציווילע מענטשן, אויך פרויען און קינדער. דאָס איז פֿאָר די מעליצער יידן שוין גאָר נישט געווען צו פֿאַרשטיין: ווי קומען דאָס אין מיטן דרינען ווייבער מיט קינדער?

ערשט אַוונטצייט, ווען ווידער זענען דורכגעפֿאָרן עטלעכע אויטאָס מיט מענטשן דורכן מאַרק און אייניגע פון זיי האָט זיך פֿאַרהאַלטן צו פרעגן וווּ מען קאָן קויפן בענזין, האָט מען זיך דערוווסט, אַז די דייטשע אַרמיי האָט דורכגעבראָכן די גרענעץ און פֿאָרנעמט שטאָט נאָך שטאָט פון אויבערשלעזיע.

אַריבער איז נאָך אַ טאָג, און דער וועג איבערן מאַרק איז פול געוואָרן שוין מיט אויטאָס, געפֿאָקטע מיט מענטשן, וועלכע זענען געלאָפֿן צו דער זייט פון מזרח, כדי וואָס נענטער צו זיין צו דער רוסישער גרענעץ.

געזען די „שלאָנזאָקעס" אַנטלויפן, האָבן מעליצער יידן לכתחילה געהאָט אַ שטיקל נקמה אין די אַנטיסעמיטן: זאָלן זיי אויך וויסן דעם יידישן טעם פון וואַנדערן און שלעפֿן זיך איבער פרעמדע וועגן, ווי מיר אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. אָבער מיט יעדן טאָג האָבן זיך באַווייזן אַלץ מער לויפנדיקע יידן, צו ערשט פון דער שטאָט קאָטאָוויץ אין שלעזיע מיט די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, דאָן פון בילין און ביאַלע און שפּעטער — יידן פון דער גאַליציישער געגנט פון יענער זייט קראָקע.

דאָך האָבן נאָך מעליצער יידן געקלערט, אַז דאָס מיינט מען נישט זיי, ווייל ווען דער דייטש וועט קומען צו דער קראָקעווער געגנט לעבן דער וווייסל, וועט די פּוילישע אַרמיי צונויפנעמען די כוחות און שטעלן אַ ווי־דערשטאַנד, ביז די רויטע אַרמיי וועט אָנקומען זיי העלפן און צוזאַמען מיט די רוסישע כוחות פֿאַרטרייבן די היטלעריסטישע דייטשן. אין צווישן וועט פֿראַנקרייך צוזאַמען מיט אירע פֿאַרבינדעטע אין איראָפּע שלאָגן די דייטשן אין דער צווייטער זייט, אויפן מערבדיקן פראָנט.

אָבער ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן וווּיזן אין מעליץ יידן פון דער

שטאָט קראָקע און פון נאָך נענטערע שטעט אין גאַליציע, האָבן מעליצער יידן זיך איינגעבראַכן, געזען, אַז די מפלה פון פוילן איז נאָענט און אויך געזומען קלערן וועגן אַנטלויפן.

קודם האָבן דאָס געטאָן די יונגע־לייט, וועלכע זענען אָנגעזאָפט געווען מיט קאָמוניסטישן גייסט און געגאַרט וואָס גיכער צו קומען אין סאָוויעטישן גן־עדן. זיי זענען געווען זיכער, אַז מען וועט זיי דאָרט אויפנעמען מיט אָפענע אָרעמס און גרויס כבוד. דאָן זענען אַנטלאָפן אַ טייל יידן, וועלכע האָבן געהאַט צו זייער דיספאָזיציע אַ לאַסטאויטאָ אָדער אייגענע פערד־און־וואָגן. די איבעריקע יידן אין מעליץ האָבן זיך נאָך אַלץ געקוועטשט וואָס צו טאָן און נישט געקאָנט באַשליסן. אין צווישן האָט זיך געשטאַרקט די כוואַליע פון די אַנטלויפנדיקע איבערן שטעטל. שוין נישט מיט לאַסט־אויטאָס און אויטאָבוסן פון דער שטאָטישער קאָמוניקאַציע, נאָר מיט וועג־ענער געשפאַנט מיט פערד. אַ סך זענען געלאָפן צו פוס מיט פעקלעך אויף די פלייצעס און קינדער אין די וועגעלעך, וועלכע האָבן געבעטן אַ ביסל וואַסער צום טרינקען. די זון האָט געברענט צום סוף זומער ווי אין די הייסע טעג פון תמוז, געמאַכט די לויפנדיקע מיד און דורשטיק, און אין די ברונעמס אויפן וועג האָט שוין אויסגעפעלט וואַסער. מעליצער יידן האָבן זיך געשטעלט אין גאַס מיט עמערס וואַסער פאַר די דורשטיקע און אויך ברויט פאַר די הונגעריקע, אָבער קליין איז געווען די מעגלעכקייט פון די מעליצער יידן צו באַשפייזן אַזאַ גרויסע מאַסע הונגעריקע און דורשטיקע.

אַ טייל פון די לויפנדיקע, מיט אָפגעריבענע ווונדן אויף די פיס, זענען נישט אין שטאַנד געווען ווייטער צו גיין, האָבן מעליצער יידן געהאָלפן זיי מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט. ס׳ערשטע האָט מען געעפנט די באָד, כדי די פליטים זאָלן האָבן וואַרעם וואַסער פאַר די ווונדן פון די פיס און אויך, אַ שאָטנדיקן פלאַץ צום אָפרוען זיך. אַז די באָד איז שוין פול געווען מיט די דאָזיקע מידע פליטים און אויך דאָס הויז פון הכנסת אורחים, האָט מען געעפנט די בתי־מדרשים אַרום דעם שולפלאַץ און די פרעמדע יידן האָבן געהאַט די מעגלעכקייט זיך אָפצורוען ליגנדיק אויף די בענק און טישן.

אַ סך מעליצער האָבן אויך געגומען צום נעכטיקן די לויפנדיקע יידן אין די אייגענע שטובן. פון די דאָזיקע מענטשן האָבן זיי געהערט, וואָס עס קומט פאָר אויף די וועגן, ווי אַזוי אַ סך פון זיי זענען אַרויסגעפאָרן פון זיערע שטעט און שטעטלעך מיט לאָסטאויטאָס, אויפן וועג אָבער זענען זיי פאַרהאַלטן געוואָרן דורך פּוילישע אָפּיצירן און זעלנער, וועלכע האָבן די לאָקאָמאָציע־מיטלען צוגענומען פאַר זיך און זיי אַליין האָבן געמוזט זיך שלעפּן צו פוס. אַז אָך און ווייַ איז צו אַזאַ אַרמיי, וואָס אַנטלויפט פון די פראָנטן אין אומאָרדענונג און דערצו באַפאַלן זיי מענטשן און נעמען פון זיי אַוועק דאָס לעצטע, וואָס זיי פאַרמאָגן!

אויב אַזוי — האָבן מעליצער יידן געקלערט — צו וואָס זשע פאַר־לאָזן די אייגענע שטוב און שלעפּן זיך אין אַזעלכע ביטערע באַדינגונגען אויף פרעמדע פעגן? דערצו נאָך, ווייסט מען נישט, וואָס עס וועט ווייטער זיין מיט די אַנטלויפנדיקע יידן אין דער געגנט פון אוקראַינע לעבן דער רוסישער גרענעץ. יענע דאָרט זענען גרויסע שונאי־ישראל, פּאָגראָמשטשי־קעס נאָך פון כמיעלניצקיס צייטן. וואָס קאָן מען שוין פון זיי דערוואַרטן? איז גלייכער בלייבן אין שטוב, וווּ מ׳האָט לכל הפחות, ווו דעם קאָפּ אַוועק־צולייגן. אַיי, וואָס וועט ווייטער זיין? — האָבן מיר דאָך אַ גרויסן גאָט!

דערווייל האָט אַלץ מער זיך געשטאַרקט די כוואַליע פון דער מענטשן־מאַסע און אויסגעמישט זיך מיט די אַנטלויפנדיקע זעלנער, וועלכע האָבן ערגעץ־וווּ אַוועקגעוואָרפן זייער געווער און אויך די מיליטערישע היטלעך, כדי נישט צו וואַרפן זיך אין די אויגן צווישן די ציווילע מענטשן.

צווישן דער פליסיקער מענטשן־מאַסע האָט אַלץ מער זיך אָנגעזען דער מיליטערישער שטראָם ביז דאָס אַנטלויפנדיקע פּוילישע מיליטער האָט פאַרנומען דעם הויפּטוועג איבערן מאַרק מיט זיינע לאָסטאויטאָס, האַרמאַטן, אָבאָזן און צעשאָטענע מיליטערישע אייגהייטן, וועלכע האָבן מיד און מאַט זיך געשלעפּט צו פוס צווישן די רייטנדיקע אולאַנער אויף פערד — צו מזרח, וואָס נעמטער צו דער רוסישער גרענעץ, וווּ זיי האָבן געהאָפּט צו באַקומען שוץ קעגן דער אָנגרייפנדיקער דייטשער אַרמיי.

די מעליצער יידן האָבן זיך געווונדערט: אַזאַ מיליטערישער כוח זאָל זיך נישט קעגנשטעלן די דייטשן? ס׳איז נישט צו פאַרשטיין מיטן שכל.

ערשט פאַרנאַכט האָבן די יידן געזען די גבורה פון די פּוילישע אָפּיצירן מיט זייערע זעלנער. אַ באַנדע אַרטיקע שקצים האָבן אָנגעוויזן וועלכע שענקן אין מאַרק עס געהערן צו די זשידעס. די זעלנער האָבן זיי אויפּ־געריסן, אָנגעטרונקען זיך מיט בראָנפן ביז שכרות און דאַן געוואָרפן זיך אויף עטלעכע יידישע שפּייזגעשעפטן, אויפגעריסן זיי און געכאַפּט פון דער סחורה וואָס נאָר עס איז זיי געקומען אונטער די רויבערישע לאַפּעס. ווי ווילדע חיות, וואָס שפּירן בלוט פון דער ווייטנס, אַזוי האָבן די כולי־גאַנעס פון שטעטל דערשפּירט דעם רויב, צונויפגעלאָפן זיך פון אַלע זייטן און פאַרענדיקט דאָס, וואָס זיערע גיבורים האָבן אָנגעהויבן — נישט איבערגעלאָזט קיין ברעקל פונעם יידישן פאַרמעגן אין די צעראַבירטע געשעפטן. מי יודע, וועלכע נאָך גרויסע גבורות די פּוילישע אָפּיצירן וואָלטן געוויזן אין יידישן שטעטל, ווען נישט דער עכּא פון עטלעכע האַרמאַטן־שאָסן פון דער דייטשע ראַרמיי, וואָס האָט אַלץ מער זיך דער־נענטערט אַהער. דאָס האָט אָנגעוואָרפן אויף זיי אַ פּחד און זיי זענען אַנטלאָפן וווּ דער שוואַרצער פּעפּער וואַקסט.

צו מאָרגנס פרייטיק פאַר נאַכט האָט זיך ווידער געהערט אַ קאָנאַדע פון דייטשע האַרמאַטן איבערן שטעטל, נאָך אַ שאַרפּערע ווי די נעכטיקע — אַ סימן, אַז די דייטשע אַרמיי געפינט זיך שוין נישט וויַיט פון שטעטל. באַלד נאָך דעם איז די מענטשן־כוואַליע איבערן מעליצער מאַרק מיט אַ מאָל איבערגעריסן געוואָרן, אַ פּנים, אַז די דייטשן האָבן שוין פאַרשטעלט אַלע וועגן, וואָס האָבן געפירט קיין מעליץ.

שטיל איז געוואָרן אַרום. מען האָט מער נישט געהערט דאָס געוויש און געפּילדער פון דער אַנטלויפּנדיקער מאַסע. געוויש האָבן נאָר אין די יידישע אויערן די קלאַנגען וועגן אַ פּאָגראָם, וואָס עס גרייטן צו אַנטיסעמיטן אויף די מעליצער יידן אידער עס קומען אָן די דייטשן.

די מעליצער יידן האָבן איצט זיך געפונען צווישן פייער: פון אַיין זייט דערנענטערט זיך די היטלעריסטישע אַרמיי און פון דער צווייטער זייט רוקט אָן די געפאָר פון אַ פּאָגראָם אויף יידן. די כוליגאַנישע שקצים האָבן אָנגעזאַמלט איבער די וועגן געוויער און אַמוניציע, וואָס די פּוילישע זעלנער האָבן איבערגעלאָזט אויף הפקר.

די דערשראָקענע מעליצער יידן האָבן נישט געווּסט וואָסער פייער ס׳איז ערגער: פון דייטשן היטלעריזם אָדער פון די פוילישע כוליגאַנעס. הפקר איז געווען דאָס שטעטל, ס׳איז נישט געווען קיין שום רעגירונגס־מאַכט, צו וועמען צו ווענדן זיך נאָך הילף און שוץ. דער סטאַראָסטע פון שטעטל איז אַוועק צוזאַמען מיט זיינע פאַרטרעטער; די זשאַנדאַרמעריע איז פאַרשוווּנדן באַלד נאָך די ערשטע שאָסן פון נעכטיקן אַוונט און אַלץ איבערגעלאָזט אויף הפקר.

פינצטער איז צוגעפאַלן דער שבתדיקער אַוונט, ווי דאָס געמיט פון די מעליצער יידן. טונקעלע וואָלקנס האָבן פאַרדעקט דעם הימל. פייער־דיקע בליצן האָבן פון צייט צו צייט דורכגעשניטן דעם פינצטערן הימל און אַ דונערן האָט זיך געהערט, ווי אַ שיסעריי פון שוועָרע האַרמאַטן. און געוואָרט האָבן די יידן אין שטעטל, געקוקט מיט אימה צום פינצטערן חלל, וואָס איז געוואָרן הפקר פאַר אַלע שדים, שלעכטע רוחות און פאַר די אַנטיסעמיטישע פּוילישע כוליגאַנעס.

אַ נאַכטיקערווינט האָט אַ בלאָז געטאָן, צעיאָגט די פינצטערע וואָלקנס, זיי שיטער געמאַכט און אַ קיילעכיקע לבנה מיט אַ טרויעריק־מאַטן שיין האָט זיך באַווּיזן. זי האָט געוואָרפן טונקעלע שאָטנס אַרום די הייזער פון מאַרק און די געסלעך. פון דער קריכע מיט איר הויכן שאַרפן באַצלמטן טורעם, האָט אַ שאָטן זיך געשפרייט ביז אין צענטער פון מאַרק, ווי אַ שוואַרצע לאַפּע פון אַ חיה, וואָס בייסט זיך איין מיט אירע שאַרפּע נעגל אינעם לייב פון יידישן שטעטל. דער נאַכטיקער ווינט האָט וויידער צונויפ־געטריבן שוואַרצע וואָלקנס איבער דער לבנה און פינצטער איז געוואָרן, ווי פריִער, דער חלל פון שטעטל.

דער ווינט האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט צווישן די געסלעך און הייזער, געהוידעט מיט די בוידעמער און דעכער און מיט אַ פייף אַריין־געבלאָזן אין די אָפענע פענצטערלעך און לופטשיקעס אַרום די טורעמס פון דער שול, פון וואַנען עס האָט זיך מיט אַ וויידערקול ווי געהערט אַ ווייַנענדיק קרעכצן: „וויי צו מיר פאַר אייך, מיינע טייערע מעליצער יידן"!

אַ בליץ האָט אַדורכגעשניטן דעם פאַרוואָלקנטן הימל און באַלויכטן אויף אַ ווייַלע די שול, די בתי־מדרשים, די יִידישע הייזער, וואָס זענען

געשטאַנען ווי אַיינגעשרומפּן פון פּחד. טראָפנס רעגן האָבן געגומען פאַלן, ווי טרערן, וואָס באַווייגען דעם ביטערן גורל פון די דערשראָקענע יידן.

פאַר טאָג, ווען דער הימל האָט זיך אויסגעלייטערט, האָט איבערן וועג צום מאַרק זיך דערהערט אַ געוויש פון פאַרנדיקע מאָטאָציקלען און גלייכ־צייטיק פון פערדישע פּאָדקאָווען איבערן ברוק פון די געסלעך. אַ שאַרפּע שיסעריי פון ביקסן און מאַשין־געווער האָט אויפגעטרייסלט די לופט און נאָך אַ קורצער ווייל שטיל געבליבן.

געווען איז דאָס דער אייניציקער וויידערשטאַנד פון אַ רייטער־אָפּטיילונג פון דער פּוילישער אַרמיי, וועלכע האָט זיך באַהאַלטן אין די געמויערטע און באַשיצטע ליקן פון די יידישע הייזער. זי האָט געעפנט אַ פּייער אויף די דייטשע מאָטאָריזירטע פאַרפאָסטנס און באַלד דערנאָך אַנטלאָפן. מיט עטעלעכ שעה שפּעטער איז די דייטשע אַרמיי אַרייגעקומען אין שטעטל. אירע שווערע טאַנקען, האַרמאַטן און געפּאַנצערטע לאַסטאויטאָס האָבן אַנגעוואָרפן אַן אימה אויף די יידן אין מעליץ.

צווייטער טייל

חורבן מעליץ

ערב ראש השנה

וועז די דייטשן האָבן אָנהייב מלחמה פון יאָר 1939 פאַרנומען מעליץ, האָבן זיי די ערשטע טעג קיינעם נישט געטשעפּעט — ס׳איז פאַרהעלט־נישמעסיק געווען רויק אין שטעטל.

ביסלעכווייז זענען די יידן אַרויס פון זייערע הייזער און אָנגעהויבן צו באַווייזן זיך אין גאַס. וועז ס׳איז אָנגעקומען ערב ראש־השנה, האָט דער פרומער עולם באַשלאָסן צו זאָגן די סליחות בציבור און צו דאַוונען מיט אַ מנין, וואָס מען האָט נישט געטאָן זינט דעם אויסברוך פון דער מלחמה, וועז ס׳זענען געפאַלן די ערשטע דייטשע באַמבעס.

צו די סליחות איז מען דאָס מאָל געגאַנגען וועז ס׳איז שוין געווען טאָג, און נישט ווי יעדעס יאָר, וועז ס׳איז נאָך פינצטער אין דרויסן. אין חסידישן בית־מדרש האָט מען געזאָגט די סליחות מיט גרויס צוריק־געהאַלטנקהייט, בכדי דאָס געוויש זאָל נישט אַרויסקומען ווייט אין גאַס אַרויס, ווו עס דרייען זיך די דייטשע וואַכן.

וועז ר׳ מענדעלע, דער מעליצער רב, האָט אָנגעהויבן זאָגן פאַרן עמוד דעם פּיזמון: „זכור ברית אברהם ועקדת יצחק", זענען אַריינגעקומען עט־לעכע דייטשע אָפּיצירן. זיי האָבן מיט חשד זיך אומגעקוקט אויפן פאַר־זאַמלטן עולם און געפרעגט: וואָס אַזוינס קומט דאָ פאָר? דער עולם האָט זיך דערשראָקן און געבליבן שטיל אין מיטן זאָגן. אָבער נאָך דעם, ווי מען האָט זיי דערקלערט, אַז דאָס איז אַ „גאָטעס־דינסט" פאַרן אָנקומענדיקן נייאָר, האָבן זיי זיך אָנטשולדיקט און אַוועק פון בית־מדרש.

— זעט איר — האָבן די יידן צווישן זיך געשמועסט נאָכן פאַרענדיקן די סליחות — דער טייוול איז נישט אַזוי שרעקלעך, ווי מען מאָלט אים!

— אַבי מ׳האָט זיך אַזוי דערשראָקן, געמיינט מי יודע וואָס! אָבער נישט געפערלעך, גאָט איז אַ פּאָטער, איר זעט דאָך: הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל...

— אויב אַזוי, האָט ר׳ מענדעלע, דער מעליצער רב, געזאָגט צו

ר׳ ניסעלע נוסבוים, זיין בעל־יועץ און אויך דער פאַרטרעטער פון ראש־הקהל, וואָס איז נאָכן קריגאויסברוך אַוועק פון שטעטל — אויב די דייטשן פירן זיך אויף מיט חסד, פאַר וואָס זאָל מען דאָס יידישקייט לאָזן הפקר? ס׳איז דאָך עפּעס היינט ערב־ראש־השנה אויף דער וועלט, דאַרף מען מאַכן אַ הייסע מקווה און זאָלן יידן זיך טובלען. אין דעם זכות וועט הקדוש ברוך הוא העלפן, אַז ס׳וועט זיין שלום על ישראל און די רשעים וועלן נישט האָבן קיין שליטה אונדז שלעכטס צו טאָן.

— אַוודאי אַזוי — איז ר׳ ניסעלע מסכים — מ׳דאַרף וויטער האַלטן דאָס יידישקייט, וואָס איז געוואָרן בשפל המצב.

— פאַר וואָס בלויז אַ מקווה? — האָט זיך אַנגערופן איטשע נתן, דער גבאי פון בית־מדרש — און אַ שטיקל פלייש דאַרף מען דען נישט האָבן לכבוד יום־טוב?

— אַוודאי אַזוי — האָט געפסקנט דער רויטער דיין, וועלכער האָט גראָד עוסק געווען אין אַ סוגיא מיטן אַלטן ר׳ יוסף צינעס און מיט שלום וואָלף שבחס.

האָט דער רב געלאָזט רופן די שוחטים ר׳ יאַשע בער און ר׳ חיימל קורץ און זיי באַפוילן היינט צו קוילען די עופות פאַרן שטעטל. דעם האַל־צערנעם שמש האָט מען געשיקט צום בעדער זאָגן, ער זאָל למען השם מאַכן אַ הייסע מקווה. דערנאָך האָט דער גבאי אַ קלאַפּ געגעבן אין שולחן און מכריז און מודיע געווען פאַרן עולם, אַז ס׳וועט זיין אַ הייסע מקווה און אַז מ׳זאָל ברענגען די עופות צום קוילענען. דאַן האָט ר׳ ניסעלע צוזאַמען מיטן רב׳ גערופן די גבאים און די שיינע־יידן פון בית־המדרש צו אַן אַסיפה, כדי צו באַטראַכטן, ווי אַזוי צו דערהאַלטן דאָס יידישקייט אין דער צייט פון מלחמה און ווי אַזוי צו באַזאָרגן די אַלע יידישע פליטים, וועלכע זענען דאָ געבליבן שטעקן, — מיט אַ יידישן טיש לכבוד יום־טוב.

אויך דעם אַלטן ר׳ נפתלי מלך וואַסערשטרום פון יאַשטשאַמבקע, וועלכער איז מיט זיין ספר־תורה אויף דער האָנט געקומען צו לויפן, האָט מען געלאָזט רופן און אים מכבד געווען מיטן ראש־השנהדיקן דאַוונען. אַ ווייל שפּעטער האָט שוין אַ געדיכטער רויך זיך געטראָגן פון

קוימען איבערן באָד און אַ גערויש פון ווייבער מיט עופות האָט זיך גע־הערט פון שעכטהויז דערנעבן.

אין דער געביידע פון דער סטאַראָסטע איז היינט געווען אַ שטאַרקע באַוועגונג. די פאָלקסדייטשן פון דער אַרומיקער געגנט, צוזאַמען מיט די פויזנער אינזשענירן פון די וואַרשטאַטן צו מאָנטירן אַוויאָנען, האָבן אויפ־געגומען די אָנגעקומענע דייטשע אָפיצירן, וועלכע האָבן דאָ סטאַציאָנירט און געווארן די בעלי־בתים פון שטעטל. זיי האָבן צוזאַמען געפרעסן, גע־טרונקען און געקלאַפט זיך מיט די גלעזער משקה: דייטשלאַנד איבער אַלעס! הייל היטלער!...

דורך איינעם פון די פענצטער האָט דער פאָלקסדייטש צימערמאַן — וועלכן די פרישע בעלי־בתים האָבן געמאַכט פאַר אַ קאָמיסאַר איבער דער גאַנצער געגנט — מיט אַ מאָל דערזען דעם רויך, וואָס טראָגט זיך פון קוימען איבער דער באָד. האָט ער אַ בייזן רוף געטאָן דעם פאָלקסדייטש יעק, זיין פאַרטרעטער, און אָנגעוויזן צום פענצטער:

— זע נאָר וואָס עס מאַכן די יידן!

יעק, וועלכער האָט געהאַלטן אין טרינקען מיט די אָפיצירן, האָט זיך אָנגעצונדן:

— צום טייוול! דאָס איז דאָך די מקווה!

און צוזאַמען האָבן זיי אָנגעוויזן דעם רויך פאַר די פויזנער אינזשע־נירן. — נו, יאָ! — האָבן זיי באַשלאָסן — מען דאַרף עפעס מאַכן מיט די שמוציקע יידן. זאָלן זיי וויסן, אַז איצט הערשן די דייטשן!

זיי האָבן זיך אָוועקגעזעצט ביי די טישן מיט די דייטשע אָפיצירן, געשושקעט זיך און אויסגעבראָכן מיט אַ טייוולאָניש געלעכטער.

נאָך מיטאָגצייט, וען אַרום דער באָד איז געווארן אַ באַוועגונג פון יידן, וועלכע זענען געקומען זיך טובלען, און וען די שוחטים האָבן שוין געהאַלטן ביים פאַרענדיקן זייער אַרבעט אין שעכטהויז דערנעבן, זענען

מיט אַ מאָל אַ באַנדע דייטשע זעלנער אַנגעלאָפן, באַוואָפנט מיט מאַשין־
געווער און מיט ביקסן, אַרומגעשטעלט דעם גאַנצן פּלאַץ אַרום און מער
פון דאָרט קיינעם נישט אַרויסגעלאָזט. זיי זענען אַריין אין באָד, האָבן
אַלעמען אַרויסגעטריבן און אויסגעשטעלט זיי אויפן פּלאַץ אין רייען, אַרויס־
געפּופן די מענטשן פון שעכטהויז בראש מיט די שוחטים און געשטעלט
זיי אין דער ערשטער ריי.

אויך דעם אַלטן ר׳ נפתלי מלך פון יאַשטשאָמבקע, וועלכער איז גראָד
אַנגעקומען מיט זיין ספר אויף דער האַנט, אַריינצושטעלן עס אין „הכנסת
אורחים״ דערנעבן, וווּ ער האָט געזאָלט מאָרגן דאַוונען פאַרן פּרעמדן
עולם — האָבן זיי פאַרהאַלטן און געשטעלט אים דעם ערשטן פאַר די
רייען, ווי ער וואָלט מיט זיין ספר־תורה אויף די הענט געוואָרן איצט דער
מנהיג פון די פאַרהאַלטענע יידן.

— וואָס פאַר אַ שפּיל מאַכן דאָס די דייטשן מיט אונדז? האָבן די יידן
זיך געווונדערט און זיך אַנגעהויבן צו דענערווירן. מיט אַמאָל איז אַנגע־
קומען אַ גרופּע דייטשע אָפּיצירן מיט האַקנקרייצן אויף די אַרעמס און
רעוואָלווערן אין די הענט און געגעבן אַ שאַרפן באַפעל: „הענדע האָך״!

די יידן אין די אויסגעשטעלטע רייען האָבן זיך דערשראָקן, אַ הייב
געטאָן די הענט אין דער הויך. בלויז דער אַלטער ר׳ נפתלי, וואָס איז
געשטאַנען דער ערשטער פאַר די רייען, האָט די הענט נישט אויפגעהויבן.

אַלע דייטשע בליקן האָבן זיך איצט געוונדט צום אַלטן מיט דער
גרויער באָרד און פּיאות, וואָס האָט זייער באַפעל נישט אויסגעפירט. אָבער
דער אַלטער ר׳ נפתלי מלך האָט זיך נישט פאַרלוירן און נאָך שטאַרקער
צוגעדריקט זיין ספר־תורה צום האַרצן.

אָבער וועז ער האָט דערזען, אַז אַלע יידן האָבן אויפגעהויבן זייערע
הענט, האָט ער נישט געוואָלט זיין אַ יוצא מן הכלל און אפשר שטעלן
דערמיט אין סכנה די אַנדערע יידן, האָט ער אויף גיך אַרויסגעכאַפט זיין
גאַרטל פון קעשענע, אַ וויקל געטאָן אַרום זיך און איבער דער תורה, זי
פאַרצויגן און פאַרבונדן, און אַזוי אַרום האָט ער באַפרייט זיך די הענט
און זיי אויפגעהויבן.

אַ גיפטיקער שמייכל איז דורכגעלאָפן איבער די פנימער פון די דייטשן ווען זיי האָבן דערזען דעם אויפטו פונעם אַלטן.

און פון דער ווייטנס אַרום דעם פלאַץ, האָבן געזאָמלט זיך פאַליאַקן צו זען די בייזע שפיל, וואָס די דייטשן מאַכן מיט די יידן. זיי האָבן געלאַכט און זיך געשושקעט: גוט אַזוי אויף די זשידעס!

ווען ר׳ ניסעלע נוסבוים איז אַרויס פון זיין היים און זיך געלאָזט גיין צו דער מקווה טובלען, איז נאָך שטיל געווען אַרום. יידן זענען געגאַנגען צו דער באָד און פון דאָרט אַרויס געטובלטע. האָט ער זיך געטראַכט: לאַ אַלמן ישראל! דער רבונו של עולם פאַרלאָזט דאָך נישט זיינע יידן. אָט פירט זיך ווייטער דאָס יידישקייט, כאָטש די דייטשן געפינען זיך אין שטעטל. ער האָט נאָר באַדויערט, וואָס עטלעכע וואָכן איז קיין וואַרעמע מקווה נישט געווען און צוליב דעם איז דאָס שטעטל, רחמנא לצלן, נכשל געוואָרן אין טהרת המשפחה. אָבער געלויבט השם־יתברך, אַז דאָס איז שוין פאַרביי, איז אים שוין לייכטער געוואָרן אויפן האַרצן. ער האָט געזומען שטעלן שנעלערע טריט, ביז ער איז צוגעקומען אויפן פלאַץ צווישן די בתי־מדרשים. דאָ האָט ער דערהערט עפעס אַ פאַרדעכטיק גערויש, וואָס קומט פון הינטער דער שול, לויפנדיקע טריט און אויסרופן: „ידוע! יודע״! ער איז געבליבן שטיין און אַ טראַכט געטאָן: עס שטייט דאָך געשריבן: „אשרי האדם מפחד תמיד״, אַ מענטש דאַרף זיך היטן. איז ער אַריין אין פאָליש פון דער שול, וווּ ס׳איז געווען דאָס משניות־שטיבל, כדי דאָ אַ ביסל איבערצוואַרטן.

צווישן די דיקע מויערן פון פאָליש און די קליינע פענצטער מיט די דאָפלטע קוואַטירן איז געווען שטיל. אַ געלע בין איז געפלויגן אַהין און צוריק אַרום דעם מעשענעם הענגלייכטער און אומעטיק געווויינט. וועז ער האָט הינטער זיך פאַרמאַכט די טיר איז זי ערגעץ פאַרשוווּנדן. ער האָט איצט דערהערט אַ זשומען פון אַ פליג, וואָס איז געווען פאַרפלאָנטערט אין אַ שפּינוועבס אין אויבערשטן ווינקל פון פענצטער. זי האָט געצאַפלט, געריסן זיך צו אַנטלויפן, נאָר אַ דיקבייכיקער שפּין האָט זי יעדעס מאָל נאָך מער פאַרפלאָנטערט, נישט געלאָזט זי פון דאָנען זיך אַווועקרייסן.

האָט אים אַן עקל אַרומגענומען צו דער אַכזריותדיקער שפּין, וואָס פֿאַרעט זיך אַרום דער צאַפּלדיקער פּליג, וואָס זשומעט און ווייַנט, ווי זי וואַלט זיך געבעטן רחמים. ער האָט זיך דערמאָנט וואָס דער מדרש דער־ציילט, אַז וועַן טיטוס הרשע האָט חרוב געמאַכט דאָס בית־המקדש, האָבן די שפּינען צוגעטראָגן פּייער.

פון דרויסן האָבן זיך געהערט לויפּנדיקע טריט, וואָס האָבן זיך אַנ־ געשלאָגן מיט אַן עכּא אין דער הוילער שול. האָט אים אַ טיאַכע געטאָן אין האַרצן: עפּעס נישט קיין גוטס קומט פֿאַר אין דרויסן! דורך די קני איז אים דורכגעלאָפֿן אַ ציטער. ער האָט זיך אַוועקגעזעצט ביים טיש, ווו ס׳איז געלעגן אַ משניות. ער האָט עס געעפּנט און אַ בלעטער געטאָן. צו לערנען איז אים נישט מעגלעך געווען. די אותיות האָבן אַנגעהויבן טאַנצן פֿאַר זיינע אויגן און די שורות צו באַוועגן זיך. האָט ער פֿאַרמאַכט דעם ספֿר און געוואַנדט זיין בליק איבערן אַרון־קודש, ווו אויף דער וואַנט זענען געווען אויסגעמאָלט צוויי לייבן מיט די לוחות אין זייערער לאַפּעס. עס האָט זיך אים איצט געדאַכט, אַז זיי קוקן אויף אים מיט חיהשע אויגן אַזוי, ווי זיי וואָלטן דאָ געשטאַנען פֿאַר אים לעבעדיקע. ער האָט זיך פֿאַר זיי געשראָקן. שוועַרע מחשבות האָבן אַנגעהויבן קומען אין זיין קאָפּ: ווילדע חיות רינגלען אונדז אַרום פון אַלע זייטן, רשעים וטמאים, וואָס ווילן אונדז פֿאַרצוקן. הקדוש ברוך הוא זאָל זיין אונדזער שומר ומציל!

אין הויז פון ר׳ יאָשע שוחט, וועלכער האָט זיך אויך געפונען צווישן די פֿאַהאַלטענע יידן, האָט מען נאָך נישט געווּסט וואָס עס קומט פֿאַר אויפן פּלאַץ פֿאַר דער באָד.

ר׳ שמעון דיין, זיין שוועַר, וועלכער האָט זינט דעם אויסברוך פון דער מלחמה זיך געפונען ביי אים אין הויז, איז געזעסן פֿאַרטיפֿט אין לערנען זוהר, האָט אַריינגעקלערט אין די עולמות העליונים. און ווי אַ פּרומער יידּ געמאַכט זיין חשבון הנפש פון אַ גאַנץ יאָר. נאָך דערצו, אַז אַזאַ מלחמה איז געקומען אויף דער וועלט, איז זיכער דאָ וואָס צו טראַכטן. אַ נייער המן האָט זיך אָנגעזעצט אויף די יידן — אַ היטלער, ימח שמו, איז דאָך דאָס נישט אַזוי פּשוט צו פֿאַרשטיין.

אין די הייליקע ספרים איז געשריבן, אַז אַלץ וואָס הקדוש ברוך הוא האָט באַשאַפן, איז לטובת די מענטשן, די קרוין פון זיין בריאה; און פון אַלע שבעים אומות אויף דער וועלט האָט דער אייבערשטער אויסדערוויילט די יידן פאַר אַ ממלכת כהנים וגוי קדיש. זיי זענען די קינדער פון די הייליקע אבות, און זיין תורה האָט דער באַשאַפער נאָר זיי געגעבן. קיין שום אַנדער אומה ולשון האָט דערצו נישט זוכה געווען.

— וואָס פאַר אַ גוטס קאָן שוין פאַר זיי, מ׳שטיינס געזאָגט, אַזאַ מלחמה ברענגען? און אפשר איז דאָס מעשי־שטן? נישט געדאַכט זאָל דאָס ווערן!

אין צווייטן צימער איז געזעסן אהרן וויינריב, ר׳ יאָשעס איידעם. ער איז געקומען צו לויפן מיט זיין בני־בית פון טאַרנאָוו. ער האָט אינגעשטילט די קינדער פון רוישן, זיי זאָלן נישט שטערן דעם זיידן אין זיין לערנען.

אין קיך האָט ר׳ יאָשעס וויב זיך געפאַרעט צוזאַמען מיט די טעכטער ביים צוגרייטן דעם יום־טוב. זיי האָבן זיך שוין אַנגעהויבן וווּנדערן: פאַר וואָס זעט מען נישט דעם טאַטן צוריק פון שעכטהויז? נאָר זיי האָבן זיך דאָס פאַרענטפערט: די וויבער האָבן מסתמא געבראַכט אַ סך עופות צום שעכטן, פאַרזוימט ער דאַרט אַ ביסל לענגער.

נאָר אַהרן האָט נישט געקאָנט רויק איינזיצן און יעדעס מאָל געקוקט מיט אומגעדולד אויפן זייגער. פאַר וואָס זעט מען נאָך נישט דעם שווער קומען? ס׳איז דאָך עפּעס ערב יום־טוב. ער האָט זיך געלאָזט גיין צום שעכטהויז. אָבער ווי נאָר ער איז אַנגעקומען צום פּלאַץ פאַר דער באַד, האָבן אים די דייטשן פאַרהאַלטן און אים אויך געשטעלט מיט אַלע יידן אין דער ריי מיט אויפגעהויבענע הענט.

נאָך דעם ווי די פאַרהאַלטענע יידן זענען אַ היפּשע ווייל אַזוי געשטאַנען, האָט אַ דייטש מיט אַ חיהשן פּרצוף — אַ פּנים דער עלטסטער פון דער באַנדע — זיך אַרויסגערוקט פון דער גרופּע אָפּיצירן, זיך דערנענטערט מיט אַן אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער צו די אויסגעשטעלטע רייען און באַפּוילן:

— אַלץ אַרויסלייגן פון די טאַשן!

מיט ציטערנדיקע הענט האָבן אַלע פאַרהאַלטענע יידן, אָנגעהויבן

אַרויסצולייגן נאָז־טיכלעך, ציגאַרעטן־האַלטערס, טאַבאַק־פושקעלעך, גאַר־טלען און נאָך אַנדערע קליניקייטן.

וועז דער אַלטער ר׳ נפתלי מלך האָט געהאַלטן אין מיטן אַרויסלייגן פון זיינע טאָשן און דאָרט דערטאַפּט זיין שופר, וועלכן ער האָט געהאַלטן אויף ראש־השנה צו בלאָזן די תקיעות, האָבן אים די הענט אַ ציטער געגעבן. ער האָט זיך אַ וויילע פאַרהאַלטן און אַ טראַכט געטאָן: זאָל ער אויך דעם שופר אַרויסלייגן? פאַר גויישע אויגן אים צו פאַרשוועכן? ניין! ער וועט דאָס נישט טאָן! דעם שופר דאַרף מען האַלטן ביי זיך. ער וועט אים נאָך זיכער נוצן — און ער האָט אים געלאָזט דאָרט ווייטער שטעקן...

אָבער וועז ר׳ חיימל שוחט האָט געהאַלטן ביים אויסלייגן זיינע טאָשן און אָנגעטראָפן דאָרט אויף זיין חלף, איז ער אין גאַנצן געווארן דער־שראָקן, אַ וויילע איז ער געבליבן שטיין צעמישט און אַ טראַכט געגעבן: זאָל ער דעם חלף אויך אַרויסלייגן? אַ וויילע האָט ער געלאָזט זיינע פאַרגליווערטע הענט ביים בוזעם, אָבער אַז ער האָט דערשפירט אויף זיך דעם שטעכעדיקן בליק פון אָפיציר, וואָס האָט געהאַלטן דעם רעוואָלווער אויסגעשטרעקט אין זיין ריכטונג, האָבן זיינע הענט שטאַרקער אַ ציטער געטאָן און ער האָט נישט ווילנדיק אַרויסגעצויגן דעם חלף. דאָס הילצערנע שייטל האָט זיך פֿלוצלונג צעעפנט און אַ גלאַנציקע שאַרפקייט האָט פאַלנדיק צו דער ערד אַ שטאָליקן קלונג געטאָן און געבליבן ליגן.

ווי אַ ווילד געווארענע חיה האָט זיך דער דייטשער אָפיציר אַ וואַרף געטאָן אויף דער דאָזיקער מציאה, געכאַפּט דעם חלף פון דער ערד, אַ פאַכע געטאָן מיט אים שארף אין דער לופטן און מיט אַ ווילדן כעס אויסגעשריגן: „ווי די קעלבער וועל איך אייך אויסשעכטן! ווי די הינט דערשיסן! שמו־ציקעס יודען־געזינדל״! און צו די באַוואָפנטע זעלנער אַרום האָט ער גלייך אַ קאַמאַנדעווע געטאָן: „גרייט דאָס געווער״!

אַ געבראַזג פון שטאָל און אייזן האָט אַ הילך געטאָן אין דער לופטן. צענדליקער מאַשין־געווער און ביקסן האָבן זיך אַ הייב געטאָן און געבליבן אויסגעשטרעקט צו די אויסגעשטעלטע יידן. אַ ציטער איז דורכגעלאָפן די יידישע רייען. בערד און פיאות האָבן זיך צעשויבערט פון שרעק, ווי מיטן

ווינט צעבלאָזן, און אויגן האָבן מיט פחד געקוקט אויף די לופעס פון די ביקסן.

די גויִם וואָס האָבן זיך דאָ אַרום אַלץ געדיכטער געזאַמלט פון דער ווייטנס, האָבן פאַר פרייד זיך געריבן די הענט און געמורמלט: שמיערטש זשידאָם!... אַלע דערשיסן!

אַ דערשראָקענער, אַ בלאַסער, מיט די הענט געהויבן, איז אַהרן ווייניריב אַרויסגעטרעטן פון דער ריי. ער האָט זיך דערנענטערט צום עלטסטן פון דער באַנדע און אים געבעטן: „הער הויפטמאַן, די מענטשן זענען דאָך אומשולדיק! זיי האָבן קיינעם קיין שלעכטס נישט געטאָן"! ער האָט געוואָלט זאָגן נאָך אַ פאָר ווערטער, אָבער דער עלטסטער האָט מיט כעס אים איבערגעריסן די ריידז: „יאַוואָל, יאַוואָל! מיר קענען אייך, שמוציקע יודען"! און באַפוילן: „דריי טריט פאָרויסטרעטן"!

אַהרן איז נאָך מער בלייך געוואָרן און ער האָט צעטומלט געשטעלט עטלעכע טריט פאָר זיך. מיט אַ מאָל האָט ער דערהערט אַ שאָס פון אַ רעוואָלווער. אהרן איז אַ פאַרגאָסענער מיט בלוט געפאַלן אויף דער ערד און געבליבן ליגן אַ טויטער.

אַ שוידער איז דורכגעלאָפן צווישן די שורות אויפגעציטערטע יידן. אַ קאָלטער שווייס האָט יעדערן פון זיי באַגאָסן און אַ ציטער איז זיי אַדורך די ביינער. אַ שפּעטשען פון ווידוי האָט זיך געטראָגן צווישן די שורות און אַ ברומען, וואָס האָט מיט אַ שטילן ווייטיק געדרופן: „מן המצר קראתי יה"!

נאָך שטאַרקער האָבן די זעלנער אַרום אויסגעשטרעקט זייערע ביקסן צו די דערשראָקענע יידן און מיט די רעוואָלווערן האָבן זיך דערנענטערט די אָפּיצירן. מיט נאָך מער ווילדקייט האָט דער עלטסטער רוצח זיך צעשריגן און אָנגעוויזן מיט זיין רעוואָלווער צו די געפּענטע טירן פון שעכהויז: „מאַרש העריין! גלייך צו לויפן! יודען — וואַגאָבונדען"!

אַ געדיכטער האָגל פון שמיץ מיט אייזערנע שפּיצרוטן אין די הענט פון די דייטשע אָפּיצירן, האָט זיך אַראָפּגעלאָזט איבער די קעפּ פון די צום טויט דערשראָקענע יידן. די צעשלאָגענע יידן האָבן אָנגעהויבן לויפן צו די צעפּענטע טירן פון שעכטהויז, כדי צו זיין וואָס ווייטער פון די שוערע

קלעפּ און פון די אויסגעשטרעקטע ביקסן — אפשר וועט דאָרט גאָט העלפן, באַווייזן אַ נס און זיי מציל זיין פון די ווילד געוואָרענע דייטשן. אַ גאַליק געלעכטער האָט זיי באַגלייט אין שעכט־הויז אַריין. וואָס האָט זיך אַ שאָט געטאָן מיטן שפּאָט פון די גויִם, וואָס זענען געשטאַנען אַרום און אַנגעקוואָלן.

אָפּגעלייַדיקט איז געוואָרן דער פּלאָץ פון די יִדן, וואָס זייערע חפּצים האָבן זיך נאָך געוואַלגערט דאָרט צעטרעטענע. די זעלנער אַרום האָבן זיך גיך דערנענטערט צום שעכטהויז מיט זייערע אויסגעשטרעקטע ביקסן, גרייטע צו שיסן אין די אָפענע פענצטער און טירן.

ווען דער אַלטער ר׳ נפתלי מלך איז אַרייַנגעקומען אין שעכטהויז צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יִדן, האָט ער זיך דערמאָנט אין זיין שופר וואָס איז ביי אים געבליבן אין דער בוזעם־קעשענע. ער האָט אים פון דאָרט אַרויסגעצויגן און דערשפּירט ווי אַ פּריש חיות האָט אים אָנגעגאָסן. ער האָט זיין ספּר־תורה צוריק געגומען אויף דער האַנט און אויסגערופן: „יִדן! לאָמיר נישט שווייגן! לאָמיר צו גאָט בעטן! לאָמיר תהילים זאָגן! ער וועט אונדז זיכער העלפן"! אַלע יִדן האָבן אָנגעהויבן זאָגן מיט אַ פּרומען ציטער: „אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים"... די ערשטע פּסוקים פון תהילים. אָבער אייַדער זיי האָבן נאָך געענדיקט זאָגן דאָס ערשטע קאַפּיטל פון תהילים, האָט זיך פון דער גרופּע אָפּיצירן דערהערט אַ ווילדער, טייוולאָנישער געשריי: „פייער"! — און אַ שיסעריי פון מאַשין־געווער און ביקסן האָט געשפּאָלטן די לופט...

די ערשטע רייען יִדן אין שעכטהויז, וואָס זענען געשטאַנען ביי די אָפענע פענצטער און טירן, האָבן ווי אונטערגעהאַקטע זאָנגען זיך אַ בייג געטאָן צו דער ערד און בלוט האָט זיך אָנגעהויבן גיסן.

אַ שרעקלעך געשריי „שמע ישראל" האָט זיך פון דאָרט אַ ריס געטאָן. הענט האָבן זיך געהויבן פון אַלע זייטן צום הימל און געבעטן: „שמע קולנו! גאָט, האָב רחמנות" — און אַ תקיעה פון אַ שופר האָט זיך פון צווישן די אַלע קולות געהערט. דאָס האָט דער אַלטער ר׳ נפתלי געבלאָזן כדי דעם הימל צו שפּאַלטן...

אויף אַ ווייַלע האָט אויפגעהערט דאָס שיסן, אַזוי ווי די זעלנער וואָלטן זיך דערשראָקן פאַרן שופר־בלאָזן אַדער פאַר די שרעקלעכע געוואָלדן און

„שמע ישראל" רופן... און אפשר האָבן זיי איצט דאָס ערשטע מאָל געשאָסן צו אומשולדיקע מענטשן, זייער געוויסן האָט אויפגעציטערט פאַר דער שרעקלעכער רציחה און זיי זענען געבליבן פאַרגליווערט שטיין מיט די אויסגעשטרעקטע ביקסן?

קרעכצן האָבן זיך געטראָגן פון גוססדיקע מענטשן. אַ ביטער יאָמערן פון קינדער האָט זיך געהערט: „מאַמע! אוי, מאַמע"! דאָס האָבן אַזוי געשריגען אליעזר גראָס אייניקלעך, וועלכע האָבן ביים אויסהויכן זייערע קינדערישע נשמות געופן זייער מוטער מיטן לעצטן אָטעם.

דורכן פענצטער האָט מען געקאָנט זען דעם אַלטן ר' נפתלי, ווי ער איז געבליבן שטיין צווישן די גענפאַלענע יידן. איבער זיין בלייך פנים און וויסער באָרד זענען געפלאָסן ריטשקעלעך בלוט און געטריפט איבערן ספר, וואָס ער האָט פעסט געהאַלטן אין האַנט. זיינע פאַרגלייזטע אויגן זענען געווען געוועגדט צום הימל ווי ער וואָלט געבעטן צו גאָט. דעם שופר האָט ער נאָך אַלץ געהאַלטן ביים צעבלוטיקטן מויל, אַזוי ווי ער וואָלט נאָך אַלץ געבלאָזן...

ווידער אַ מאָל האָט זיך דערהערט אַ באַפעל פון די דייטשע אָפיצירן: „פייער"! ווידער האָט אַ סיסערייַ די לופט געשפאַלטן, ווידער אַ מאָל האָבן קולות געופן „שמע ישראל" און ווידער האָבן די לעבן־פאַרבליבענע יידן געופן צו גאָט: העלף! האָב רחמנות!

און די זעלנער האָבן אַלץ געשאָסן — ביז די לעצטע קולות האָבן זיך געלאָשן — און אַ טויטע שטילקייט איז אַרום געוואָרן...

נאָך דער שרעקלעכער שחיטה זענען נאָך פאַרבליבן אין שעכטהויז לעבעדיקע מענטשן, וועלכע די קוילן האָבן געטראָפן, זיי שווער פאַרוווּנדעט, מיט בלוט פאַרגאָסן, אָבער זיי זענען נאָך לעבן געבליבן. האָבן זיי זיך איצט — ווען די רוצחים זענען אויף אַ ווייַלע פאַרשוווּנדן — אָנגעהויבן זיך צו באָוועגן, צו קרעכצן, צו רופן הילף, בעטן אַ ביסל וואַסער דאָס חיות צו דערהאַלטן. אָנדערע ווידער האָבן אָנגעהויבן קריכן איבער די קערפערס

צום פענצטער און זיך געריסן צו כאַפּן אַ ביסל לופט, אָפּצופּרישן דעם אָטעם אָדער אפשר גאָר פון דאַנען צו אַנטלויפן...

ברוך־אברהם שוואַלבס זון, יאַנקעלעלן, האָבן די קוילן נישט געטראָפן. ער איז בעת דעם שיסן געפאַלן, פאַרגאַסן געוואָרן מיט בלוט, אָבער געבליבן ביים לעבן, און געלעגן אין גאַנצן צעמישט. מיט אַ מאָל האָט ער דערהערט אין זיך אַ קול רופן: „שוין זאָלסטו פון דאַנען אַנטלויפן!" האָט ער אויפגעריסן זיינע אויגן, וואָס זענען פון אַנדערע יידנס בלוט פאַרגאָסן געוואָרן, מיט כוח זיך אַ ריס געטאָן פון צווישן די טויטע און געבליבן שטיין אַ צעטומלטער.

וועו ער האָט זיך אומגעקוקט אין אַלע זייטן און דערזען לעבן זיך דעם אַלטן ר׳ נפתלי מלך, ווי ער האָט אין זיינע פאַרשטייפטע הענט געהאַלטן דאָס פאַרבלוטיקטע ספר און געקוקט אויף אים מיט זיינע פאַרגלייזטע אויגן, ווי ער וואָלט אים געבעטן: „נעם דאָס ספר, זיי מציל די תורה"! — האָט יאַנקעלע אַ כאַפּ געטאָן דעם ספר און געוואָלט אַנטלויפן. אָבער זיינע פיס האָבן זיך פון אָרט נישט געקאָנט רירן, זיי זענען פאַרקלעמט געוואָרן צווישן די טויטע, ווי דער מלאך־המוות אַליין וואָלט אים דאָ געהאַלטן. האָט ער זיך אַ בייג געטאָן צום פענצטער דערנעבן, אַ כאַפּ געטאָן זיך מיט אַ האַנט ביים הילצערנעם ביישטידל, מיט כוח אַרויסגעשלעפּט אַ פוס און שוין געשטעלט דעם ערשטן טריט צום אַנטלויפן.

אין דעם מאָמענט אָבער האָט אַ פליסיקייט אים אַ שפּריץ געגעבן אין פּנים. אַ ריח פון בענזין האָט פאַרכאַפּט דעם אָטעם און אַ פייערדיקער בליץ האָט פאַרבלענדט די אויגן.

ווי אַ לעבעדיקער פאַקל האָט ער זיך איצט אַ וואַרף געטאָן צום אָפּענעם פענצטער. געפרווט נאָך אַנטלויפן, אָבער אַ קויל האָט פאַרענדיקט זיין לעבן.

אַ פלאַקער האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפרייט אין אַלע זייטן, גריסן זיך דורך די פענצטער און טירן און פאַרברענט אַלץ אין איינעם...

☆

נישט אַלע יידן אין שטעטל האָבן זיך מיט אַ מאָל דערווּסט וועגן שרעקלעכן אומגליק וואָס האָט געטראָפן אין שעכטהויז. וועו זיי האָבן

דערהערט דאָס שיסן, האָבן זיי זיך פאַרשלאָסן אין די שטובן און געטראַכט: אפשר האָבן ווידער זיך באַוויזן פּוילישע זעלנער, ווי דאָס האָט שוין געטראָפן מיט עטלעכע טעג צוריק ביים אָנקומען פון די דייטשן? אָדער אפשר זענען שוין די פראַנצויזן געקומען צו הילף? און אפשר גאָר האָבן די רוסן זיך געשטעלט אַקעגן? וואָס דען, מען וועט לאָזן היטלערן פאַר־נעמען פוילן? די וועלט איז נאָך נישט הפקר! אָבער וען דאָס שיסן האָט זיך דערהערט אין ר' יאָשע שוחטס דירה, איז דאָרט באַלד געוואָרן אַ מהומה.

ר' שמעון דיין, ס'איז געווען פאַרטיפט אין זיינע מחשבות, האָט איבערגעריסן דאָס קלערן; ער איז בלייך געוואָרן און דערשראָקן געבליבן זיצן. די ווייבער זענען אַריינגעקומען פון קיך דערציטערטע: וואָס האָט געטראָפן? ווו האָט מען געשאָסן? און צוגעלאָפן צום פענצטער זען, וואָס עס טוט זיך אין דרויסן.

אַן איבערקערעניש איז שוין געווען אַרום אין די געסלעך. דערשראָקענע זענען די יידן אַרומגעלאָפן, פאַרקלאַפט די לאָדנס פון די פענצטער, גיך געשלאָסן די טירן. ס'איז שנעל געוואָרן ליידיק פון יידן, און נישט געווען מער ביי וועמען צו פרעגן, וואָס עס האָט געטראָפן. שקצים האָבן געגומען אַרומלויפן און איינער צום צווייטן האָט געשריגן: „זשידאָוו ווייבילי"!*

— גאָט אין הימל! — זענען די ווייבער אָפּגעשפּרונגען פון די פענצטער — מיט די יידן האָט עפּעס געטראָפן — און זיי האָבן זיך געגומען ברעכן די הענט — אוי, ווו איז דער טאַטע? און ווו איז אַהרן? לאָמיר לויפן צום שעכטהויז!

זיי האָבן זיך שוין געלאָזט גיין צו די טירן, נאָר ר' שמעון, דער אַלטער דיין, האָט זיי דעם וועג פאַרשטעלט:

— קינדער, ווו לאָזט איר זיך לויפן? ס'איז דאָך אין גאָס אַ סכנה, מען טאָר נישט איינשטעלן דאָס לעבן. זיי וועלן שוין אַליין מיט גאָטס הילף אַהיימקומען בשלום!

אין דרויסן האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט די אימה. אַ שרעק האָט זיך

---

* זשידאָוו ווייבילי — די יידן אויסגעהרגעט.

געטראָגן פון אַלע זייטן. דייטשע זעלנער האָבן שוין אָנגעהויבן לויפן מיט די ביקסן און די שקצים האָבן אַלץ געשריגן: „זשידאָוו וויבילי", אין שעכטן הויז האָט מען אַלע אויסגעשאָסן! די ווייבער האָבן שוין מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן און אָנגעהויבן וויינען.

— אוי, אַן אומגליק האָט געטראָפן, אַן אומגליק!

די שכנים פון הויז זענען דערשראָקן אַריינגעלאָפן. אויך הערשעלע רובין האָט פון זיין דירה געעפנט די טירן אַהער און געמומען זיי באַרויקן:

— ווייבער, וואָס איז דאָס פאַר אַ וויינען? ס׳האָט דאָך גאָרנישט געטראָפן, גאָט זאָל באַהיטן. דאָס האָבן זיכער די דייטשן אויסגעפרווט זייערע ביקסן! און אפשר גאָר האָט אַ פּוילישער פּאַטראָל ערגעץ ווידער זיך באַווײַזן און מ׳האָט געשאָסן. אייַ, וואָס די שקצים שרייען? דאָס ווילן זיי סתם אַזוי דערשרעקן די יידן. איר קענט דאָך זיי, די רשעים, ימח שמם זאָלן זיי ווערן!

אָבער וועמען עס האָט זיך מיט אַ מאָל אַ געדיכטער רויך באַווײַזן אין פּענצטער, אַ פּלאָם־פּייער האָט אַ שלאָג געטאָן אין די אויגן, און ווידער האָבן די שקצים געמומען שרייען: אין שעכטהויז ברענען די יידן! — זענען אַלע מיט אַ מאָל ווי פּאַרגליווערט געוואָרן. מען האָט בולט געזען פון אַלע זייטן דאָס שרעקלעכע אומגליק וואָס האָט געטראָפן. איצט האָבן שוין אַלע צוזאַמען אָנגעהויבן צו ווייַנען און צו קלאָגן.

הערשעלע רובין האָט אָבער נאָך אַלץ נישט געוואָלט גלויבן דעם אמת „ווי קאָן גאָר זיין מעגלעך? אומשולדיקע מענטשן! פאַר וואָס, פאַר ווען"? — האָט ער נישט אויפגעהערט צו זיך שעפטשען. אָבער ווען ער האָט דערזען, אַז ר׳ שמעון דיין האָט זיין קאָפּ אַראָפּגעלאָזט איבערן ספר, ביי וועלכן ער איז געזעסן און געגאָסן ביטערע טרערן, האָט ער פּאַרשטאַנען, אַז עס האָבן טאַקע געטראָפן די שרעקלעכע זאַכן. ער איז אין גאַנצן צעמישט געוואָרן, צעווייַנט זיך ווי אַ קינד און געגאָסן מיט טרערן: „יידן, הייליקע יידן"! מיט אַ מאָל האָט ער אָנגעהויבן פּאַרצווייפלט צו רופן:

— ר׳ שמעון, מעליצער דיין, אַ שאלה וויל איך אייך פרעגן: פאַר וואָס האָט גאָט דערלאָזט אומברענגען די מענטשן? פאַר וואָס האָט ער דערלאָזט צו אַזאַ רציחה איבער כשרע יידן, פאַר וואָס?...

איז אויפגעשטאַנען ר׳ שמעון, דער אַלטער דיין, און מיט אַ ציטערדיקן געבראָכענעם קול זיך אָנגערופן:

— אויף הקדוש ברוך הוא טאָר מען נישט פרעגן קיין שאלות. צו אים דאַרף מען נישט האָבן קיין טענות. אַזוי איז דער רצון הבורא, אַזוי איז מסתמא נגזר געוואָרן מן השמים!

פון צער און וויטיק האָט זיין מויל געציטערט. פון גרויס מיטלייד אויף זיינע קינדער און די איבריקע מענטשן, וואָס האָבן זיך צעגאַסן אין טרערן, האָט ער זיך גענומען בעטן: זאָל שוין זיין געגוג דאָס וויינען, הערט שוין אויף צו קלאָגן, גאָט ברוך הוא וועט אויף אייך שוין רחמנות האָבן!

אַ וויילע האָט אויפגעהערט דאָס וויינען, נאָר טיפע קרעכצן האָבן זיך געריסן פון פאַרקלעמטע הערצער, וואָס זענען באַלד ווידער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ יאַמערדיק געוויין.

צערייצט פונעם פייער, פאַרשיכורט פונעם פאַרגאָסענעם יידישן בלוט, האָבן צוויי יידישע שונאים זיך פאַראיניקט: די פוילישע כוליגאַנעס אין איינעם מיט די דייטשע רוצחים האָבן זיך איצט געלאָזט הוליען איבערן שטעטל. וווּ נאָר די שקצים האָבן דערזען אַ יִיד, וואָס איז דערשראָקן געלאָפן זיך באַהאַלטן, האָבן זיי מיט די פינגער אָנגעוויזן: „יודע, יודע"! און די דייטשע מערדער האָבן גלייך געשאָסן...

פול מיט פוילישן פּעבל איז געוואָרן אָרום דעם יידישן שטעטל. זיי האָבן ווי הונגעריקע חיות געלעכצט צו רויבן יידיש פאַרמעגן און צו פאַרגיסן יידיש בלוט.

די יידן זענען געזעסן מיט פחד פאַרשלאָסן אין זייערע הייזער, נישט געוואָגן צו וועמען זיך צו וועגדן נאָך הילף, ביי וועמען צו בעטן שוץ.

נישט ווייט פון שעכטהויז, וואָס איז געשטאַנען אין פלאַמען, איז דער שייטלמאַכער געוואָגן באַהאַלטן אין אַ ווינקל צווישן די הייזער; וועג ער איז געגאַנגען אין באָד, געוואָלט זיך טובלען און דערזען לויפן די באַנדע דייטשן, האָט ער זיך דאָ פאַררויקט אין אַ ווינקל און געוואָרט ביז די סכנה וועט

אַריבער. ער איז געבליבן שטיין, האָט געהערט מיט האַרץ־וויטיק וואָס ס׳איז געשען מיט די יידן און געציטערט ווי אַ בלאַט פון מורא.

איצט, וועז די פּוילישע שקצים האָבן אָנגעהויבן אַרומצולויפן, האָבן זיי אים דאָ געטראָפן. זיי האָבן אים געשלאָגן און געחוזקט: „זשידזיע, וואָס האָסטו זיך עפּעס באַהאַלטן״? זיי האָבן אים געריסן ביי דער באָרד און געשלעפּט ביי די פּיאות צו די דייטשן, וועלכע זענען געשטאַנען לעבן שעכטהויז און געקוקט ווי עס ברענען דאָרט די מענטשן...

— אָט איז אַ יודע! האָבן די שקצים געשריגן צו די דייטשן — אַ יודע, וואָס האָט זיך באַהאַלטן.

דער שייטלמאַכער איז געפאַלן אויף די קני, זיך געבעטן: „האָט רחמנות, איך בין אַ טאַטע פון קליינע קינדער. שענקט דאָס לעבן״!

אָבער פון אַ שטאַרקן קאָפּע אין בויך מיט אַ עזלנערישן שטיוול, איז ער געפאַלן אויף דער ערד און פון יסורים קוים געכאַפּט דעם אָטעם. די דייטשע זעלנער האָבן אים געבונדן מיט די יידישע זיידענע גאַרטלען, וואָס האָבן דאָרט זיך געוואַלגערט. ער איז אַזוי געבליבן ליגן, נישט קיין ריר זיך צו געבן, נאָר געציטערט און געבעטן: „האָט רחמנות, שענקט דאָס לעבן״! עטלעכע פּאָר הענט האָבן אים אַ כאַפּ געגעבן און אַ שליידער געטאָן אין ברענענדיקן פּענצטער פון שעכטהויז.

— שמע ישראל! — האָט זיך נאָך געהערט זיין דערשטיקט קול פון פּייער אַרויס.

וועז די דייטשן האָבן געמאַכט דעם איבערפאַל אין באָד און אַרויסגעטריבן פון דאָרט די מענטשן, האָבן עטלעכע יידן, נאָקעטע, זיך באַהאַלטן הינטער די הילצערנע שוויץ־שטיגן, כדי דאָ איבערצוווארטן ביז די סכנה וועט אַריבער. וועז זיי האָבן געהערט וואָס עס טוט זיך, האָבן זיי זיך נאָך מער פאַררוקט אין דיווינקלען. זיי האָבן געציטערט פאַר קעלט און פאַר פּחד און געווארט, עס זאָל שוין צופאַלן דער אָונט, ס׳זאָל טונקל ווערן אין דרויסן, וועלן זיי פון דאָנען אָנטלויפן. אָבער וועז ס׳איז שוין ענדלעך צוגעפאַלן דער

אָוונט, ס׳האָט שוין אָנגעהויבן צו טונקלען אין דרויסן, האָבן זיי מיט אַ מאָל דערשפּירט אַ שטאַרקן רויך, וואָס האָט אָנגעהויבן אַלץ מער צו שטיקן דעם אָטעם. זענען זיי אַרויס פון דאָרט און געוואָלט אַנטלויפן דורך די הינטערשטע טירן. דאָ האָבן שוין אָבער געברענט די הילצערנע וואַנטלעך פון די קאָבינעס, וווּ עס זענען געווען וואַנעס צום באָדן. האָבן זיי געוואָלט לויפן דורך דער פּאָדערשטער שטוב, האָבן שוין אָבער דאָ געברענט די בענק און די שענק־לעך, וואָס האָבן געדינט צום האַלטן די קליידער. אַלע טירן זענען געווען אין פלאַמען.

צום אַנטלויפן איז נאָר געבליבן דאָס פענצטער, אָבער ווי נאָר זיי האָבן זיך דאָ צווישן געדיכטן רויך באַוויזן, האָבן די דייטשע רוצחים, וועלכע זענען די גאַנצע צייט דאָ געשטאַנען אַרום, אָנגעהויבן צו שיסן, ביז אַלע זענען געבליבן ליגן טויט.

אויך אין הויז פון „הכנסת אורחים" האָבן זיך געהאָט באַהאַלטן יידן בעת דעם אָנפאַל פון די דייטשן. זיי זענען אַרויף אויפן בוידעם און געוואָרט אויף אַ נס צו קאָנען אַנטלויפן. זיי זענען דאָ געלעגן איינגעשרומפּן אין דיווינקעלעך און קוים געצויגן דעם אָטעם עס זאָלן זיי חלילה נישט דער־הערן די דייטשן.

אָבער וועז די באָד דערנעבן האָט אָנגעהויבן ברענען, האָט זיך דער דאָך איבער זיי אַזוי צעהיצט פון פייער, וואָס דער ווינט האָט אַהערגעבלאָזן, אַז ס׳איז שוין מער נישט געווען צום אויסהאַלטן. זיי האָבן געזען, אַז אָט־אָט וועלן די הילצערנע ברעטער פון בוידעם זיך אָנצינדן פון די פייערדיקע פונקען, וואָס קומען צו פליען פון באָד. האָבן זיי זיך געלאָזט לויפן מיט די שטיגן צום קאָרידאָר, וווּ די סכנה האָט אויסגעזען צו זיין קלענער און געהאָפט, אַז אפשר וועט גאָט העלפן און ס׳וועט זיי דאָך גע־לונגען צו אָנטלויפן פון פייער.

האָבן אָבער די דייטשן פאַרלייגט די טירן און נישט אַרויסגעלאָזט פון דאָנען קיינעם, און דורך די פענצטער האָבן זיי אָנגעהויבן צו גיסן נאָפט און אונטערגעצונדן, ביז אַלע דאָ זענען געבליבן דערשטיקט אין פייער.

אין פּינצטער־געוואָרענעם פּאָליש פון דער שול איז ר׳ ניסעלע נוסבוים געלעגן אין חלשות.

וועז דאָס פּייער פון דער גרויסער שריפּה האָט באַלויכטן דאָס פּענצטער פון פּאָליש, האָט ער געעפּנט די אויגן און דערזען זיך ליגן אונטערן טיש לעבן פּענצטער און אין זיינע הענט זענען שטיקער פון דער באָרד פּאַר־קלעמט צווישן די פּאַרשטייפּטע פינגער. ער האָט נאָך אַלץ נישט געוווסט, וווּ ער געפּינט זיך, פון וואַנען האָט ער זיך דאָ גענומען.

אַ לענגערע צייט איז ער געלעגן אין חלשות. וועז ער איז דאָ אַריינ־געקומען האָט ער נישט געוווסט וואָס עס קומט פאַר דערלעבן. ער איז געווען פאַרנומען אין זיינע דערשראָקענע געדאַנקען און פון די טריט וואָס ער האָט געהערט אַרומלויפן.

אָבער וועז עס האָבן זיך אין דער הוילער שול דערהערט די ערשטע צוויי שאָסן און אָפּגעקלונגען מיט אַן עכאָ, האָט ער זיך נאָך מער דער־שראָקן. ער איז צוגעגאַנגען צום פּענצטער און פּאַרזיכטיק געעפּנט די ערשטע קוואַטירן מיט די פּאַרהאָנגענע שויבן, כדי צו זען וואָס אַזוינס עס קומט פאַר אין דרויסן.

ער איז אין גאַנצן אויפּגעציטערט געוואָרן, וועז ער האָט דערזען פאַר דער באָד די יידן, אַרומגעשטעלט מיט ביקסן, און ווי מען הייבט זיי אַן צו שלאָגן פון אַלע זייטן. ער איז צוגעלאָפּן צום אַרון־קודש, אַנגעהויבן ווייגען מיט ביטערע טרערן און בעטן גאָט פאַר זיי, וואָס שטייען להרוג ולאבד, למכה ולחרפה...

וועז ער האָט פּאַרענדיקט דאָס בעטן, איז ער ווידער צוגעלאָפּן צום פּענצטער. אין דעם מאָמענט אָבער האָט די שיסעריי אויפּגעציטערט די שויבן און די שרעקלעכע קולות פון שעכטהויז זענען געגאַנגען עד לב השמים. ס׳איז אים פינצטער געוואָרן אין די אויגן. ער האָט אַנגעהויבן רייסן זיך די האָר פון דער באָרד און געפּאַלן אין חלשות.

איצט, וועז ער איז אַ ביסל געקומען צו זיך און דערזען אין דרויסן די שריפּה, האָט ער זיך אויפּגעהויבן אַ צעטומלטער, צוגעגאַנגען צום אַרון־קודש, אַרויסגענומען אַ ספר און זיך אַנגעהויבן צו דרייען אַרום דעם שולחן. ער האָט געבעטן: „רחמנא אדכר לן זכותא ואברהם רחימא... רחמנא

אדכר לן זכותא דיצחק עקידה"... ווי ער וואָלט די הקפות געמאַכט ביים זאָגן די הושענות. וועָן ער האָט שוין געהאַלטן ביי דער לעצטער הקפה, „רחמנא אידכר לן זכותא דדוד מלכא משיחא" איז דער איבערגעבערענטער דאָך פון דער באַד מיט אַ טראָסק אַראָפּגעפאַלן איבער די וועגט און אַ בליאָסק פון פייער האָט נאָך שטאַרקער אַ שלאָג געטאָן אין פענצטער. ר׳ ניסעלע איז אַרויס פון פּאָליש און אַריינגעלאָפן דורכן הינטערשטן הויף אין רבס הויז דערנעבן.

פינצטער איז דאָ געווען אין די צימערן. נאָר דורך די פענצטער האָט די שׂריפה געוואָרפן שאָטנס. אין דיווינקלען האָבן דערשראָקענע מענטש־לעכע געשטאַלטן זיך געשאָקלט און געבעטן צו גאָט. אויך ר׳ מענדעלע, דער מעליצער רב, איז אַ ציטערנדיקער געשטאַלט אין אַ ווינקל, אייַנ־געהילט אין טלית און געהאַלטן אין זאָגן „אל רחום וחנון", אין זכות פון די הייליקע אבות, אין זכות פון אַלע צדיקים, און געגאָסן מיט ביטערע טרערן.

ר׳ ניסעלע איז אַריינגעקומען, ווי קיינער וואָלט נישט געהערט, ווי ער וואָלט געווען אַ רואה ואינו נראה. ער האָט געוואָלט עפּעס זאָגן, רופן, שרייַען, אָבער דאָס איז נישט מעגלעך געווען. זיין האַלדז איז פאַרשטיקט געוואָרן און די צונג איז צוגעטריקנט געוואָרן צום גומען.

אין ברעטערסקלאַד פון הערשעלע געַרסטן בשכנות, איז געווען אַ שרעקלעכע בהלה צווישן די פרעמדע ייִדן, וועלכע האָבן זיך דאָ באַהאַלטן.

פלוצלונג האָט אַ פייער אַלץ דאָ אַרומגעכאַפּט — די רוצחים האָבן אונטערגעצונדן דעם סקלאַד פון אַלע זייטן און נישט איבערגעלאָזט קיין אָרט פאַר זיי צו אַנטלויפן. די מענטשן זענען געלאָפן פאַרצווייפלט, גע־שפרונגען פון איין שטויס ברעטער צום צווייטן, פון איין סטאָק האָלץ צום אַנדערן. זיי האָבן געוואָלט אַנטלויפן פונעם פייער. אָבער דאָס אויסגע־טריקנטע האָלץ מיט די ברעטער אין איינעם האָט געפלאַקערט און דאָס פייער האָט זיך פאַרשפרייט מיטןווינט אין אַלע זייטן.

אַ געראַנגל צווישן מענטש און פייער אויף טויט און לעבן. איינער וויל דעם צווייטן באַזיגן. די מענטשן וואַרפן זיך מיט אַלע כוחות צו רא־טעוונען זייער לעבן פון דער שׂריפה, צו אַנטלויפן. דאָס פייער וויידער ברענט מיט פלאַקער צווישן רויכיקע וואַלקנס, וואַרפט מיט פלאַמען וווי ריזיקע שלאַנגען אַלץ צו פאַרשלינגען.

און געזיגט האָט דאָס פייער, וואָס דער טייוול האָט צעבלאָזן איבער די שוצלאָזע יידן. און געצונדן האָבן זיך די יידישע הייזער אַרום, אין דער גאַנצער סביבה, וואָס איז אַרומגעכאַפּט געוואָרן מיט פלאַמען.

שטייט איצט דאָס יידישע שטעטל ווי איינגעשרומפן פאַר מורא, באַ־לויכטן דורך דער שׂריפה און די יידישע הייזער אין די געסלעך אַרום, ווי זיי וואַלטן די קעפּ געבויגן פאַר פּחד אַ יעדע מינוט צו ווערן אונטער־געצונדן. אין יעדער שטוב שרעקט מיט אימה, אַ יעדער יידּ ציטערט פאַר מורא און אין יעדן האַרץ ברענט אַ ווייטיק.

די שׂריפה פאַרשטאַרקט זיך וואָס אַ מאָל מער און די יידן פון דער אַרומיקער געגנט שטייען שוין מיט די פּעקלעך אויף דער פלייצע און מיט די קינדערלעך אויף די הענט, גרייט צו אַנטלויפן פון זייערע היימען. „אָבער ווּהין לויפן״ ? — פרעגן זיי פאַרצווייפלט און קוקן מיט טויטשרעק צום הימל, וואָס איז רויט פון פייער און שפּרייט זיך איבערן שטעטל — אַז אַ יעדער טריט אין דרויסן איז פול מיט סכנה און דער טויט לויערט פון אַלע זייטן...

אין בוידעם־פענצטערל פון בית־מדרש, אַקעגן איבער דער באָד, וואָס איז געשטאַנען אין פלאַמען, האָט זיך יעדעס מאָל באַוויזן אַ יידּ, אַ קוק געגעבן צום פייער און איז פאַרשוווּנדן. ער איז ווידער געלאָפן איבערן בוידעם, איבער די אַלטע שמות, וואָס זענען דאָ געווען אָנגעוואָרפן. ער האָט

געשלאָגן זיך מיט די פויסטן איבערן קאָפּ און פּנים, וואָס איז שוין געווען אָנגעלאָפּן מיט בלוט, געריסן זיך די האָר פון זייַן גרויער באָרד און פּיאות און פּאַרצוויפלט געפרופן: „גאָט! וווּ ביסטו, גאָט? פאַר וואָס הערסטו נישט די קולות פון שעכטהויז, די געוואַלדן, דאָס שרייַען און רופן? פאַר וואָס זעסטו נישט וואָס מען טוט מיט דיינע יידן?! אַ דין תורה וויל איך מיט דיר האַלטן, גאָט! — האָט ער געהאַלטן אין איין שרייַען — פאַר וואָס האָסטו אומגעבראַכט די מענטשן? וואָס האָסטו געוואָלט פון מיינע קינדער"?

ער האָט זיך ווייטער געשלאָגן איבערן קאָפּ און פּנים און געריסן זיך שטיקער באָרד.

דאָס איז געווען אַ יידּ פון דעם שטעטל באָכניע. מיט זיינע צוויי זין איז ער אַנטלאָפן פאַר די דייטשן און געבליבן דאָ שטעקן. היינט, לכבוד ראש־השנה, איז ער צוזאַמען מיט זיי געקומען אין מקווה זיך טובלען. צום יום־הדין געוואָלט זיין כשרע יידן... נאָר היות ווי ער האָט נאָך געוואָלט לערנען אַ שטיקל משניות פאַרן אָנקומען פון הייליקן ראש־השנה, איז ער אייליק אַרויס פון באַד און געלאָפן צום בית־מדרש דערנעבן.

אָבער וועו ער האָט זיך אַ ביסל דערווייטערט פון דער באַד, און ער האָט דערזען די דייטשן אָנגליפן פון אַלע זייטן, איז ער פאַר שרעק אַרויף אויפן בוידעם און זיך באַהאַלטן. ער האָט געקוקט דורכן פענצטער צו דער באַד אַקעגנאיבער, וווּ זיינע זין זענען נאָך פאַרבליבן. וועו ער האָט דערזען, וואָס עס טוט זיך דאָרט מיט די פאַרהאַלטענע יידן און מיט זיינע צוויי זין צווישן זיי, האָט ער אָנגעהויבן פאַר זיי שטאַרק צו בעטן גאָט, צו וויינען און קלאָגן. אָבער פאַרמאַכט זענען געווען די טויערן פון הימל און גאָט האָט נישט געהאַלפן. איז ער פון צער און וויטיק אַראָפּ פון זינען, געוואָרן משוגע, געריסן פון זיך די מלבושים, געבראָכן די הענט, געביסן די פינגער און פאַרצוויפלט געפרופן: „גאָט! וווּ ביסטו גאָט? וואָס האָסטו זיך באַהאַלטן? אַ דין־תורה וויל איך מיט דיר האָבן, פאַר מיינע קינדער און פאַר אַלע יידן. יאָ, אַ דין־תורה וויל איך מיט דיר האַלטן, גאָט, אַ דין־תורה"!...

נאָך פייערדיקער איז געוואָרן דער הימל און רויט זיך געשפּרייט

איבערן שטעטל, בעת די דייטשע רוצחים צוזאַמען מיט די פּוילישע כולי־גאַנעס האָבן זיך געוואָרפן אויף דער שול און זי אונטערגעצונדן. זי איז באַלד אַרומגעכאַפּט געוואָרן פון פלאַמען און באַלויכטן דעם מאַרק און די אַרומיקע גאַסן, ווו עס האָט זיך אין דער זעלבער צייט געצויגן אַ לאַנגע ריי פון דייטשע פאַנצער־וואָגנס מיט מאַשין־געווער, קאַנאָנען און טאַנקען. פון דער הויפישער גאַס האָבן זיי זיך געדרוקט אויף שוערע קייטן, ווי אַ ריזיק־לאַנגע שטאָלענע שלאַנג וואָלט דאָס שטעטל אין קלעם אַריינגע־נומען.

דער פייערדיקער אָפשיין פון דער ברענעדיקער שול, אָפּגעשלאָגן אויפן גלאַנציקן שטאָל פון דער לאַנגער, ריזיקער שלאַנג, האָט ביי איר ווי טויזנטער אויגן אָנגעצונדן, וועלכע האָבן מיט גיפטיקן פייער געקוקט אין די אַרומיקע חושכדיקע פענצטער, כדי אַלץ דאָרט צו דערשטיקן.

אויך צו דער גויִשער קירכע הינטער דער צווייטער זייט מאַרק האָט דערגרייכט דער אָפשיין פון דער שול־שריפה און זי באַלויכטן. דער צלם, וואָס איז ביז איצט געשטאַנען אין דער פינצטערניש אויפן שפיץ קירכע־טורעם, האָט זיך מיט אַ מאָל גאָלדיק באַוויזן, צעגלאַנצט זיך און ווי מיט שטאָלץ געשטראַלט קעגן דער שריפה, ווי ער וואָלט מיט צופרידנקייט געקוקט אויפן פאַרפייניקטן, צעבלוטיקטן, יידישן שטעטל.

די שול, האָט זיך ווי מיט מער ביטערקייט צעפלאַקערט אין אַ רוישיק פייער, מיט ברענעדיקע שמות פון אַלטע ספרים אַרום איר בוידעם גע־וואָרפן און אין דער הויך פלאַמיק געשמיסן. פון די שולטורעמס האָבן די פלאַמען נאָך שטאַרקער צעשטורעמט און געריסן זיך דורך זייערע שמאָלע פענצטערלעך, ווי זיי וואָלטן מיט פייערדיקע פינגער פון דאָרט צו דעם גויִשן צלם אָנגעוויזן: אָט איז דיין קריסטלעכער יושר, דיין רחמנות!...

פון די ברענענדיקע הייזער און זייער נאָענטער סביבה זענען די מענטשן קוים אַנטלאָפן מיטן לעבן. אַ סך פון די מענער האָבן די דייטשן פאַרהאַלטן, כדי אַרויסצוטראָגן די זעק מיט תבואה פון סקלאַד אין הויז פון בערל מאָשטשיסקער, לעבן דער שריפה. די תבואה האָבן זיי געלאָדן אויף מיליטעריש לאַסטמאַשינען, וואָס די דייטשן האָבן ערגעץ־ווו אַוועק־געפירט.

נאָך דעם פּאַרענדיקן די אַרבעט האָבן זיי אויסגעשטעלט די יידן ביי דער ברענעדיקער שול, מיט די הענט אין דער הויך, און געדראָט אַלע אויסצושיסן אויב עס וועט זיך ווער פון זיי דערוועגן צו אַנטלויפן.

די איבעריקע מענטשן פון דער ברענעדיקער סביבה האָבן זיך אַ טייל פאַרשפּרייט אין די פעלדער הינטערן שטעטל, אַנדערע זענען אַריין אין די יידישע הייזער, וועלכע האָבן זיך געפונען ווייטער פון דער שׂריפה — און די איבעריקע האָבן זיך דורך הינטערגעסלעך אַריינגעכאַפּט אין בית־מדרשל פון ר׳ לאָזערל דעם באָרווער רב, לעבן דער בריטער גאַס. דאָ זענען זיי שטיל געזעסן און דערשראָקענע איינגעהערט זיך אין דעם שרעקלעכן דרויסן. אַפילו די קינדערלעך זענען געזעסן שטיל און קיין פּיפּס נישט געגעבן.

אין דער שטילקייט האָט זיך בלויז געהערט דאָס געשטיקטע קרעכצן פון באָרווער רב: „אבינו שבשמים"! מער האָט ער נישט געקאָנט קיין וואָרט אַרויסרעדן.

ער איז אויך געווען היינט אין באָד זיך טובלען, נאָר ער איז אַוועק עטלעכע מינוט פריִער, איידער דאָס אומגליק איז געקומען. ער האָט דאָרט געזען די אַלע יידן וועלכע מען האָט אַ ביסל שפּעטער פאַרהאַלטן. און איצט שטעלט ער זיך פאָר, ווי אַזוי זיי זענען אַכזריותדיק דערמאָרדעט און אונטערגעצונדן געוואָרן אין פייער. ער קאָן זיך נישט באַפרייען פון דעם שרעקלעכן בילד, וואָס ער זעט איצט מיט זיינע פאַרמאַכטע אויגן...

אויך די רביצין איז געווען שטאַרק איבערגעשראָקן, אָבער זי האָט זיך געהאַלטן, אַרומגעשלייכט זיך אין די פינצטערעווינקלען, דערלאַנגט וועמען אַ בענקל צום זיצן, געזומען אַ קינד אויף די הענט, אָדער דער־לאַנגט אַ גלאָז וואַסער וועמען ס׳איז באַפאַלן אַ חלשות. נאָר וועז אין פּנעצטער האָט זיך מיט אַ מאָל באַוויזן דאָס פייער פון דער שול, איז זי אויך, ווי אַלע, פאַרגליווערט געוואָרן. אויך דעם רבס קרעכצן איז פאַר־שטילט געוואָרן — ס׳האָט אים שוין אין גאַנצן פאַרשטיקט דער אָטעם.

אַזוי האָט עס געדויערט אַ היפּש ווייַלע, ביז דאָס פייער האָט איבער־געביסן די הילצערנע קראָקווסע פונעם שולדאַך און ער איז, צוזאַמען מיטן סופּיט, אַראָפּגעפאַלן מיט אַ שטאַרקן קראַך פון די הויכע מויערן. דאָס

פּייער האָט נאָך שטאַרקער אַ פּלאַקער געטאָן אין פּענצטער מיט אַ בּליאָסק. אַלע זענען אויפגעשפּרונגען און אַ געשריי געטאָן: „שמע ישׂראל"! אַ געוויין און אַ ביטער קלאָגן איז אויסגעבראָכן, ווי דאָס בּית המקדש וואָלט איצט פּאַר זייערע אויגן חרוב געוואָרן...

עס ברענט דאָס פּייער אין מעליצער יידישן שטעטל. אין פּלאַמען שטייט די גאַנצע געגנט. שוואַרצע, געדיכטע רויכן טראָגן זיך אין דער הויך. עס ברענען דערמאָרדעטע צוזאַמען מיט לעבעדיקע, געוואָרפענע אין פּייער.

דאָס פּייער קנאַקט פון אַלע זייטן, און זוכט אַלץ צו פאַרניכטן. ווילד רייסן זיך די פלאַמען, וואָס טראָגן זיך הויך אין אַ ווינטיקן געווירבל. זיי בייגן זיך מיט ריזיקן פלאַטער אין אַלע זייטן, הוידען זיך, בוקן זיך און דרייען זיך, ווי אַשמדאי און אַלע זיינע טיוואָלאַנים וואָלטן מיט אַ מאָל אַרויס פון שאול התחתית און דאָ ווילד געטאַנצט אין אַ פייערדיקן קאָראָ־האָד, צו דער שׂמחה פון זייער היינטיקן נצחון.

נאָך האַלבער נאַכט, ווען די רוצחים זענען שוין זאָט געוואָרן פון פאַרגאָסענעם יידישן בלוט, ווען צערונען זענען שוין געוואָרן די שוואָרצע וואָלקנס רויך און ס׳האָט זעך שוין געלאָשן די שׂריפה, נאָך חצות, ווען עס זענען שוין פאַרקוילט געוואָרן אין פייער די יידישע קרבנות און די נאַכטיקע פינצטערניש האָט שוין צוגעדעקט די גאַנצע סביבה — האָבן נאָך פייערדיקע פונקען זיך באַוויזן צווישן די אָפּגעברענטע וועגט פון שעכטהויז. זיי האָבן זיך געהויבן אין פייערדיקע זיגזאַגן, צוריקגעפאַלן אין פינקלדיקע בויגנס אויף די פאַרקוילטע קערפערס פון די אומגעקומענע יידן. זיי זענען פאַרשוווּנדן און ווידער זיך באַוויזן מיט אַ גלאַנץ ווי שנירלעך פייערדיקע פּערל וואָלטן זיך אַראָפּגעלאָזט און ווידער געפלויגן, ווי דאָס וואָלטן געווען די נשמות פון די יידישע קדושים.

אין אַן אויסגעברענט פענצטערל פון דער שולס אָנגעסמאָליעטן טורעם האָט זיך נאָך באַוויזן אַ פלעמל, אַ פלאַטער געטאָן, ווי אַ ליכטל צו קאָפּנס ביי אַ נפטר, אַ בייג געטאָן זיך אין אַלע זייטן, פאַרזונקען און ווידער זיך

מיט אַ ציטערדיקן פלאַטערל באַוויזן, אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען די נשמה פון דער אָפּגעברענטער שול.

צווישן די יידישע הייזער אין דער פינצטערער נאַכטשטילקייט האָט זיך נאָך לאַנג געהערט אַ ווייַנעדיק, געשטיקט קרעכצן: „אוי, מיין מאַן! אוי, מיין טאַטע! אוי, מיין טייער קינד“!... און פון צווישן די אָפּגעברענטע, פאַרחושכטע שולמויערן האָט זיך ווי געהערט אַ שטיל קלאָגן: „אוי איז מיר, מיין יידיש שטעטל! ווי צו מיר פאַר אייך, טייערע מעליצער יידן“!...

אַ טייל פון דער אָפּגעברענטער שול

ווי אַן אייביקייט האָט געדויערט די נאַכט פון ערב ראש־השנה נאָך דער שחיטה אויף יידן און דער שׂריפה אין שטעטל. די געבליבענע זענען געווען באַהאַלטן אין זייערע פינצטערע שטובן, מיט צעבראָכענע הערצער און ביטערן טרויער נאָך די פֿאַרפֿייניקטע און אויסגעקוילעטע יידן און מיט פּחד און מורא פֿאַר זייער אייגענעם לעבן, וואָס איז געווארן הפקר פֿאַר די רוצחים.

פון דעם פינצטערן דרויסן האָט זיך כסדר געהערט דער אָפּקלאַנג פון די שטראָמע טריט און געלויף פון די מיליטערישע דייטשע רוצחים און געשראָקן די פֿאַרבאַהאַלטענע יידן אין זייערע שטובן, אַז אָט־אָט ברעכן־אויף די דייטשע ווילדע חיות זייערע טירן, כדי צו כאַפּן זיי און נאָך מער פֿאַרגרעסערן די צאָל יידישע קרבנות אין שטעטל. אַ נאַכטיקער ווינט האָט אַ בלאָז געטאָן איבערן שטעטל מיט אַ רויכיקן ריח פון דער שׂריפה, מיט אָנגעסמאַליעטן טשאַד פון די פֿאַרברענטע יידישע קרבנות, וואָס האָט זיך געלייגט ווי אַ בריענדיקער זשאַווער אויף די צעריסענע געמיטער, פֿאַרשטעלט דעם אָטעם, און פֿאַרקלעמט דעם האַלדז.

ווי נאָר עס האָט געמומען העלן דער גרויער טאָג, האָט דער גלאָק פון דער גויישער קירכע אָנגעהויבן קלינגען, ווי גאָרנישט וואָלט פֿאַסירט אין שטעטל. דאָס קלינגען פון דער קירכע האָט אויסגעזען ווי ספּעציעל צו רייצן די יידן פון שטעטל נאָך זייער אומגליק, צו ווייזן די העכערקייט פון זייער אמונה. און דעמאָלט האָט פלוצלונג אַ רויטקייט פון פייערדיקע פלאַמען אַ שלאָג געטאָן אין די פענצטער פון די יידישע שטובן און ווידער אַ מאָל זיי דערציטערט.

דאָס פייער האָבן אָנגעצונדן די פרומע קריסטלעכע פֿאָליאַקן, כדי צו פֿאַרענדיקן די טיוולאָנישע מעשׂים פון די דייטשע רוצחים; זיי האָבן אונטערגעצונדן דאָס חסידישע בית־מדרש לעבן דער שול צוזאַמען מיט דער „מויער" קעגנאיבער. פייערדיקע פלאַמען האָבן זיך געטראָגן איבער די דעכער פון די בתי־מדרשים וואָס זענען פול געווען מיט הייליקע ספֿרים, מיט אַלע ספֿרי תורה אין אָרון־קודש. די פלאַמען האָבן זיך געשטאַרקט און אין געדיכטן רויך געטראָגן די פליענדיקע שמות פון אַלטע ספֿרים, וואָס האָבן יאָרן לאַנג זיך געזאַמלט אין די ביידעמער. זיי האָבן איצט

געברענט אין די הויכקייטן, ווי זיי וואָלטן פייערדיק געפלויגן צום הימל.

באַלד האָט אויך אָנגעהויבן ברענען די תלמוד־תורה, וואָס איז געווען געבויט צו דער וואַנט פון דער מויער לענג־אויס דעם שולפלאַץ. דאָס פייער האָט זיך געכאַפּט ווייטער, צום הויז פונעם מעליצער רב, וואָס האָט געשלאָסן זיך מיט דער תלמוד־תורה צו דער גאַס.

אין קלעם פון צער און צאָרן

ר׳ מענדעלע, דער מעליצער רב האָט זיך באַצויגן גלייכגילטיק צו די שמועסן וועגן דער קומענדיקער מלחמה, און ווען ס׳איז אָנגעקומען יענער היסטאָרישער פרייַטיק און די באַמבעס האָבן גענומען פאַלן אויפן שטעטל, האָט ער געהאַט גרויס צער וואָס דער רבונו של עולם האָט אָנגעשיקט אַזאַ צרה אויף דער וועלט.

ער האָט געגלויבט באמונה שלמה אין די רייד פון בעלזער רבין וואָס האָט געזאָגט אַז ס׳וועט קיין מלחמה ניט זיין, סיידן... די מלחמה פון גוג ומגוג, נאָך וועלכער עס וועט קומען דער מלך המשיח און די גאולה פאַר כלל ישראל. פלוצעם — אַ מלחמה, מיט באַמבעס, סכנות נפשות, פונקט ערב שבת. צוליב דעם אויסנאַם־צושטאַנד האָט מען אין אַ סך שטיבער ניט געצונדן קיין שבת ליכט, די בתי מדרשים זיינען ניט געווארן באַלויכטן, און מער פון אַלץ האָט אים געערגערט דאָס וואָס די מקווה איז זינט די דייטשן האָבן פאַרנומען דאָס שטעטל ניט געווארעמט געווארן צום טובלען און פון דעם האָט געליטן די טהרת המשפחה.

דעריבער ווען ערב ראש השנה נאָך סליחות, האָט קהל אין חסידישן בית המדרש באַשלאָסן צו מאַכן אַ ווארעמע מקווה, איז אים לייכטער געווארן אויפן האַרץ. גלייך ווי דער בעדער האָט צוגעגרייט די מקווה צום טובלען לכבוד יום־טוב, האָט ר׳ מענדעלע, דער מעליצער רב, זיך מקדים געווען צו דער דאָזיקער מצווה און ווי נאָר פאַרטיק געווארן — געאיילט זיך אַהיים צו מאַכן וויטערדיקע הכנות צום הייליקן יום־טוב. אויף אַזאַ אופן האָט ער אויסגעמיטן די גרויזאַמע שחיטה איבער די יידן אין שעכטהויז.

זיצנדיק אין זיין חדר־מיוחד איבער דער גמרא ביים פאַרענדיקן די מסכתא לכבוד דעם נייעם יאָר, האָט ער פלוצלונג דערהערט אַ שיסעריי מיט די געווארלדן „שמע ישראל" פון שעכטהויז, וואָס האָט אָפגעשלאָגן מיט אַ ווידערקול פון דער שול. ער האָט פאַרשטאַנען דאָס גרויסע אום־

גליק וואָס האָט געטראָפן, איז אויפגעשפרונגען פון זיין אָרט און האָט געמומען לויפן איבער דער שטוב הין און צוריק, ברעכן זיך די הענט פון צער און וויטיק און בעטן צו גאָט אל רחום וחנון.

דערהערט פון די יִידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון אַרום שעכטהויז דעם גאַנצן אמת, איז אים באַפאַלן אַ ציטערנישט. ער האָט זיך געמומען רייסן די האָר פון קאָפּ: „רבונו דעלמא כולא, פאַר וואָס? פאַר וועלכע זינד? לשם מצווה זענען דאָך די אַלע פרומסטע געקומען זיך טובלען אין מקווה, פאַר דיר און דיין ליבן נאָמען, גאָט אין הימל! פאַר וואָס דער שרעקלעכער עונש? פאַר וואָס"?

אַז ער האָט דערהערט זיינע אייגענע רייד, וואָס האָבן אַרויסגעריסן זיך, נישטווילנדיק, מיט טענות קעגן דעם רבון כל העולמים, האָט ער זיך צוריקגעצויגן און געמומען שרייען: גאָט איז געראַכט און זיין משפט איז געראַכט! ער האָט מיט ציטערדיקע הענט געכאַפּט דאָס תהילים און אָנגעהויבן מיט דביקותדיקער פרומקייט זאָגן מיט ציטער און פלאַטער די הייליקע ווערטער וואָס האָבן געשווינדלט ווי שוואַרץ פייער פאַר זיינע אויגן.

אָוונטצייט, ווען ער האָט דורכן פענצטער דערזען דעם פייערדיקן גלאַנץ פון דער שׂריפה, האָט ער זיך מער נישט געקאָנט דערהאַלטן אויף זיינע פיס. ער איז געפאַלן צו דער ערד און צעטומלט פון צער און וויטיק האָט ער נישט געקאָנט מער אַ וואָרט אַרויסברענגען פון זיין פאַרקלעמטן האַלדז...

ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן איינברעכן דער טאָג, האָט ר' מענדעלע מיט זיינע אויסגעוויינטע נישט אויסגעשלאָפענע אויגן דערזען זיין ווייסן קיטל וואָס איז צוגעגרייט געווען צום דאָוונען צו מאָרגנס פאַרן עמוד אין חסידישן בית־מדרש. ער האָט אים אַרויפגעצויגן אויף זיך, פאַרהילט זיך מיטן טלית און אָנגעהויבן מיט אַ צעבראָכן האַרץ זאָגן תהילים. ער האָט נישט פאַרענדיקט זאָגן אַפילו דאָס ערשטע קאַפּיטל ווען אַ פלאַמפייער האָט פון דער ברענענדיקער „מויער" דערנעבן אַ שלאָג געטאָן פאַרן פענצטער פון זיין חדר־מיוחד. ער איז געבליבן אַזוי אַ ווייל שטיין פאַר־

גלי־וערט, ביז ער האָט דערהערט אַ קול פון זיין רביצין, וועלכע האָט מיט אירע קינדער געוואַכט אין אַ וויי־טערדיקן צימער:

— ווידער אַ שׂריפה, מעליצער רב! אַנטלויפן! וואָס גיכער!

ער האָט זיך פון דעם קול אַזוי ווי אויפגעוועקט. איז אַריינגעלאָפן אין דער צווייטער שטוב, וואָס האָט געדינט אַלס בית־מדרשל צום דאַוונען און לערנען און שרייענדיק: „לישועתך קיוויתי השם", אויפגעפראַלט דעם אַרון־קודש און האָט אַ כאַפּ געטאָן אַ ספר־תורה מיט זיינע ציטערנדיקע הענט. מורא האָבנדיק אַרויסצולויפן צו דער גאַס, ווו עס האָבן זיך געדרייט באַוואָפנטע דייטשע וואַכן, איז ער אַרויס מיט דער הינטערשטער טיר פון קאָרידאָר צום הויף, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט דער ברענענדיקער „מויער", מיט דער כוונה צו לויפן פון דאָנען צום חסידישן בית־מדרש דערנעבן. דערזען, אַז אויך פון דאָרט טראָגט זיך אַ פייער, איז ער געבליבן שטיין נאָך מער צעטומלט און אָנגעהויבן זאָגן מיט אַ ציטערנדיק קול: „מי בחרב, מי בשׂריפה" און אַלע ווייטערדיקע ווערטער פון דעם ימים־נוראימדיקן „ונתנה תוקף"...

אין הויז פון ברוך אַברהם שוואַלב דעם פעדערן־סוחר, וועמענס זון יאַנקעלע איז ערב ראש־השנה נאָך מיטאָג אַוועק צו דער באָד טובלען זיך אין דער מקווה לכבוד יום־טוב און זיך נאָך נישט אומגעקערט אַהיים, האָט מען נאָך אַלץ געהאָפט, אַז אַזוי ווי ס׳וועט אַוועק די נאַכט, ווען עס ענדיקט זיך דער אויסנאַם־צושטאַנד פון מלחמה־צייט וואָס די דייטשן האָבן איינגעפירט — וועט זיך יאַנקעלע מיט השם יתברכ הילף אומקערן אהיים.

יעדעס מאָל פרייטיק נאָך מיטאָג, ווען יאַנקעלע איז אַוועק זיך טובלען אין דער מקווה לכבוד שבת, פלעגט ער צוריקגייענדיק דורכן חסידישן בית־מדרש נישט ווייט פון באָד אַריינגיין אַהין אויף אַ ווילע מעיין זייַן אין אַ חסידישן ספר וועגן דער פרשה פון דער וואָך און שפּעטער ערשט קומען אַהיים. מען האָט דעריבער געקלערט, אַז מסתמא האָט ער דאָס זעלבע געטאָן היינט, און ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאָס ווילדע געיעג

פון די דייטשן אין גאַס, האָט ער מורא געהאַט צו פאַרלאָזן דאָס בית־מדרש און געבליבן דאָרט זיצן. שפּעטער האָט ער ווידער נישט געקענט אַרויסגיין צוליבן אויסנאַם־צושטאַנד, אָבער אַזוי ווי ס׳וועט ווערן טאָג וועט ער זיך אומקערן אַהיים. אָחוץ דעם איז דאָס הויז פון ברוך אַברהם שוואַלב געווען אין אַ געסל נישט ווייט צו דער גויישער בלאָניע, דער־וויטערט פון צענטער, ווו ס׳איז פאַרגעקומען דאָס שרעקלעכע אומגליק מיט די יידן. די יידישע שכנים אַרום, וועלכע האָבן יאָ געווּסט דעם גאַנצן אמת און פאַרשטאַנען אַז אויך יאַנקעלע זייער זון האָט געטיילט דעם גורל מיט די אַלע, וואָס האָבן זיך געפונען אין באָד, האָבן אויסגעמיטן וועגן דעם אַלעם צו רעדן — געגנוג, אַז זיי וועלן שפּעטער געווּאָר ווערן פון זייער גרויסער בראָך.

אין משך פון דער גאַנצער נאַכט האָט ברוך אַברהם זיך געדרייט הין און צוריק איבער דער שטוב, געקרעכצט און געבראָכן זיך די הענט און מיט טיפער זאָרג געטראַכט וועגן גורל פון זיין זון. השם יתברך זאָל זיך נאָר מרחם זיין! יעדעס מאָל האָט ער מיט ציטערנדיקע פיס זיך דערנענ־טערט צום פענצטער, געקוקט אין דער דרויסנדיקער טונקלקייט און דער־וואַרט מיט אומגעדולד דעם קומענדיקן טאָג.

איןווינקל פון שטוב איז אויף זיין בעטל געלעגן זיין עלטסטער זון מנשה, וועלכער איז לעצטנס קראַנק געוואָרן. געווען האַלב פאַראַליזירט, מיט ציטערנדיקע הענט און פיס. זיין פאַטערס נערוועז שפּרייזן איבער דער שטוב און זיינע טיפע קרעכצן האָבן אים שטאַרק געירט און אויך ער האָט אָנגעהויבן קרעכצן און שטיל צו ווייגען, אָבער די טרערן האָט ער נישט געקאָנט אָפּווישן פון פּנים מיט די אייגענע הענט. צו זיין יינגערן ברודער יאַנקעלע איז ער געווען צוגעבונדן בלב ונפש, ווייל ער האָט געזומען אויף זיך די מצווה צו העלפן אים מיט אַלץ וואָס ער האָט נאָר געקאָנט. געווּאָרן זיין רעכטע האַנט און באַדינט אים מיט גרויס איבער־געגעבנקייט זינט ער איז קראַנק געוואָרן. אויך ער האָט געוואָלט גלייבן, אַז זיין ברודער וועט זיך אומקערן ווי נאָר ס׳וועט ווערן טאָג. ער האָט אָבער געהאַט אַ שלעכטן פאַרגעפיל וועגן דעם און אַלץ מער זיך דענער־ווירט. דאָס קלינגען פון דער קירכע אויף טאָג איז געווען אַ סימן, אַז

עס ענדיקט זיך דער אויסנאַם־צושטאַנד פון ביי נאַכט, אַבער זיין ברודער האָט זיך נאָך אַלץ נישט אומגעקערט.

זיין מוטער, הינדעלע רוחמעס, איז די גאַנצע נאַכט געלעגן איינגע־קורטשעט אין אַווינקל פון איר בעט אין צווייטן צימער און שטיל געווויינט אין קישן אַריין. דערהערנדיק איר קראַנקן זונס ספּאַזמאַטיש געווויין, האָט זי מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן, געכאַפּט אַ טיכל איבערן קאָפּ און אַרויס צום גרויען דרויסן אויפצוזוכן איר יאַנקעלע.

פון גרויס צעטומלטקייט איז זי מיטן געסל געלאָפן אין אַ פאַרקערטער ריכטונג ביז זי איז געקומען צו דער גויישער בלאָניע, ווו ס׳איז געווען אַ שטילקייט ווי גאָרנישט וואָלט געשען. איז זי געבליבן שטיין, אומגעקוקט זיך, ווו זי געפינט זיך, אַזוי ווי זי וואָלט דאָ קיין מאָל נישט געווען. נאָך אַ ווייל איז דער קלאַרער געדאַנק צוריקגעקומען און זי איז געלאָפן מיט אַ צווייט געסל וואָס פירט צום בית־מדרש, פאַרביי די באָד און דאָס שעכטהויז מיט דער אַרומיקער סביבה, וואָס זענען געווען שוין פאַר־ברענטע חורבות. זי איז געבליבן שטיין פאַרגליווערט און פלוצלונג האָט זי דערזען אַ פלאַם פון חסידישן בית־מדרש. זי האָט זיך אַ וואַקל געטאָן און איז געפאַלן אין חלשות.

אויפן גויישן צמענטאָוש, צווישן הילצערנע און גיפסענע צלמים איבער קריסטלעכע קברים, באַוואַקסענע מיט ווילדע גראָזן, איז אין דער נאַכט־פינצטערקייט אַ האַלב־פאַרחלשטער געלעגן אליעזר קלאַגסבּרון. ער איז געווען אויסגעשמירט מיט בלוט פון זיינע אייגענע ווונדן און מיטן בלוט פון די אומגעקומענע אין שעכטהויז, נאָך דער שחיטה איבער די יידן, צווישן וועלכע אויך ער האָט זיך געפונען.

געווען איז אליעזר קלאַגסבּרון דער איינציקער ייד צווישן אַלע פאַר־האַלטענע, וועלכער איז לעבעדיק אַרויס פון שעכטהויז נאָך דער שיסעריי פון די דייטשע רוצחים. ווי נאָר עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס שיסן דורך די פענצטער און אַ קויל האָט געטראָפן אין זיין אַקסל, האָט ער זיך גע־

וואָרפן צו דער ערד. איבער אים זענען געפאַלן אַנדערע יידן, צום טויט דערשאָסענע, און אַזוי איז ער צווישן זיי געבליבן ליגן.

דורכן פענצטער האָט ער געהערט דעם באַפעל פון דייטשן אָפיציר צו ברענגען בענזין און נאַפט אויף צו פאַרברענען די דערשאָסענע, האָט ער זיך מיט די לעצטע כוחות אַרויסגעריסן פון צווישן זיי, געשאָרט זיך צום הינטערשטן פענצטער וואָס גייט אַרויס צום פּלאַץ הינטער דער באָד, און ווי נאָר ער האָט באַמערקט, אַז די דייטשן האָבן זיך אַ ביסל דער־ווייטערט פון דאָנען, איז ער אַרויס דורכן פענצטער, אַריין צווישן די הויכע ווילדע גראָזן, וואָס זענען דאָ געוואַקסן, און אויף אַלע פיר האָט ער זיך געקוקט צום הילצערנעם פלויט הינטערן ברעטערסקלאָד דאָ דער־נעבן און אַזוי איז ער געבליבן דאָ ליגן.

ווען די שׂריפה האָט זיך פאַרשפרייט אַהער און ער האָט געזען די סכנה לעבעדיקערהייט פאַרברענט צו ווערן, האָט ער זיך געקוקט ווייטער צווישן די ווילדע גראָזן ביז צום גאָרטן פון גויישן בעקער יעזש און ווידער געבליבן דאָ ליגן צווישן די ביימער.

אָוונטצייט, ווען דער שטח אַרום איז באַלויכטן געוואָרן פון דער שׂריפה, האָט דער גויישער בעקער אים באַמערקט און אַ געשריי געטאָן: זשידזיע; אַוועק פון דאָנען"! דערצו נאָך האָט ער אָנגעראַיצט זיין הונט אויף אים, און יענער האָט גלייך געמוען רייסן זיין פאַרבלוטיקט יידישן לבוש. לענגער בלייבן דאָ איז נישט מעגלעך געווען. די שקצים האָבן געהאָלפן כאָפן יידן. איז ער מיט אַלע כוחות אַנטלאָפן פון דאָנען און באַהאַלטן זיך צווישן די צלמים פון נישט וויטן צמענטאָזש.

פון די אַלע אינערלעבענישן און פון בלוטאָפּפלוס האָט ער פאַרלוירן זיינע חושים און אַ צעטומלטער איז ער געבליבן ליגן צווישן די צלמים. ער האָט מער נישט געווסט ווו ער געפינט זיך און אויך שוין נישט געפילט די יסורים פון זיינע ווונדן. אין זיין פיבער האָבן די צעמישטע מחשבות געמומען זיך פלאָנטערן אַרום זיין אַמאָליק לעבן, דעם פייער־פראָנט וואָס ער האָט מיטגעמאַכט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, די „אָקאָפּעס", וווּ ער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן מיט אַ קויל אין האָנט, דער־נאָך ווי ער איז געלעגן אין שפּיטאָל. צום מערסטן אָבער האָבן זיינע

מחשבות געוויקלט זיך אַרום דעם סטיטשינער רב אין טאַרנע, וועמענס געטרייער חסיד ער איז געווען און געגלייבט אין אַלץ וואָס ער האָט פון אים געהערט ביי זיינע רבנישע טישן אין די שבתים אַדער ימים־טובים וועלן ער איז געקומען צו אים צו פאַרן פון מעליץ.

פון די אַלע תורות, וואָס דער סטיטשינער רב האָט געזאָגט ביי זיין טיש האָט אליעזר קלאַגסבּרון ליב געהאַט צו הערן זיינע רייד וועגן נאַענטן קומען פון גואל צדק, לויט די חשבונות וואָס ער האָט געמאַכט לפי דעם הייליקן נביא דניאל און אַנדערע קבלה־ספרים. אַלע יאָרן, נאָר אין זיין געבוירן־שטעטל באַרווע לעבן מעליץ, וווּ זיין פאָטער איז געווען אַ גוט־באַזיצער און געחלומט אין די עלטערע יאָרן צו פאָרן אין הייליקן לאַנד, האָט ער טיף אין האַרצן געטראָגן אַ ליבע צו ארץ־ישראל.

אין די צייטן פון גראַבסקיס שטייערן־רדיפות אויף יידן האָט זיין עלטערער ברודער יצחק געזאָלט פאָרן ווי אַ שליח פון דער גרופּע פאַר־מעגלעכע בעלי־בתים, וואָס האָבן געוואָלט שאַפן אַ קאָלאָניע אין ארץ־ישראל. אליעזר האָט מיט אים זיך צונויפגעשמועסט, אַז היות ווי ער אַליין פאַרמאָגט נישט די נייטיקע סומע איינצוצאָלן אויף אַ חלק אין דער קאָ־לאָניע און ער יצחק, וועט יאָ איינצאָלן, אָבער צוליב זיינע געשעפטן וועט ער נישט קאָנען באַלד פאָרן אַהין, על כן וועט ער פאַר אים פאָרן מיט זיין משפּחה העלפן בויען די קאָלאָניע. פון דעם אַלעם איז גאָרנישט געווואָרן, אָבער ביי אליעזר אין האַרצן איז פאַרבליבן דער ווילן צו זיין אין הייליקן לאַנד, און טראָץ דעם, וואָס זיין רבי איז געווען אַ שאַרפער קעגנער פון די ציוניסטישע „אַפּיקורסים", האָט אליעזר קלאַגסבּרון דאָך געהאַט אַן איגענע מיינונג וועגן דעם ענין און געהאַלטן, אַז הקדוש ברוך הוא האָט פאַרשידענע וועגן פאַר דער גאולה, און ס׳קאָן זיין גאָנץ מעגלעך, אַז ווען יידן וועלן אויפבויען דאָס הייליקע לאַנד, וועט משיח קומען, און ווען זיין עלטסטע טאָכטער האָט אָנגעהויבן גיין אין ציוניסטישן פאַר־אייַן און אַהיימגעברענגט אַ בלויווייסע פושקע פונעם „קרן קיימת לישראל", האָט ער זיך נישט אַקעגנגעשטעלט, ווי דאָס האָבן געטאָן אַנדערע חסידישע יידן אין שטעטל.

דאָס אַלץ אָבער האָט אים נישט געשטערט צו האַלטן פון סטיטשינער

רב און צו פֿאַרן צו אים קיין טאַרנע אויף אַ שבת אַדער אַ יום־טוב.

דעם לעצטן זומער פֿאַר דער מלחמה, ווען דער סטיטשינער רב איז געפֿאַרן קיין קריניץ אין די בערג צו כאַפּן פרישע לופט האָט אליעזר קלאַסבערון אויסגענוצט די געלעגנהייט און געפֿאַרן אַהין אויף שבת. זיצנדיק ביים טיש, צווישן זינגען די זמירות און זאָגן תורה, האָט דער רבי מגלה געווען פֿאַר אַלע אַרום, אַז לויט אַלע זיינע חשבונות וועט דער גואל־צדק קומען גאָר אין קורצן, מסתמא אין די הייליקע טעג פון דעם קומענדיקן ראש־השנה ווען עס הייבט זיך אָן שנת תש״א, וועמענס אותיות שטימען מיט די ווערטער פון דער הייליקער תורה „כי תשא את ראש בני ישראל״, און די חז״ל זאָגן, אַז דאָס מיינט מען ימות המשיח. און ער האָט צוגעגעבן:

— זאָרגט נישט, יידן, וועגן דער מלחמה וואָס די צייטונגען שרייבן, ווייל דאָס וועט זיין די מלחמה פון גוג־ומגוג און נאָך איר וועט קומען דער גואל־צדק, במהרה בימינו אמן!

ווען ער האָט געהערט די זיכערע ווערטער פון זיין רבין, איז אליעזר פול געווואָרן מיט התפּעלות, און אַז די מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָט ער געטראַכט ביי זיך: אָט איז די מלחמה פון גוג־ומגוג, נאָך וועלכער משיח וועט קומען! ערב ראש־השנה ווען ער איז געגאַנגען צו דער באָד זיך טובלען לכבוד יום־טוב האָט זיך אים אויסגעדוכט — לויט זיין רבינס נביאות — אַז דאָס זענען טאַקע אויך הכנות צום גיין אַקעגן דעם גואל־צדק...

איצטער, ליגנדיק אויפן גויישן צמענטאַזש מיט צעמישטע חושים פון גרויס פיבער, איינגעקורטשעט פון דער נאַכטיקער קעלט, האָט זיך אים אויסגעדוכט, אַז ער איז אַריינגעפֿאַלן אין אַ זומפיקער קאַלוזשע, פון וועלכער ער קאָן זיך נישט אַרויסגראַמאַלירן. אין זיין צעטומלטער פאַנ־טאַזיע האָט ער געזען פֿאַרבייגיין דעם סטיטשינער רב צוזאַמען מיט משיחן און ער האָט אַנגעהויבן צו שרייען: „רבי, הייליקער רבי! ראַטעוועט מיך, ראַטעוועט״!

ראש־השנה גאַנץ פרי ווען די בתי־מדרשים און די תלמוד־תורה אַרום דעם שול־פּלאַץ האָבן נאָך געברענט, האָבן די יידישע שכנים פון אַרום מורא באַקומען, אַז ווידער וועט מען אַנהויבן כאַפּן יידן צו דער שחיטה

אַזוי ווי דעם נעכטיקן ערב ראש־השנה. האָבן אַ סך פון זיי אַרויפגעצויגן אויף זיך גויישע מלבושים און אַוועק באַהאַלטן זיך ערגעץ־ווו הינטער דער סטראַשניצע, אין דער קעמפּע צווישן די קזשאַקעס און ביימער לעבן דער וויסליק, און אַנדערע אויך צווישן די צלמים אויפן גויישן צמענטאַזש. געקומען אַהער, האָבן זיי פֿלוצלונג דערהערט יידישע קרעכצן, און דאָן האָבן זיי דערזען ליגן צווישן צלמים אליעזר קלאַגסבּרון, אויסגעשמירט אין בלוט, איינגעקורטשעט פון דער נאַכטיקער קעלט אַ האַלב פאַרחלשטן. זיי האָבן אים אַנגעהויבן מונטערן און ווען ער איז געקומען צו זיך, האָט אליעזר ערשט דערפילט דעם ווייטיק אין אַקסל און ער האָט זיך דערמאָנט דאָס אַלץ וואָס מיט אים האָט נעכטן געטראָפן.

ווען דאָס פייער פון דער שׂריפה איבער די בתי־מדרשים איז קלענער געוואָרן און שטיל איז געווען אַרום, האָבן זיי אים געפירט אַהיים, אַראָפּ־געצויגן פון אים די פאַרבלוטיקטע מלבושים און געלייגט אויף זיין געלעגער.

ערב ראש־השנה, גאַנץ פרי, נאָכן זאָגן די סליחות און דאָווענען, האָבן די גבאים פון דער חברה „תומכי עניים" בראש מיט הערשעלע רובין, שלמה מוירער און שמואל ראָטמאַן, באַשלאָסן צו העלפן מיט עפּעס די פרעמדע יידן, וואָס זענען געבליבן דאָ שטעקן.

געווען זענען דאָס יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון זייערע היימען אין די שטעט און שטעטלעך פון מערב־גאַליציע צו מזרח, כדי צו זיין נאָענט צו דער רוסישער גרענעץ. זיי זענען זיכער געווען, אַז ביז דאָ אַהער וועלן די דייטשן נישט קומען, ווייל דער רוסישער בער וועט אין גיכן זיך אַ ריר טאָן און שיקן זיין שטאַרקע רויטע אַרמיי צו פאַרניכטן די היטלעריסטישע פאַשיסטן. צו דעם אָבער איז נישט געקומען. פאַר־קערט: די רוסן האָבן געמאַכט שלום מיטן נאַצישן שונא און צעטיילט צווישן זיך די פוילישע מדינה. פליטים, וועלכע האָבן נישט באַוויזן צו דערגרייכן צו דער טעריטאָריע, וואָס איז געוואָרן פאַרנומען דורך רוסלאַנד, האָבן זיך אַנגעהויבן אומקערן צוריק אין זייערע היימען, די פאַרנומענע דורך די דייטשן.

נאָך עטלעכע טעג וואָנדערן אויף צוריק, ווען זיי זענען געקומען קיין מעליץ, זענען פיל פון זיי געווען פֿאַרמאַטערט פון וועג, מיט געשוואָלענע, אָפּגעריבענע פיס, און נישט אומשטאַנד געווען וווייטער צו גיין. זיי זענען דאָ געבליבן מיד און אויסגעשעפט, דערצו האָבן זיי נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו קויפן עסן, ווייל אַלע געשעפטן אין מעליץ זענען געווען געשלאָסן און די בעקערייען האָבן נישט געבאַקן צום פֿאַרקויף. טייל פון זיי האָבן אָפּילו נישט געהאַט פֿאַר וואָס צו קויפן ווייל זיי זענען באַרויבט געוואָרן דורך די גויים איבער די וועגן.

די גבאים פון „תומכי עניים" האָבן געקויפט מעל ביי בערל מאַש־טיסקער און שטילערהייט אַריינגעגעבן דאָס אין דער בעקערייַ פון לאה נעכעס. איר מאַן, שיע פּלאַנטשער, האָט זיך תיכף געמומען צום באַקן דאָס ברויט. שמואל ראָטמאַן האָט געמומען אויף זיך די מצווה צו פֿאַר־טיילן דאָס ברויט צווישן די פֿרעמדע יידן, וועלכע האָבן זיך קאָנצענטרירט מערסטנס אַרום דעם „הכנסת אורחים" לעבן דער באָד און אויך אין די בתי־מדרשים דערנעבן.

שמואל ראָטמאַן האָט געוואָלט זיי מודיע זיין צו קומען נאָכן ברויט, האָט ער זיך געלאָזט גיין אַהער. אָבער ווי נאָר ער האָט זיך דערנענטערט, האָט ער דערהערט אַ געריש וואָס קומט פון דער באָד, און איידער וואָס־וועז — איז ער באָפאַלן געוואָרן דורך צוויי פּוילישע כוליגאַנעס. זיי האָבן געריסן אים ביי באָרד און פּיאות און געשלעפּט אים צו די דייטשע זעלנער, צום פלאַץ אַרום באָד און שעכטהויז. צופעליק האָט אים דערזען דער גויישער אַרבעטער, וועלכער האָט געאַרבעט ביי אים אין אַ נאָפּט־מאַגאַזין. ער האָט געהערט צו דער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי אין מעליץ און געווען אַ קעגנער פון די „ענדעקישע" שקצים מיט זייער שׂנאה צו יידן, האָט ער איצט געאיילט צו העלפן זיין אַרבעטס־געבער פון דער צרה. ער איז צו־געלאָפן גיך צו די כוליגאַנישע שקצים, ער האָט געמאַכט זיך ווי ער וואָלט געווען פון זייערע מענטשן און געזאָגט:

— כלאָפּטצי, לאָזט דעם דאָזיקן זשיד פֿאַר מיר. איך וועל זיך שוין מיט אים פֿאַרנעמען און איר לויפט כאָפּן אַנדערע זשידעס.

דער אַרבעטער האָט געוואָלט אים פּירן אַהיים צו זיך, עס האָבן זיך דאָ אָבער געדרייט באַוואָפנטע דייטשע זעלנער, האָט ער אים מיט זייטיקע ווענגן געפּירט צו שמואל ראָטמאַנס טאָכטער אין דער זלאָטניקער גאַס. דאָ איז ער שוין געבליבן איבער דער צייט פון די אַלע קאָשמאַרן אין משך פון דער ערב ראש־השנהדיקער נאַכט.

צו מאָרגנס, נאָך דער פּרישער שׂריפה פון די בתי־מדרשים, ווען ס׳איז געווארן שטיל אַרום, האָט שמואל ראָטמאַן נישט אויפגעהערט צו מאַכן זיך פאַרווירפן: וואָס זיץ איך דאָ באַהאַלטן? אפשר דאַרף מען לויפן און עמעצן מיט עפּעס העלפן? ער האָט געוואָלט אַרויסלויפן פון שטוב, אָבער זיין טאָכטער האָט אים צוריקגעהאַלטן. צעטומלט פון די אַלע צרות איז ער געבליבן אין שטוב, געקרעכצט און געבראַכן זיך די הענט: „אוי, אַן אומגליק! אוי, אַ שרעק"! און יעדעס מאָל צוגעגעבן: „אויף דעם בין איך גבאי אין דער „חברה קדישא" דאָ צו ליגן באַהאַלטן"?

נאָך די צוויי טעג ראש־השנה האָט ער באַשלאָסן: מען טאָר לענגער נישט וואַרטן, מען דאַרף די הייליקע קרבנות ברענגען צו קבר־ישׂראל. און גלייך ווי ס׳איז נאָר טאָג געוואָרן, האָט ער אַרומגעבונדן מיט אַ טיכל זיין פּנים, כדי צו פאַרשטעלן די באָרד און פּיאות, אַרומגעשניטן זיין לאַנגן איבערציִער נישט צו ווערפן זיך אין די אויגן פון די פּוילישע רשעים, וועלכע האָבן געהאַלפן די דייטשן אומברענגען יידן. ווען ער האָט שוין געוואָלט אַרויס אין גאַס, האָט זיין טאָכטער אים ווידער צוריק־געהאַלטן און געזאָגט:

— פאַר פּרויען צו ווייזן זיך אין גאַס איז די סכנה נישט אַזוי גרויס. אָט האָבן די דייטשע רוצחים נישט פאַרהאַלטן די וויבער, וואָס זענען בעת דעם אומגליק געווען אין שעכטהויז, נאָר זיי אַרויסגעטריבן פון דאָרט. וועל איך פּריער גיין זען אויב ס׳דרייען זיך נישט די רוצחים אין גאַס. איר פאָטער האָט מסכים געווען און אויף אַזאַ אופן זענען זיי צוגעקומען ביז צו אידע לייב שנייידער, וועלכער איז אויך געווען אַ גבאי אין דער „חברה קדישא" און אויך געזאָרגט וועגן ברענגען די הייליקע קרבנות פון שעכטהויז צו קבר־ישׂראל.

אָבער ווי אַזוי הייבט מען אָן צו טאָן אַזאַ זאַך בעת די סכנה איז אַזוי

גרויס? זיי האָבן באַשלאָסן צו העלפן זיך מיט דער טאָכטער פון שמואל ראָטמאַן, וועלכע האָט זיך דאָ געפונען. זאָל זי רופן אַהער דעם דאָקטאָר פראַנק מיט אַ תירוץ אַז אידע לייב איז קראַנק. מיטן דאָקטאָר פראַנק זענען ביידע געווען באַפריינדט, מחמת זייענדיק אויך גבאים פון דער חברה „ביקור חולים" האָבן זיי אָפט געטראָפן זיך מיט אים ביי קראַנקע. איצטער, ווען די דייטשע בעהערדע האָט אים געמאַכט פאַר פאַרוואַלטער איבערן שטעטל ווייל ער איז געווען פון דייטשער אָפשטאַמונג, וועט ער זיכער קאָנען העלפן צו ברענגען די קדושים צו קבר־ישׂראל. דאָס איז טאַקע אַזוי געווען. ווי נאָר ער איז געקומען אַהער און געהערט וועגן וואָס עס האַנדלט זיך, איז דער דאָקטאָר פראַנק אַריבער צו די מיליטערישע בעהערדע אין דער געבוידע פון דער סטאַראָסטווע און באַקומען דאָרט אַ דערלויבעניש צו באַערדיקן די טויטע קערפערס, נאָר מיט אַ באַדינג, אַז דאָס זאָל פאָר־קומען לעבן פּלאַץ, ווו זיי געפינען זיך, און נאָר מיט דער הילף פון עטלעכע מענטשן, כדי נישט צו מאַכן קיין טומל.

באַקומען דאָס געשריבן אויף אַ פּאָפּיר האָבן שמואל ראָטמאַן און אידע לייב שניידער געשיקט רופן די איבעריקע חברים פון דער „חברה קדישא" — ס׳זאָל זיין אַ מנין יידן צו זאָגן קדיש נאָך דער קבורה. מ׳האָט אויסגע־שפרייט טליתים און ליילעכער, צונויפגענומען דאָס אַש און די פאַרברענטע קערפערס קובר צו זיין אין דעם בשותפותדיקן קבר, וואָס מ׳האָט אויס־געגראָבן אויפן ליידיקן פּלאַץ הינטערן שעכטהויז.

צווישן די חברים פון דער „חברה קדישא", וועלכע מען האָט גערופן אַהער, האָט זיך אויך געפונען לאָזער מאַדיאַר. פלוצלונג האָט ער אַ ביטערן געשריי געטאָן: „אוי! מיין זון, מיין זון"! דאָס האָט ער דערקענט זיין עלטסטן זון הערשל, וועלכער איז ערב ראש־השנה געגאַנגען אין מקווה און מיט אַלע דאָס פאַרברענט געוואָרן.

יום־פּיפּור

אַ סך טעג נאָך דעם שרעקלעכן אומגליק פון ערב ראש־השנה זענען די יידן אין מעליץ געווען פאַרשלאָסן אין זייערע שטובן און באַווייניט די גרויסע צאָל קרבנות, וועלכע זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען אין שעכט־הויז. דערבּיי האָבן זיי געציטערט פאַרן גורל פון אייגענעם לעבן, וואָס איז מיט אַ מאָל געוואָרן הפקר און געלעגן אין די חיהשע לאַפּעס פון די דייטשע רוצחים מיט זייערע פּוילישע כולי־גאַנישע העלפּער.

באַרויקט זיך אַ ביסל פונעם קאָשמאַר און דער שפּאַנונג אין שטעטל, האָבן יידן צו ביסלעך געזומען ווייזן זיך אין גאַס, און דאָס — נאָר די יידן אָן באָרד און פּיאות און די קורץ־געקליידטע. פּאַר זיי איז די סכנה צו ווייזן זיך אין גאָס נישט געווען אַזוי גרויס, מחמת די דייטשן האָבן זיי געהאַלטן פאַר פּאָליאַקן און זיי נישט געטשעפּעט. אַרויסגעווייזן האָט זיך, אַז ערב ראש־השנה, בעת די דייטשע רוצחים האָבן אָנגעהויבן כאַפּן יידן אַרום דער באָד און די בתי־מדרשים, איז צופעליק פאַרבייגעגאַנגען אַ מאָדערן געקליידטער יונג און זיי האָבן אים נישט פאַרהאַלטן. אויף דעם סמך האָבן אַ סך יידן אין שטעטל אָפּגעשוירן זיך באָרד און פּיאות, אַרויפּגעצויגן אויף זיך קורצע מלבושים און געווען זיכער אַז זיי האָבן אַ גויישן אויסזען און זיי קאָנען אַרויסגיין אין גאַס דערלויבּיקן זייערע ענינים. אָבער די שקצים האָבן זיך נישט געלאָזט אָפּנאַרן און דערזעענדיק זיי, געווויזן מיט די פינגער און געשריגן: „יודאַ! יודאַ"!

בדרך כלל איז שטיל געווען אין די געסלעך. די דייטשן זענען געווען אָנגעזעטיקט מיט יידיש בלוט און זיי האָבן נישט געזוכט דערווייל קיין פרישע קרבנות. זיי האָבן זיך בלויז געדרייט באַוואָפנטע אין די גאַסן, געקוקט מיט שפּיזיק־שאַרפּע בליקן צווישן די הייזער, געשמעקט און געניכטעט אויב יידן קומען זיך נישט ערגעץ ווו צונויף. דערזען ערגעץ־ווו צונויפקומען צוויי־דריי מענטשן, האָבן זיי זיך גלייך דערנענטערט און יענע זענען פאַרשוווּנדן יעדער אין אַן אַנדערער זייט.

אין משך פון די אַלע טעג ביז ערב יום־כיפור האָט מען אין דרויסן נישט געהערט קיין יידיש געוויין. צו פיל איז מען געווען דערשיטערט פון די אַלע צרות וואָס האָבן געטראָפן, צו פיל איז דאָס האָרץ געווען פאַרקלעמט אַז מען זאָל קאָנען וויינען. אָבער ערב יום־כיפור איידער ס׳איז צוגעפאַלן דער אָוונט און די ווייבער האָבן אָנגעהויבן צינדן די ליכט צום הייליקן יום־הדין, האָבן זיי מיט אַ מאָל אויסגעבראָכן מיט אַ ביטער געוויין, אַזוי ווי דער קוואַל פון טרערן וואָלט זיך מיט אַ מאָל געעפנט און געגאָסן פון אַלעמענס אויגן מיט אַזאַ כוח, אַז דאָס האָט אַזש מיטגעריסן אויך די מאַנסלייט, וועלכע האָבן ביז היינט נישט געווּסט וואָס דאָס הייסט לאָזן אַ טרער. דאָס געוויין האָט זיך געטראָגן כעמט פון אַלע יידישע הייזער.

צום דאָוונען „כל־נדרי״ איז שוין קיין מקום־קדוש נישט געווען. די שול און די בתי־מדרשים דערלעבן זענען געלעגן אין פאַרברענטע חורבות. דער טשאָרטקאָווער קלויז לעבן דער „קישקעליצע״ אין דער צווייטער זייט מאַרק איז פינצטער געשטאַנען פאַרשלאָסן מחמת מורא ס׳זאָל, חלילה, ווידער נישט טרעפן אַן אומגליק מיט יידן וועַן זיי וועלן קומען דאָוונענען.

דאָס זעלבע איז געווען מיטן בית־מדרשל פון „מלכהלעס מנין״ און פון באָרווער רב לעבן דער ברייטער גאַס. אַ חוץ דעם איז גרויס געווען דער פּחד צו דערווייטערן זיך פון די היימען צו גיין ערגעץ וווּ דאָוונענען. זענען יידן באין־ברירה צונויפגעקומען זיך שטילערהייט צו שכנים, אַבי ס׳זאָל זיין אַ מנין צום דאָוונענען. מען האָט פאַרהאָנגען די פענצטער, אַ שטראָל פון ליכט זאָל זיך נישט אַרויסכאָפּן אין גאַס, און געדאָוונט האָט מען מיט פּחד, אין דער שטיל, אַז די באָוואָפנטע דייטשן, וועלכע דרייען זיך אין גאַס, זאָלן, חלילה, נישט דערהערן. אויסגעזען האָט דאָס שטילע דאָוונענען ווי אַ מאָל צווישן די אַנוסים אין דער צייט פון דער שפּאַנישער אינקווויזיציע.

צו מאָרגנס, באַלד אין דער פרי, זענען די מעליצער יידן ווידער זיך צונויפגעקומען דאָוונענען, אָבער גלייך געשטערט געוואָרן דורך אַ גערויש

פון אַ באַנדע באַוואָפנטע דייטשע זעלנער, אָנגעפירט דורך די פאַלקס־דייטשן יעק און צימערמאַן און אַרטיקע שקצים, וועלכע האָבן אָנגעווייזן וווּ עס ווינען יידן. זיי האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין די שטובן, אַרויסגעיאָגט אַלע מאַנסלייט און זיי געטריבן צום מאַרק. צווישן זיי זענען געווען אויך די יידן, וועלכע זענען צונויפגעקומען זיך צום דאָוונען, פאַרהילטע אין ווייסע קיטלען און טליתים.

דער פּחד און די מורא צווישן די יידן איז געווען זייער גרויס. מי יודע וואָס ס׳וועט ווידער געשען. פאַר אַלעמענס אויגן האָט זיך געשטעלט דאָס גרויזאַם־טראַגישע בילד פון ערב ראש־השנה.

ווען זיי האָבן שוין געהאַט צונויפגעטריבן אַ גרויסע צאָל יידן אין מאַרק, מיט בערד און פּיאות און אַן דעם, לאַנג געקליידט און קורץ גע־קליידט, האָבן די דייטשן באַפוילן אויסצושטעלן זיך אין ריי־ען. דאָס האָט נאָך מער אָנגעווארפן אַ פּחד. ענדלעך איז פאַרפאַרן אַ מיליטעריש־ער לאַסטאָויטאָ מיט אַרבעטס־כלים: לאָפּעטעס, קיילאָפּן און נאָך מכשירים, וואָס יעדער פון דער ריי האָט געדאַרפט נעמען. מען האָט איינגעטיילט די פאַרזאַמלטע יידן אויף קליינע גרופּעס און אַוועקגעפירט צו דער אַרבעט.

געבליבן אין מאַרק איז אַ גרופּע עלטערע יידן, טייל נאָך אָנגעטאָן אין די ווייסע קיטלען צום דאָוונען, אַנדערע אָפּילו מיט שטריימלעך אויף די קעפּ, אַזוי ווי מ׳האָט געכאַפּט זיי אויפן וועג צו די שכנים צום דאָוונען. פאַר זיי האָבן די דייטשן נישט געגעבן קיין כלים צו דער אַרבעט — געהאַלטן זיי פאַר נישט פעיק דערצו. אָבער די רשעים יעק און צימערמאַן האָבן מיט דער איניציאַטיוו פון די פּוילישע אַנטיסעמיטן אין שטעטל, געברענגט אַהער בעזעמער און שאָפלעס פון מאַגיסטראַט צו רייניקן דעם מאַרק און די געסלעך אַרום פון דעם מיסט, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט אין משך פון דער גאַנצער צייט.

די גויים האָבן זיך געזאַמלט אַרום און מיט חוזק און שפּאָט געווארפן שטעכיקע ווערטער:

— גלייך אַזוי פאַר אייך צו אַרבעטן אין אייער הייליקן טאָג פון דעם „סאָנדני דזשען". איר האָט זיך פאַרדינט! איר האָט געקרייצט יעזוסן, דעם זון פון גאָט!

די גרעסטע גרופּע יידן פון מאַרק מיט די לאָפאַטעס און קילאָפן האָבן די באַוואָפנטע דייטשע זעלנער געפירט צו דער אַרבעט אין די „צ. א. פ.״־וואַרשטאַטן, וועלכע זענען באָמבאַרדירט געוואָרן דורך די דייטשע אַוויאַנען אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה, און איצטער, נאָך דעם ווי זיי האָבן שוין פאַרנומען די פּוילישע מדינה, האָבן זיי געוואָלט אויסריכטן די „צ. א. פ.״־וואַרשטאַטן, כדי צו מאַנטירן און פאַריכטן אַוויאַנען פאַר דער דייטשער אַרמיי. אַזוי ווי זיי האָבן געדאַרפט אָפּרייניקן דעם גרוז פון די באָמבאַרדירטע געבוידעס און פאַרשיטן די גריבער און לעכער נאָך די געפאַלענע באָמבעס, האָבן זיי אַ גרויסן טייל פון די פאַרהאַלטענע יידן געפירט אַהער, דורך דער באַן־גאַס. אויף די טראָטוּאָרן פון ביידע זייטן האָבן גויים זיך אָפּגעשטעלט און געלאַכט מיט שאָדנפרייד, די צעווייטיקטע יידן האָט דאָס נאָך מער דערשלאָגן און זיי האָבן געטראַכט ביי זיך: ווי נידעריק זענען געפאַלן די אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן — אַנשטאָט העלפן די מיטבירגער וואָס ווערן געפיניקט דורך דעם בשותפותדיקן שׂונא, שיטן זיי נאָך זאָלץ אויף די ווונדן פון זייערע קרבנות!

די גרופּע דערנידעריקטע יידן זענען צוגעקומען צום אויפגעפּראַלטן טויער פונעם פאַרצוימטן שטח, ווו עס געפינען זיך די צ. א. פ.־וואַרשטאַטן, און דערזען ביים איינגאַנג אַ פּוילישע אויפשריפט: „אייגנטריט פאַר יידן שטרענג פאַרבאָטן״. אָלע זענען זיי ספּאָנטאַן געבליבן שטיין — נישט צו שטעלן אַ טריט ווייטער. הגם די אויפשריפט האָט שוין מער נישט געהאָט קיין שום באַדייטונג, האָבן זיי דאָס געטאָן בכדי מיט עפּעס אויסצודריקן זייער פּראָטעסט קעגן די ליידן און צרות און קעגן די פּוילישע אַנטיסעמיטן. נאָר־וואָס זענען זיי באַזיגט געוואָרן דורך די דייטשן, זייערע אַרמייען זענען געוואָרן צעשמעטערט, זייער לאַנד איז אָקופּירט דורכן היטלעריסטישן שׂונא וואָס דראָט זיי אַליין צו ווערן פאַרשקלאַפט, אָבער ביי זיי איז דאָס אָלץ גאָרנישט — אָבי צו נעמען נקמה אין די זשידעס!

אַז דער דייטשער אָפּיציר, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט די באַוואָפנטע זעלנער האָט דאָס דערזען, האָט עס אים געווונדערט, ווייל די גאַנצע צייט ביז איצט זענען זיי געווען אונטערטעניק און געהאָרכזאַם, אויסגעפירט

אַלע באַפעלן און דאָ, פֿלוצלונג, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט? ער האָט די ערשטע פון דער ריי געפרעגט, וואָס דאָס באַדייט. זיי האָבן אָנגעווויזן אויף דער פּוילישער אויפשריפט און איבערזעצט אויף דייטש דעם באַדייט דערפון. דערהערט דאָס, האָט דער אָפּיציר מיט כעס אַ ריס געטאָן די שילד מיט דער אויפשריפט און אויסגערופן: „פּוילישע שווייגען! אויך אויף אייך וועט קומען דאָס זעלבע"!

אויפן באָמבאַרדירטן שטח פון די צ. אָ. פּ.־וואַרשטאַטן זענען געלעגן די אויפגעריסענע געביידעס מיט דער צעריסענער מאַשינערייַ, וואָס האָט צעקרימט און צעדרייט געשטאַרצט צום דרויסן און געמאַכט דעם איינדרוק פון אויפגעריסענע בייכער מיט אַרויסגעלאָזטע אינגעווויידן. אין זייער שוועכער לאַגע האָט דאָס געגעבן די יידן אַ שטיקל נקמה־סאַטיספאַקציע קעגן די פּוילישע אַנטיסעמיטן, וואָס מיינען, אַז נאָר אויף די יידן איז געקומען די היטלעריסטישע צרה.

זיי האָבן זיך געזומען צו דער אַרבעט אָפּצורייניקן דעם שטח פונעם גרוז, פון די צעבראָכענע ציגל און די שטיקער מאַשינען. ביי אַ סך פון זיי האָט זיך דערהערט אַ שטיל ברומעריי, ווערטער פון די יום־כיפּורדיקע תפילות, און טרערן האָבן באַנעצט זייערע אויגן.

נאָכן פאַרענדיקן אָבט שעה אַרבעט האָבן די דייטשע באַוואָפנטע זעלנער באַפוילן אַוועקצולייגן די אַרבעטס־כלים אויף איין פּלאַץ און זיי געלאָזט פריי גיין אַהיים. אָוונט־צו, ווען די פאַרהאַלטענע יידן האָבן זיך אומגעקערט אַהיים אָן אַ מכשול, פון די פאַרשידענע אַרבעטן — האָבן אַלע לייכטער אָפּגעאָטעמט: אַבי, חלילה, נישט קיין אויסטערלישע זאַכן, ווי ערב ראש־השנה — איז דאָך פּאַרט פאַראָן אַ האָפּענונג צו גאָט, אַז מ׳וועט קאָנען ווייטער לעבן!

נאָך יום־כּיפּור

נאָך יום־כּיפּור איז שטיל געווארן אין שטעטל. בלויז די באַוואָפנטע דייטשע וואַכן האָבן זיך געדרייט הין און צוריק איבערן מאַרק און די געסלעך, אָבער קיינעם נישט געטשעפּעט. מען האָט שוין אָפּילו געזען פּון צייט צו צייט אַ יידּ מיט באָרד און פּיאות. די יידן אין שטעטל האָבן געטראַכט: דער דייטשער טייוול האָט זיך שוין אָנגעזעטיקט מיט יידיש בלוט און צרות, אפשר וועלן זיי שוין איצט לאָזן די יידן לעבן במנוחה. דערצו האָבן זיך געשפּרייט שמועות פון דייטשע קוואַלן, בכּן דער טראַגישער פאַל פון בלוטיקן ערב ראש־השנה האָט קיין שום שייכות נישט צו דער דייטשער מאַכט אין שטעטל, נאָר איז געקומען דורך אַ „שטראַף־באַטאַליאָן" פון דער פרעמד, צוליב דעם, וואָס פון אָנהייב, ווען די ערשטע דייטשע מיליטערישע פאַטראָלן זענען געקומען אויפן מעליצער מאַרק, זענען זיי באַשאָסן געווארן פון די אַרומיקע הייזער און עטלעכע דייטשן זענען געפאַלן טויט.

דער פאַקט מיטן ערשטן דייטשן פאַטראָל, וואָס איז באַשאָסן געווארן אין מאַרק, איז געווען ריכטיק, אָבער געטאָן האָט עס אַ קאָוואַלעריע־אָפּטיילונג פון פּוילישן מיליטער. די פּוילישע זעלנער האָבן זיך געשטעלט מיט זייערע פערד אין די פינצטערע דורכגאַנג־ליקלעך פון די יידישע הייזער אין מאַרק, און בייַ נאַכט, ווען ס׳זענען אָנגעקומען די דייטשע פאַטראָלן, געשאָסן אויף זיי און אַנטלאָפן אויף זייערע פערד מיטן קאָל־בושעווער וועג צו מזרח־זייט. אָבער פאַר וואָס האָט מען דווקא יידן באַשטראָפט? אויף דעם איז קיין תשובה נישט געקומען.

דאָס איז געווען פאַר די היגע יידן אַ ביסל זיך צו באַרויקן און גלייבן, אַז פון היינט אָן וועט דאָס לעבן זיך רעגולירן ביז צום סוף פון דער מלחמה און אַז אַזאַ אומגליק ווי ערב ראש־השנה וועט זיך שוין מער נישט איבערחזרן.

מען האָט אויך געשמועסט, אַז די שטאַרקע אַרמיי פון קאָמוניסטישן

רוסלאַנד האָט זיך אַ ריר געטאָן און מאַרשירט מיט אַ גרויסן כוח איבער דער פּוילישער טעריטאָריע כדי אָפּצוריניקן זי פון די פאַשיסטישע דייטשן. די יידן האָבן געהאָפט, אַז גאָר אין גיכן וועט מען אויסגעלייזט ווערן פון די דייטשע רוצחים און וועט מען האָט געזען דורך די פענצטער אין מאַרק, אַז אַן אָפּטיילונג פון דייטשע טאַנקען און הארמאַטן פּאָרן פון דער באַנגאַס צו דער הויפּישער גאַס, צו דער בריק איבערן ווייסליק, זענען אַלע שוין געווען זיכער, אַז דאָס אַנטלויפן די היטלעריסטישע דייטשן פּאָר דער אַנקומענדיקער קאָמוניסטישער אַרמיי.

גאָר אין גיכן אָבער האָט מען זיך דערוווסט, אַז אמת איז טאַקע, די רוסישע אַרמיי האָט מאַרשירט אַהער איבער דער פּוילישער טעריטאָריע, אָבער זי איז געבליבן שטיין אויף יענער זייט פון סאַן — דעם שמאַלן טייך, וואָס איז געווען די גרענעץ צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד, נאָך דעם, ווי סטאַלין איז אַדורכגעקומען מיט היטלערן, איינצוטיילן זיך מיט דער באַזיגטער פּוילישער מדינה. אַוועק איז די גוטע האָפענונג און אַ שווערער שטיין פון פאַרצווייפלונג האָט זיך געלייגט אויף די צעוווייטיקטע יידישע הערצער.

דערווייל האָט זיך אַנגעהויבן די צרה פון דייטשע אַבלאַווע איבער יידישע הייזער אויף כאַפּן מענטשן צו דער אַרבעט. טאָג־טעגלעך, גאַנץ פרי, האָבן באַוואָפנטע זעלנער, אָנגעפירט דורך די „פאָלקס־דייטשן" יעק און צימערמאַן, אַריינגעריסן זיך אין די יידישע שטובן, אַרויסגעטריבן די מענער און געפירט זיי הינטערן שטעטל צו פאַרשידענע אַרבעטן אַרום די מיליטעריש לאַגערן. קיינער איז שוין נישט געווען זיכער, וואָס מיט אים וועט מאָרגן טרעפן. עס האָט זיך געשאַפן אַ קאָמיטעט פון עטלעכע יידן, וועלכע האָבן זיך שפּעטער גערופן דער „יודענראַט" און פאָרגעלייגט דער אַרטיקער מיליטעריש מאַכט, אַז אַנשטאָט צו כאַפּן מענטשן פון זייערע שטובן צו דער אַרבעט, וועלן די זעלבע צאָל יידן קומען פרייוויליק. אַז די דייטשן האָבן מסכים געווען, האָט דער קאָמיטעט צונויפגעשטעלט אַ ליסטע פון אַלע אַרבעטספּעיקע יידן אין שטעטל און לויט דער ריי געהרופן זיי צו דער אַרבעט, די לאַסט זאָל זיין גלייך פאָר אַלע. האָט עמעצער נישט געקאָנט קומען צו דער אַרבעט אָדער נישט געהאָט דעם

ווילן דערצו, האָט ער געהאַט אַ מעגלעכקייט אינצוצאָלן ביים קאָמיטעט פאַר אַ טאָג אַרבעט, און אַן אַנדער יידּ, וועלכער האָט געדאַרפט פאַרדינען, כדי צו באַשפייזן זיין משפּחה, האָט אים פאַרטראָטן.

אַזוי האָט זיך געפירט אַ שטיקל צייט, ביז עס האָבן אָנגעהויבן קומען ידיעות, בכן די דייטשן האָבן באַשלאָסן צו מאַכן „יודענריין" "די גרענעץ־זאָגע לענג־אויס דעם טייך סאָן, צו וועלכער אויך מעליץ געהערט. וואָס אַזוינס „יודענריין" באַדייט האָבן נאָך מעליצער יידן נישט געווּסט. אָבער וועגן עס האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע פון מאַכן „יודענריין" די שטעטלעך פון ליזשענסק, לאָנצוט, דזשיקעוו און ראָזוואָדאָוו, וווּ מ׳האָט אַרויסגעיאָגט די יידן פון זייערע שטובן אין בעירום ובחוסר כל געטריבן זיי אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג, האָבן שוין די יידן אין מעליץ פאַרשטאַנען, וואָס דאָס איז „יודענריין". אַ שרעק איז אַלעמען באָפאַלן: וואָס וועט זיין? וווּ וועט מען זיך אַהינטאָן מיט די קליינע קינדער און אַלטע־לייט, ווינטער־צייט, אין דער פרעמד?

אַז דאָס אומגליק פון אויסזידלונג האָט זיך דערנענטערט צו מעליץ, האָט זיך צונויפגענומען אַ דעלעגאַציע פון פרויען און אַוועק צום דאָקטאָר פראַנק. אַ קריסט, וועלכן די דייטשן האָבן באַשטימט פאַר שטאָטס־פאַרוואַלטער.

דער דאָקטאָר פראַנק איז געווען אַן ערלעכער מענטש און לאָנגע יאָרן געווען אינגעלעבט מיט די מעליצער יידן, וועלכע פלעגן אים רופן צו זייערע קראַנקע. ווי נאָר די פרויען־דעלעגאַציע איז געקומען און פאַר־געשטעלט פאַר אים די ביטערע לאָגע פון די מעליצער יידן, איז ער אַוועק צו דער אָרטיקער דייטשער מאַכט און אינטערווענירט ענערגיש וועגן דעם ענין. עס איז געקומען צו אַ קאָמפראָמיס, אַז אָנשטאָט אויסצוזידלען די יידן פון שטעטל, זאָלן זיי אינצאָלן אַ סומע געלט קאָנטריבוציע.

געהערט פון דאָקטאָר פראַנק וועגן דעם איז אַ ביסעלע לייכטער גע־ווארן אויף די יידישע הערצער — אָבי מ׳קאָן זיך אויסלייזן פאַר געלט, וועט שוין גאָט ווייטער העלפן. עס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אַ ליסטע דורך די פרייַערדיקע קהילה־לייט, וועלכע האָבן געווּסט מער־ווייניקער וועלכע יידן עס זענען אומשטאָנד אינצוצאָלן פאַר דער דאָזיקער קאָנטרי־

בוציע. מען האָט צונויפגענומען די פאַרלאַנגטע סומע געלט פאַר די דייטשע הערשער און מעליצער יידן זענען געבליבן זיצן אין זייערע היימען.

אין יענער צייט האָבן אַנגעהויבן קומען אַהער ידיעות פון דער רוסישער זאַנע, איבערהויפט פון לעמבערג, וווּ עס זענען קאַנצענטרירט געווען די פּליטים, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען אויך מעליצער יידן, בכלל, אַז דאָרט דרייען זיך יידן אַרום פריי, האַנדלען און מאַכן געשעפטן. מעליצער יידישע יונגע־לייט האָבן באַשלאָסן צו גיין אַהין איבער דער גרענעץ. זיי האָבן זיך איבערגעטאָן אין גויישע קליידער און שטילערהייט געלאָזט זיך אין וועג.

פאַר נישט־פאַרהיראַטע יונגע־לייט איז דאָס אַוועקגיין פון זייערע היימען נישט געווען אַזוי טראַגיש, אָבער פאַר די מענטשן מיט פרויען און קינדער איז די לאַגע געווען שוין גאָר שווער און ביטער, וויל ווי אַזוי לאָזט מען זיי איבער אַליין אין אַזאַ צייט, וועמען מען וווייסט נישט, וואָס דער מאָרגנדיקער טאָג קאָן ברענגען? אָבער נאָך דער טרויעריקער דערפאַרונג פון ערב ראש־השנה, האָבן זיי געהאַלטן, אַז עס איז דאָך גלייכער, אַז איידער זייערע פרויען זאָלן וועלן אַלמנות און די קינדער — יתומים, איז שוין בעסער צו שיידן זיך מיט זיי אויף אַ געוויסער צייט, ביז גאָט וועט העלפן, און נאָך דער מלחמה וועט מען זיך ווידער צונויפקומען בשלום. טרערן האָבן זיך געגאָסן ביים געזעגענען, הערצער זענען געווארן פאַרקלעמט ביים פאַרלאָזן די היימען.

לכתחילה איז דאָס אַריבערגיין די גרענעץ צו דער רוסישער זייט נישט געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שווערקייטן. ערשטנס, איז נאָך נישט געווען קיין פאַרבאָט פאַר יידן צו פאָרן מיט דער באַן, די מעליצער יונגע לייט האָבן אין די טונקעלע אָוונטן זיך צוגעכאַפּט צו דער באַן־סטאַציע פאַרן אָנקומען פון צוג, וואָס האָט געפירט אין דער ריכטונג פון דער גרענעץ. זיי זענען אַריין אין די טונקעלע וואַגאָנען וואָס זענען נישט געווען באַלויכטן צוליב דעם אויסנאַם־צושטאַנד מלחמה־צייט, און אָנקו־

מענדיק אין דאָרף, נישט וויט פון דעם גרענעץ־טייך, אַריבער אויף אַ זייטיק בריקל איבערן וואַסער, אָדער אַראָפגענומען די שטיוול פון די פיס און אַריבער דאָס פלאַכע וואַסער פאַר די רעגנס פון אָסיען־צייט. שפּעטער אָבער איז דאָס אַריבערגיין די גרענעץ געוואָרן אַלץ שווערער און פאַר־בונדן מיט לעבנס־געפאָר. קודם — צוליבן פאַרבאָט פאַר יידן צו פאָרן מיט דער באַן, און נאָך ערגער — די גרענעץ איז שטאַרקער געהיטן געוואָרן דורך דייטשע וואַכן. מען האָט געדאַרפט אָנקומען צו די גויישע „פראָוואָדניקעס", וועלכע האָבן פאַר געלט, אין די פינצטערע נעכט, גע־פירט מיט פעלדוועגן צו אַ דאָרפיש בריקל, וואָס איז נישט געהיטן געוואָרן דורך די וואַכן.

נאָך שפּעטער איז די געפאָר שוין געוואָרן גרויס. די גויישע „פרא־וואָדניקעס" זענען געוואָרן פאַרערטעריש און פאָרן באַקומענעם געלט געפירט דווקא דאָ, וווּ ס׳געפינען זיך דייטשע וואַכן. וועז זיי האָבן געכאַפּט יידן ביים אַריבערגיין אויף דער רוסישער זייט, האָבן זיי געשלאָגן מכות רצח אָדער דערשאָסן אויפן אָרט.

די יונגע־לייט האָבן אויפגעהערט אַריבערגיין די גרענעץ. זיי זענען געבליבן אין שטעטל און געטראָגן אויף זיך די שווערע צרות פון דייטשן רעזשים, און אויך די לאַסט פון דער יודענראַט־ליסטע, לויט וועלכער זיי האָבן געדאַרפט גיין אַרבעטן פאַר די דייטשע רשעים. אין האָרץ האָבן זיי געטראָגן אַ גרעפּל פון חרטה, פאַר וואָס זיי האָבן פאַרשפּעטיקט די געלעגנהייט אַריבערצוגיין די גרענעץ און מקנא געווען די אַלע, וואָס גע־פינען זיך אויף דער רוסישער זייט, וווּ זיי זענען פטור פון אַלע היטלע־ריסטישע שיקאַנעס און גייען פריי אַרום מיט אַלע מענטשן גלייך.

נישט לאַנג אָבער האָט געדויערט דאָס מקנא זיין די יעניקע, וואָס זענען אַנטלאָפן אין רוסישן גן־עדן. די דייטשע מאַכט אין מעליץ האָט איינגעזען, אַז די מעליצער יידן קאָנען פאַר זיי זיין אַ גוטער קוואַל צו צאַפן געלט, און צו דעם צווינג געגעבן זיי די מעגלעכקייט צו לעבן. זי האָט זיי דערלויבט צו עפענען די געשעפטן און קראָמען מיט די געבליבענע ביסלעך סחורה. די פויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן וויידער אַנ־געהויבן ברענגען זייערע פּראָדוקטן אין שטעטל. די דייטשן האָבן לייכטער

געמאַכט אַ ביסל דעם רעזשים, נישט שיקאַנירט ווי ביז איצט די יידן, וואָס זענען פרייוויליק געקומען צו דער אַרבעט לויט דער ליסטע פון יודענראַט. יידן האָבן אָנגעהויבן אַ ביסל פרייער זיך צו באַוועגן, טרעפן זיך איינער מיטן צווייטן אין גאַס און שבת צונויפקומען זיך אין פּריוואַטע שטובן דאַוונען מיט מנין.

דאָקעגן האָבן אָנגעהויבן קומען שלעכטע ידיעות פון דער רוסישער זייט, איבערהויפּט פון דער שטאָט לעמבערג, וווּ ס׳איז קאָנצענטרירט געווען אַ גרויסע מאַסע פון פּליטים, פון די פּוילישע געביטן, וואָס די דייטשן האָבן פאַרנומען — צווישן זיי אויך די מעליצער יידן. די וואָס זענען אָנטלאָפן מיטן פּליטים־שטראָם אָנהייב מלחמה ,און סיי יענע, וואָס האָבן שפּעטער געשווארצט די גרענעץ איבערן סאַן.

נישט סתם „ידיעות״ זענען דאָס געווען. עטלעכע מענטשן, וועלכע האָבן אומגעקערט זיך פון דאָרט קיין מעליץ, האָבן דערציילט, ווי אַזוי דאָס לעבן אונטער דער רוסישער הערשאַפט אויף די פאַרנומענע פּוילישע געביטן וועט אַלץ ערגער און באַגרענעצט דורך דער „ענקאַוועדע״, וואָס נעמען אַלץ מער די פּליטים אויפן אויג און אויב זיי כאַפּן עמעצן ביים האַנדלען אָדער ביי רייד, וואָס קאָנען אויסגעטייטשט ווערן ווי „קאָנטער־רעוואָלוציע״, אַרעסטירן זיי, מאַכן אַ שווערע אויספאָרשונג, וואָס דויערט טעג און נעכט, ביז זייער קרבן ברעכט זיך איין, איז זיך מודה צו קאָמו־ניסטישע עבירות, וועלכע ער האָט קיין מאָל נישט געטאָן, און ער באַ־קומט אַ „סראָק״ אויף לאַנגע יאָרן קאַטאָרגע־אַרבעט אין די אַרבעטס־לאַגערן פון די סיבירער וועלדער. זיי האָבן אויך דערציילט די מעשה מיט יודל פרידמאַנס זון. ער איז אין לעמבערג געשטאַנען אין אַ לאַנגער ריי פון מענטשן צו קויפן אַ קילאָ צוקער אין אַ רעגירונג־געשעפט, און גאָרנישט אויסן צו זיין, אַרויסגעכאַפּט זיך פאַר די אַרומיקע, אַז אין פּוילן האָט יעדער אייגער געקאָנט קויפן צוקער וויפל נאָר זיין האַרץ האָט באַ־גערט, עמעצער פון די צוהערער האָט דאָס איבערגעגעבן צו די מיליציאַ־נערן, וואָס האָבן געהיטן די אָרדענונג אין דער ריי. תיכף זענען געקומען „ענקאַוועדיסטן״, אַרעסטירט אים, געשטעלט פאָר אַ משפּט און ער האָט

באַקומען אַ „סראַק" אויף צען יאָר קאַטאָרגע־אַרבעט און פאַרשיקונג צו די „ווייסע בערן" אין קאָלטן סיביר.

לכתחילה האָבן מעליצער יידן נישט געוואָלט גלייבן אין די דאָזיקע מעשיות, ווייל ווי אַזוי קאָן דאָס מעגלעך זיין אין אַ לאַנד פון אַ קאָמוניס־טישן רעזשים, וואָס איז נאָר לטובת די מענטשן און זייער פרייהייט? מיט אַ קורצער צייט שפּעטער אָבער, האָבן זיך אומגעקערט קיין מעליץ יינגלעך, וועלכע זענען געווען די ערשטע צו לויפן אין קאָמוניסטישן גן־עדן. קומענדיק קיין לעמבערג האָבן זיי זיך געמאָלדן — צוליב זייער קאָמוניס־טישער איבערצייגונג — אויף אַרבעט אין דאָנבאַס. נאָך זייער געפינען זיך דאָרט אַ קורצע צייט האָבן זיי געזען דעם אמת פון דער קאָמוניסטישער הערשאַפט. זיי זענען אַנטלאָפן צו דער גרענעץ און מיט סכנות נפשות אומגעקערט זיך אַהיים קיין מעליץ. זיי האָבן באַשטעטיקט די אַלע גרויליקע מעשיות פון דער קאָמוניסטישער מדינה.

געהערט אַזוי, האָבן מעליצער יידן, וואָס זייערע נאָענטע האָבן זיך געפונען אויף דער רוסישער זייט, איבערהויפט פרויען, וועמענס מענער עס זענען אַנטלאָפן צו דער רוסישער פרייהייט — אַנגעהויבן שיקן בריוולעך מיט די גוויישע „שליחים", וועלכע האָבן פאָר אַן אָפּצאָל געקאָנט פירן מענטשן אַהין און צוריק. עטלעכע האָבן דאָס אויסגענוצט און אומגעקערט זיך קיין מעליץ. די איבעריקע אָבער האָבן נישט געוואָלט ריזיקירן ביים שוואַרצן די גרענעץ, נאָר געשטעלט זיך בעסער אין די לאַנגע ריייען פון טויזנטער מענטשן פאָר די טירן פון דער רוסיש־דייטשער געמישטער קאָמיסיע, וואָס האָט רעגיסטרירט פּליטים, וועלכע האָבן געוואָלט אומקערן זיך אַהיים, אין די געביטן, באַזעצטע דורך די דייטשן.

טעג און נעכט זענען זיי געשטאַנען אין דער ריי ביז זיי האָבן זיך פאַררעגיסטרירט. זיי זענען געווען פול מיט האָפענונג, אַז אין גיכן וועלן זיי זיך אומקערן צו זייערע נאָענטע און משפחות. אָבער אַרויסגעווינען האָט זיך, אַז די גאַנצע „רעגיסטראַציע" איז געווען נישט מער ווי אַ טייוולאַני־שער שפּיל, וויייל האָבנדיק שוין די אַדרעסן פון די אַלע פּליטים, איז די „ענקאַוועדע" מיט די ליסטעס אין דער האַנט, באַפאַלן די שטובן פון די פּליטים, האָט זיי אַרויסגעשלעפּט פון די בעטן, אַרײַנגעזעצט אין פאַר־

מאַכטע לאַסטאויטאָס און געפירט זיי צו די צוגעגרייטע תפיסות.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן די אויספֿאָרשונגען. יעדן פון זיי האָט מען אויסגעפרעגט אַלע איינצלהייטן: די נעמען פון עלטערן, באַשעפטיקונג און דער עיקר — זיין פאַרנאַנגענהייט און פּאָליטישע אָנשויונג. לויט דעם האָט מען געגעבן די אורטיילן: פאַר פּשוטע מענטשן פינף יאָר קאַטאָרגע, אָבער פאַר די יעניקע, וואָס האָבן געוואָלט זיך מאַכן וויכטיק און געגלייבט, אַז אויב מען וועט זיך פאַרשטעלן מיט אַ סאָציאַליסטיש־מאַרקסיסטישער פאַר־גאַנגענהייט, וועט מען גלייך באַפרייען — האָבן זיי דווקא געגעבן אָ „סראָק מיט אָ סטאָטיאָ": אויף גאַנצע צען יאָר קאַטאָרגע...

די אַרעסטירטע פאַרברעכער און פאַררעטער פון דער פרייער סאָציא־ליסטישער מדינה האָט מען עטלעכע וואָכן געהאַלטן אין די געפאַקטע תפיסות, ביזן איינטיילן פאַר אַלע די לאַנגיעריקע אורטיילן. דאַן האָט זיך אָנגעהויבן דאָס טראַנספֿאָרטירן זיי אין פאַרמאַכטע לאַסטוואָגאָנעס, געהיטן פון אַלע זייטן דורך די באַוואָפנטע „ענקאַוועדע"־וועכטער צו די וויייטע אַרבעטס־לאָגערן אין די וועלדער פון סיביר, אוראַל, אין די טונדרעס און טייגעס, וווּ די וועלט האָט נאָר אַן עק.

לייכטער אַ ביסל איז געווען דער גורל פון די פּליטים, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער רוסישער זייט מיט זייערע משפּחות און אויך רעגיסטרירט זיך צו פאַרן צו זייערע היימען אויף די פּוילישע געביטן, אָקופּירטע דורך די דייטשן. פאַר זיי האָט די „ענקאַוועדע" נישט געטיילט קיין „סראָקן" פון יאָרן, ווי פאַר די איינצלנע פערזאָנען, נאָר צונויפגענומען זיי צו די לאַסטוואָגאָנעס און ווי „פרייע מענטשן" זיי געפירט וואָכן לאַנג צו די אורוועלדער פון קאַלטן סיביר.

פון אַזאַ לאַסטצוג זענען אפּרים זעמעלס צוויי זון אַנטלאָפן באַלד נאָך דעם ווי זיי זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן פון לעמבערג. זיי האָבן זיך דערשלאָגן ביז צו דער גרענעץ ביים סאָן און זיי זענען אָנגעקומען צוריק קיין מעליץ.

געהערט פון זיי וואָס עס האָט געטראָפן מיט אַלע פּליטים אויף דער רוסישער זייט, האָבן די מעליצער יידן באַווייניט זייערע נאָענטע, וואָס זענען פאַרפאַלן געוואָרן ווי אַ שטיין אין וואַסער. געבליבן איז נאָר צי

האָפן, אַז וועַן די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועט מען זיך ווידער מיט זיי צונויפטרעפן.

די מלחמה האָט זיך אָבער נישט פאַרענדיקט, נאָר צעפלאַקערט זיך נאָך מער. די פרייַע מדינות פון איראָפּע זענען געפאַלן אינע נאָך דער צווייטער אונטער דער הערשאַפט פון די היטלעריסטן. פון די מעליצער יידן האָט אַלץ מער זיך דערווייטערט די האָפענונג אויסגעלייזט צו ווערן פון דער סאַדיסטישער מאַכט מיט אירע כסדרדיקע צרות און גזירות.

ביז גאָר שווער איז דאָס לעבן פון די יידן אין מעליץ געוואָרן וועַן די דייטשן האָבן אָנגעהויבן די מלחמה קעגן רוסלאַנד. זיי האָבן דאַן אָנגעהויבן בויען מיליטעריש באַזעס אין די וועלדער פון פּאָסטקאָוו, אַ צווייַ צענדליק קילאָמעטער פון מעליץ, אינגעאַרדנט דאָרט צוואַנגס אַרבעט־לאַגערן און אָנגעהויבן פירן אַהין די יידן פון דער גאַנצער געגנט און אויך פון מעליץ, און דאָס אָפּוץ די יידן, וועלכע האָבן זיך טאָג־טעגלעך צוגעשטעלט לויט דער ליסטע פון יודענראַט.

די אַרבעטס־לאַגערן אין די פאַסטקאָווער וועלדער זענען געווען פאַרמאַכט און די געכאַפּטע יידן האָבן פון דאַנען מער נישט געקאָנט אַרויס, זיי זענען געווען אַרומגענומען מיט אַ הויכן צוים פון שטעכלדראָט און געהיטן פון באַוואָפנטע זעלנער. אויב עמעצער האָט געפרוווט אַרויסגיין, האָט מען אים דערשאָסן אויפן אָרט. אָפּוץ דעם זענען די דייטשע אַרבעטס־פירער און זייערע פּוילישע מיטהעלפער געווען סאַדיסטן און זיי האָבן געפּייניקט די יידן מיט די שווערסטע אַרבעטן, מיט הונגער און שלאָגן מכות רצח, און טייל מאָל — אויך פאַרפּייניקט זיי ביז צום טויט.

וועַן מען האָט זיך דערווויסט אין מעליץ, וואָס עס קומט פאָר אין די לאַגערן אין פאַסטקאָוו, האָבן יידן מורא באַקומען צו באַווייזן זיך אין גאָס צוליב די אָפּטע אָבלאָוועס. אויך דאָס זיצן פאַרמאַכט אין די שטובן איז געווען פול מיט פּחד, ווייל נישט זעלטן האָט געטראָפן, אַז באַוואָפנטע עסעס־לייט האָבן זיך אַריינגעריסן, געשלאָגן, אַרויסגעפירט אָלע מענער און געפירט זיי צו די אַרבעטס־לאַגערן.

עס האָבן זיך געשאָטן שוועריקייטן, אייניקע נאָך דער צווייטער. צו ערשט די פאַראַרדענונג איבערצוגעבן דער דייטשער מאַכט פרעמדע וואַלוטע, דאָן — אַ באַפּעל אַוועקצוגעבן דאָס גאַנצע צירונג און די זילבערנע כלים פון שטוב. נאָך שפּעטער איז אַרויס די גזירה אַוועקצוגעבן דער דייטשער מאַכט אַלע פּעלצן און פוטערס, וואָס יידן פאַרמאָגן. די פאַלקסדייטשן יעק און צימערמאַן זענען געווארן די הערשער איבער מעליצער יידן — דורכגעפירט רעוויזיעס מיט דער הילף פון זייערע מיטהעלפער פון דער פוילישער פּאָליציי. זיי האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין יידישע שטובן, געזוכט אין אַלעווינקלען און אויב זיי האָבן געטראָפן עפּעס אַ וועריאַנט — מיטגענומען מיט זיך. האָט וועד געשטעלט אַ וויידערשטאַנד, האָט ער באַקומען מכות רצח און טייל מאָל אויך דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

דאָס איז געקומען די גזירה פאַר די מעליצער יידן צו טראָגן דעם „יודענצייכן" — אַ גלעזל אַרעמבאַנד מיט אַ „מגן־דוד". די לאָגע איז געוואָרן גאָר שלעכט. ביז איצט האָבן די יידן נאָך געהאַט די מעגלעכקייט אַרויסצוגיין אין די אַרומיקע דערפער מיט זייערע שטובזאַכן, מלבושים, וועש, און צו טוישן דאָס ביי פּויערים אויף אַ ביסל שפּייזפּראָדוקטן. איצטער איז דאָס שוין נישט מעגלעך געווען.

אויב אַ יִיד האָט ריזיקירט אַראָפּצונעמען דעם „יודענצייכן" פון אָרעם און אַרויסכאַפּן זיך פון יידישן תחום, האָט ער זיך אָנגעטראָפן אויף די פאַלקסדייטשן יעק און צימערמאַן מיט זייערע מיטהעלפער און מערדערלעך געשלאָגן, דערנאָך האָט מען געדאַרפט אויסקויפן זיך מיט געלט פון זייערע לאַפּעס, וויייל אויב נישט, האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט אָדער איבערגעגעבן זיי צו דער אָרטיקער גסטאַפּאָ, וועלכע האָט זיי פאַרפיניקט צום טויט.

איבערן שטעטל האָבן זיך אָנגעהויבן טראָגן קלאָנגען וועגן אַ טאָטאַלער יידישער אויסזידלונג. ביז איצט, ווי ביטער די צרות זענען נישט געווען, האָט מען זיך דאָך געפּינען אין דער אייגענער שטוב, מיט אַ בעט, ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. אָבער אויב מען וועט, חס וחלילה, אויסגעזידלט ווערן

אין דער פרעמד, פאַרלירט מען דאָך דעם עיקר — אַ דאַך איבערן קאָפּ. דערצו איז איצט ווינטער, מיט שניי און פרעסט. אַחוץ דעם איז דער דאָקטאָר פראַנק, וואָס האָט געהאָלפן פון דער דאָזיקער גזירה ביים אָנהייב פון דער דייטשער אָקופּאַציע, געווארן אויס פאַרוואָלטער פון שטעטל און האָט גאָרנישט געקאָנט העלפן ביי דער דייטשער מאַכט.

באין ברירה האָט אַ דעלעגאַציע פון יודענראַט זיך געשטעלט פאַר דער אָרטיקער דייטשער מאַכט צו אינטערוועניրן וועגן דעם ענין — אפשר וועט אויך דאָס מאָל געלונגען אָפּצורופן די גזירה.

געקומען צו די דייטשע מיליטערישע פאָרשטייער אין שטעטל, האָבן יענע אויסגעשיט אויף דער יידישער דעלעגאַציע זייער גאַנצן גיפטיקן זידל־אַרסענאַל, און דאָן פאָרגעלייגט זיי אויסצוקויפן זיך מיט אַ געלט־קאָנטריבוציע אין צירונג, אין גאָלד און זילבער.

מעליצער יידן האָבן מיט ציטערנדיקע הענט אַרויסגעגראַבלט פון די באַהעלטענישן דאָס לעצטע וואָס זיי האָבן נאָך פאַרמאָגט און געהאַלטן עס אויף אַ „שווארצער שעה", כדי צו ראַטעווען דאָס לעבן ,און איבערגעבן דאָס צום יודענראַט — אַבי ניצול צו ווערן פון דער ביטערער גזירה, וואָס איז געהאָנגען ווי אַ שווערער קאָשמאַר איבער אַלעמענס קעפּ.

אויסזידלונג

עטלעכע טעג נאָכן אַריינטראָגן דורך דער דעלעגאַציע פון יודענראַט דאָס צונויפגענומענע זילבער, גאָלד און צירונג — דאָס לעצטע וואָס די מעליצער יידן האָבן נאָך פֿאַרמאָגט — איז פֿאַרהעלטנישמעסיק שטיל געווען אין יידישן תחום פון שטעטל. עס זענען נישט פֿאַרגעקומען קיין אָבלאָווע אויף יידן און אַוועקצופירן זיי אין די אַרבעטס־לאָגערן פון פּאָסטקאָוו, מען האָט נישט שיקאַנירט אַזוי שטאַרק די יידן, וועלכע האָבן „פּרייוויליק", לויט דער ליסטע פון יודענראַט, געשטעלט זיך צו דער אַרבעט אין פּלוג־צויג־ווערק הינטערן שטעטל אַדער צו אַנדערע אַרבעטן פּאַר די דייטשן. אויך די פּאָלקסדייטשן האָבן אויפגעהערט פֿיינקן יידן ביי יעדער גע־לעגנהייט. ווי ביז היינט, האָבן יידן אין מעליץ געגלויבט, אַז דאָס אַלץ איז דערפאַר, ווייל זיי האָבן זיך אויסגעקויפט מיט דער אינגעצאָלטער קאָנטריבוציע; פון איצט וועט דאָס לעבן אַ ביסל לייכטער ווערן.

באָאומרוּקט האָט זיי נאָר, וואָס אין די לעצטע טעג האָבן פֿאַר־שטאַרקטע וואָכן פון דער באַוואָפנטער עסעס געדרייט זיך איבערן מאַרק און די געסלעך, געקוקט מיט גיפטיק־שפּיזיקע אויגן דאָ און דאָרט, אַזוי ווי עפּעס געשנאָפּט און געזוכט. אויך די פּאָלקסדייטשן יעק און צימערמאַן זענען אַרומגעלאָפֿן ווי שנאַפּהינט צווישן די יידישע הייזער, אָבסערווירט אַלץ און אַלעמען, ווי זיי וואָלטן צוגעגרייט נייע צרות פֿאַר יידן.

געשווערט אויפן יידישן געמיט האָט אויך דאָס קאָלטע וועטער נאָך פֿורים. געדאָכט האָט זיך, אַז אָט קומט דער וואַרעמער פרילינג, און דאָ גאָר קאָלטע מאַרט־ווינטן, וואָס צעברעכן גליד און ביין.

גאָר קאָלט האָט זיך געמאַכט די לעצטע נאַכט פון כ׳ אדר תש״ג, וואָס איז צוגעפאָלן מיט אַ שרעקעווזיקער פינצטערניש און אַ פייפנדיקן ווינט צווישן די הייזער וואָס האָט געברענגט אַ שניי איבערן שטעטל. אינגעשלאָסן אין זייערע שטובן האָבן די מעליצער יידן אין דער נאַכט־פינצטערניש אויסגעפילט, אַז נישט גוטע זאָכן הענגען אין דער שטור־

מישער, אומהיימלעכער נאַכט. גיי־ענדיק שלאָפן אויף זייערע געלעגערס האָבן זיי געבעטן גאָט, אַז אַלץ זאָל אַריבער בשלום.

זיי האָבן נישט געוווסט און זיך נישט פאַרגעשטעלט, אַז דאָס גייען זיי שלאָפן אין זייערע בעטן דאָס לעצטע מאָל. די דייטשע מאַכט אין שטעטל האָט דאָך ביים באַקומען די קאָנטריבוציע פאַרזיכערט, אַז קיין

די אויסזידלונג

אויסזידלונג וועט נישט פאַרקומען! זיי האָבן זיך דערמאָנט, אַז אויך ביים אַנהייב פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָבן מעליצער יידן זיך אויסגעקויפט פון אַ זיכערער אויסזידלונג און די גאַנצע צייט זענען זיי געבליבן אין זייערע היימען, וועט דאָס מאָל אויך מסתמא זיין דאָס זעלבע. אָבער דאָס מאָל האָבן די דייטשן זיי אָפּגענאַרט.

פאַר טאָג זענען עסעס־לייט צוזאַמען מיט דער פאָליציי, אָנגעפירט דורך די פאָלקסדייטשן יעק און צימערמאַן, באַפאַלן דעם יידישן תחום פון שטעטל. זיי האָבן געגומען שיסן פון אַלע זייטן צו דערשרעקן די שלאָפנדיקע יידן אַריינגעריסן זיך אין די שטובן, געשלאָגן וועמען זיי האָבן נאָר

געטראָפן אוּן אַנגעהויבן אַלעמען טרייבן אין דעם קאַלטן דרויסן. זיי האָבן ווילד געשריגן:

— צום אומשלאָגפלאַץ — אַדער טויט! הערויס, יודענגעזינדל! געשווינד הערויס!

די צעווילדעוועטע רוצחים האָבן געריסן פענצטער אוּן טירן, געשלאָגן מיט שטאָלענע שפּיצרוטן אוּן געטריבן אַרויס. וועט עס האָט זיך אַקעגנגעשטעלט אַדער איז געלעגן קראַנק, האָבן זיי געשאָסן אויפן אָרט.

שרעקלעך איז געווען די מהומה צווישן די יידן אין שטעטל. מיט ציטערנדיקע הענט האָבן זיי געגומען אויף דער גיך פאַקן זייערע נייטיקע זאַכן צום וואַנדערווועג, וואָס קיינער ווייסט נישט ווּהין ער וועט פירן. דאָס לעצטע מאָל האָבן זיי אומגעקוקט זיך אויף דער היים, וואָס מען מוז פאַרלאָזן אוּן איין גאָט אין הימל ווייסט וועז מ'וועט ווידער זיך אומקערן.

אָלץ מער האָט זיך געשטאַרקט די מהומה. די דייטשן האָבן געשריגן אוּן געזידלט, די צעשלאָגענע יידן האָבן געקרעכצט, אוּן אין דעם געאייל — די קולות פון פרויען אוּן דאָס געווייַן פון ציטערנדיקע קינדער, וואָס מען טרייבט אַרויס פון די שטובן אין דער פראָסטיקער, פאַרטאָגיקער קעלט. מענטשן געטראָפענע פון דער שיסעריי, פאַרוווּנדעטע, זענען געפאַלן איבערן שניי אוּן געטראָטן געוואָרן דורך די סאַדיסטישע רוצחים.

הפקר איז געוואָרן דאָס יידישע לעבן אין שטעטל, הפקר דאָס יידישע בלוט פאַר אָלע פינצטערע עלעמענטן אוּן פאַרברעכערישע רוצחים, סיי די דייטשע נאַצישע מערדער אוּן סיי זייערע פּוילישע מיטהעלפער, וואָס האָבן איצט באַקומען אַ מעגלעכקייט צו פאַרגיסן יידיש בלוט.

אָלץ שטאַרקער אוּן געדיכטער זענען יידן געלאָפן צום אומשלאָגפלאַץ אין מאַרק מיט זייערע קינדער אוּן אַלטע־לייט אוּן געשטעלט זיך משפּחות־משפּחות, איינע לעבן דער צווייטער, געקרעכצט אוּן געקלאָפט אַ צאָן אָן אַ צאָן מחמת מוראדיקן פּחד אוּן ביטערער קעלט. פון די געסלעך אַרום האָט זיך נאָך אָלץ געטראָגן דאָס שרעקלעכע געוויש פון רייסן טירן אוּן פענצטער, פון די ווילדע געוואָלדן:

— צום אומשלאָגפלאַץ אַדער טויט!

דער מאַרק איז פול געוואָרן מיט די מעליצער יידן, וועלכע זענען

גלייך אַרומגערינגלט געוואָרן דורך די עסעס און זייערע מיטהעלפער מיט ביקסן און מאַשין־געווער, אַז קיינער פון זיי זאָל נישט קאָנען אַנטלויפן.

די מעליצער יידן זענען געשטאַנען מיט זייערע פּעק אויף די פלייצעס, מיט די קינדער און אַלטע־לייט דערשלאָגן און דערציטערט פֿאַר זייער קינפּטיקן גורל.

זיבן אַזייגער פרי איז פֿאַרענדיקט געוואָרן די אַקציע פון טרייבן די מעליצער יידן פון זייערע היימען צום אומשלאָגפּלאַץ. מיט אַ שטאַרקער פּייפֿעריי האָט מען באַפוילן די יידן אויסצושטעלן זיך אין רייען, כדי דורכצופירן אַ „סעלעקציע". מען האָט אויסגעקליבן די יונגע אַרבעטס־פּעיִקע מענטשן און אָפּגעטיילט קינדער פון עלטערן, מענער פון פרויען, טאָטעס פון קינדער און געשיקט זיי גרופּעווייז, אַ טייל צום אַרבעטס־לאַגער הינטערן שטעטל און אַנדערע — צו די שוין טרויעריק באַרימטע אַרבעטס־לאַגערן אין די וועלדער פון פּאָסטקאָוו.

פּאַרטיק געוואָרן מיט דער „סעלעקציע" האָט זיך אָנגעהויבן דאָס טרייבן די געבליבענע מעליצער יידן פון מאַרק דורך די באַוואָפנטע רוצחים אויף פערד. זיי האָבן געשמיסן מיט בייטשן רעכטס און לינקס און גע־שריגן: „געשווינד! געשווינד, יודענגעזינדל! זיי האָבן געטריבן יידן צום בערדיכעווער וועג. יענע, וועלכע האָבן נישט געקאָנט אַזוי גיך לויפן, האָבן אָנגעהויבן איבערצולאָזן זייערע פּעק אויף די וועגן, כדי אויסצומיידן די בלוטיקע קלעפּ.

די פּוילישע רשעים פון שטעטל, וועלכע האָבן זיך געזאַמלט כדי צו זען די יידישע צרות, האָבן זיך געוואָרפן אויף די פּעקלעך איבער די וועגן, מיט פרייד געכאַפּט דאָס לעצטע ביסל יידיש פאַרמעגן און מיט צופֿריד־קייט געטראָגן דאָס צו זייערע היימען.

די געטריבענע יידן זענען געקומען צום שיידוועג לעבן בערדיכעווער וואַלד, וואָס האָט געפֿירט צו די האָפֿנאַרן. די דייטשן האָבן וויידער געמאַכט אַ סעלעקציע און דאָס מאָל אַרויסגעכאַפּט פון די לויפֿנדיקע יידן יעדן, וואָס האָט אויסגעזען צו זיין עלטער אָדער שוואַך און געשטעלט אים אין אַ זייט. וועמען עס איז שוין געווען אַ גרעסערע צאָל אָזעלכע יידן, מענער און פרויען, האָט מען זיי געטריבן צום שנייקן פעלד לעבן וואַלד. די

איבעריקע מעליצער יידן האָט מען געטריבן ווייטער צו די האַנגאַרן און מיט שמיץ אַרײַנגעיאָגט זיי אין די בריי־צעפּנטע טויערן, וואָס מען האָט הינטער זיי פֿאַרשלאָסן. מען האָט איבערגעלאָזט אַרום זיי אַ שמירה פון באַוואָפנטע דייטשן. די איבעריקע מיט די ביקסן און מאַשין־געווער האָבן זיך געלאָזט צום שנייַקן פּעלד לעבן בערדיכעווער וואַלד, ווו די אומגליקלעכע יידן זענען געשטאַנען אין טיפֿן שניי און געקלאַפּט אַ צאָן אָן אַ צאָן.

די רוצחים זענען אָנגעקומען און זיך אויסגעשטעלט אַרום זיי מיט די ביקסן און מאַשין־געווער גרייט צום שיסן. מיט אַ מאָל האָט זיך אַ ריס געטאָן אַ געשריי „שמע ישׂראל" פון איין עק פּעלד ביז צום צווייטן און אָן עכּא האָט אָפּגעקלונגען פון וואַלד. די שיסעריי האָט זיך אָנגעהויבן, אויפֿגעציטערט די לופֿט אַרום און פֿאַרשטיקט דעם לעצטן געשריי. רויט איז געוואָרן דער שניי אַרום פונעם אומשולדיק־פֿאַרגאָסענעם יידישן בלוט.

די שחיטה איבער הונדערטער מעליצער יידן איז געווען געענדיקט. די רוצחים האָבן געעפּנט די טויערן פון די האַנגאַרן, אַרויסגעפּירט אַ גרעסערע צאָל יידן און געפּירט זיי צום אָרט פון דער שחיטה לעבן בערדיכעווער וואַלד, כדי צו באַגראָבן די אומגעבראַכטע יידן.

אַ שרעקלעך און גרויזאַם בילד האָט זיך אָנטפּלעקט פֿאַר זייערע אויגן. מענער און פרויען, מיט בלוט פֿאַרגאָסן, האָבן זיך געוואַלגערט ווי גע־קוילעטע עופות אינער לעבן צווייטן, און איבער זיי האָבן אָנדערע, נאָך האַלב־לעבעדיקע, געפּויזעט און געוואָלט זיך אַרויסרייסן פון די טויט־פּענטעס, געכאַפּט ביסלעך שניי אין זייערע מיילער, כדי צו דערהאַלטן דאָס ביסל חיות וואָס איז נאָך געבליבן אין זייערע קערפּערס. שוואַרצע קראָען זענען אַרויס פון וואַלד און געקרייזט מיט אַ קראָקען איבערן בלוטיקן פּעלד.

אַ פֿאַרשטיקטער קרעכץ האָט זיך געטראָגן פון דער גרופּע יידן, וואָס מ׳האָט געבראַכט אַהער פון די האַנגאַרן. אַ קאַלטער שוידער איז אַדורכ־געלאָפֿן זייערע לייבער. אַ רויטער שווינדל פון בלוטיקן פּעלד האָט פֿאַר־נעפּלט זייערע אויגן. פֿאַרגליווערט זענען זיי געבליבן שטיין, נישט צו שטעלן קיין טריט ווייטער, ביז אַ האָגל פון שמיץ איבער זייערע קעפּ

האָט זיי אויפגעוועקט פון קאָשמאַרן חלשותדיקן צושטאַנד און זיי האָבן אָנגעהויבן די אַרבעט מיט פאַרקלעמטע הערצער און ציטערדיקע הענט.

ביים ברענגען די צעשאָסענע יידן צו קבורה אין די טיפע גריבער, וואָס זענען געווען צוגעגרייט פון פאָרויס, האָבן טייל פון זיי אָנגעטראָפן אויף אַ צעשאָסענעם פאָטער, מוטער, שוועסטער, ברודער אָדער אַנדערע נאָענטע קרובים. פאָטער איינציקער אין הימל! — האָבן די אומגליקלעכע יידן פון האָנגאַר געטראַכט — פאַר וואָס? פאַר וואָס איז געקומען אויף די אומשולדיקע יידן אַזאַ שרעקלעך אומגליק? בעסער שוין צו וואַרפן זיך אַליין לעבעדיקערהייט אין די גריבער דאָ. סיי ווי איז שוין מער נישטאָ פאַר יידן קיין האָפענונג. היינט אָדער מאָרגן וועט אונדז טרעפן דער זעלבער גורל, איז צו וואָס נאָך די שרעקלעכע פיין? דאָס לעבן איז אָבער געווען שטאַרקער. זיי האָבן נישט געוואָרפן זיך אין די גריבער, נאָר וויייטער געטאָן דעם חסד של אמת מיט די מתים און געטראָגן איינעם נאָכן צווייטן צו קבורה אין די בשותפותדיקע קברים.

די פאָלקסדייטשן יעק און צימערמאַן האָבן געזען, אַז די גרופּע יידן פון די האָנגאַרן וועט היינט נישט פאַרטיק ווערן מיטן באָגראָבן אַלע טויטע, האָבן זיי צונויפגענומען גויים פון נאָענטן דאָרף, אַז אויך זיי זאָלן זיך פאַרנעמען מיטן באָגראָבן די זשידעס.

ווען זיי זענען געקומען אַהער, האָבן זיי זיך ווי רויב־חיות געוואָרפן אויף די אומגעבראַכטע מעליצער יידן. זיי האָבן געריסן גאָלדענע קדושין־רינגלעך פון די הענט פון פרויען, טייל מאָל — צוזאַמען מיט די פינגער; אַראָפגעצויגן שטיוול און שיך פון די טויטע און פון די וואָס האָבן נאָך געזשיפעט, אַראָפגעשלעפט פון זיי די מלבושים און דערנאָך אויף אַ שענד־לעכן אופן געשלעפט זיי צו די גריבער און זיי אַהין אַריינגעוואָרפן.

די יידן האָבן צוגעזען די שענדונג פון די יידישע קרבנות אָבער מיט גאָרנישט געקאָנט שטערן דער גויישער וואַקכאַנאַליע און זייער סאַטיספאַקציע ביים פאַרשוועכן די יידישע קערפערס. אַרום זיי זענען געשטאַנען די דייטשע רוצחים מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן און ביי יעדן פאַרדעכטיקן טריט — גרייט אויף זיי צו שיסן.

פלוצלונג האָבן עטלעכע פון די יידן זיך אָנגעשטויסן אויף אַ „בר

מינן", וואס האָט געעפנט די אויגן און מיט אַ ציטערנדיק קול אַ זאָג געטאָן: „איך לעב". זיי זענען אַ וויילע געבליבן שטיין דערשראָקן. אפשר האָט זיך דאָס זיי נאָר אויסגעדאַכט? אָבער וועג זיי האָבן ווידער אַ מאָל דערהערט די קלאָרע ווערטער: „איך לעב", האָבן זיי אָפגעווישט דאָס בלוט פון זיין פנים און אים דערקענט: משהלע העלפגאָט! אַרויסגעווײזן האָט זיך, אַז ווי נאָר ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די שיסעריי, האָט ער זיך אַ וואַרף געטאָן צום שניי אויף דער ערד. אַנדערע יידן, וועלכע זענען געטראָפן געוואָרן פון די רוצחישע קוילן, זענען אויף אים געפאַלן און מיט זייער בלוט האָבן זיי דורכגעווייקט זיין פנים און מלבושים. אויף אַזאַ אופן איז ער געבליבן לעבן. די יידן האָבן זיך אומגעקוקט, און געזען, אַז די באַוואָפנטע רוצחים באַמערקן נישט וואָס דאָ קומט פאָר, האָבן זיי אים געשטעלט אויף זיינע פיס, געגעבן אַ לאָפאַטע אין האָנט, עס זאָל הייסן, אַז ער איז געקומען מיט זיי פון די האָנגאָרן.

די גריבער זענען פול געוואָרן מיט אויסגעקוילעטע יידן און די באַוואָפנטע דייטשע רוצחים האָבן צוריק געפירט די גרופּע יידן אין די האָנגאָרן, צווישן זיי אויך משהלע העלפגאָט.

די גרופּע צוריקגעקומענע יידן, אויסגעשמירטע מיט בלוט, איז געבליבן שטיין ביים טויער, וואָס איז הינטער זיי געוואָרן פאַרשלאָסן. זיי האָבן אַראָפגעלאָזט זייערע קעפּ און מיט פאַרשטיקטע קולות אָנגעהויבן אַלע אין איינעם זאָגן „יתגדל ויתקדש שמה רבא"!

אין די האַנגאַרן

דערשיטערט, צעווייטיקט און צעבראָכן נאָך דער אויסזידלונג און נאָך דער שחיטה לעבן בערדיכעווער וואַלד, האָבן די פאַרבליבענע מעליצער יידן, פאַרשלאָסענע אין די האַנגאַרן, איבערגעלעבט אַ נאַכט פון קאָשמאַר, געווייַן און געקלאָג נאָך זייערע נאָענטע.

צו מאָרגנס אין דער פרי האָבן די דייטשן אויפגעשלאָסן די טויערן און אַרויסגעטריבן די יידן, כדי ווידער אַ מאָל צו מאַכן אַ סעלעקציע. אַז די רוצחים האָבן באַמערקט צווישן די יידן עמעצן מיט אַ קרענקלעך פנים אָדער מיט אַ פיזישן פעלער, האָבן זיי אים אַ שלעפּ געטאָן אין אַ זייט און דערשאָסן אויפן אָרט.

פאָהאָרילעס, דער לאָמער סענדזשע*, האָט געזען וואָס דאָ קומט פאָר, האָט ער זיך מיט אַלע זיינע כוחות געפלייסט, טראָץ די ווייטיקן פון קראַנקן פוס, צו שטעלן נאָרמאַל זיינע טריט, כדי די רוצחים זאָלן נישט באַמערקן זיין פיזישן פעלער. צום סוף אָבער האָבן זיי דערזען זיין הינקען און אַ שלעפּ געטאָן אים אין אַ זייט צום שיסן. זיין פרוי האָט דאָס דערזען, האָט זי געשטעלט זיך צווישן איר מאַן און די אויסגעשטרעקטע ביקסן, אַרויס־געכאַפּט אַ פאַפּיר פון בוזעם, דאָרט איז געווען שוואָרץ אויף ווייס, אַז איר מאַן איז געווארן אַן אינוואַליד אין קאַמף, צוואַמען מיט די דייטשן, קעגן די רוסן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער הערשט פון דער באַנדע האָט אַ קוק געטאָן אויף דעם דאָזיקן פאַפּיר און אַ געשריי געטאָן: „יודע בלייבט יודע, צום פאַרעקען"! ווידער האָבן זיך די ביקסן אַ הייב געטאָן צום שיסן. געזען, אַז דער אינוואַליד־דאָקומענט האָט נישט געהאָלפן, האָט די פרוי געבעטן זיך: „שיסט מיך און נישט מיין מאַן"!

אין צווישן האָט זייער אייניציק טעכטערל, אַ קינד פון אַ יאָר זעקס אָדער זיבן, דערזען וואָס דאָ קומט פאָר מיט אירע עלטערן, האָט זי זיך

---

* ריכטער.

אַ לאָז געטאָן אַהער, געכאַפּט זיך מיט ביידע הענטלעך אָן טאַטע־מאַמע און מיט געוויין געבעטן זיך ביי זיי: נעמט מיך אויך מיט, איך וויל נישט בלייבן אַליין אויף דער וועלט! אין דעם מאָמענט האָט זיך דערהערט אַ קנאַל פון ביקסן און טאַטע־מאַמע מיט זייער קינד, פאַרגאָסן מיט בלוט, זענען געפאַלן אויף דער שנייקער ערד.

פאַרענדיקט די בלוטיקע סעלעקציע איבער די מעליצער יידן, האָבן די רוצחים געגומען טרייבן צוריק די מענער, פרויען און קינדער אין די האַנגאַרן און שלאָגן מיט זייערע שטאָלענע שפּיצרוטן אויף רעכטס און לינקס, ביז אַלע זענען אַריין און מען האָט פאַרשלאָסן הינטער זיי די אייזערנע טויערן.

זינט נעכטן גאַנץ פרי, פאַר דער אויסזידלונג, האָבן די יידן קיין ביסל וואַסער אין מויל נישט געהאַט, האָבן זיי אויסגענוצט דאָס גענפינען זיך אין דרויסן בעת דער סעלעקציע, כדי צו כאַפּן שניי אין מויל און אַזוי אַרום צו לעשן דעם ברענענדיקן דורשט, וואָס איז געשטאַרקט געוואָרן מיט די אַלע איבערלעבענישן.

נאָכן שלינגען דעם קאַלטן שניי, האָבן אַ סך פון זיי, איבערהויפּט די קינדער, דערפילט שטאַרקע וווייטיקן אין בויך, מיט אַ שטאַרקן דראַנג צו אַ מענטשלעך געבריך. היות זיי האָבן נישט געקאָנט אַרויס אין דרויסן, וויל די טויערן זענען געווען פאַרשלאָסן, זענען זיי באין ברירה געלאָפן צו די ווינקלען פון די האַנגאַרן. אַ שלעכטער ריח האָט זיך געגומען טראָגן פון דאָרט.

די מענטשן, וועלכע זענען געזעסן נישט ווייט, האָבן אָנגעהויבן זיך צו דערווייטערן מיט זייערע פּעקלעך. עס איז געקומען צו קריגעריין איינער מיטן צווייטן. דאָס געריש איז געוואַקסן. אויך צוליב די יללות פון ווייבער, וועלכע האָבן נישט געקאָנט מער אויסהאַלטן די צרות און איבערלעבענישן, ביז זיי זענען אין גאַנצן משוגע געוואָרן. די פאַרשלאָסענע האַנגאַרן זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גיהנום פאַר די אומגליקלעכע יידן.

נאָך דריי טעג און נעכט אוממענטשלעכע ליידן, וואָס האָבן אויסגעזען ווי אַן אייביקייט, האָבן זיך די געשלאָסענע טויערן פון די האַנגאַרן בריט

צעעפנט און עס איז געקומען אַ באַפעל: אַלע, צוזאַמען מיטן באַגאַזש, אַרויס! צופרידן וואָס מען ווערט פטור פון דעם גיהנום, האָבן זיי געכאַפט זייערע פּעקלעך אויף די פלייצעס, די קלענערע קינדער אויף די הענט און אַרויס אין דרויסן.

ווען די יידן זענען אַרויס פון די האַנגאַרן, זענען זיי אַרומגערינגלט געוואָרן דורך באַוואָפנטע עסעס־לייט. זיי האָבן באַפוילן די יידן אויסצוּ־שטעלן זיך אין אַ רייַ און געפירט זיי אין דער ריכטונג פון דעם פלוגצוויג־ווערק, וועלכער איז מיט דער צייט געוואָרן אַן אַרבעטס־לאַגער. געקומען נענטער אַהער צום פאַרצוימטן פלאַץ מיט שטעכלדראָט, האָבן אַ סך פון די יידן דערזען דאָ זייערע נאָענטע, וועלכע מען האָט אין טאָג פון דער אויסזידלונג געגומען אַהער נאָך דער סעגרעגאַציע אויפן אומשלאָגפלאַץ אין מאַרק, ווען זיי האָבן אָנגעהויבן רופן זיך ביי די נעמען, כדי צו כאַפּן מיט זיי עטלעכע ווערטער, זענען זיי באַפאַלן געוואָרן דורך די רוצחים מיט שטאָלענע שפּיצרוטן איבער די קעפּ און געטריבן געוואָרן ווייטער צו דער לאַנגער ריי לאַסט־וואַגאָנעס אויף אַ זייטיקער באַגליניע.

די רוצחים האָבן זיי פאַרהאַלטן ביי עטלעכע וואַגאָנעס מיט דער אויפשריפט: „באַדע־איינריכטונג" און דערלעבן אַ לאָזונג: „אַרבייט מאַכט פריי!" די יידן האָבן לייכטער אָפגעעטעמט: אָבי מען פירט אודנז אויף אַרבעט — איז דאָך פאַראַן אַ האָפענונג צו גאָט, אַז מ'וועט בלייבן בייַם לעבן! אַ שטראַל האָט אַ בליק געטאָן אין זייער פינצטער געמיט. זיי זענען אויך צופרידן געווען, וואָס זיי וועלן אַ ביסל זיך אָפּוואַשן פון דעם שמוץ אין די האַנגאַרן און באַקומען צוריק אַ מענטשלעכע צורה.

זיי האָבן זיך געשטעלט אין דער ריי, מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער, פאַר די „באַדוואַגאָנעס" און אינציקווייז אָנגעהויבן אַרייַנצוגיין, אַוועקגעלייגט די פּעקלעך אין דער זייט און אַראָפּגענומען די מלבושים, וואָס די רוצחים האָבן געגומען דורכקוקן און רעווידירן. אויב זיי האָבן געפונען געלט אָדער אַ ווערטזאַך, האָבן זיי דאָס געגומען פאַר זיך.

די „באַדוואַגאָנעס" זענען געווען אַזוי געשטעלט, אַז אַרייַנגייענדיק פון פאַרנט, זענען די מענטשן, נאָכן וואָשן, אַרויס אין דער צווייטער זייט פון די לאָסטוואַגאָנעס און מער נישט געקאָנט זיך אומקערן אויף צוריק, אַזוי

אַז קיינער פון די, וואָס האָבן געווארט אין דער ריי צום באָדן זיך, האָבן נישט געווסט וואָס דאָ קומט פאָר.

פאָר מענער איז דאָס וואָשן זיך מיט די קאָנטראָלעס פון די פּעקלעך און מלבושים, נישט געווען קיין פּראָבלעם. סיי ווי האָבן זיי שוין ווינציק געהאַט ביי זיך געלט אָדער גאָלדזאַכן, און אויב יאָ, איז דאָס געווען טיף פאַרשטעקט אין די מלבושים און פאַרניט, נישט צו דערקענען. אַחוץ דעם האָבן די דייטשע רוצחים די רעוויזיעס געמאַכט אויבערפלעכלעך און גיך, ווייל געטאָן האָבן זיי דאָס פון אייגענער איניציאַטיוו, כדי אָנצופילן זייערע טאַשן מיט יידיש פאַרמעגן.

פאָר פרויען דאָקעגן, וואָס האָבן געדאַרפט אויסטוען זיך צום וואָשן אין דער קעגנווארט פון די דייטשע מענער, איז דאָס געווען אַ שווערע איבערלעבעניש און אַ מאַראַלישע דערנידעריקונג. איבערהויפט איז דאָס געווען שווער פאָר די יידישע צניעותדיקע וויבער און מיידלעך, וואָס ביז דאָן האָט נאָך קיין פרעמדער מאַנספּערשוין נישט געזען זייער נאַקעט לייב.

צום שווערסטן איז דאָס געווען פאָר דער גאָר פרומער מעליצער רביצין. אַריינגעקומען אין באָדוואָגאָן און דערזען עטלעכע מאַנסלייט, האָט זי בשום אופן נישט געוואָלט אַראָפּנעמען פון זיך אירע קליידער. עס האָבן נישט געהאָלפן די רייד, פון די אַנדערע יידישע פרויען, וועלכע האָבן געוואָלט זי איבערצייגן, אַז סיי ווי וועט זי זיין געצוווּנגען דאָס צו טאָן. זי האָט נישט געוואָלט הערן דערפון, ביז די רוצחישע דייטשן האָבן מיט כוח אַראָפּגעריסן פון איר די קליידער און נאָך מער קאָנטראָלירט איר נאַקעט לייב, ווייל זיי האָבן געמיינט, אַז דאָס נישט וועלן אויסטוען זיך איז דערפאָר, ווייל זי באַהאַלט עפּעס אויף איר קערפּער.

פאַרטיק געווארן מיטן וואָשן און די קאָנטראָלעס אין די באָדוואָגאָנעס, וואָס האָט געדויערט ביזן צופאַלן פונעם אָוונט, האָבן די דייטשע רוצחים פאַרשלאָסן די יידן אין לאַסטוואָגאָנעס וואָס זענען ביז איצט געגנוצט געווארן פאָר בהמות. זיי זענען איבערגעאַרבעט געווארן. די קליינע, אָפּענע פענצטערלעך זענען פאַרשטעלט געווארן מיט אייזערנע קראָטן, איבער די טירן האָט מען געלייגט שטאָבעס אייזן — קיין מענטשלעך באַשעפעניש

זאָל זיך פון דאָנען נישט קאָנען אַרויסבאַקומען. אַזוי האָט מען זיי געלאָזט שטיין אין משך פון דער גאַנצער נאַכט.

דורכגעבלאָזן דורך דער נאַכטיקער קעלט, אויסגעמוטשעט פון הונגער, פּיין און ביטערע צרות האָבן טייל פון די פּאַרשפּאַרטע אין די וואַגאָנעס זיך איינגעבראָכן, פּאַרחלשט געוואָרן און אויסגעהויכט זייער לעצטן אָטעם.

צו מאָרגנס, ווען ס׳איז געוואָרן טאָג, האָבן די דייטשע רוצחים אַרויסגעוואָרפן די פּאַרשטייפּטע טויטע קערפּערס און דעם צוג מיט יידן געשיקט אין אומבאַקאַנטער ריכטונג.

נאָכן אָפּשיקן דעם טראַנספּאָרט מיט די אויסגעזידלטע יידן, איז די דייטשע מאַכט אין שטעטל געווען זיכער, אַז מעלין איז געבליבן „יודענ־ריין". די אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן האָבן אָבער געוווסט, אַז דאָס איז נישט אַזוי. ערשטנס, האָבן זיי געהאַט אַ פּאַרדאַכט אופּי עטלעכע מענטשן אין שטעטל, וואָס שפּילן די ראָלע פון קריסטן און מיידן אויס צו טראָגן דעם יידישן אַרעמבאַנד מיטן געלן מגן־דוד. זיי דרייען זיך פריי אַרום אַזוי ווי זיי וואָלטן קיין זשידעס נישט געווען. צווייטנס, האָבן די פּאָליאַקן באַמערקט, אַז געוויסע יידן האָבן אויסגענוצט די סומאַטאַכע אין שטעטל און בגניבה געלאָפן זיך אויסבאַהאַלטן צו דער קעמפּע אַרום דער וויסליק, צום בית־הקברות און סמאַטשקער וועלדל, פון וואַנען זיי האָבן אַוונטצייט, נאָך דער אויסזידלונג, אומגעקערט זיך צו די אויסגעלידיקטע יידישע הייזער כדי צו נעכטיקן דאָרט.

זיי האָבן נישט געקאָנט דאָס פּאַרטראָגן און אָנגעהויבן טראָגן מסירות צו דער דייטשער מאַכט דורך די פּאָלקסדייטשן יעק און צימערמאַן. די געסטאַפּאָ האָט באַלד געזומען פּאַרענדיקן די אויסראָטונג־אַקציע פון די פּאַרשטעלטע און באַהאַלטענע יידן.

ס׳ערשטע איז די באַנדע רוצחים אַוועק צום אַלטן דאָקטאָר גאָוועדע, וועלכער איז מיט לאַנגע יאָרן צוריק געקומען פון דער פרעמד אַהער וויי אַ קריסט און קיינעם פון די מעליצער יידן איז נישט איינגעפאַלן צו קלערן, אַז ער האָט עפּעס אַ שייכות מיט יידישקייט. זיין פרוי איז געווען אַן אויסערגעווייניעלעך־פרומע קריסטין, האָט געטראָגן שוואַרצע קרעלן אויפן האַלדז מיט אַ צלם און נישט פאַרפעלט צו גיין זיך מאַדליען אין קאָשטשאָל.

די אַנטיסעמיטן האָבן אָבער פון ערגעץ־וווּ אויסגעשנאַפּט, אַז מיט גאַווענ־דעס אַרישן אָפּשטאַם איז נישט אַזוי גלאַט. וועגן די באַנדע איז געקומען אויספֿאָרשן דעם ענין, האָבן זיי אים נישט געטראָפֿן אין דער היים. דער אָרטיקער גלח, מיט וועמען דער דאָקטאָר גאַווענדע איז געווען באַפֿריינדט, האָט געווּסט מיט עטלעכע טעג פֿריער וועגן דער קומענדיקער אויס־זידלונג פון די מעליצער יידן, און קענענדיק די היטלעריסטישע נירענ־בערגער ראַסן־גזעצן, אַז יידן, אַפֿילו געשמדטע, פֿאַלן אַרונטער אונטער דעם, האָט ער אים אויסבאַהאַלטן אין זיין הויז אויף דער פֿלעבאַניע לעבן דער קירכע. „וואָס זיכער איז זיכער" — האָט ער דעם אַלטן דאָקטאָר גאַווענדע געגעבן צו פֿאַרשטיין.

נישט געטראָפֿן דעם דאָקטער גאַווענדע אין שטוב, זענען די רוצחים אַריבער צום פֿראָפעסאָר לענטשנאַר, וועלכער איז מיט יאָרן צוריק גע־קומען קיין מעליץ, כדי צו לערנען מיט די שילער פון דער היגער גימנאַזיע. די גאַנצע צייט האָט ער אויסגעמיטן יידישע געזעלשאַפֿט און קיינעם איז נישט איינגעפֿאַלן, אַז ער איז אַ יִד. זיינע גוייִשע שכנים אָבער האָבן אויף אים געהאַט אַ פֿאַרדאַכט און דאָס איבערגעגעבן די פֿאַלקסדייטשן יעק און צימערמאַן, געקומען אין הויז פון פֿראָפעסאָר און זענדיק די הייליקע בילדער אויף די וועגנט, האָבן די געסטאַפּאָ־לייט געוואָלט אַוועקגיין. אָבער יעק און צימערמאַן האָבן זיי פֿאַרהאַלטן, זיי זאָלן קאָנטראָלירן זיינע דאָקומענטן. אַז זיי האָבן באַמערקט, ווי דעם פֿראָפעסאָרס הענט ציטערן ביים דערלאַנגען זיינע פּאַפּירן, האָבן די רוצחים געגומען שטרענגער פֿאָרשן ביי אים זיין אַפּ־שטאַם. ס׳האָט זיך אויסגעוויזן, אַז ער איז אַ ריכטיקער יִד, האָבן זיי אים צוזאַמען מיט זיין פרוי דערשאָסן אויפן אָרט.

נאָכן אויספירן דעם מאָרד, האָט די באַנדע רוצחים, לויט די אַנווייי־זונגען פון די פֿאַליאַקן ,אַנגעהויבן דאָס געיעג צו געפינען די איינצלנע יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן איבער די בוידעמער, קעלערן און בונקערס פון די אויסגעלייקטע יידישע הייזער. האָט מען געטראָפֿן עמעצן ווו באַהאַלטן — האָט מען אים געשאָסן אויפן אָרט. טייל האָט מען געפירט צום יידישן בית־הקברות און זיי דאָרט געשאָסן.

מעליץ איז געווארן „יודענריין". די פאלקדייטשן יעק און צימערמאן זענען געשיקט געווארן דורך דער געסטאפא אין שטעטל ראדאמישלע, נישט ווייט פון מעליץ, כדי איבערצונעמען די הערשאפט איבער די דאר־טיקע יידן.

פארהעלטנישמעסיק האבן די ראדאמישלער יידן, זינט דעם אנהויב פון דער דייטשער אקופאציע, געהאט א לייכטער לעבן ווי די יידן אין מעליץ, דעריבער האבן טייל מעליצער יידן, וועלכע האבן געהאט קרובים אין ראדאמישלע, אדער גוטע־פריינד, ביי וועמען זיך אויפצוהאלטן — ארויפגענומען דעם געלן באנד פון ארעם און בגניבה ארייננעכאפט זיך אהין. דאס זעלבע האט אויך געטאן ר׳ מענדעלע, דער מעליצער רב. זיין הויז איז בעת דער שריפה ערב ראש־השנה פארברענט געווארן און ער האט געווינט מיט זיין בני־בית יעדעס מאל ביי אנדערע מעליצער יידן, צוליב דער מורא פאר די פאלקסדייטשן יעק און צימערמאן, וועלכע האבן אנגעהויבן זיך אויף אים צו פרעגן. אז דאס נאכפרעגן זיך אויף אים איז געווארן אפטער, האט ער א צייט פאר דער אויסזידלונג, אין א קאלטןווינטער־טאג, ארומגעהילט זיך מיט א גרויסער שאל, מ׳זאל אים נישט דערקענען, אויפגעזעצט זיך אויף א פויערישן שליטן, און איז אוועק קיין ראדאמישלע.

די מעליצער יידן, וואס האבן זיך געפונען אין ראדאמישלע נאך פון פריער, האבן אים איינגעארדנט דא ביי א חסידישער משפחה. זיי האבן זיך פארנומען מיט אים, איבערגעגעבן אים א באזונדער צימער צום שלאפן, לערנען און דאוונען. דארט זענען אויך די מעליצער יידן יעדן שבת זיך צונויפגעקומען, כדי צו דאוונען מיט מנין.

די רשעים יעק און צימערמאן, וואס האבן אין צווישן איבערגענומען דא די הערשאפט איבער די יידן, האבן דאס דערשנאפט, און זיי האבן געמאכט אן אבלאווע אויפן הויז בעתן שבתדיקן דאוונען, ארויסגעטריבן די יידן אין דרויסן, און געפירט זיי צו דער ארבעט הינטערן שטעטל בראש מיטן מעליצער רב, אן איינגעהילטן אין טלית. פאר די מעליצער יידן, וועלכע זענען שוין געווען געווינט צו אזעלכע אבלאוועס און כא־

פּערייַן צו דער אַרבעט, וואָלט דאָס איצטיקע כאַפּן נישט אַרויסגערופן קיין ספּעציעלן פּאַרדאַכט. אָבער נאָך דעם, ווי מ׳האָט געהערט וועגן דער שחיטה איבער די יידן לעבן בערדיכעווער וואַלד אין טאָג פון דער יידי־שער אויסזידלונג, איז זיי באַפאַלן אַן אימה און גייענדיק אויפן וועג האָבן זיי געבעטן גאָט, אַז זיי זאָלן נאָך האָבן די זכיה אומצוקערן זיך לעבעדיק.

הינטערן שטעטל האָבן די דייטשן באַפוילן צו נעמען די לאָפּעטעס, וואָס זענען דאָרט געלעגן און אויסגראָבן אַ לאַנגן, טיפן גרוב. גראָבנדיק האָבן זיי געפילט, אַז דאָס גראָבן זיי אַ גרוב פּאַר זיך. זייערע הענט האָבן געציטערט און זייערע ליפּן האָבן געשעפּטשעט אַ תּפילה צו גאָט. אַנדערע האָבן אויך געזאָגט וידוי זעענדיק שוין דעם טויט פּאַר די אויגן.

וועז די יידן זענען פּאַרטיק געוואָרן מיטן גראָבן דעם גרוב, האָבן די רוצחים באַפוילן זיי אויסצושטעלן זיך אין אַ ריי דערלעבן און געפּענט אויף זיי אַ שיסעריי. פּאַרגאָסן מיט בלוט זענען זיי אַלע אַריינגעפּאַלן אין דעם גרוב, וואָס זיי האָבן פּאַר זיך געגראָבן.

מעליצער יידן געטריבן פון זייער שטעטל

דער טראַנספאָרט

ווי אַן אייביקייט האָט אויסגעזען די צייט ביי די אויסגעזידלטע מעליצער יידן אין די פאַרשלאָסענע לאַסטוואַגאָנעס. אומענדלעך האָבן זיי זיך געשלעפט איבער זייטיקע באַלינייעס און זיי האָבן נישט געוווסט ווו זיי געפינען זיך.

וועו מען האָט זיי געטריבן פון די האַנגאַרן, זענען זיי אינפאַרמירט געוואָרן דורך די דייטשע באַגלייטער, אַז דאָס וועט מען זיי שיקן מיטן טראַנספאָרט צו עפעס אַן אַרבעט, און אַז זיי זענען געקומען צו די באַד־וואַגאָנען און געזען די פלאַקאָטן מיט דער דייטשער אויפשריפט: „אַרבייט מאַכט פריי" זענען זיי שוין געווען אין גאַנצן זיכער, אַז מען וועט זיי איינאַרדענען ביי אַרבעט, וואָס וועט זיי מאַכן „פריי".

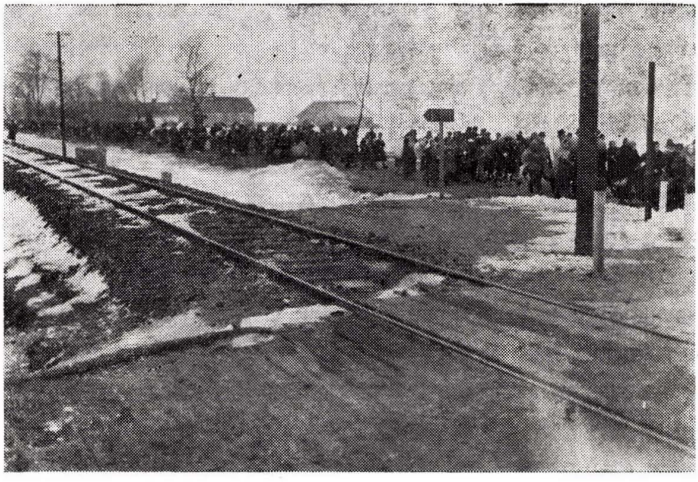
וועו דער לאַסטצוג האָט זיך אָפגעשטעלט אויף אַ זייטיקער ליניע, האָבן זיי געקוקט נייגעריק דורך די קליינע, מיט אייזן פאַרקראַטעוועטע פענצטערלעך, כדי צו זען ווו זיי געפינען זיך. אָבער זיי האָבן גאָרנישט געקאָנט זען, אָחוץ די באַוואָפנטע דייטשע עסעס־לייט, וואָס לויפן הין און צוריק לענג־אויס דעם טראַנספאָרט און היטן די פאַרשלאָסענע, עס זאָל ווער פון זיי נישט אויפברעכן אַן עפענונג אין וואַגאָן און אַנטלויפן.

נאָך עטלעכע שעה איז דער טראַנספאָרט וויייטער געפאָרן און אָפגעשטעלט זיך אין אַ וואַלד, ווו מען האָט נישט געזען מער ווי ביימער, פאַרשאָטענע מיט שניי, ווי איינגעהילטע אין ווייסע תכריכים. אַ צייט זענען זיי געשטאַנען ביז זיי זענען אַרויסגעפאָרן אויף אַ ברייט פעלד, באַדעקט מיט שניי. אַ קאַלטער ווינט האָט געזומען אַוונט־צו בלאָזן דורך די שפּאַרונעס פון די לאַסטוואַגאָנעס. אַ ציטער האָט אַלעמען אַרומגענומען און מען האָט זיך געטוליעט אייַנער צום צווייטן, כדי צו דערהאַלטן די וואַרעמקייט פון זייערע קערפּערס.

צו מאָרגנס אין דער פרי ערשט האָט זיך דער טראַנספאָרט ווידער

געלאָזט אין וועג. אַ ביסל געפּאַרן און ווידער זיך אָפּגעשטעלט אויף עטלעכע שעה.

צוליב דעם לאַנגן שלעפּן זיך פון טראַנספּאָרט, האָבן די יידן שוין אָנגעהויבן צווייפלען וועגן דעם, אַז מ׳פירט זיי איינאָרדענען ביי עפּעס אַן אַרבעט. זיי האָבן אָנגעהויבן קלערן: אפשר פירט מען זיי צו דער רוסישער גרענעץ, ווי אַ מאָל ביים אָנהייב פון דער דייטשער אָקופּאַציע, וועט מען האָט אַהין געפירט די אויסגעזידלטע יידן פון די שטעטלעך אַרום מעליץ, וואָס געפינען זיך אין דער גרענעץ־זאָנע נעבן טייך סאַן? אָבער זיי האָבן זיך געכאַפּט, אַז אַזאַ זאַך איז דאָך היינט גאָרנישט מעגלעך, ווייל די גרענעץ מיט די רוסן איז דורך דער מלחמה איבערגעקוקט געוואָרן העט ווייט אין די טיפענישן פון דער רוסישער מדינה, און איז פאַרשטעלט מיט אַ פייער־ליניע פון קאַמף און טייכן בלוט. גיכער איז שוין מעגלעך — האָבן עטלעכע אָנגעהויבן טראַכטן — אַז בכדי פּטור צו ווערן פון זיי, וועלן די דייטשן זיי פירן צום ים, אַרויפזעצן אויף שיפן און אַוועקשיקן קיין פאַלעסטינע!

מעליצער יידן צום טראַנספּאָרט

די לאַגע פון די פאַרשלאָסענע מעליצער יידן אין די וואַגאָנעס איז געווען ערגער און ערגער. אויסגעלאָזט האָט זיך שוין דאָס ביסל שפייז, וואָס מען האָט מיטגענומען מיט זיך פון דער היים אין טאָג פון דער אויס־זידלונג און געהיטן דאָס אויף דער ערגסטער שעה, און אַ שווערער הונגער האָט אַלעמען גענומען פייניקן. דערצו זענען אַ סך מענטשן קראַנק געווען, איבערהויפט קינדער, וועלכע האָבן באַקומען פיבער און נישט האָבנדיק קיין שום מעדיצינישע הילף — אויסגעהויכט זייערע נשמות. זייערע פאַר־שטיפטע טויטע קערפערס זענען אַרויסגעווארפן געווארן פון די וואַגאָנעס דורך די דייטשע סאַדיסטן, נישט צו ווייט אַפילו, ווו זייער געביין איז אַהינגעקומען. אַז איין גאָט אין הימל זאָל שוין אויף אונדז רחמנות האָבן און מיר זאָלן פטור ווערן פון דעם פאַרנדיקן גיהנום! — האָט זיך אַלץ מער געהערט דאָס ביטערע קרעכצן און קלאָגן.

נאָך עטלעכע טעג און נעכט שלעפן זיך אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנעס איז דער „טראַנספאָרט" פאַרפאָרן אויף אַ זייטיקער באַליניע לעבן מעזריטש אין דער לובלינער געגנט. מען האָט אָפגעקייטלט עטלעכע וואַגאָנעס מיט יידן פון לאַסטצוג און געטריבן זיי צום געטאָ פון דעם דאָזיקן שטעטל.

דער טראַנספאָרט איז ווייטער אַוועק ביז צום שטעטל דוביענקאָ, און ווידער האָט מען אָפגעקייטלט עטלעכע וואַגאָנעס און אויך דאָ האָט מען געטריבן די יידן צום דאָרטיקן געטאָ. דאָס זעלבע אויך אין שטעטל וולאָדאָווע און נאָך ווייטער, ביז די אויסגעמאַטערטע מעליצער יידן זענען צעזייט און צעשפרייט געווארן איבער פאַרשידענע געטאָס און מער זיך נישט צונויפגעקומען, סיידן אין די פאַרניכטונג־לאַגערס, ווו זיי זענען שפּעטער געבראַכט געווארן אָדער די איינצלנע פון זיי, וועלכע זענען געבליבן ביים לעבן.

ס׳איז שווער געווען דעמאָלט צו ווייסן די סיבה, פאַר וואָס דער טראַנספאָרט מיט די פאַרטריבענע מעליצער יידן האָט אַזוי לאַנג זיך געשלעפּט ביז די שטעטלעך פון לובלינער קאָנט — אַ שטרעקע, וואָס אין נאָרמאַלע צייטן האָט דאָס פאָרן אַהין געדויערט נישט מער ווי אַ האַלבן טאָג. מעגלעך, אַז דאָס האָבן די דייטשע רוצחים סתם אַזוי געוואָלט

פּיניקן די ייִדן און זיי נאָך מער פּיזיש און גייסטיק צעברעכן. שפּעטער אָבער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די מעליצער ייִדן, וועלכע זענען געווען די ערשטע קרבנות פון דער טאָטאַלער ייִדישער אויסזידלונג פון דער גאַנצער געגנט, זענען דורך די דייטשע רוצחים פאַראורטיילט געוואָרן געשיקט צו ווערן אין די פאַרניכטונג־לאַגערס, וועלכע זענען דעמאָלט אויפגעשטעלט געוואָרן אין דער געגנט פון לובלין. אָבער היות ווי די פאַרניכטונג־לאַגערס זענען נאָך נישט געווען אויסגעפאַרטיקט מיט אַלע מעכאַנישע אייניריכטונגען אויף צו פאַרניכטן גרויסע מענטשן מאַסן, האָבן די פאַרוואַלטערס פון די דאָזיקע לאַגערס נישט געוואָלט אָננעמען דעם „יודען־טראַנספּאָרט", און ביז די באַגלייטער פון דעם טראַנספּאָרט האָבן באַקומען דירעקטיוון פון דער העכערער דייטשער מאַכט צו שיקן די ייִדן אין די שטעטלעך אַרום די דאָזיקע פאַרניכטונג־לאַגערס, האָט זיך דער „יודען־טראַנספּאָרט" דערווייל געשלעפּט ביז מען האָט זיי צעטיילט אין די געטאָס, וואָס זענען געווען דער רעזערוו־מאַטעריאַל פאַר די זיך בויענדיקע טויטפאַבריקן.

פאַר די אומגליקלעכע מעליצער ייִדן אין די געטאָס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פרישער גיהנום. די ענגשאַפט דאָרט איז געווען זייער גרויס צוליב די פרעמדע ייִדן, וועלכע זענען נאָך פריער געשיקט געוואָרן אַהער פון די גרענעץ־געביטן. מען האָט נישט געפונען וווּ דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. דערצו איז דער הונגער געווען אַ שרעקלעכער, באַגלייט מיט עפּידעמיעס פון פאַרשידענע קראַנקייטן. די שטערבלעכקייט איז געוואַקסן פון טאָג צו טאָג און אויך נישט אויסגעמיטן די אויסגעמאַטערטע מעליצער ייִדן.

לייכטער ווי ערגעץ אַנדערש איז פאַר די מעליצער ייִדן געווען אין געטאָ פון שטעטל וולאָדאַווע. אין דער נאָענטער געגנט האָבן זיך דאָרט געפונען גרויסע שטחים מיט בלאָטיקע זומפּן. די פאַלקסדייטשן פון דער געגנט האָבן געוואָלט פאַרוואַנדלען זיי אין פרוכטבאַרע פעלדער און צו דעם צוועק אויסגענוצט די הונגעריקע ייִדן פון געטאָ. אויך פון די מעליצער

יידן האָט יעדער, פֿאַרן שלעפֿן די ערד אויף טאַטשקעס — באַקומען אַ וואַרעמע זופּ מיט אַ שטיקל ברויט.

לאַנג אָבער האָט דאָס נישט געדויערט. ווי נאָר עס איז אויסגעפֿאַר־ טיקט געוואָרן דער פֿאַרניכטונג־לאַגער סאָביבאָר און די אַנדערע טויטן־ לאַגערס פון מאַידאַנעק און טרעבלינקע אין דער לובלינער געגנט, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן רעגיסטרירן די יידן פון אַלע געטאָס אין דער געגנט צו קומען אַהער אויף אַרבעט און צוגעזאָגט „גוטע באַדינגונגען" אויף פֿאַר זייערע משפחות. יידן האָבן געגלויבט און געקומען פרייוויליק אַהער. צווישן זיי זענען אויך געווען אַ צאָל מעליצער יידישע משפחות, וועלכע האָבן געוואָרט אויף אַ געלעגנהייט איינצוואָרדענען זיך ביי עפּעס אַן אַרבעט, אַבי איבערהאַלטן די שלעכטע צייט ביזן פֿאַרענדיקן זיך פון דער מלחמה.

סוף כל סוף האָט מען זיך דערוווסט דעם אמת, וואָס עס קומט פֿאַר אין די לאַגערס און יידן האָבן אויפגעהערט צו קומען אַהער. די דייטשע רוצחים האָבן דאַן געמאַכט אָבלאַווען אין די געטאָס, געכאַפּט יידן און געטריבן זיי אַהער אויף טויט און פֿאַרניכטונג.

טייל פון די מעליצער יידן, ווער ס׳האָט נאָך געהאַט אַ ביסל מוט און כוח, האָבן באַשלאָסן, אַז איידער געכאַפּט צו ווערן אין די פֿאַרניכטונג־ לאַגערס אויף אַ זיכערן טויט, איז גלייכער צו ריזיקירן מיט אַנטלויפן פון געטאָ. זיי האָבן אַראָפּגענומען פון אָרעם דעם באַנד מיטן „יודען־צייכן", בגניבה אַרויסבאַקומען זיך פון געטאָ און אַווענק וווּ נאָר די אויגן האָבן געטראָגן.

נישט אַלע אָבער איז געלונגען צו דערווייטערן זיך פון געטאָ. אַ סך זענען פֿאַרהאַלטן געוואָרן דורך די עסעס־לייט און שוצפּאָליציי, וועלכע האָט זיי דערשאָסן אָדער סאָדיסטיש פֿאַרפֿיניקט צום טויט. און אויב ס׳איז געלונגען שוין געוויסע פון די מעליצער יידן צו דערווייטערן זיך פון די געטאָס אַרום די פֿאַרניכטונג־לאַגערס, האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויף פוילישע כוליגאַנעס, וועלכע האָבן זיי באַרויבט, אַראָפּגעצויגן פון זיי אַפֿילו די מלבושים און דערצו נאָך זיי געשלאָגן. אַנדערע גויים ווידער האָבן זיי

פֿאַרהאַלטן און איבערגעגעבן צו די דייטשע רוצחים, פֿאַר דעם האָבן זיי באַקומען אַ שטיקל זייף אָדער אַ ביסל צוקער.

די געציילטע מעליצער יידן, וועמען ס׳איז דאָך געלונגען דורכצוקומען די אַלע שוווערע געפֿאַרן, האָבן געצויגן צו די שטעטלעך אַרום מעליץ, ווו זיי האָבן געהאַט קרובים אָדער באַקאַנטע, און געמיינט, אַז זיי וועלן דאָרט אויפהאַלטן זיך ביז גאָט וועט העלפן. אָבער וען זיי האָבן זיך דערנענטערט, זענען שוין טייל שטעטלעך געווען אויסגעליידיקט פון יידן, בלויז סימנים פון בלוט זענען געבליבן איבער די עסלעך און וועגן. אויב עס האָבן זיך שוין געטראָפן שטעטלעך אין דער נישט ווייטער געגנט פון מעליץ, ווו עס זענען נאָך געווען יידן, האָבן זיי זיך געקאַנט דאָרט אויפהאַלטן נאָר אַ קורצע צייט, ווייל אויך דאָרט זענען פֿאַרגעקומען די אויסזידלונגען.

נישט בעסער איז געווען דער גורל פון די מעליצער יידן, וועלכע זענען געלאָפן אין די דערפֿער אויסצובאַהאַלטן זיך ביי די באַקאַנטע פויערים, מיט וועלכע זיי זענען ביז צו דער מלחמה געווען אין האַנדלס־באַציונגען. אַ סך פון די פויערים האָבן זיי אָפילו נישט אַריבערגעלאָזט איבער דער שוועל און געדראָט זיי איבערצוגעבן צו די דייטשן.

אויב עמעצער פון די פויערים אין די דערפֿער איז געווען גיריק צו באַקומען דאָס פֿאַרגעלייגטע געלט אָדער צירונג פון די יידן פֿאַרן אויסבאַהאַלטן זיי ערגעץ אויף אַ בוידעם, אין שטאַל אָדער אין אַן אויס־געגראָבענעם בונקער הינטער דער ערד — האָבן זיי דאָס געלט געגומען, געהאַלטן די יידן אַ שטיקל צייט און אַז זיי האָבן געזען, אַז מער לאָזט זיך פון די יידן שוין גאָרנישט אויספֿרעסן — אַרויסגעוואָרפן זיי אויף טויט און אומקום, אָדער זיי דערמאָרדעט אין די באַהעלטענישן, און שפּעטער געזוכט אין זייערע קליידער — אפֿשר געפֿינט זיך נאָך דאָרט אַן איינגענייט פֿאַרמעגן.

זייער ווייניק פון די מעליצער יידן, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן צו די געטאָס אַרום די פֿאַרניכטונג־לאָגערס, האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט. בלויז איינצלנע פון זיי איז געלונגען, מיט שוווערע מאַטערנישן און

גיהנומדיקע ליידן, אויסצובאַהאַלטן זיך אין די בונקערס, גריבער און לעכער ביז די מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט.

נישט בעסער איז געווען דער גורל פון די מעליצער יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון שטעטל נאָך פאַר דער אויסזידלונג צו די אַנדערע שטעטלעך אַרום. זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן דאָרט אַ שטיקל צייט, צום סוף אָבער מיטגעמאַכט אַלע מאַטערנישן און פיינען.

אַנדערש אַ ביסל איז געווען מיט די מעליצער יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן קיין ראַדאָמישלע. אַ טייל פון זיי, איבערהויפט די יונגע־לייט, זענען אַנטלאָפן אין די וועלדער אַרום, ווו עס האָבן זיך געפונען יידישע פאַרטיזאַנער פון טאָרנע און קראָקע. זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו די פאַרטיזאַנער און אויך באַקומען געווער צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד דעם דייטשן שונא.

אָבער זיי האָבן אויך נישט געקאָנט לאַנג זיך האַלטן. זיי זענען פאַרראַטן געוואָרן דורך פוילישע פאַרטיזאַנער פון דער א. ק. וועלכע זענען געווען גרעסערע שׂונאים פון די יידן ווי פונעם דייטשן אָקופאַנט, און אַנשטאָט צו קעמפן מיט די דייטשע אָקופאַנטן, האָבן זיי אַלץ געטאָן צו פאַרניכטן די יידישע פאַרטיזאַנער, אויסגעגעבן צו די דייטשע רוצחים זייערע באַהעלטענישן און פיל פון זיי אויך אַליין דערמאָרדעט.

פון די יידישע פאַרטיזאַנער איז פאַרבליבן אַ קליינע צאָל. זיי האָבן געזען, אַז די לאַגע איז זייער אַ קריטישע, ווייל זיי דאַרפן קעמפן סיי מיט די דייטשע רוצחים און סיי מיט די פאַררעטערישע פוילישע כוליגאַנעס, האָבן זיי באַשלאָסן צו פאַרלאָזן דעם דאָזיקן וואַלד און אייניציקווייז, בגניבה, זיך אַריבערגעכאַפּט אין אַנדערע ערטער.

לייב ציטרין, שייע פיאַקערס זון, וועלכער האָט אויך געהערט צו דער דאָזיקער גרופּע פאַרטיזאַנער, איז אַוועק אין וואַלד פון באָריק, נישט ווייט פון מעליץ, געמאַכט זיך דאָ אַ בונקער צווישן געדיכטע ביימער און קזשאַקעס און אויפגעהאַלטן זיך דאָרט אַ לענגערע צייט.

אַז געקומען איז דער ווינטער מיט שאַרפע פרעסט, איז ער פון דאַנען אַריבער אין אַ שייער אין עק דאָרף, כדי צו שיצן זיך ביז די קעלטן וועלן

אַריבער. איינער פון די פּויערים אין דאָרף האָט אים דערזען זיך אויס־באַהאַלטן, האָט ער וועגן דעם איבערגעגעבן דעם וואַיט פון דאָרף און דער האָט דאָס געמאָלדן דער דייטשער קאָמאַנדע אין מעליץ. עטלעכע דייטשע עסעס־לייט זענען געקומען אַהער אים כאַפּן. ער האָט אויף זיי געפּנט אַ פּייער פון זיין באַהעלטעניש אין דעם פּויערישן שייער און צוויי פון זיי זענען דערהרגעט געוואָרן. געזען, אַז לעבעדיקערהייט וועלן זיי אים נישט כאַפּן, האָבן די עסעס־לייט געוואָרפן ברענבאָמבעס אויפן שייער און ער איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיטן יידישן קעמפער.

אַרבעטס־לאַגער אין פּאָסטקאָוו

נישט בעסער איז געווען דער גורל פון די יונגע, אַרבעטס־פּעיִקע מענטשן, וועלכע מען האָט אויסגעקליבן בעת דער ערשטער סעגרעגאַציע אויפן אומשלאַגפלאַץ אין מאַרק אין טאָג פון דער אויסזידלונג און געטריבן זיי צו די אַרבעטס־לאַגערס אין די וועלדער פון פּאָסטקאָוו, אַ דריי צענדליק קילאָמעטער פון דאַנען. זיי זענען געווען אַרומגעצוימט מיט אַ דרייפּאַכיקער וואַנט פון שטעכלדראָט, און געהיט דורך באַוואָפנטע עסעס־לייט, וועלכע זענען געשטאַנען אויף טורעמלעך אַרום און אויב זיי האָבן דערזען וועמען פון די יידן דערנענטערן זיך אַהער — דערשאָסן אים אויפן אָרט.

די דאָזיקע אַרבעטס־לאַגערס האָבן זיך נישט געריכטן צווישן די באַקאַנטע טויטלאַגערס, פאַרשפּרייטע איבער דער פאַרשאָלטענער פוילישער ערד, אָבער אומגעקומען זענען דאָ אַ סך טויזנטער יידן, וועלכע מען האָט צונויפגענומען אין די אַרומיקע שטעטלעך, כדי אויסצונוצן זייערע כוחות ביי שווערער אַרבעט און אוממענטשלעכע באַדינגונגען פון הונגער, נויט און פיין. וען זיי זענען שוין געווען אויסגעשעפּט, האָט מען זיי דערשאָסן און פאַרברענט אין וואַלד.

די גרויסע צאָל יונגע־לייט פון די אויסגעזידלטע מעליצער יידן זענען דאָ צעטיילט געוואָרן אין קלענערע אַרבעטס־גרופּעס פון צוואַנציק פערזאָן. איבער יעדער גרופּע האָט מען געשטעלט אַ „פאַראַרבייטער", וועלכן די דייטשע רוצחים האָבן אויסגעקליבן און אים פאַראַנטוואָרטלעך געמאַכט פאַרן אויספירן די שווערע אַרבעטס־נאָרמעס.

אויב עמעצער פון די יידישע „העפטלינגע" האָט נישט געקאָנט דער־טראָגן די שווערע אייזערנע רעלסן צו דער באַלינינע, אַדער די שווערע צעמענט־רערן און בלאָקן, האָבן די דייטשע סאַדיסטישע אויפזעער אים דערשאָסן אויפן אָרט.

גאָר שווער איז געווען די לאַגע פון די „פאַראַרבייטער", וועלכע זענען

אויסגעקליבן געוואָרן פון צווישן די מעליצער יידישע גרופּעס: פון אײַן זײַט זענען זיי פאַראַנטוואָרטלעך געווען מיטן לעבן פּאַרן אויספירן די שוועָרע אַרבעטס־נאָרמעס, און פון דער צווייטער זײַט, האָבן זיי נישט געקאָנט צוזען דעם צער פון די יונגע־לייט פון זייער שטעטל. זיי האָבן געקענט יעדן באַזונדער פון זיין היים, און איצטער, זענען זיי געווען אויס־געהונגערט, אויסגעדאַרט, אײַנגעשפּאַנטע אין יאָך, ווי שקלאַפן בײַ די שוועָרסטע אַרבעטן, דערצו כסדר אײַנגעשטעלט דערשאָסן צו ווערן דורך די דייטשע אויפזיכער, ווײַל וואָרטן אויף אַ געלעגנהייט צו קאָנען שיסן אַ יידן. דערבײַ זענען די „פּאַראַבייטער" אַליין אויך געווען אײַנגעשפּאַנט אין שקלאַפניאָך בײַ דער זעלבער שוועָרער אַרבעט, געליטן הונגער און אַלע אַנדערע צרות און זיי זענען געווען אומבאַהאַלפן צו קאָנען פּאַר־לייכטערן די ביטערע לאָגע פון די מענטשן אין דער גרופּע.

טראָץ דעם האָבן די „פּאַראַבייטער" פון די מעליצער יידישע גרופּעס אַרויסגעוויזן מער מיטגעפיל פּאַר זייערע מענטשן, ווי דאָס האָבן געטאָן די „קאָפּאָס" פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך און נישט זעלטן אײַנגע־שטעלט זייער אײַגן לעבן כדי מציל צו זײַן אַ יידן פון דערשאָסן ווערן בעת דער אַרבעט.

אויסגעצייכנט זיך מער ווי אַלע מיט מסירת־נפש פּאַר די מעליצער יונגע־לייט אין זײַן גרופּע — האָט משה וואָדזשאָזש. ווי נאָר ער איז גע־קומען אין אַרבעטס־לאָגער, איז ער געוואָרן דער „פּאַראַבייטער" פון אַ גרעסערער גרופּע, מחמת דעם, וואָס פיזיש איז ער געווען שטאַרק אַנטוויקלט און אויסגעזען צו זײַן ברוטאַל, אַן עלעמענט, וועלכן די דייטשע רוצחים האָבן געזוכט, כדי אויסצונוצן פּאַר זייערע צוועקן. זיי האָבן אָבער געהאַט אַ טעות, ווײַל אונטער זײַן ברוטאַל און פּרימיטיוון אויסזען האָט זיך באַהאַלטן אַן איידל האַרץ מיט רחמנות און מיטגעפיל פּאַר די ליידנ־דיקע יידן אין זײַן גרופּע. נישט איין מאָל האָט ער ריזיקירט מיט זײַן לעבן, כדי צו קאָנען עמעצן מיט עפּעס לייכטער מאַכן, אָדער מציל צו זײַן וועמען פון אַ זיכערן טויט.

משה וואָדזשאָזש איז פון זיינע פּריסטע יאָרן געווען אַ וואָסערטרעגער

אין שטעטל. ביז צו דער מלחמה האָט ער צוזאַמען מיט זיין עלטערן ברודער געשלעפּט אַ פּאַס וואַסער אויף צווויי רעדער פון די ברונעמער הינטערן שטעטל צו פּאַרטיילן עס אין די יידישע הייזער. אין זיין קינדהייט, וועלן זיין פּאָטער, אויך אַ וואַסערטרעגער, האָט אים אַריינגעגעבן אין דרדקי־חדר פון משה כעלם, האָט ער נישט געוואָלט לערנען און נישט איין מאָל, וועלן ער איז געווען הונגעריק, האָט ער אַרויסגעכאַפּט דאָס עסן פון אַנדערע קינדער, וואָס זיי האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט אין טייל מאָל דערצו זיי אויך געשלאָגן. דער רבי האָט אים גערופן „פּרא אדם", וויל נישט בלויז ער אַליין האָט נישט געוואָלט לערנען די עברי אין סידורל, נאָר אויך געשטערט אַנדערע קינדער דאָס צו טאָן. נאָך אַ געוויסער צייט איז ער אַנטלאָפן פון חדר און מער זיך נישט אומגעקערט.

וועלן ער איז יונגערהייט געבליבן אַ יתום נאָך זיין טאַטן, האָט ער נישט געקענט זאָגן דעם קדיש פון סידורל. זיין עלטערער ברודער האָט געזאָגט דעם קדיש פון סידורל און ער האָט נאָכגעזאָגט זיינע ווערטער. דערפאַר האָט ער באַלד נאָך זיין פּאָטערס טויט, געהאָלפן זיין מוטער צוזאַמען מיט זיין עלטערן ברודער שלעפּן דעם פּאַס מיט וואַסער פון די ברונעמער פון באַנגאַס ביז צום צענטער פון יידישן שטעטל, און ווי נאָר ער איז אַ ביסעלע אונטערגעוואַקסן, האָט ער באַפרייט זיין מוטער פון דער דאָזיקער אַרבעט און צוזאַמען מיט זיין עלטערן ברודער געזומען אויף זיך די שווערע יאָך אויסצוהאַלטן זייער אָרעמע היים. ער איז אָבער געבליבן אַן אַנאַלפאַבעט.

פון אָנהייב ווען זיי זענען געקומען אין אַרבעטס־לאַגער און געזען ווער ס׳איז געווען זייער „פּאַראַרבייטער", איז די גרופּע מעליצער יונגע־לייט באַפאַלן אַ מורא: מי יודע וואָס פּאַראַ צרות אָזאַ מענטש קאָן זיי מאַכן. אַרויסגעוויזן אָבער האָט זיך גראָד פּאַרקערט, — ער האָט זיי געהאָלפן מיט וואָס נאָר ס׳איז מעגלעך געווען, האָט ער ערגעץ־ווו דערווישט עפּעס צום עסן, האָט ער זיך דערמיט געטיילט מיט זיינע מענטשן פון דער גרופּע; און ביי דער אַרבעט, ווי נאָר ער האָט געזען, אַז דער דייטשער „פּאָסטן", דער אויפזיכטער, וועלכער האָט זיך געדרייט הין און צוריק, איז

אויף אַ ווייַלע פאַרשווונדן, האָט ער אַ ברום געטאָן: „סטאָפּ מיט דער אַרבעט, כאַפּט אַ ביסל דעם אָטעם"!

צו דער גרופּע פון משה וואַדזשאַש האָבן אויך געהערט די צוויי חברים נפתלי גערסטן און שלמה סעגאַל, וועלכע האָבן די גאַנצע צייט געהאַלטן זיך צוזאַמען. איין מאָל אין אַ הייסן זומערטאָג האָט ער געזען ווי זיי טראָגן אויף זייערע נאַקעטע אויסגעדאַרטע אַקסלען צעמענט־רערן צום לאָדענען אויף דער וואַגאָן־פּלאַטפאָרמע און זיי האָבן שווער געסאַפּעט הינטער דער שווערער משא. ווי נאָר דער דייטשער אויפזעער איז פאָר־ שוווּנדן אויף אַ ווייַלע, האָט ער אַ ברום געטאָן צו זיי: סטאָפּ! כאַפּט אַ ביסל דעם אָטעם"! זיי האָבן אַראָפּגעלייגט פון זיך די שווערע משא אויף דער וואַגאָן־פּלאַטפאָרמע און געזוקט זיך אין שאָטן הינטער די ביימעלעך, וואָס זענען געוואַקסן דאָ דערנעבן. זיי האָבן נישט באַווייזן אויסצוגלייכן זייער האַלב־נאַקעטע אויסגעדאַרטע קערפּערס, זענען פלוצלינג פון וואַלד אַרויס עטלעכע באַוואָפנטע עסעס־לייט, און דערזען זיי שטיין הינטערן שאָטן פון די ביימלעך — אָנגעהויבן זיי צו שלאָגן מיט זייערע אויסגעדאַרטע לייבער.

פאַרענדיקט דאָס רוצחישע שלאָגן, האָט דער עלטסטער פון זיי אַ געשריי געטאָן: „פערפלוכטע יודען! מאָרש פאָרויס"! די צעבלוטיקטע קרבנות זענען מיט די לעצטע כוחות געגאַנגען מיטן אויסגעטראָטענעם וועג ביז צו די ווויינבאַראַקן פאַר די יידישע העפּטלינגע, ווו עס איז געשטאַנען אַ סטאַבילע תליה פאַר די יידן, וועלכע ווערן באַשולדיקט אין נישט אויספירן די אַרבעטס־נאָרמעס אָדער אַנדערע אַזעלכע „פאַרברעכנס".

פאַר נאָכט, ווען משה וואַדזשאַש איז געקומען צוריק פון דער אַרבעט מיט זיין גרופּע צו די באַראַקן, האָבן זיי דערזען אויף דער תליה הענגען די צוויי חברים מיט פאַרבלוטיקטע צעשלאָגענע קערפּערס. אויף יעדן פון זיי איז געווען צוגעקלעפּט אַן אויפשריפט: „אַזוי ווילן ווערן באַשטראָפט אַלע די, וואָס ווילן נישט אויספירן זייער אַרבעט".

נאָך אין זעלבן אָוונט איז משה וואַדזשאַש, וועלכער איז פאַראַנטוואָרט־

לעך געווען פאַר די מענטשן פון זיין גרופּע, געפונען געוואָרן צו די דייטשע רוצחישע לאַגער־פירער. ס׳ערשטע איז ער באַפאַלן געוואָרן מיט אַ מבול פון זידלווערטער, מיט עטלעכע שמיץ פון די דייטשע שפּיצרוטן און מיט אַ וואַרענונג, אַז אויב עס וועט ווידער טרעפֿן, אַז ווער פון זיין גרופּע וועט נישט געהעריק אויספירן די אַרבעט, וועט אויך זיין סוף זיין אויף דער תּליה.

וועג משה וואַדזשאַש האָט געפרוווט זיך פאַרטיידיקן מיט עטלעכע ווערטער, האָט דער עלטסטער פון די לאַגער־פירער אַ שריי געטאָן: „שווייגן, יידישער שווייַן"! און געגעבן אים אַ שטאַלענע רוט אין האַנט מיט אַ שאַרפן אויפטראָג: אויב ווער פון זיין גרופּע וועט נישט געהעריק אַרבעטן זאָל ער אים מיט דער רוט שלאָגן אַפילו ביז טויט.

משה וואַדזשאַש האָט זיך אומגעקערט אַ פאַרביטערטער צום באַראַק מיטן שפּיצרוט צום שלאָגן די אַרבעטער פון זיין גרופּע. ער האָט שווער געקרעכצט: וועמען זאָל ער שלאָגן? די געפלאָגטע, אויסגעפיניקטע, הונגעריקע יידן? טרייבן זיי מיט ריטער צו דער אַרבעט? ניין, ער וועט דאָס נישט טאָן. זיינע הענט וועלן קיין יוד נישט שלאָגן. שוין בעסער דער טויט, אידער דאָס צו טאָן!

אין דער זעלבער נאַכט נאָך, וועג מען האָט אַראָפגענומען די צוויי טויטע קערפּערס פון דער תּליה צום פאַרברענען, איז משה וואַדזשאַש אַרויס פון באַראַק און ביי דער שיין פון דער לבנה דערנענטערט זיך צו דער תּליה, ער האָט פאַרוואָרפן די שטריק אַרום זיין האַלדז און געבליבן הענגען.

די לאַגע פון די מעליצער יידן אין דעם דאָזיקן אַרבעטס־לאַגער איז געוואָרן אַלץ ערגער, דער הונגער — שאַרפער און די אַרבעט — שווערער. פון שוואַכקייט האָבן אַ סך נישט געקאָנט אויספירן די אַרבעטס־נאָרמע און די דייטשע אויפזיכער האָבן זיי געמוען אין אַ זייט און דערשאָסן.

צוליב די דאָזיקע רציחות, זענען די אַרבעטס־בריגאַדעס שיטער געוואָרן. די דייטשע רוצחים האָבן יעדעס מאָל געמאַכט אַן איבערגרופּירונג און פון עטלעכע פאַרקלענערטע בריגאַדעס איז געוואָרן איין גרויסע אַר־

בעטס־גרופּע. וועַן אויך די איבערגרופּירטע בריגאַדעס זענען שיטער געווארן, ווייל די מענטשן זענען צוליב פאַרשידענע סיבות אומגעקומען, זענען די מעליצער באַזונדערע גרופּעס צעווארפן געווארן צווישן אַנדערע בריגאַדעס פון די יידן, וועלכע זענען אַנגעקומען אַהער נאָך יעדער אויס־זידלונג פון די שטעטלעך אַרום.

אָפט זענען אויסגעבראַכן עפּידעמיעס פון דיזענטעריע און טיפוס, אַז דער צושטאַנד פון אַ קראַנקן איז געווארן שווער, האָבן די דייטשן באַפוילן צו נעמען אים פון זיין געלעגער צום וואַלד. דאָרט האָט מען אים דערשאָסן אָדער לעבעדיק נאָך געווארפן אין דעם פּייער וואָס האָט כסדר געברענט פאַר דעם צוועק.

צום סוף, וועַן מען האָט שוין נישט באַדאַרפט מער האָבן די וואַסער־רערן און די אַנדערע צעמענט־אויסאַרבעטונגען, האָט די פאַרוואַלטונג פון לאַגער צונויפגענומען די יידן, נישט פּעיקע מער צו דער אַרבעט, אויפ־געלאָדן זיי אויף לאַסטוואַגאָנעס און געשיקט זיי אין די פאַרניכטונג־לאַגערס אין אוישוויץ. די קליינע צאָל יידן, וועלכע זענען נאָך געווען פּעיק צו דער אַרבעט, האָט מען געשיקט צום אַרבעטס־לאַגער פון „פּלוגצויג־ווערק" אין מעליץ.

אין פלוגצויג־ווערק

אין אַרבעטס־לאַגער פון „פלוגצויג־ווערק" הינטער מעליץ איז די לאַגע פון די יידישע העפטלינגע געווען נישט קיין סך בעסער ווי אין די אַרבעטס־לאַגערס אין די ווועלדער פון פאַסטקאָוו. דער זעלבער טייוולאָ־נישער נאַצי־רעזשים, די זעלבע הונגערנויט און די זעלבע חיהשע באַצִיונג צו די יידן, ווועמענס לעבן עס האָט קיין שום ווערט נישט געהאַט. מיטן אונטערשיד בלויז, וואָס אין אַרבעטס־לאַגער פון פאַסטקאָוו האָבן די דייטשע רוצחים געהאַט די אויפגאַבע וואָס מער און גיכער צו ליקווידירן די יידישע העפטלינגע, אין דער צייט, ווען אין „פלוגצויג־ווערק" האָבן די לאַגער־פירער געהאַט אַ אינטערעס פאַר דער אַרבעט פון די יידישע העפטלינגע, זיי זענען געווען פאַרנומען ביי די שוואַרצע אַרבעטן פון די שלאָסער־ווַארשטאַטן, ווו מען האָט אויסגעאַרבעט פאַרשידענע טיילן צו די ערא־פלאַנען און אויך אין די האַלעס, ווו מען האָט זיי מאַנטירט און פאַרריכט באַשעדיקטע עראָפלאַנען אויף די פראַנטן פון דער מלחמה.

געווָארן איז דער „פלוגצויג־ווערק" אין מעליץ אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער ערשט אין טאָג פון דער יידישער אויסזידלונג, נאָך דעם ווי מען האָט געטריבן אַהער די גרופּע יונגע און אַרבעטס־פעיִקע מענטשן, פון די מעליצער יידן נאָך דער ערשטער סעגרעגאַציע אויפן אומשלאַגפלאַץ אין מאַרק.

די מעליצער יידישע העפטלינגע זענען דאָ צעטיילט געווָארן אין די באַראַקן אַרומגעצוימטע מיט שטעכל־דראָט. איבער די דאָזיקע באַראַקן האָבן די דייטשע לאַגער־פירער פאַראַנטוואָרטלעך געמאַכט יאָשע מייער דעם זייגערמאַכער. ער האָט דאָ באַדאַרפט היטן די אָרדנונג און טאָג־טעגלעך, גאַנץ פרי, ווען די העפטלינגע צו דער אַרבעט.

אַ שטיקל צייט שפּעטער, ווען ס׳האָט זיך אַנגעהויבן די טאָטאַלע אויס־זידלונג פון אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך און מען האָט צונויפ־

געטריבן אַהער עטלעכע טויזנט יידישע העפטלינגע, איז יאָשע מייער געוואָרן אויס „יודען־עלטעסטער" איבער די מעליצער בריגאַדעס, ווייל ער האָט זיך באַצויגן מיט צו פיל מענטשלעכקייט צו די יידישע שקלאַפן. אויף זיין אָרט האָט מען באַשטימט די ברוטאַלסטע יונגאַטשעס פון די פּריש־גערמאַנע, געגעבן זיי ספּעציעלע מונדירן און געמאַכט זיי פּאַר „קאַפאָס" איבער די יידישע העפטלינגע.

די ערשטע אַרבעטן פון די מעליצער יידישע בריגאַדעס איז געווען פּאַרלייגן וועגן איבערן גרויסן שטח אַרום דעם „פּלוגצייג־וועג", לייגן פּרישע זייטיקע באַליניעס פון דער הויפּטסטאַציע אַהער, אויף וועלכע עס זענען שפּעטער פּאַרפּאָרן לאָסטצוגן מיט קוילן. די קוילן האָט מען באַדאַרפט אויסלאָדן און טראָגן צו די מאַגאַזינען לעבן די ברענענדיקע אויוונס, ווו מען האָט געהאַרטעוועט די שטאָלענע בלעכן צו פּאַנצערן מיט זיי די באָמבאַרדיר־אַוויאָנען.

וועג דער אַרבעטס־לאָגער איז פּאַרגרעסערט געוואָרן מיט די טויזנטער יידן פון די אַרומיקע ערטער, זענען די מעליצער בריגאַדעס צעוואָרפן געוואָרן צווישן אַלע אַנדערע און אַריינגעצויגן געוואָרן צו אַרבעטן אין די שלאָסער־וואַרשטאַטן וווּ מען האָט פּראָדוצירט טיילן צו די אַוויאָנען און אויך אין די האַלעס, ווו מען האָט זיי מאָנטירט. אָבער אויך דאָ איז די אַרבעט געווען נישט קיין לייכטע. זיי זענען געווען כסדר אונטער דער אויפּזיכט פון די דייטשע אינזשענירן און די פּוילישע מייסטערס, מיט זייערע טשעלאַדניקעס, שקצים, וואָס האָבן נאָר געזוכט ווי אונטערצודריקן די יידן און פּאַרביטערן זייער לעבן. זיי האָבן דערנידעריקט די יידן מיט זידלוועדטער, געחוזקט פון זייער אָפּשטאָם, וואָס די דייטשן ווילן מיט רעכט פּאַרטיליקן, און ביי יעדער געלעגנהייט געטראָגן מסירות צו די דייטשע לאַגער־פּירער, בכן די יידישע פּאָגאָנעס שווינדלען ביי דער אַרבעט און פּוילן זיך עפּעס צו טאָן. באַלד פּלעגן קומען די דייטשע אויפּזעער פון לאַגער, געשלאָגן און געוואָרנט, אַז אויב זיי וועלן נישט געהעריק אַרבעטן, וועלן זיי נישט באַקומען דאָס טעגלעכע עסן און אויסגיין פון הונגער, אָדער דערשאָסן וועלן אויפן אָרט.

לייכטער אַ ביסל איז געווען פאַר די מעליצער אַרבעטס־בריגאַדעס, וואָס זענען געשיקט געוואָרן באַאַרבעטן די פעלדער און געטנער פון דער דייטשער קאָלאָניע פאַר די אינזשענירן און ספּעציאַליסטן אין „פלוג־צייג־ווערק". הגם אויך דאָרט זענען זיי געווען געהיט דורך די דייטשע אויפזעער, האָבן זיי דאָך געהאַט די מעגלעכקייט צו כאַפּן עפּעס אין מויל פון די אָפּפאַלן, וואָס זענען געוואָרן אַרויסגעוואָרפן פון די דייטשע שטובן צום באַמיסטיקן די געטנער, אָדער אַן אַנדער איבערבלייבעכץ פון קאַליע־געוואָרענעם עסן. איבערהויפּט איז געווען פאַר זיי אַ געווינס צו זיין באַשעפטיקט ביי די חזירים אין די כליווע. דאָרט האָט מען געקאָנט בגנבה אַרויסכאַפּן פון די קאָרעטעס עטלעכע קאַרטאָפל און ברענגען דאָס אין לאַגער צו דערהאַלטן דאָס חיות.

קאָרטאָפל זענען מיט פאַרשידענע וועגן אויך אַריינגעברענגט געוואָרן פאַר די הונגעריקע יידן אין אַרבעטס־לאַגער פון פלוגצייג־ווערק", בעיקר דורך די פוילישע אַרבעטער, וועלכע זענען דאָ געווען באַשעפטיקט און פריי געמעגט זיך באַוועגן צווישן די באַראַקן פאַר די יידן. פון אָנהייב האָבן די דאָזיקע גויים געברענגט אין לאַגער אַריין ברויט צו טוישן אויף וועש און אַנדערע מלבושים, וואָס די יידן האָבן מיט זיך געברענגט פון זייערע היימען בעת דער אויסזידלונג. ווען זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין וועש אָדער מלבושים, האָבן די גויים אויפגעהערט צו ברענגען ברויט צום טוישן, נאָר בלויז קאָרטאָפל.

קאָכן די קאָרטאָפל אין לאַגער — איז קיין רייד נישט געווען. און צו עסן רויע קאָרטאָפל, ווי שטאַרק דער הונגער האָט געמאַטערט, איז פאָרט שווער געווען. האָט מאָטל „קאָטשקע" מיט מסירת נפש, גערעטעוועט די סיטואַציע: ער איז געווען באַשעפטיקט ביי די אויוונס וווּ מען האָט געהאָרטעוועט די שטאָלענע בלעכן צו פאָנצערן די קריגס־אַוויאַנען, האָט ער בגנבה, אין אַ ווינקל, אַרויסגעשלעפּט עטלעכע ציגל פון דער דיקער מויער אַרום דעם אויוון און געשאָפן אַן אָרט וווּ צו בראָטן די רויע קאָרטאָפל. היות ווי ער איז געווען אַ פלייסיקער אַרבעטער און יעדן טאָג אויסגעפירט די אַרבעטס־נאָרמע, האָבן די אויפזעער דאָ אים נישט שטאַרק

געהיטן, אוּן יעדעס מאָל, וועַן די וועכטערס זענען אויף אַ ווייַלע פאַרשוווּנדן, האָט ער אַריינגעלייגט אין דעם אַנגעהיצטן לאָך עטלעכע קאַרטאָפל, אוּן אַוונטצייט, נאָך דער אַרבעט, אַרויסגענומען זיי פון דאַנען, באַהאַלטן צווישן די לאַטעס פון זיינע מלבושים אוּן אַוועק פאַר אַ מענטשלעך געברויך הינטער די באַראַקן. דאָרט האָבן זיינע קלינענטן, וואָס האָבן געברענגט די קאַרטאָפל צו בראָטן, אים אָפּגעוואָרט. ער האָט אַרויסגענומען די געבראָטענע קאַרטאָפל פון צווישן די לאַטעס, יעדערן אומגעקערט זיין טייל, איבערלאָזנדיק אַ חלק אויך פאַר זיך. „פאַר זיך" האָבן אַלע דאָ געוווּסט, אַז דאָס מיינט נישט מאָטל אַליין זיי אויפצוענסן. נאָר פאַרטיילן זיי צווישן די הונגעריקע יידן אין באַראַק, ווו ער האָט געהאט זיין געלעגער. הגם אַליין איז ער געווען אויסגעמוטשעט פון דער שווערער אַרבעט אוּן הונגעריק האָט מאָטל צו ערשט אינגעטיילט דאָס צו די, וועמען מען האָט געדאַרפט דאָס חיות דערהאַלטן אוּן דאַן ערשט אַליין גענומען אַ קאַרטאָפל אין מויל.

וועַן מען האָט געברענגט מאָטלען מיט דער גרופּע יידן פון לאַגער אין פּאַסטקאָוו אוּן אַריינגעוואַרפן אים דאָ אין דאָזיקן באַראַק, האָט ער דאָ געטראָפן די מענטשן פיזיש אוּן מאָראַליש אינגעבראָכן, אָפּגעלאָזט אוּן רעזיגנירט. אַלץ אַרום איז געווען באַדעקט מיט שטויב אוּן שמוץ. דאָס ערשטע האָט ער גענומען מאַכן אָרדענונג. אויסגעקערט דעם שטויב, אָפּגעוואַשן אוּן אַלץ אויפגעפּרישט. מיט זיינע פּרימיטיווע, אָבער זיכערע רייד, פון האָפענונג אויף אַ בעסערן מאָרגן, האָט ער אין די פאַריאושטע מענטשן אַריינגעברענגט אַ פּריש לעבן אוּן מוט צו וויטערדיקן אויסדויער. אויב ער האָט אין לאַגער געפונען עפּעס צום עסן, האָט ער דאָס נישט אַליין אַראָפּגעשלונגען, נאָר געברענגט אין באַראַק, כדי צו טיילן זיך דערמיט מיט נאָך וועמען — זאָל דאָס אָפּילו זיין דער קלענסטער ביסן. מיט דעם איז מאָטל געווען פון די זעלטענע אויסנאַמען אין לאַגער. ווו יעדער האָט נאָר געקלערט פאַר זיך, ווי אַזוי צו דערהאַלטן דאָס אייגענע לעבן.

טראָץ זייערע ליידן אין „פלוגצויג־וועַרק" צוליב דער שווערער שקלאַפן־אַרבעט, הונגער, נויט אוּן אַלע אַנדערע צרות, האָבן די מעלי־צער יידן אוּן אויך אַלע אַנדערע טויזנטער יידן, וועלכע זענען אַהער צונויפ־

געטריבן געוואָרן, דאָך געגלויבט, אַז די דייטשע רוצחים וועלן זיי נישט פאַרניכטן צוליב דער וויכטיקער אַרבעט וואָס זיי פירן אויס אין די וואַרשטאַטן פון די קריגס־אָוויאָנען, וואָס די דייטשע אַרמיי דאַרף זיי אַזוי נייטיק האָבן אויף די פראָנטן פון דער מלחמה. אָ באַווייז דערצו: אַז ביז היינט זענען נישט פאַרגעקומען קיין ספּעציעלע מאָרדן איבער ייִדן, ווי אין אַנדערע לאַגערן, אָ חוץ עטלעכע אויסנאַמען.

זיי זענען געווען אין דעם זיכער אַזוי לאַנג, ביז עס איז געקומען דער פאַל מיט די צוויי ייִדן, וועלכע זענען פאַרשוווּנדן פון דער בריגאַדע אויסער דער זאָגע פון „פלוגצויג־וועלק".

איין מאָל וועגן די דייטשע אויפזעער האָבן זיך אומגעקערט מיט אָ גרופּע ייִדן פון דער אַרבעט צו דער זאָגע, און מען האָט איבערגעציילט די מענטשן, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז צוויי פון זיי פעלן. אין לאַגער איז געווען אָ גאַנצע איבערקערעניש. עס זענען זיך צונויפגעלאָפן אַלע לאַגער־פירער בראש מיט יעק און צימערמאַן, די באַקאַנטע רוצחים פון מעליץ, באַוואָפנטע מיט רעוואָלווערן און ביקסן. זיי האָבן געטריבן אַלע ייִדן פון די באַראַקן און פון דער אַרבעט צו אָן „אַפּעל" אויפן פּלאַץ אין צענטער פון לאַגער און געווארנט, אַז אויב ס׳וועט זיך ווער אויסבאַהאַלטן און נישט שטעלן זיך צום אַפּעל, וועט ער דערשאָסן ווערן.

די ייִדן האָבן געווּסט, אַז פאָר יעדן אַנטלאָפענעם שיסן די דייטשע רוצחים צען אָדער צוואַנציק אַנדערע. אָ שרעקלעכער פּחד איז אַלע באַפאַלן וועגן זיי זענען אַרויס צום פּלאַץ און אויסגעשטעלט זיך אין די רייען. מיט טויטשרעק האָט איטלעכער ביי זיך געטראַכט: מי יודע צי וועט אויף אים נישט פאַלן דער גורל צו זיין די כּפרה פאָר די אַנטלאָפענע.

נאָך אָ לענגערער צייט פון שטיין אין די רייען, האָבן די באַוואָפנטע דייטשע רוצחים אָנגעהויבן ארומלויפן און אַרויסגעכאַפּט פון דאָ און דאָרט עטלעכע און צוואַנציק ייִדן צום שיסן, אָ חוץ די ייִדן, וועלכע מען האָט געפונען באַהאַלטן צווישן די וויינקלעך פון די באַראַקן און אַנדערע ערטער אינעם לאַגער. דערשיטערט פון דאָזיקן מאַסן־מאָרד האָבן די ייִדישע העפט־לינגע שוין אויפגעהערט צו זיין זיכער מיטן מאָרגן און איינגעזעזן, אַז זייער

לעבן איז געוואָרן הפקר גלייך ווי אין די אַרבעטס־לאַגערס פון די פּוסט־קאָווער וועלדער, ווו די יידן זענען שוין אין גאַנצן געוואָרן ליקווידירט.

אויסער דעם האָבן אין לאַגער פון „פלוגצויג־וועלק" אָנגעהויבן פאַר־שפרייטן זיך עפּידעמיעס פון טיפוס און דיזענטעריע. די דייטשע רוצחים האָבן טאָג־טעגלעך צונויפגענומען די מענטשן, וועלכע זענען געלעגן קראַנק אויף זייערע פּריטשעס אין די באַראַקן, אויפגעלאָדנט זיי אויף וועגענער, געפירט צום ברעדעכיוואר וואַלד און זיי דאָרט דערשאָסן.

נשיט קאָנענדיק מער איבערטראָגן די אַלע רציחות האָט אַ גרופּע פון עטלעכע צוואַנציק מעליצער יונגע־לייט זיך צונויפגעשמועסט בסוד־סודות צו אָנטלויפן פון דאָנען אין די אַרומיקע וועלדער צו די פּאַרטיזאַנער און נקמה נעמען אין די דייטשן פאַר די יידישע פיינען און פּאַרן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט. ביקסן, גראַנאַטן און מאַשין־געווער האָט אין „פלוגצויג־וועלק" נישט געפעלט. מען האָט דאָס אַראָפּגענומען פון די באַשעדיקטע אַוויאַנען, וואָס מ׳האָט געברענגט אַהער צום פאַריכטן און זיי זענען מאַגאַזינירט געוואָרן אין אַ פאַרשלאָסענעם קעלער. מען האָט נאָר געדאַרפט צופּאַסן שליסלען אַרויסצובאַקומען דאָס געווער. דאָס אויסצופירן האָט אויף זיך גענומען חיים שיף, וועלכער האָט געאַרבעט אין די שלאָסער־וואַרשטאַטן. ריזיקירנדיק מיטן לעבן האָט ער זיך צובאַקומען צום דאָזיקן פאַרשלאָסענעם קעלער, אַראָפּגענומען מיט קיט די פּאַרעם פון די שלעסער און בעת דער אַרבעט אין דער שלאָסעריי האָט ער ביסלעכווייז, ווען קיינער האָט נישט באַמערקט, אויסגעפאַרטיקט די נייטיקע שליסלען. אין דער זעלבער צייט האָט ירוחם אָפּפעל, אויך פון די אַרגאַניזאַטאָרן צו אָנטלויפן, וועלכער האָט געאַרבעט אין לאַגער ווי אַן עלעקטראָ־מאָנטער און פריי געקאָנט זיך באַוועגן אַרום דער שטעכלדראָט־פּאַרצוימונג — געזונען אויף זיך צו געפינען דאָס פּאַסיקע אָרט ווו אונטערצוגראָבן אַ דורכגאַנג צום אָנטלויפן און נישט באַמערקט ווערן דורך די באַוואָפנטע דייטשע וועכטערס.

אַלץ האָט זיך געפירט אויף אַ ריכטיקן וועג, אַז די אַקציע פון אָנטלויפן זאָל אַדורכגעפירט ווערן מיט דערפאָלג. געבליבן איז בלויז נישט פאַרענטפערט די מאַראַלישע זייט פון דעם אָנטלויפן: ס׳איז דאָך שוין

באַקאַנט געווען, אַז פאַר יעדן אייניציקן ייִד, וועלכער אַנטלויפט פון דאַנען, ווערן אויף זיין אָרט צען אָדער צוואַנציק אַנדערע ייִדן דערשאָסן.

האָבן זיי געמאַכט אַ חשבון, אַז אויב דאָס אַנטלויפן פון דער אַרגאַניזירטער גרופּע וועט געלונגען, וועלן אין לאַגער אויף זייער אָרט דערשאָסן ווערן עטלעכע הונדערט ייִדן. דערצו האָבן עטלעכע פון דער דאָזיקער גרופּע געהאַט אין דעם לאַגער ווער אַ ברודער, ווער אַ טאַטן, אָדער אַן אַנדערן נאָענטן קרוב, וועלכער וואָלט זיכער געווען פון די ערשטע קרבנות דערשאָסן צו ווערן. האָבן די דאָזיקע פון דער גרופּע געהאַלטן, אַז די זאַך איז פאָרט נישט מאַראַליש, ווייל ווי אַזוי קאָן מען דאָס ראַטעווען דאָס אייגענע לעבן אויפן חשבון פון אַ גרעסערער צאָל אַנדערע ייִדישע לעבנס. דאַקעגן די, וועלכע האָבן געקלערט מיטן אַנטלויפן נישט צו ראַטעווען זייער לעבן, נאָר צו ווערן פאַרטיזאַנער און העלפן דערמיט באַזיגן דעם דייטשן שונא, האָבן פעסט זיך געהאַלטן ביים צוגעגרייטן פּלאַן ווייל ביים פירן מלחמה מיט די דייטשע רוצחים טאָר מען זיך נישט רעכענען מיט קיין שום סענטימענטן, מלחמה איז מלחמה!

ווען אַלץ איז געווען שוין גרייט צום אַנטלויפן, האָט זיך צופעליק אַרויסגעוויזן, אַז אין דער גרופּע זענען פאַראַן עטלעכע יונגע־לייט, וועלכע מיינען גאָרנישט צו ווערן פאַרטיזאַנער אין די וועלדער, נאָר זיי זוכן אַ געלעגנהייט זיך אַרויסצובאַקומען פון לאַגער און דאָן באַהאַלטן זיך אין בונקערס און ראַטעווען זייער אייגן לעבן. דאָס האָט אַזוי אַנטוישט די אַרגאַניזאַטאָרן, אַז זיי האָבן פון אַלץ רעזיגנירט, ווייל אויב נישט צום קאַמף מיט די דייטשן, איז דאָך זיכער נישט מאַראַליש איבערצולאָזן אויף הפקר אַזאַ גרעסערע צאָל ייִדן וועלכע וועלן זיכער דערשאָסן ווערן.

עס זענען געווען נאָך עטלעכע גרופּעס ייִדן, וועלכע האָבן געפלאַנט צו אַנטלויפן פון לאַגער אין „פלוגצויג־ווערק". אָבער צוליב פאַרשידענע סיבות זענען זיי אַנטדעקט געוואָרן דורך די דייטשן און מען האָט זיי אַלע דערשאָסן.

ווען מען האָט געהערט אין לאַגער, אַז די רוסישע אַרמיי האָט דורכגעבראָכן די דייטשע פראָנטן און יאָגן זיי אויף צוריק, האָט אַ גרופּע מעלי־

צער יינגלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט אין אַ האַלע ביים מאַנטירן קריגס־אַוויאַנען, צונויפגעשמועסט זיך צו העלפֿן די רוסן אין זייער קאַמף קעגן די היטלעריסטישע דייטשע רוצחים, און מאַכן אַ סאַבאָטאַזש ביי דער אַרבעט: נישט ריכטיק פאַרניטעוועדן עטלעכע ערטער פון די אַוויאַנען. עטלעכע טעג האָבן זיי דאָס געטאָן ביז דאָס איז צום סוף אַנטדעקט געוואָרן. די עטלעכע און דרייסיק מעליצער יינגלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער דאָזיקער האַלע, זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אין דרויסן און אַלע זענען זיי דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשע לאַגער־פירער.

סוף־סוף האָט זיך דערנענטערט די פייער־ליניע פון דער רוסישער אָפענסיווע און די דייטשן האָבן אָנגעהויבן עוואַקויִרן דאָס „פלוגצויג־ווערק" אין מעליץ. זיי האָבן שוין געזען, אַז זייער סוף איז נאָענט, אָבער פאָרט נישט געוואָלט פאַרציכטן אויף די יידישע העפטלינגע, נאָר צונויפגענומען זייערע סאַדיסטישע שוץ־פאָליצייען און עסעס־לייט פון דער געגנט און מיט קלעפ געזומען טרייבן די יידן אויף לאַסטאוטאָס, זיי אָנגעפאַקט, און שטאַרק באַוואַכט און געהיט, געשלעפּט זיי צום שטעטל וויליטשקע לעבן קראָקע, ווו עס האָט זיך געפונען אַ פיליע פון מעליצער „פלוגצויג־ווערק" — און ווידער געשטעלט זיי צו דער אַרבעט ביים מאַנטירן קריגס־אַוויאַנען פאַר דער געשלאָגענער דייטשער ארמיי.

אָבער אויך אַהער האָבן די רוסן זיך דערנענטערט. דאָן האָבן די דייטשע רוצחים געטריבן די יידישע העפטלינגע צו די קאָנצענטראַציע־לאַגערס פון מאַטהאָוזן און פלאָסענבורג אויף דער דייטשער טעריטאָריע, און פון דאָנען — אין פאַרשידענע אַרבעטס־לאַגערס.

אין דער מהומה, ביים אָפּטרעטן פון די דייטשן, האָבן אַ סך יידן פון דעם דאָזיקן טראַנספאָרט גענומען אַנטלויפן, זיי זענען אָבער דערשאָסן געוואָרן אויף די וועגן. אַנדערע ווידער זענען אויסגעפיניקט און צעבראָכן פון הונגער געפאַלן טויט. ווען סוף־סוף זענען געקומען די אַמעריקאַנער זיי צו באַפרייען זענען געבליבן ביים לעבן אַ גאָר קליינער און נישטיקער טייל פון די מעליצער יידן.